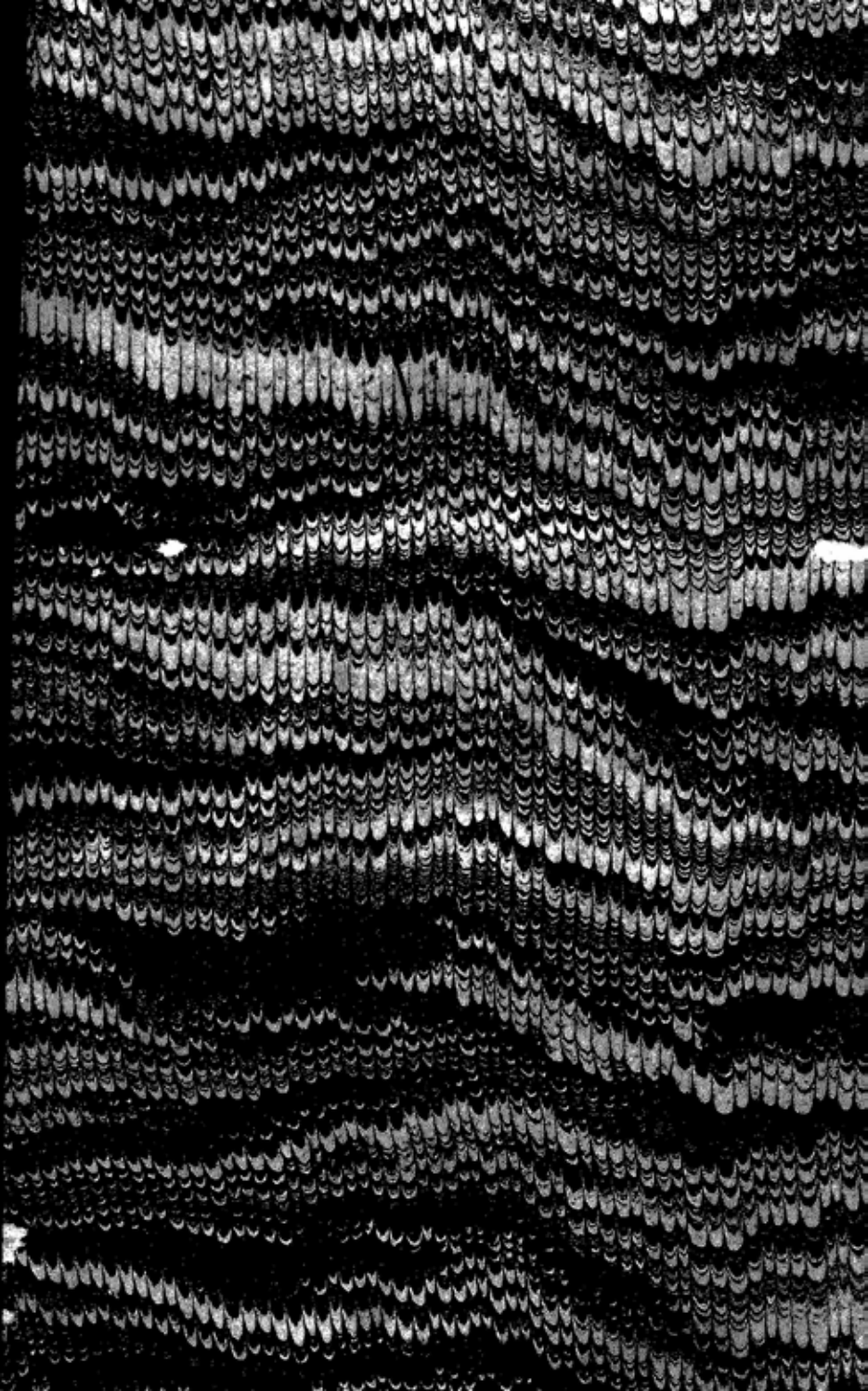

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CALL. No. *5a35/Gad/Mis*
ACQ. No. *14288*

D.G.A. 79.

GIPN—S4—2D. G. Arch. N. D./57.—25 9 58—1,00,000.

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 966, 981, 994, 1026, 1033, 1049, 1088.

14236

GADĀDHARA-PADDHATAU (PRATHAMAM KHAṆḌAM)

KALASARAH

BY

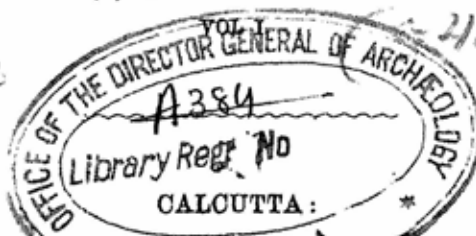
GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

PAṆḌIT SADĀSIVA MIŚRA

Sa 38
Gad / 1912

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1904.

कालसारस्याशुद्धिशुद्धि-निर्घण्टः ।

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	श्लोकाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्कः ।
तुल्यश्रीवंशात् ...	तुल्यसौवंश्यात् ...	१ ...	६
सिद्धान्तशिरमणौ	सिद्धान्तशिरोमणौ	४२ ...	१८
ध्याद्वा ...	मध्याद्वा ...	४७ ...	२२
सहः ...	सह ...	४८ ...	१७
पूय्यं ...	पुय्यं ...	५३ ...	२
शुद्धति ...	शुध्यति ...	५४ ...	१४
व्रतान्तकां ...	व्रतान्तरं ...	५५ ...	७
मुख्याकाश ...	मुख्यकाश ...	५८ ...	८
पालकैः ...	पानकैः ...	१०६ ...	६
अष्टाष्टात्मक ...	अष्टाष्टात्मक ...	१११ ...	२१
सृष्टेः ...	सृष्टेः ...	११३ ...	१३
विश्वामित्रः ...	अनावश्यकोऽयमत्र ...	१२० ...	१६
कलाकाश ...	कलाकाशा इति ...	१२८ ...	१६
मद्दीनं ...	मद्दिनं ...	१४० ...	१४
द्वादशी ...	द्वादश्यां ...	१५० ...	३
त्रिमुहूर्त्तस्थायैव	त्रिमुहूर्त्तस्थायैव	१५६ ...	२०
अन्तवेध ...	अन्तवेधः ...	१६३ ...	२२
पूजा ...	पूजा ...	१६६ ...	१३
चतुर्दश्यप्यमावास्या	चतुर्दश्यमावास्या	१८२ ...	१६
गुण्डिचा ...	गुण्डिचा ...	१८७ ...	१०

शब्दः ।	शब्दः ।	पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।
दोलायात्रा ...	दोलायात्रा ...	१८६	२१
आडभुक् ...	आडभुक् ...	१६५	२
मरुदेशस्थः ...	मरुदेशस्थः ...	२००	१३
चापिलकस्य ...	चापिलकस्य ...	२००	२२
विह्वराह ...	विह्वराह ...	२०१	७
दूर्वाभिः ...	दूर्वाभिः ...	२०७	११
दूर्वा ...	दूर्वा ...	२०७	१५
सुवमित्यारभ्याद्विद्युद्वत्यन्तं	अनावश्यकोऽयमन्त्र	२०६	१४
द्वादशेऽहनि ...	द्वादशेऽहनि ...	२१८	११
वराजेन्द्र ...	राजेन्द्र ...	२१८	११
भूयहत्या ...	भूयहत्या ...	२२२	१५
दक्षिणात्य ...	दक्षिणात्य ...	२२४	२२
प्रतिप्रसवाङ्मूलं	प्रतिप्रसववाङ्मूलं	२२६	२२
दित्येवेत्य ...	दित्येवेत्य ...	२३३	१७
दित्येवेत्य ...	दित्येवेत्य ...	२३३	२१
इत्यर्थः ...	इत्यर्थः ...	२३६	१८
केवलाधिमासवर्षे	केवलाधिमासवर्षे	२३७	८
वर्षावर्षाणि ...	वर्षावर्षाणि ...	२३७	१६
निष्फलाः ...	निष्फलाः ...	२३८	१
तस्करतो ...	तस्करतो ...	२४८	३
ज्योतिर्वचनेन ...	ज्योतिर्वचनेन ...	२४८	६
मागुथ्य ...	मागुथ्य ...	२४८	१४
गयाश्राद्ध ...	गयाश्राद्धं ...	२५०	२१
षष्ठाह ...	षष्ठा ...	२६१	५
याज्ञवल्कीय ...	याज्ञवल्कीय ...	२६३	६

शब्दः ।	शब्दः ।	प्रमाणः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।
प्रेयान् ...	प्रेयान् ...	२६३ ...	११
त्रिप्रात्रं ...	त्रिरात्रं ...	२६६ ...	६
दिवसेः ...	दिवसैः ...	३०२ ...	७
त्रिरात्रोऽथौचं ...	त्रिरात्राथौचं ...	३१० ...	२०
याज्ञवल्क्यः ...	याज्ञवल्क्यः ...	३१३ ...	२१
दुस्त्रिकित् ...	दुस्त्रिकित् ...	३१७ ...	१७
धनादि ...	धनादि ...	३२० ...	१२
यमार्यमादीनां ...	यमार्यमादीनां ...	३६४ ...	१०
प्रतिग्रहीत्वोऽपि ...	प्रतिग्रहीत्वोऽपि ...	३६५ ...	१३
अपराद्धः ...	अपराद्धः ...	३८० ...	११
वाधित्वा ...	वाधित्वा ...	३८६ ...	११
तदनुष्ठेयं ...	तदनुष्ठेयं ...	३८८ ...	१३
यत्कर्मार्थं ...	यत्कर्मार्थं ...	४०२ ...	२२
आहिताग्निं ...	आहिताग्निः ...	४०५ ...	२२
प्रतिभावमापन्ना	प्रेतभावमापन्ना	४०७ ...	१
इष्टं ...	इष्टं ...	४२६ ...	६
सपिण्डीकरणावचारः	सपिण्डीकरणाविचारः...	४२६ ...	१७
अश्वमेधफलं ...	अश्वमेधफलं ...	४३० ...	५
संविशेषं ...	संविशेषं ...	४३१ ...	१५
अत्यन्तं ...	अत्यन्तं ...	४३८ ...	३
क्रासस्यादल्पत्वात्	क्रासस्याल्पत्वात्	४३८ ...	२१
इत्युक्ते ...	इत्युक्तेः ...	४४१ ...	२१
पञ्चयज्ञिक ...	पञ्चयज्ञिक ...	४६७ ...	११
प्रदापयत् ...	प्रदापयेत् ...	४६८ ...	१५
कथंचन ...	कथञ्चन ...	४७३ ...	१४

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	प्रमाणः ।	पञ्चाङ्गः ।
मध्याह्ने ...	मध्याह्ने ४८०	... १४
प्रमाणिकोक्तेः ...	प्रामाणिकोक्तेः	... ४८५	... १३
प्रतिषिध्यते ...	प्रतिषिध्यते ५०८	... ११
दानेवौ ...	दानवौ ५१६	... १६
वृत्तं ...	वृत्तं ५१६	... २०
सौभाग्यो ...	सौभाग्ये ५२६	... १४
शङ्ख ...	शङ्खः ५३१	... १३
मधुरत्वात् ...	मधुरत्वात् ५४१	... ६
तद्य ...	तथा ५४२	... १०
प्राणिन ...	पाणिना ५४६	... २
विद्यान् ...	विद्याद् ५५५	... १०
शान्तिकाध्याय	शान्तिकाध्यायं	... ५६१	... १
शृङ्गं ...	श्राङ्गं ५६४	... १०
वश्यस्य ...	वैश्यस्य ५७३	... ३
विष्णु ...	विष्णु ५७४	... १८
खन्दति ...	स्पन्दति ५७६	... २
उर्द्धं ...	ऊर्द्धं ५८०	... ४
परदिनस्य ...	परदिनस्य ५८०	... ८
उभयाद्या ...	उभयथा ५८०	... १७
चन्द्रार्कग्रहयो ...	चन्द्रार्कग्रहयो	... ५६०	... ७
प्रतिपन्मिथ ...	प्रतिपन्मिथा	... ६०४	... १३
पुद्गत ...	पुद्गत ६१२	... १२

श्रीश्रीजगन्नाथः शरणम् ।

गदाधरपद्धतौ—

कालसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अविघ्नमस्तु ।

अशेषवर्णाश्रमधर्मवृद्धये

शरीरिमात्रस्य च श्रीप्रभुक्तये ।

निजालये श्रीपुरुषोत्तमाङ्गये

दधदपुर्दारुमयं महः अये ॥

रचितजननिकायाभीष्टदानैकदक्षः

क्षपयतु विमलाया दीनपक्षः कटाक्षः ।

स्रुतिनिकरगभीराम्भोधिमध्यार्थरत्ना-

नयनकृतिविधाने नूतनवन्तन्तरायम् ॥

कृष्णात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंशाद् वृहत्पण्डिता-

श्रीतिगन्धकृतः स रायगुरुरित्यासीद् वदान्याग्रणीः ।

पुत्रः शारदवाजपेयमखण्डं विद्वान् हरेकृष्णभू-

नाथश्रीमहिषीगुरुर्हलधराभिख्योऽग्रजो यामकृत् ॥

वेदान्तादिममस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज
 स्तस्य स्मार्त्तवरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्णवः ।
 सद्वैयाकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनीलग्रैलेशितु-
 र्मञ्जुस्नानमुखोत्सवान^(१)वयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववित्तीर्णदापितमहासत्शामनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः चितौ श्रीहरे-
 कृष्णाख्यचित्तिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्णोडुचतुष्टयाच्युतंपदाम्भोजाङ्गकृष्णातप-
 चाणेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चात्मीयचिह्नैः परैः ॥
 यज्वा यच्चरमो यमेश्वर इति भ्राता बृहत्पण्डित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीं मातरम् ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तं कालसाराभिधं
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः स्युर्जनाः ॥

कालो द्विविधः, नित्यो जन्यश्चेति । तत्र कालकालापरनामा
 ईश्वर एव नित्यकालः । स विश्वकृद्विश्ववेदात्मा योऽभिज्ञः काल-
 कालो गुणौ सर्वविद्यः प्रधानचेत्रमिति निर्गुणः संसारमोहस्थिति-
 बन्धहेतुरिति श्रुतेः ।

(१) मञ्जुस्नानमुखोत्सवाद्यवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ।

कौर्मिऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

पुनस्तत्र,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव हि सृज्यन्ते स एव यमते पुनः ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि,—

भूतानामन्तककालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् जन्यस्य कालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालकालः
परमेश्वरः तस्य सर्वकर्मारम्भे स्मर्त्तव्यत्वात् तन्निरूपणमप्यपेक्षितम् ।

तथाच स्मरन्ति,—

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वंशेष्वकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः ॥

यस्य स्रष्ट्या च नामोक्त्वा तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

वामनपुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभं ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥ इति

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तत्स्मरणमिति चेत्, उच्यते,—

नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मानसगम्योऽपि^(१) देही भक्तानुकम्पया ॥ इति

तस्य देहवत्त्वान्न विरोधः ।

तथाच वाग्निष्ठरामायणे,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः ।

चतुषद्वयमथोदारवक्त्रषट्समन्वितः ॥

मासद्वादशकोट्यामभुजद्वादशकोट्टटः ।

स्वाकारसमया वक्त्रा वृतः किङ्करसेनया ॥ इति

कालस्वरूपं यद्यप्यस्ति तथापि भक्तानुजिष्टतया स्वीकृतनाना-
मूर्त्तिस्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथाच भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्त्या अद्भुयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां अद्भ्यां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा अद्भुया युक्तस्तस्याराधनमौहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

तथा,—

यजन्ते सात्विका देवान् यच्चरचांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

अतएव लोकेष्वाविद्धिदा गोपालं सर्वेऽपि स्नेच्छया एकैकां देव-
तामुपासते । एवं च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् नानाविध-
शक्तिमयौ सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽत इति ।

भोजिराजजैवागमसङ्गहोक्तावपि अन्यकालस्य मायाकार्यत्वं सङ्ग-
च्छते । भाविभवद्भूतमयमित्येकं पदं स्वार्थं मयट्प्रत्ययः । आरम्भ इव

कर्मणोऽन्तेऽपि ईश्वरस्मरणं कर्त्तव्यम्^(१) ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुर्व्व मदर्पणम् ॥

इति भगवदुक्तेः ।

पूर्व्ववदत्रापि यो यां यां देवतां समुपास्ते स तत्र समर्पयेत् चेत् न कश्चित् विरोधः । देवीपूजादौ शिष्टा अपि तथा एव आचरन्ति^(२) । ईश्वररूपात् नित्यकालात् जन्यकालोत्पत्ति-
स्तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये श्रूयते ।

सर्व्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कलाः काष्ठा मुहूर्त्ताश्च अहोरात्राश्च^(३) सर्व्वशः ॥

अर्द्धमासा मासा चतवः संवत्सराश्च कल्पान्ता इति ।

मनुरपि,—

कालं कालविभक्तौश्च नक्षत्राणि यद्वास्तथा ।

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

तत्र निमेषादिपरार्द्धान्तेषु जन्यकालेषु संवत्सरः प्रधानभूतः,
अन्ये गुणभूताः ।

सोऽकामयत, द्वितीयो मम आत्मा जायेत इति मनसा वाचं
मिथुनः समभवत् तदाश्रितः समभवदिति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुशश्च महच्छश्च सर्व्वे समवयन्ति तम् ॥ इति श्रुतेश्च ।

(१) कार्य्यं ।

(२) तथाचरन्ति ।

(३) अहोरात्राश्च सर्व्वशः ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरञ्चिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयत्याचिप-
तीत्यर्थः इति व्युत्पत्तिः । तथाच जन्यकालेष्वादौ संवत्सरो नाम
मासायनाद्यवयवयुक्तो अवयवी कालविशेषः, सम्यग् वसन्त्यस्मिन्न-
यनर्तुमासादय इति व्युत्पत्तेः । स च द्वादशमासात्मकः द्वादशमासाः
संवत्सर इति श्रुतेः । स पञ्चविधः, तथाच ज्योतिःशास्त्रे,—

सौरो वर्षः पञ्चषष्ठ्युत्तरत्रिंशतवासरैः ।

बार्हस्पत्य एकषष्ठ्युत्तरत्रिंशतवासरैः ॥

सावनोऽब्दः षष्ठ्यधिकत्रिंशतैर्वासरैर्भवेत् ।

चतुःपञ्चाशदधिकत्रिंशताहैस्तु चान्द्रकः ॥

नाचत्रोऽब्दश्चतुर्विंशत्यधिकैस्त्रिंशतैर्दिनैः ।

पञ्चेत्यब्दाः सौर-जैव-सावनैन्दव-तारकाः ॥

तारकाणामयं तारको नाचत्र इत्यर्थः । तत्र,

सौरसावनचान्द्राणां श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

उपयोगोऽथ नाचत्रस्यायुर्द्वायेऽधिवत्सरे ॥

बार्हस्पत्यस्योपयोग इति वर्षेषु पञ्चसु ॥

तथाच माधवाचार्याः,—

अब्दे पञ्चविधे चान्द्रो व्रतादौ तिलकादिके ।

सुजन्मादिव्रते सौरो गोसत्रादिषु सावनः ॥

त्रयोऽप्याचार्यसेवादौ विकल्प्यन्ते निजेच्छया ।

आयुर्द्वाये हि नाचत्रो बार्हस्पत्योऽधिवत्सरे ॥

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्परौदान्निदित्येतत् शब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥

तिलं यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु ।

तत् स्फुटं विष्णुधर्मोत्तरे,—

संवत्सरे तु दादृणां तिलदानं महाफलम् ।

परिपूर्वं तथादानं यवानां द्विजसत्तम ॥

इदापूर्वं तु वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके ।

इत्पूर्वं रजतस्यापि दानं दत्तं महाफलम् ॥

इति संवत्सरनिर्णयः ॥

अथ अयनम् । अयगतावितिधातोर्निष्पन्नं, अयते यात्यनेन
ऋतुत्रयेण सूर्या दक्षिणाशामुत्तराशां चेति, ऋतुत्रयमयनम् । तच्च
द्विविधं, दक्षिणायनमुत्तरायणं चेति ।

यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति यान् षण्मासान् उदगा-
दित्य एतीति श्रुतेः ।

अयनप्रकरणे, सौरमानमधिकृत्य ऋतुत्रयं स्यादिति विष्णुधर्मो-
त्तरोक्तेश्च । एतेन अयनद्वयं सौरमानेनैवेति सिद्धम् ।

तत्र सत्यव्रतः,—

देवतारामवाण्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाशामुखे कुर्वन् न तत्-फलमवाप्नुयात् ॥

भविष्योत्तरे,—

पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने ।

उग्रदेवतानां तु प्रतिष्ठा अत्रैव^(१) कार्या । तथाच वैश्वानरसं-
हितायाम्,—

मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः ।

महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

एतासां देवतानां गृहप्रासादादिकमप्यत्र कार्यम् ।

यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।

गर्त्तापूरशिलान्यासे स कालः परिकीर्तितः ॥ इति देवी-
पुराणोक्तेः ।

येषां येषां कर्मणां यत्र यत्र अयने उल्लेखः, तत्र तत्र तानि
कार्याणि । दक्षिणायने कार्याकार्यविचारो य स्वन्यः, स चातुर्मास्य
प्रकरणे वाच्यः । इत्ययननिर्णयः ॥

अथ ऋतुः । स च ऋगतावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः । इयर्त्ति गच्छति
अशोकपुष्पाद्यसाधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेषः ऋतुः ।
स षड्विधः, वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरभेदादिति,^(१) षड्वा
ऋतवः इति श्रुतेः । यत्तु, द्वादशमासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेनेति श्रुतावुक्तम् । तदनुमन्त्रणीयस्य षष्ठस्य प्रयाजस्य अभा-
वात् प्रयाजानुमन्त्रणार्थम् । न तु ऋतूनां पञ्चत्वप्रतिपादनार्थ-
मिति ज्ञेयम् । ते च ऋतवः^(२) चेचवैशाखाभ्यां वसन्त इत्यादि
मासाभ्यां मासाभ्यां भवन्ति । तथाच काण्वशाखायां, इष्टकोपाधा-
नमन्त्रेषु पथते, मधुश्च माधवश्च वासन्तिका ऋतू, शुक्रश्च शुचिश्च
ग्रेष्मा ऋतू, नभश्च नभस्यश्च वार्षिका ऋतू, दशश्वोर्ज्यश्च शरद्दा ऋतू,
सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिका ऋतू, तपश्च तपस्यश्च शैशिरा ऋतू इति,
तत्र वसन्तः प्रथमः । मुखं वा एष ऋतूनां यद्वसन्त इति श्रुतेः ।

(१) शिशिरा इति ।

(२) ते च विशेषा ऋतवः ।

ते च प्रत्येकं द्विविधाः, चान्द्राः सौराश्चेति । चेचाद्यात्मकानां वसन्ता-
दीनां चन्द्रगतिकल्पितत्वात्, चन्द्रमाः सहोताषड् षट्वन् कल्पयती-
ति श्रुतेः । ननु षट्वनां मासदयात्मकत्वमेवेत्युक्तं अधिमासपाते
चान्द्रर्त्तौ कथं निर्वाह इति चेत् उच्यते । ययोर्मासयोर्मध्ये मलमा-
सपातः^(१) तयो र्यो मास उत्तरः तस्मिंस्तस्यान्तर्भावः, तथासौ षष्टिदि-
नात्मको मलिनशुद्धभागदयात्मक इति न का प्यनुपपत्तिः । तच्च
मलमासविचारे स्पष्टौ^(२) भविष्यति । सौरेषु ऋतुषु मीनादित्वं
मेषादित्वञ्च वैकल्पिकम् ।

तदाह वृद्धगार्ग्यः,—

मीनमेषौ रविर्यावत् वसन्तस्तददेव हि ।

वशिष्ठः,—

यावन्मेषवृषौ भानु वसन्तस्तावदिष्यते । इति

उभयोर्विकल्पः, तदनुसारेण ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विक-
ल्प्यन्ते । षट्वनां विनियोगस्तु श्रुत्याद्यवगतः, तथाच श्रुतिः, वसन्ते
ब्राह्मणः अग्नीनादधीत,^(३) ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्व
आदधीतेत्यादि । स्मृतिस्तु, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं
शरदि वैश्वमित्यादि ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

षण्मूर्त्तिव्रते षट्सु वसन्ताद्यृतुषु पृथक् पृथक् पूजाविशेषा
उक्ताः । तथा वसन्ते स्नानानुलेपनादि दानं, एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

इत्यृतुनिर्णयः ॥

(१) मलमासो दृश्यते । (२) स्फुटी । (३) अग्नीनादधीत ।

अथ मासाः । मासिति सान्तं चन्द्रवाचकं प्रातिपदिकं तस्यायमिति सम्बन्धार्थं अण्^(१) मासः, एवं सति चान्द्र एव मासो मुख्यः, अन्यत्र गौणः, सर्वेषां साधारणाय अर्थान्तरमुच्यते, मसौ परिमाणे इति धातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः, मास्येते परिमीयेते यावता कालेन चन्द्रवृद्धिचयौ, स चान्द्रमासः, चन्द्रवृद्धिचयाभ्यां स्वयं मस्यत इति वा मासः । तथाच

(१) सिद्धान्तशिरोमणौ,—

मास्यन्ते परिमीयन्ते स्वकालवृद्धिहानितः ।

तस्मादेते स्यता मासा त्रिंशत्तिथिसमन्विताः ॥

सूर्यस्य राशिगतित्यत्र परिमीयते स सौरो मासः । अहोरा-
चाणां त्रिंशत्सङ्ख्या यत्र परिमीयते स सावनो मासः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

भास्करस्यायमिति भास्करः सौरः । नक्षत्राणां सप्तविंशतिसङ्ख्या परिमीयतेऽनेनेति नाक्षत्रो मासः ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

सर्वर्चपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते ।

तथाच चान्द्रसौरसावननाक्षत्राश्चतुर्विधा मासाः । तत्र सौरमा-

सस्य आद्यन्तो मेषादिराश्रीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितः । सावनेषु पुरुषेष्वादिनियामकः^(१) । चान्द्रो द्विविधः दर्शान्तः पूर्णिमान्तश्चेति ।

दर्शान्तत्वे लघुहारीतः,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निमोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पितृमोमकौ । इति

दर्शपौर्णमासयाजिना शुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टिदैवते इन्द्राग्नी ह्येते, पौर्णमासे अग्निमोमौ इष्टिदैवते^(२) ह्येते । दर्शं पिण्डपितृयज्ञे पितृमोमकौ देवौ इति दर्शान्तो मासः ।

पूर्णिमान्तत्वे तु महालयप्रकरणे स्मर्यते,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आर्द्धं कार्यं दिने दिने । इति

दर्शान्तत्वे तु भाद्रकृष्णपक्ष इत्युक्तं स्यात् । तस्मात् दर्शान्तपौर्णमास्यन्तलयोः समो विकल्पः । अनुष्ठानन्तु कुचचित् वचनविशेषात् शिष्टाचाराद्वा व्यवस्थितम् ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते,—

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्यात् ब्राह्मणस्य तु ।

सङ्क्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः ॥

इत्युक्तं तत्कर्मविशेषे बोध्यं ।

यथा विष्णुपुराणे,—

माघाश्विने पञ्चदशी कदाचित् उपैति योगं यदि वारुणेन ।

इति शतभिषायुक्तमाघदर्शं यत् आर्द्धं विहितं तद् ब्राह्मणस्याधिक-

फलदमिति । एवं चत्रविशोः सौरपौर्णमास्यन्तमासयोर्दहाहार्यम् ।
 तेन सर्वकर्मसु सामान्यतः सर्वेषामपि पौर्णमास्यन्तमासो ग्राह्यः ।
 तस्य मुख्यत्वादाचाराच्च । चान्द्रमासानां चैत्रादिसंज्ञा नचत्रप्रयुक्ता ।
 तथाच, चित्रायुक्ता पौर्णमासी चैत्री सास्मिन् मासे अस्ति इति
 चैत्रो मासः । दर्शान्त-चान्द्रेऽपि मध्ये तादृशपौर्णमासीसत्त्वात् चैत्रादि-
 संज्ञायविरुद्धा, एवं वैशाखादिषून्नेयम् । तत्र चित्राविशाखादि-
 योगस्थोपलक्षणत्वात् तत्प्रत्यासन्नत्वादनुराधादियोगोऽप्यविरुद्धः ।
 तदुक्तं,

ज्योतिःशास्त्रे,—

चित्रादित्रितयं चैत्रावर्णान्तेषु पञ्चसु ।

वारुणादित्रयं भाद्रेऽथाश्विने रेवतीचिकम् ॥

जर्ज्वादिमाघान्तेषु स्यात् कृत्तिका रोहिणी तथा ।

फाल्गुने पूर्वफाल्गुन्यादित्रयन्तु प्रयोजकम्^(१) ॥

तत्र सामान्यतः कर्त्तव्यानि । श्रुतेः, मासि-मासि वोऽग्रनं वा
 पितृणाम् ।

तथा स्कान्दे,—

एकभक्तेन यो देवि मासं मार्गं क्षिपेन्नरः ।

इत्यादि व्रतानि, एवं माघमासादिषु तिलदानादीनि विष्णु-
 धर्मात्तराद्युक्तानि । कर्मविशेषेषु मासविशेषाणां प्राशस्त्यं यथा,—

आभ्युदये रवेर्मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याहुर् चैत्रमृचव्रतेषु च ॥

आभ्युदये विवाहादौ ।

पादौ,—

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरण-मेखलाः ।

सौरमानेन कर्त्तव्या अभिषेकस्तथाब्दिकः ॥

व्यासः,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दगास्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥ इत्यादि

इति शुद्धमासनिर्णयः । मलनिर्णयस्तु अशुद्धकालप्रकरणे लेख्यः ।

अथ मासकृत्यानि । यद्यपि महाभारतादिषु मार्गशीर्षादित्वेन तत्कृत्यानि लिखितानि तथापि चैत्रस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तत्वात् तमारभ्य लिख्यते ।

तथाच ब्राह्मे,—

चैत्रे मासि जगद् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रन्तु तथा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

ग्रहान् नागानृत्नान् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥ इति ।

चैत्रमासकृत्यं, महाभारते,—

चैत्रन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताब्धौ कुले महति जायते ॥

मासव्रतादिकमस्मद्देशे पूर्णिमान्त^(१) एव कुर्वन्ति ।

ब्राह्मे कार्तिकपूर्णिमान्तसुक्ता,—

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नववर्षसमारम्भो देवैः हृतयुगे कृतः ॥ इति ।

पूर्णिमान्तस्य मासस्य^(१) मुख्यत्वेन कल्पितत्वादिति दिक् । तत्र वक्ष्यमाणे मध्याह्नरूपैकभक्तकाले मासादिप्रतिपत्तिथेरुभयदिन-
गामित्वे उत्तरदिने व्रतारम्भः कार्यः^(२) ।

तथाच स्रुतिः,—

मासि संवत्सरे चैव तिथिदैधं यदा भवेत् ।

तच्चोत्तरोत्तमा याच्या पूर्वा तु स्यात् मल्लिस्तुतः ॥

मासादितिथेर्वर्षादितिथेस्य दैधे यत् कर्मारम्भं तत्कर्मयुक्तका-
लस्य दिनद्वये सम्भवे इत्यर्थः । सर्व्वकर्मारम्भे सङ्कल्प आवश्यकः ।

तथाच भविष्ये,—

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

फलञ्चात्पात्तिकं तस्य धर्मस्यार्द्धचयो भवेत् ॥

शुक्तिशङ्खगाम्महस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा ।

सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृन्मये च कदाचन ॥

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

दर्भत्रयं सायमूलं फलपुष्पाक्षतान्वितम् ॥

जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्व्वदिङ्मुखः ।

साधारणे चोत्तरास्ये ऐशान्यां निक्षिपेत्पथः ॥

(१) पूर्णिमान्तमासस्य ।

(२) व्रतारम्भः ।

ताम्रपात्रस्य अत्यन्तासम्भवे जलमात्रं^(१) गृहीत्वा तत्करणम् ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

उपवासन्तु गृह्णीयात् यदा वार्यैव धारयेत् ॥ इति वारा-
होक्तेः ।

पौर्णमास्युल्लेखेन शुक्लपक्षोक्ते वैयर्थ्येऽपि

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥ इति भवि-
ष्योक्तेः पक्षोल्लेखः कार्य्य एव ।

एवं कृष्णपक्षामावास्यायोरुल्लेखः ।

व्रतमारभ्यासमापने दोषः ।

परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।

न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् ॥ इति विष्णु-
रहस्योक्तेः^(२) । आपदि तु जलादीनां न व्रतघ्नत्वं ।

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हवि ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ इतिशास्त्रात् ।

सर्व्वभृतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अव्रतघ्नानि चोच्यन्ते सक्तदेतानि शास्त्रतः ॥ इति भवि-
ष्योक्तेः ।

अथ वैशाखमासकृत्यम् ।

भारते,—

निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।

नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥
स्कान्दे धनदत्वमप्युक्तम् ।

पादौ च,—

यः परित्यज्य वैशाखं व्रतमन्यदुपाचरेत् ।
स्वकरस्थं महारत्नं हित्वा क्षोभं हि याचते ॥
अवैशाखी भवेत्पापी विप्रः श्रौतपरोऽपि च ।

तथाच,—

वक्ष्यमाणसंयोगप्रथक्त्वन्यायेनेदं व्रतं नित्यं काम्यम् ।

पुनः पादौ,—

वैशाखं सकलं मासं नित्यस्त्रायौ जितेन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुग् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तीर्थं चानुदिते स्नानमिति च ।

तथा,—

माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।

त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥

मास्ये,—

वैशाखे पुष्पलवणे वर्जयित्वाथ गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदे कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

गोदानं मासान्ते । पुष्पलवणवर्जनस्य निषेधरूपत्वात् “निषेधः
कालमाचके” इत्युक्तेः वैशाखमासप्रवेशमारभ्यैव कार्यत्वं । इदं पुष्प-
वर्जनं देवार्चनकास्त्रीननिर्मास्यपुष्येतरपरं, तद्गणस्य पूजाङ्गत्वेन
विहितत्वात् ।

तत्त्वानमन्त्रः । पाद्ये,—

वैशाखं सकलं मासं मेषसङ्क्रमणे रवेः ।

प्रातः सुनियतः स्नात्ये ग्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।

निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्त्रहम् ॥

माधवे मेषगे भानौ सुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहा ॥

एतत् काम्यप्रातःस्नानं नित्यप्रातःस्नानोत्तरं सन्ध्यातः पूर्वमेव कार्यम् । प्रातःस्नायी अरुणकिरणयुक्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुसूक्तौ सर्वसाधारण्येन काम्यनित्यस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधानात्^(१) । प्रातःस्नानस्य देहशुद्धिद्वारा कर्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्यस्य स्नानान्तरस्य प्रातःस्नानानन्तरमेव काल इति कालभेदसम्भवाच्च न नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥

ननु सन्ध्याया अकरणे सर्वकर्मानर्हत्वात् सन्ध्योत्तरं काम्यं प्रातःस्नानमिति चेत् न । सन्ध्यायाः सूर्योदयावधिकत्वात् सूर्योदयोत्तरकालीनकर्माणामेव सन्ध्योत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात् ॥

ननु सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्यां समाप्य काम्यं स्नानं कर्तव्यमिति चेन्न । सूर्योदयावधिजपरूपसन्ध्यावाधापत्तेः सन्ध्यावसाने काम्यप्रातःस्नानं कार्यमिति वाक्याभावाच्च ॥

ननु “न वासोभिः सहजस्रम्” इति अजस्रस्नानस्य मनुना

(१) काम्यनित्यप्रातःस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधानात् ।

निषिद्धत्वात् कथं वज्रस्नानमिति चेत् न । तस्य यादृच्छिकस्नान-
त्वेन निर्णयादित्यलमतिविस्तरेण^(१) । एवं माघादिकाम्यप्रातःस्नाने-
ष्वपि बोध्यम् ॥ यत्तु,—

तुलायां मकरे मेषे प्रातःस्नानं तिलैः सह ।

हवियं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

इति भारते उक्तम् । तत्तिलसहितस्नानपूर्वकं काम्यं व्रतान्तरम् ॥

यत्तु, पादौ नारदेनोक्तम्,—

मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।

पञ्चदश्याञ्च भो वीर मेषसंक्रमणेऽपि च ॥

वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ।

मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

इति । तत्र व्यवस्थितो विकल्पः । तथाच, वैष्णवानां कार्तिकव्रत-
वच्चैत्रशुक्लैकादश्यामारम्भपक्षः । स्वस्य वैष्णवत्वादादौ तदुद्देशः कृतः ।
व्रतस्यास्य वैष्णवानामावश्यकत्वमिति हरिभक्तिविलासादौ लिखितम् ।
चत्रियाणां संक्रमणाधारम्भः । तेषां सौरमासेऽधिकफलप्राप्त्युक्तेः ।
ब्राह्मणानां वैश्यानाञ्च चान्द्रमास एवाधिकारात् पौर्णमास्यादिपक्षः ।
शूद्राणामप्ययं पक्षः । “शूद्रा वाजसनेयिनः” इति आपस्तम्बोक्त्वा
तेषां सर्वकर्मसु वाजसनेयिसमाचरणात् इति व्यवस्था ॥

ननु वक्ष्यमाणचातुर्मास्यव्रतवत् अत्रापि एकादशादिपक्षाणां
सर्वसाधारण्यमस्तु इति चेन्न । तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां “द्वादश्यामेव

पारणम्” इति सर्व्वसाधारण्यस्य वाचकत्वात् तथाचारात् । अत्र तु तादृशवाक्याभावात् तथाचाराभावाच्च ॥

अत्रास्मत्पितृचरणाः, चैत्रपौर्णमास्युपादानमपि अस्य व्रतस्य पौर्णमास्यन्तमासाभिव्यञ्जकम्, व्रतन्तु वैशाखकृष्णप्रतिपदाद्येवेत्याहुः ॥

केचित्तु, पौर्णमास्युपादानं सङ्कल्पपरमिति, तदपि युक्तम् । प्रातः प्रतिपदि सन्ध्यातः पूर्वं कर्मण्यनधिकारात् सङ्कल्पकरणस्यानुचितत्वात् । सन्ध्योत्तरं सङ्कल्पकरणे तु “वैशाखं सकलं मासम्” इत्युक्तस्य साकल्यस्य बाधापत्तिरिति । अतो मासादित्ये द्वैधे उत्तरविद्धाया ग्राह्यत्वेऽपि एतद्वचनबलात् पूर्वविद्धा ग्राह्या । एवं माघादिमासेऽपि^(१) बोध्यम् ॥ सङ्कल्पवाक्ये तु अद्य चैत्रपौर्णमास्यामित्याद्युक्ता श्वः प्रातरारभ्य वैशाखपौर्णमासौपर्य्यन्तं वैशाखव्रतमहं करिष्ये इति विशेषः । केवलस्नानपत्रे तु वैशाखस्नानमहं करिष्ये इति ॥

अत्र जपन्निति सामान्येनोक्तत्वात् सङ्ख्यानुक्तौ शतं सहस्रमयुतं वेति सिद्धान्तितत्वात् शतसंख्यकजपेनापि पापक्षयात् शतजपेऽपि व्रतसिद्धिः । शतौ तु प्रत्यहं सहस्रजपोऽत्यन्ताशतौ मासेन लज्जजपः कार्य्यः । जपोऽयं वह्निर्जपविधिना कार्य्यः । स जपविधिरस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु स्नानम्,—

ब्रह्मचरविशास्त्रेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च कुरुनन्दन ॥

इति महाभारतोक्तेरमन्त्रकमत्रापीति न शङ्कनीयम् । अत्र
मन्त्रशब्दस्य वैदिकमन्त्रपरत्वात् । प्रकृते तु मन्त्रशब्दस्य पौराणि-
कत्वेन स्मार्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारः । आचारोऽपि तथैव ।
एतद्विचारः आह्वयप्रकरणे वक्ष्यते ॥

अथ हविष्यद्रव्याणि । भविष्योत्तरे,—

हैमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यमुद्गास्त्रिंशं यवाः ।

कलायकन्दुनीवारा वास्तुकं ह्रीडमोचिका ॥

कालेयं कालशाकञ्च मूलकं केवुकेतरत् ।

कन्दं सैन्धवसामुद्रे लवणे दधिसर्पिषी ॥

पयोऽनुधृतसारञ्च पनसामहरीतकी ।

पिप्पली जौरकञ्चैव नागरं तिन्तिडीफलम् ॥

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैचवम् ।

अतैलपक्कं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

हविष्येषु यवा सुख्यास्तदनु ब्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

सात्स्थे—कलायाश्चणका मुद्गा मिथुनानां हवींषि च ।

एतेभ्योऽन्यानि नाश्रीयात् मिथुनानामनापदि ॥

अगस्त्यसंहितायाम्,—

नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा ।

आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ॥

व्रतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधः ॥

हैमन्तिकं हेमन्तपक्षं शास्त्रपरनामकं । मुद्राः स्थूलमुद्रव्यति-
रिक्ताः, स्थूलमुद्रानां सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । “निष्पावा आदृका
मुद्रा” इति वक्ष्यमाणस्कान्दोक्तौ मुद्रस्य हविष्यत्वाभावोऽपि स्थूल-
मुद्रपर एव । अन्यथा वज्रवाक्यप्रतिपादितं मुद्रहविष्यत्वं व्याहृतं
स्यात् । कालेयं तिक्तशकविशेष इति वृद्धाः । कन्दं शूराणादि ।
पयोदधिघृतानि गव्यान्वेव ।

अमाहिष्यं तथा सर्पिर्दधिचौरमथापि वा ।

एतद्भृतं^(१) मतं विप्रा मैथुनस्य विपर्ययः ॥

इति विष्णुधर्मात्तरोक्तेः । पनसं दाक्षिणात्यप्रसिद्धभूतोत्पलकं
पनसव्यतिरिक्तम् । हरीतकी वन्यैव । भूतोत्पलकपनसस्य घास्य-
हरीतक्याश्च सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । जौरकमण्यत्र^(२) शुक्लजौरकं,
कृष्णजौरकस्य आद्वेऽपि निषेधात् । नागरं शुण्ठी तस्य आर्द्रक-
प्रकृतिकत्वात् आर्द्रकस्य हविष्यत्वमिति आचार्याः । ऐश्वर्यपदेन
इक्षुरस एव ग्राह्यः । खण्डादीनां गुडप्रकृतिकत्वात् गुडत्वम् इत्य-
स्मात्पितामह-कृष्णवृहत्पण्डितादीनामाग्रहः ॥ वस्तुतस्तु यथा इक्षु-
रसस्य पाके गुडत्वं तथा गुडस्य पुनःपाकेन खण्डादित्वमिति हवि-
ष्यत्वमेव । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते । ब्रौहिः शरत्पक्षधान्यम् ।
गौराः श्वेतसर्षपाः । “मुख्याल्लभे प्रतिनिधिरपि शास्त्रार्थः”
इति प्रतिनिध्यधिकरणन्यायेन प्राप्तान् माषकोद्वगौरादीन्
वर्जयेदित्यर्थः । मिथुनानां द्विदलानां मध्ये कलायचणकाः खुडि-

याचणा इति प्रसिद्धा हविष्याः । हविष्यनिषेधं प्रकृत्य “वर्त्तुला-
खणकाद्यापि” इति स्कान्दोक्तेः, वृहच्चणकादीनां निषेध इति
केचित् । बहवः स्थूलकलायचणकयोः^(१) पार्थक्यं । चणकश्चोला
इति देशान्तरीयः । कलायो वर्त्तुलकलायः इति नानाविध-
संग्रयात् अस्मद्देशचणकवाच्यानां देशान्तरवाच्यकोलानामप्युभयो-
र्नैव हविष्यत्वमिति वदन्ति । इति परिगणनपक्षो बहुग्रन्थकाराणां
सम्मतः ॥ हविर्योग्यं हविष्यमिति विज्ञानेश्वरः^(२) । कल्पतरु-
कारास्तु मधुमाषमांसेतरश्चाद्धदेयं हविष्यमित्याहुः । तदनुया-
यिनस्तु हविष्यदेयेष्वपि^(३) विविच्यागणयन् । तथाच वेशवार-
हिङ्गुमरीचादीनां व्यञ्जनसंस्कारकत्वेनोपात्तत्वात् न तेषां हवि-
ष्यत्वम् ॥ भविष्योत्तरादिगणितद्रव्येभ्योऽधिकहविष्याणि, यथा,—

गोधूमश्चामाकाप्रियङ्गवो धान्यानि । सुखाशिकाख्यकर्कटौभेद-
पटोलतिन्दुकखर्जूराम्नातककर्म्मरणा इति प्रसिद्धफललकुचवृहददरी-
वैकङ्कतदाडिमवृहतीफलानि । मध्यालुकगालूककसेरुविदारौघता-
वरीतालमूलीफलालूयतिरिक्तसर्वालुभेददीर्घमूलकानौति मूलानि ।
पालङ्गखदिरतुलसीतण्डुलीयकसर्षपपिप्पलीकुशाण्डवार्त्ताकु^(४)काक-
जङ्गालुसुभभृशृणकफेलुवर्जितानि शाकानि । सर्वगव्यविकाराः ।
वेत्राङ्कुरं कर्पूरं लाजाश्वेति ॥ एतद्रव्याणां हविष्यत्वादिविवेकः आद्ध-
प्रकरणे लेख्यः ॥

(१) बहवः कलायचणकयोः ।

(२) हविर्योग्यं हविष्यं स्यात् ।

(३) आद्धदेयेष्वपि ।

(४) वार्त्ताकौ ।

ननु मधुमाषमांसानां श्राद्धदेयत्वेन हविष्यत्वमिति चेन्न । माषमसूरमधुमांसपरान्नमैथुनानि व्रत्येऽहनि वर्जयेदिति वाक्यात्, माषस्य हविष्यप्रतिनिधित्वनिषेधाच्च ॥

यदा वैशाखपौर्णमासी परदिने जपादिकालव्यापिनौ तदा परदिने जपादिमासकृत्यं^(१) कार्यम्, “कर्मणो यस्य यः कालः” इति दृढयाज्ञवल्क्योक्तेः । हविष्यभोजनस्य तु हविष्येतरभोजन-निवृत्तिरूपत्वात् । “निषेधः कालमात्रके । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” ॥ इति दृढगाय्योक्तेः । एकभक्तकाले पौर्णमास्य-भावात् हविष्याकरणेऽपि न व्रतहानिः ॥ एवं कार्तिकाद्येक-भक्तादिषु बोध्यम् ॥

अथ ज्येष्ठमासकृत्यम् ।

भारते,—ज्येष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत् ।

ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिविन्दते ॥

श्रेष्ठ्यमिति भ्रातृणामिति शेषः “भ्रातृणां भवति श्रेष्ठः” इति स्कान्दोक्तेः ।

अथ आषाढमासकृत्यम् ।

भारते,—आषाढमेकभक्तेन स्त्रिया मासमतद्भितः ।

वज्रधान्यो वज्रधनो वज्रपुत्रश्च जायते ।

(१) तदा जपादिवैशाखमासकृत्यं कार्यम् ।

अथ आवणमासकृत्यम् ।

भारते,—आवणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

यत्र तत्राभिषेकेण पूज्यते ज्ञातिवर्द्धनः ॥

अथ भाद्रमासकृत्यम् ।

भारते,—प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाक्षारो भवेन्नरः ।

गवाढ्यं स्कीतमतुलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥

एकाक्षार इति एकभक्ताग्री ।

अथ आश्विनमासकृत्यम् ।

भारते,—अथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

मृजवान् वाहनाढ्यश्च वज्रपुत्रश्च जायते ॥

मृजा शुद्धिः ॥

अथ कार्तिकमासकृत्यम् ।

भारते,—कार्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।

शूरश्च वज्रभाग्यश्च कीर्त्तिमांश्चैव जायते ॥

स्कान्दे, अश्वमेधफलप्राप्तिर्विजिलोकफलप्राप्तिश्चोक्ता ।

नारदीयपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

हते व्रते धराप्राप्तिर्जायते दीपमालिनी ॥

इति केवलैकभक्तादिके फलम् ॥

सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते ।

क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि च महाफलम् ॥

इति विष्णुरहस्ये यत्किञ्चित्प्रतमाच्चेऽपि फलम् ।

अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मांसं दामोदरप्रियम् ।

तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

इति नारदीयोक्तेः यत्किञ्चित्प्रताकरणे दोषः ॥

नारदीये,— न कार्तिकसमो मासः न कृतेन समं युगम् ।

न वेदेन समं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥

तथा,— मांसाग्निनोऽपि भूपाला अत्यर्थे^(१) मृगयारताः ।

ते मांसं कार्तिके त्यक्त्वा गता विष्णुलक्ष्यं शुभम् ॥

तथा,— न सात्त्वं भक्षयेत् मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात् ॥

स्कान्दे,— दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तचरेण हि ।

धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं स मातृपितृहा^(२) भवेत् ॥

स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयौ सदानृती ।

न करोति मुनिश्रेष्ठो यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥

विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके^(३) ।

करोति मुनिगार्हूलं नरकं याति दारुणम् ॥

तथा,— यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।

(१) अत्यन्तम् ।

(२) मातृपितृघातकः ।

(३) व्रतं या न तु कार्तिके ।

कार्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वेष्णवं व्रतम् ॥

एवं गृहस्थस्याप्यन्ये वज्रदोषा अकरणे उक्ताः ॥

तथा,— न गृहे कार्तिकं कुर्यात् विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

चेत्रे तु^(१) कार्तिकीं कुर्यात् सर्वयत्नेन भाविनि ॥

नन्दीपुराणे,— यो नरः कार्तिकं मांसं मांसं तु परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

असामर्थ्यं शुक्लपक्षेऽपि मांसं वर्ज्यम् ।

कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मी ह्यत्र विधीयते ॥

इति वाक्यात् । कौमुदं कार्तिकम् ।

तत्राप्यसामर्थ्यं भीष्मपञ्चके मत्स्यमांसादिकं वर्ज्यम् । तेनात्र
मांसवर्जनं नित्यं काम्यञ्च ॥

नारदीये,— कार्तिके वर्जयेत्तेलं, कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांश्चं, कार्तिके शक्तिं सन्धितम् ॥

कार्तिके वर्जयेत् स्त्रियमिति क्वचित् चतुर्थपादे पाठः ।
सन्धितं आसवादि ।

काशीखण्डे,— ऊर्जे यवान्नमश्रीयादेकान्नमथवा पुनः ।

वृन्ताकं शूरणं चैव शुक्रभिम्बीञ्च वर्जयेत् ॥

शूरणं ओल्ल इति ख्यातम् ।

नारदीये,— आमिषं मैथुनञ्चैव कार्तिके यस्तु वर्जयेत् ।

सर्वकालकृतं पापं दुष्कृतं वापि नश्यति ॥

विष्णुः,— कार्तिकोऽग्निदेवत्योऽग्निश्च देवानां सुखं तस्मात् कार्तिके मासि वह्निःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सकृदेव हविष्याग्नी संवत्सरकृतात् पापात् मुक्तो भवति ॥ पुनः स एव,—

कार्तिकं सकलं मासं वह्निःस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग्नान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अत्र कल्पतरुकाराः आवश्यककृत्यान्तरवर्जिते काले कार्तिके वह्निःस्नानं प्रातःकालेतरकालेऽपि प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन काम्यं स्नानान्तरम् । यत्तु, “प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन्” इति मात्स्यादावुक्तं, तच्छ्राद्धादिविषयमिति । अतएव, शिष्टास्तदनुसारेण दिवसे यदा कदापि कार्तिकव्रतकाम्यस्नानं कुर्वन्ति । वह्निःस्नायी प्रातःस्नानाद्वहिरित्यर्थापयन्ति । एतदेव विधिवाक्यमित्यपि वदन्ति । वह्निर्नद्यादाविति केचित् ॥

कार्तिकं सकलं मासमित्युक्तेर्मासादितिथिः पूर्वविद्धापि ग्राह्या । तस्मात् पूर्वदिवसमारभ्य व्रतस्थारम्भान्न प्रातःकाले काम्य-स्नानप्राप्तिः ॥

ननु,— कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥

इति मन्त्रलिङ्गात् प्रातःस्नानस्य प्राप्तिरिति चेन्न । वैशाख-माघयोस्तु प्रातःस्नानस्यावश्यकताभिप्रायेणैव चैत्रपौर्णमास्यां पुष्य-पौर्णमास्यां च सङ्कल्पस्योक्तिर्नात्र तथोक्तेः । वैशाखे वाक्यमुक्तम् । माघे वक्ष्यते ॥

ननु, मन्त्रे प्रातःशब्दस्य का गतिरिति चेत् उच्यते । “अहं सायं अहं प्रातः” इति प्राजापत्यकृच्छ्रादाविव प्रातःशब्दस्य दिवस-परत्वमित्यभियुक्ताः ।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

कार्तिके सकले मासि प्रातःस्नायी भवेन्नरः ॥

इति वाक्यस्य केवलस्नानपक्षे सावकाशत्वमिति केचित् । तथा-
चारस्य दर्शनात् । मन्त्रे मयेति लक्ष्म्या सह ॥

ननु,— तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं प्रशस्यते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

इति राजमार्त्तण्डोक्तेः का गतिरिति चेदुच्यते । तत्^(१) सौर-
मासत्रयात्मकमन्यदेव व्रतमिति पूर्वाचार्याः ॥

ननु, एतदपि न साधु । मासत्रयस्य संहतत्वविवक्षायां “आकामा
वैषु यत्स्नानम्” इत्यादावपि पौर्णमासीचतुष्टयकालीनपृथक्स्नान-
विधानापत्तिः^(२) । न तत् केषाञ्चिदपीष्टं । सौरमासोपादानं
तुलादिपदोपादानादिति चेत् वाच्यम् । तर्हि “कन्यां गते सवि-
तरि” इत्यादौ सौरमासोपादानादाश्विनमासि महालयश्राद्धं कथं
स्थादिति चेत् सत्यं । राजमार्त्तण्डोक्तौ यत्प्रातःस्नानमुक्तं तत् केवल-
स्नानमभिप्रेत्यैव । अत एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । “हविष्यं ब्रह्मचर्य-
ञ्चेति” पुनर्यदुक्तं तत् यत्किञ्चिद्भ्रताभिप्रायेण इति वाक्यद्वयं तत् ॥
अतएव,— तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

हविय्यभुक् ब्रह्मचारी सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इत्यार्षवाक्यानन्तरेऽपि पृथक्क्रियाद्वयमुक्तम् ॥

किञ्च कार्तिकव्रतासम्भवे यज्ञीभपञ्चकमुक्तम्, तत्र आतःस्नान-
मुक्त्वा पुनः स्नानान्तरं तर्पणान्तरमुक्तमिति दिवसे यदा कदापि
काम्यं स्नानान्तरमिति सिद्धम् ॥ अस्य स्नानस्य काम्यत्वा^(१)त्तीर्थ-
करणम् ॥ तदसम्भवे स्वकारिते पिबकारिते वा जलाशये अत्यन्ता-
सम्भवे तु पञ्चपिण्डोद्धारणादिपूर्वकं परजलाशयेऽपि कार्यम् ॥

जलवर्द्धिष्णुरोगवता तु,—

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वर्द्धिसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति षट्त्रिंशन्मतोक्तेरुष्णजलेनापि स्नातव्यं । अस्य नित्य-
काम्यत्वाद् यथाकथञ्चिन्निर्वाह्यत्वात् । एतत्सर्वमस्मात्कृते आचारसारे
द्रष्टव्यम् ॥ स्नानोत्तरमर्घ्यदानम् । तत्र मन्त्रः,—

व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिसूदन ॥

नित्यनैमित्तिके क्षण कार्तिके पापनाशने ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो भवान् ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य योऽर्घ्यं मङ्गं प्रयच्छति ।

स यूपपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ॥

अत्र गायत्रीजपसंख्याया अनुक्तावपि सर्वपापमुक्त्यर्थं लज्जजप-

स्योक्तत्वात्तन्मासे लक्षजपः कार्यः । “सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति लक्ष-
जपं प्रकृत्य विष्णुसूतेः । तत्रासामर्थ्यं प्रत्यहं सहस्रजपः कार्यः ॥

सहस्रलक्षलक्षभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥

इति मनूक्तेः । त्रिकं प्रणवव्याहृतिगायत्र्यात्त्रयकम् । अत्र “गायत्री-
जप्यनिरत” इति निरतपदोपादानात् सहस्रजपाद्व्यूनजपो न कार्यः ॥
वहिर्यामादहिरिति बहवः । असम्भवे तु,—

जलान्ते चान्यगारे च जले देवालयेऽपि वा ।

गवां गोष्ठे पुण्डरीके सिद्धलक्षेऽथवा गृहे ॥

इत्युक्तेरनादृते गृहेऽपि शिष्टा जपन्ति ॥

स्कान्दे,—गवामयुतदानेन यत्फलं लभते खग ।

तुलसीपत्रकैकेन तत्फलं कार्तिके स्युतम् ॥

विहाय सर्वपुष्पाणि सुनिपुष्येण केशवम् ।

कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥

सायंसन्ध्याकालारम्भे आकाशदीपदानम् । विष्णुधर्मात्तरे,—

आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्तिकौ ।

तावत् दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥

तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं सदा निशि ।

तुङ्गे देशे वह्निलेपां भक्षत्पुण्ड्रफलं भवेत् ॥

अप्यन्धकारे गह्वरे प्राकाशं तेन जायते ।

प्राकाशाद् यदुगार्हल तेन यान्ति तथा सुखम् ॥

मद्भाण्डे,—तुलायां तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम् ।

सश्रीकाय श्रीपतये स श्रिया न विद्युज्यते ॥

दीपदानमन्त्रः, शतानन्दमङ्गले,—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशमण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥

लोलया लक्ष्म्या । एवञ्च तिलतैलगव्याज्ययोर्दीपदाने विकल्पः ॥

ब्राह्मे तु,—अत्युच्चैर्दीपमाकाशं यो दद्यात् कार्तिके निशि ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥

विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥०॥

अथ भीष्मपञ्चकम् ।

भविष्योत्तरे,—कार्तिके शुक्लपक्षस्य शृणु धर्मं पुरातनम् ।

एकादश्यां समारभ्य विज्ञेयं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,—शाकाहारेण सुन्यत्रैः कृष्णार्चनपरेर्नरैः ।

स्त्रीभिर्वा भर्तृवाक्येन कर्त्तव्यं सुखवर्द्धनम् ॥

विधवाभिश्च कर्त्तव्यं पुत्रपौत्रविवृद्धये ।

सर्वकामसमृद्धयर्थं मोक्षार्थमपि पार्थिव ॥

इत्यादि विधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

विष्णुरहस्ये,—भीष्मेणैतत् यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ।

सकाशादासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,— व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवादृते ।

तथा,— कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद्भूतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती ।

नद्यां निर्झरगर्ते वा समालभ्य च गोमयम् ॥

यवव्रीहितिष्ठैः सम्यक् प्रक्षुर्यात्तर्पणं क्रमात् ॥ इत्यादि ।

ब्राह्मे,— एकादशीं समारभ्य राका यावत् प्रबोधने ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयान्मत्स्यं मांसञ्च किञ्चन ॥

तेन मत्स्यादिकं सर्वथा न भक्ष्यम् ॥ अतएव वकपञ्चकमिति प्रसिद्धिः ॥ इति कार्तिकव्रतं^(१) अकरणे प्रत्यवायाद्युक्तेः फलश्रवणाच्च नित्यकाम्यम् । तच्चान्द्रमानेनैव ।

कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।

छच्छादिनियमानाञ्च चान्द्रमानं प्रशस्यते ॥ इति पितामहोक्तेः ॥

चेतन्यदेवानुयायिगौड़वैष्णवैस्तु आश्विनशुक्लैकादश्यामारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशीं यावद् व्रतमाचरन्ति तत्र शुक्लद्वादश्यां पारणे सम्यक् प्रमाणं न दृश्यते । इति तत्पक्षेऽपि पूर्णिमावधि व्रताचरणं समीचीनम् । तथाचारस्य श्रीपुरुषोत्तमचेत्ते श्रीजगन्नाथप्रासादे दर्शनात् । इति कार्तिकव्रतविचारः ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतम् ।

भारते,—आषाढस्य श्रिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद् यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥

वाराहे,—आषाढशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥

अभावेऽपि तुलार्कैऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ ॥

कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥

चतुर्धापि हि तत् चौर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

तुलार्कं कार्तिके । चौर्णं गुह्यकैरिति शेषः । “चतुर्धा गुह्यकै-
स्त्रीर्ण”मिति भारतीकतेः । नारदीये,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

कृते व्रते धराप्राप्तिर्जायते दीपमालिनी ।

भविष्ये,—यस्तु सुप्ते हृषीकेशे नक्तमाचरते व्रतौ ।

वस्त्रयुग्मं नरो दत्वा विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥

मात्स्ये,—आषाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नाथौ भवेन्नरः ।

वाराहे,—चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नरः किञ्चिन्महीपते ।

नान्यथा त्वाब्धिकं पापं विनिहन्त्यप्रयत्नतः ॥

पञ्चचतुष्टयाशक्तौ तु स्कान्दे,—

अशक्तः कार्तिके मासि व्रतं कुर्यात् पुरोदितम् ।

तत्रापि चेदशक्तः स्याद्भीष्मपञ्चकमुत्तमम् ॥

पुरोदितं चातुर्मास्योक्तम् । एतेन चातुर्मास्यव्रतस्य नित्यत्वम् ॥

तत्सारम्भमन्त्रो विष्णुरहस्ये,—

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
 निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नातु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे श्रियाम्यहम् ।
 तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जनार्दन ॥

उद्यापनमन्त्रोऽपि तत्रैव,—

इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
 नूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥

चातुर्मास्यनियमाः स्कान्दे,—

मच्चखट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमास्रः ।
 अनृतौ न व्रजेद्वाय्यां मांसं मधु परौदनम् ॥
 पटोलं मूलकञ्चैव वार्ताकीं नैव भक्षयेत् ।
 अभक्ष्यं वर्जयेत् दूरान्मधुरं सितसर्षपम् ॥
 राजमाषान् कुलुथ्यांश्चाप्यणुधान्यञ्च वर्जयेत् ।
 शाकं दधि पयो माषान् श्रावणादौ क्रमादिमान् ॥
 राज-गोप-यतींस्त्यक्त्वा नारोहेच्चर्मपादुके ।
 तैलाम्भक्तं दिवास्त्रप्तं मृषावादञ्च वर्जयेत् ॥

एतेनात्र नृपगोपालयतीनां चर्मपादुकारोक्षणं न निषिद्धम् ।
 हविष्यस्यापि दीर्घमूलकस्यात्र वर्जनम्, साक्षान्निषेधात् । केषाञ्चि-
 न्मते पटोलस्यापि तथा ॥ मात्स्येऽत्र काम्यनियमाः,—

चतुरो वार्षिकान् माषान् देवस्थोत्यापनावधि ।

मधुखरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनादेव सुन्दरतङ्गः प्रजायते ।

लभते सन्ततिं दीर्घां स्नात्नीपाकमभक्षयन् ॥
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
 निर्व्याधि नैरुगोजस्त्री विष्णुभक्तश्च जायते ॥
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 धारणास्रखलोन्मां वै गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
 नमो नारायणायेति जप्त्वाऽनघनजं फलम् ।
 पादादिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद् गोदानजं फलम् ॥
 एवमादिभ्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः ॥

नात्र कालशुद्ध्यपेक्षा । तथाच गार्ग्यः,—

न शैशवं नैव मौक्त्यं शुक्रगुर्वो न वा तिथेः ।
 खण्डलं चिन्तयेच्चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः ॥

एवञ्च सति,—

अस्तगे च गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिन्युचे ।
 उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवाक्यं सामान्यत्वादितरव्रतविषयम् ॥

याम्नायने हरौ मुने सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

इत्यपि विहितेतरविषयम् ॥ तथाचात्र कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषये

अस्मत्कृतशुद्धिसारकारिका सप्तसहस्रव्याख्या च अशुद्धकालप्रकरणे
 लेख्याः ॥ तत्र श्रीभुवनेश्वरचेने निवासफलं शिवपुराणे,—

चातुर्मास्यं नरस्तत्र कृत्वा शिवपरायणः ।

राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा ॥

तत्र एकाम्रचेने श्रीपुरुषोत्तमचेने । तत्र निवासफलं ब्राह्मे,—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यस्तिष्ठेत् पुरुषोत्तमे ।
 विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि चेन्नाप्यायतनानि च ।
 तिष्ठन्ति चतुरो मासान् चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 पुष्करिण्याञ्च नद्याञ्च वाप्यां कूपे सरित्सु च ।
 तिष्ठन्ति सर्वतीर्थानि शयनोत्थापने हरेः ॥

स्कान्दे,— काश्यां वज्रयुगे वासान्नियमव्रतसंस्थितेः ।

फलं यदुक्तं तद्विद्यात् चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 चातुर्मास्ये निवसतिः चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ।
 साक्षात् दृष्टिर्भगवतस्तद्वयं मोक्षसाधनम् ॥
 दिने दिने महापुण्यं सर्वचेन्ननिवासजम् ॥

इत्यादि वज्रफलानि विस्तरभयान्न लिखितानि ॥

यतीनां तु एकस्यानावस्थानादिचातुर्मास्यधर्माः श्रावणादि-
 मासद्वय एव । ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासः स्यादिति
 तद्वर्त्मेषु शङ्क्योक्तेः ॥

एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षाषु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥

इति काकगृह्यमत्यन्ताग्रक्तविषयम् ॥

अथ मार्गशीर्षमासकृत्यम् ।

भारते,— मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन सञ्चिपेत् ।

भोजयेत्तु द्विजान् भक्त्या स सुच्येद्वाधिकिजिषेः ॥

सर्वकल्याणसम्पन्नः सर्वौषधिसमन्वितः ।

उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥

कृषिभागी वज्रधनो वज्रधान्यश्च जायते ॥

अथ पौषमासकृत्यम् ।

भारते,— पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः चिपेत् ।

सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥

अथ माघमासकृत्यम् ।

भारते,— पितृभक्तो मघास्त्रेवं चिपेद्यस्त्वेकभोजनः ।

श्रीमत्कुले जातिमांश्च^(१) सुमहंश्चैव जायते ॥

मघासु मघायुक्तपौर्णमासीके माघ इत्यर्थः । भविष्योत्तरे,—

दुर्लभो माघमासस्तु वैष्णवानामतिप्रियः ।

देवतानामृषीणाञ्च सुनीनां सुरनायक ॥

तथा,— माघमासे रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनीमहे ॥

किञ्चिदभ्युदित इति प्रातःकालावधिरूपम् ।

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोष्यदेऽपि जले स्नानं मोक्षदं पापिनामपि ॥

इति पाद्मोक्तेः ॥ भविष्योत्तरे,—

यो माघमास्युषसि सूर्यकराभितामे

(१) जातिमति स महत्वं प्रपद्यते ।

स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ।

उद्धृत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृवंशान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥

अत्र सूर्यकराभिताम इति उक्तं न तु सूर्याभिताम इति ।

तथा,— दारिद्र्यपापदौर्भाग्यपापप्रचालनाय वै ।

माघस्नानान्न चान्योऽस्ति उपायो नरसत्तम ॥

अविमुक्ते प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

यत्फलं दशभिर्वर्षैः प्राप्यते नियतं नरैः ॥

तत्फलं लभते माघे गृहस्नानान्न संशयः ।

ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतत्पगः ॥

माघस्नायी विपापः स्थात् तत्संमर्गी तु पञ्चमः ।

आयुर्वित्तकलचादिभम्पदः प्रभवन्ति च ॥

तथा,— कामादिकञ्च यत्पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।

स्नानमात्रेण नश्येत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥

पाद्मे,— सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा ।

कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्भूतरूपी नरोत्तमैः ॥

फलातिशयहेतोर्वै किञ्चिद्भोज्यं त्यजेदुधः ।

हरेरर्चा तु वैशाखे तपः पूजा तु कार्तिके ॥

तपोऽभ्यर्चा तथा दानं चयं माघे विशिष्यते । इति ॥

माघव्रतं यद्यपि नित्यकाम्यम् तथापि वज्रवाक्येषु स्नाने वज्र-
फलोक्तेः केवलस्नानमावश्यकम् ॥

ब्रह्माण्डे,— माघे प्रतिदिनं प्रातःस्नानाशक्तौ तु पर्वणि ।

स्नातयं यन्नतो धीरैरवश्यं देवपूजनम् ॥

आद्ये चान्ते च मध्ये च अहं च स्नानमाचरेत् ।

बलवान् पुरुषो नित्यं बालवृद्धातुरैर्विना ॥

नारदीये, माघप्रातःस्नाने जलोक्तिः,—

पुनौमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः ॥

तथा,— माघमासे वरारोहे शस्तं वै निम्नगाजलम् ।

तदभावे तु स स्नायात् कूपे भाण्डाश्रिते तथा ॥

तथा,— सरितामयभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं विदुः ॥

तथा,— न वज्रिं सेवयेत् स्नातो नास्नातो वा वरानने ।

होमार्थं सेवयेद्वज्रिं न शीतार्थं कदाचन ॥

शैवे,— माघमासे नरो यस्तु स्नायात् शीतेन वारिणा ।

स याति ब्रह्मणः सद्य ब्रह्महत्यायुतोऽपि सन् ॥

यत्रातिशीतलं तोयं पुण्यं तत्राधिकं भवेत् ॥

अत्यन्ताशक्तौ तु पादौ,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।

षडब्दफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

अत्र वज्रिप्रज्वलनादिकं वस्त्रादिदानं ^(१) च अस्मत्कृतदानसारे

द्रष्टव्यम् ॥

भविष्ये,— बालास्वरुणका वृद्धा नरो नारी नपुंसकाः ।

स्नात्वा माघं शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥

(१) वस्त्रादिदानञ्च सर्वम् ।

विष्णुः,— दर्शनं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

चिंशद्दिनानि पुण्यानि मकरस्थे दिवाकरे ॥

तत्र चोत्थाय नियमं गृहीयादधिपूर्वकम् ।

माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येऽहं देव माधव ॥ इत्यादि ।

अत्र प्रतारम्भः पुष्यपौर्णमास्यामिति न भ्रमः कार्यः । “दर्शनं वा पौर्णमासीं वा” इति द्विविधचान्द्रमासस्यैवादरो न मासान्तराणामित्यभिप्रायात् । पौर्णमास्यारम्भे तु “चिंशद्दशनीति” विरोधः स्यात्, तस्मान्माघकृष्णप्रतिपद्येवारम्भः ॥ स्पष्टं स्कान्दे,—

पौष्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।

माघमासस्य राजेन्द्र विष्णोः पूजा विधीयते ॥

इति पूर्णिमाकथनं सङ्कल्पपरमिति नारायणोपाध्यायाः ॥

अत्र दर्शान्तपक्षो^(१)ऽस्मद्देशे नाचर्यते ॥ माघमुपक्रम्य स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

दद्यान्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा यान्ति नरकं चचबिंद्शूद्र एव हि ॥

वर्जनौयं प्रयत्नेन मूलकं यदि वागममिति ।

स्नानमन्त्रो नारदीये,—

सवितुः प्रसवस्येह परं धाम जले मम ।

तत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं ममाच्युत ॥

इमं मन्त्रं सर्वं पठन्ति ॥ पादौ तु,—

मकरस्थे इवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।

स्नानेनानेन देवेश यथोक्तफलदो भव ॥

यथा नारायणः सूर्यो यथा नारायणो जलम् ।

यथा नारायणो माघ स्तथा पापं विनश्यतु ॥

इति मन्त्रान्तरं तदपि पठन्ति ॥ माघस्नानं प्रयागेऽधिकफलम् ।

महाभारते,—

सितासिते च यैः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

माघे,— षष्टीतीर्थसहस्राणि षष्टीतीर्थशतानि च ।

माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अर्चं स्नातस्य तत् फलम् ॥

माघस्नानमन्त्रे स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः पौराणिकत्वादिति पूर्व-
मुक्तम् ॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम् ।

भारते,— भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।

स्त्रीषु वल्लभतां याति वयसाश्चैव भवन्ति ताः ॥

भगदैवतं, पूर्वफाल्गुनीनक्षत्रं तदुपलक्षितं मासं फाल्गुनमित्यर्थः ॥

विष्णुः,— स इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमोऽप्यधिकमाह,—

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

देवपित्रर्चनं तर्पणादिना ॥

इति मासकृत्यानि ॥

अथ पक्षनिर्णयः ।

पक्षशब्दः पक्ष परिग्रह इति धातोर्निष्पन्नः । चन्द्रस्य पक्षदशक-
लानां पूरणं चयो वा यत्र पक्ष्यते गृह्यते स पक्षः । यदा देव-
पितृकार्यार्थं पक्ष्यते यः कालविशेषः स पक्षः । तथा च स द्विविधः,
शुक्लः कृष्णश्चेति । तथा च हारौतः, उदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वाह्नश्च
तद्देवानां, दक्षिणायनं तमिस्रो रात्रिरपराह्नश्च तत् पितृणामिति ।
शुक्लः शुक्लपक्षः । तमिस्रः कृष्णपक्षः । तथा च माघवीये,—

देवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

तिथिशब्दोऽपि तनु विस्तार इति धातोर्निष्पन्नः । वर्द्धमानया
चौयमाणया वा चन्द्रकक्षया तन्यते यः कालविशेषः सा तिथिः ।

सिद्धान्तशिरमणौ,—

तन्यन्ते कक्षया यस्मात् तस्मात्तास्तिथयः स्रताः ।

यदा तनोति वर्द्धमानां चौयमाणां वा चन्द्रकक्षामेनां यः का-
लविशेषः सा तिथिः । षट्त्रिंशन्मते,—

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णः चन्द्रक्षयात्मकः ।

पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्युताः ॥

पक्षतिः प्रतिपत् । तथा च सोमोत्पत्तौ पश्यते,—

प्रथमां पिवते वज्रिर्दितौयां पिवते रविः ।

विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥

पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिवति वासवः ।

सप्तमीमृषयो दिव्यामष्टमी मज एकपात् ।

नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति^(१) वै कलाम् ॥

दशमीं पिवते वायुः पिवत्येकादशीमुमा ।

द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राप्नन्ति भागशः ॥

त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिवते कलाम् ।

चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ॥

निष्कलस्य कलाशेषस्यन्द्रमा न प्रकाशते ।

कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा ॥

अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।

तमोषधिगतं गावः पिवन्त्यमुगतं च यत् ॥

तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः ।

ऊतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी ॥

दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां च पूर्णता ॥

एवं प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ताभ्यः पञ्चदशतिथिभ्योऽतिरिक्ता
अमावास्या तिथिरिति सामान्यविशेषरूपेण तिथयो द्विविधाः । तच्च

अमावास्यातिथिः सामान्यरूपा । अन्याः प्रतिपदाद्यास्तिथयो विशेषरूपाः ॥

ननु ज्योतिःशास्त्रादौ कलानां सूर्यप्रवेशनिर्गमाभ्यां तिथ्युत्पत्तिरुक्ता, अत्र पानमुक्तमिति तद्विरोध इति चेन्न । अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् अत्र च वज्रादिदेवानां तत्कालप्रयुक्तत्वे विवक्षितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु सूर्यप्रवेशनिर्गमौ वा वज्रादिदेवतापानं वा सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः । तत्र तिथिविशेषेषु प्रथमा कला इति प्रतिपत्तास्त्री । प्रतिपच्छब्दः प्रत्युपसर्गात् पदगताविति धातोर्निष्पन्नः । चान्द्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते आरभ्यते यस्यां सा तिथिः प्रतिपत् । सा च शुक्लपक्षे चन्द्रं प्रविशेत् कृष्णपक्षे चन्द्रान्निसरेदित्युभयथापि प्रथमैव । तदुपलक्षितः कालविशेषः प्रतिपच्छब्देनोच्यते । एवं द्वितीयादिषु बोध्यम् ॥ तत्र ज्योतिःशास्त्रे,—

षष्टिदण्डात्मिकाः सर्वास्तिथयस्तत्र तु चयः ।

षड्दण्डावधिका वृद्धिः पञ्चदण्डावधिमता ॥

तथा च द्वासष्टद्विवशेन सन्देहात् तन्निर्णयः कार्यः ॥

द्वासष्टद्वौ तु गार्ग्येणोक्तम्,—

खर्वो दर्पं स्तथा हिंस स्त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रेधा विदन्ति ते^(१) ॥

नृणां धर्माधर्मवशादिति कालादर्शं । बोधायनः,—

खर्वा समतिथिर्जया दर्पा वृद्धिमती स्यता ।

चौयमाणा तिथि हिंसा निर्णयः प्रागुदीरितः ॥

खर्वः साम्यमल्पक्षयो वा हिंस्रोऽधिकक्षय इति साधवाचार्याः ।

एतच्चैविध्यस्य विपरिवर्त्तनविशेषात् तिथिर्द्विविधा सम्पूर्णा खण्डा चेति । तत्र स्कान्दे,—

प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्भवेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

हरिवासर एकादशी । तत्र वैष्णवमते अरुणोदयवेधान्तद्व-
र्जिता इत्युक्तम् । नारदीये तु,—

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः ।

या तिथिः सा तु शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ज्ञायं विधिः ॥

या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डा । एतेन सम्पूर्णा शुद्धा खण्डा
विद्धेति बोध्यम् ॥ तत्र शुद्धायां विधिनिषेधयोर्न सन्देहः ॥

विद्धायां विधिनिषेधयोर्यवस्था गार्ग्येणोक्ता,—

निमित्तं कालमासाद्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

वृत्तिः पालनम् । तथा च पूज्यकालमाश्रित्य विधेरनुष्ठानरूपपा-
लनमिति तिथिमाश्रित्य निषेधस्याननुष्ठानरूपपालनमिति । तयोः
पालने कालस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । यथा, यस्मिन्नहनि एकादशी
उदयमात्रव्यापिनी तत्र “एकादशीमुपवसेत्” इति विधिवशा-

तद्ब्रूते कृत्स्नमहो गृह्यते इति तिथेः पूज्यता । तैलाभ्यङ्गादि-
निषेधे तु कालमाचापेक्षा । तथा च शिवरहस्ये,—

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैयुने ।

जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥ इत्यादि ।

तस्माद्विद्वत्तिथौ पूज्यत्वं निर्णयम् ॥ तत्र पराशरः,—

त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥

मरीचिः,— खखण्डव्यापिमार्त्तण्डा स्यात्सूर्योदयगा तिथिः ।

सा खखण्डा व्रतानां स्यात् तच्चारम्भसमापनम् ॥

अन्यत्र,— उदितो यत्र मार्त्तण्डः खखण्डादतिवर्त्तते ।

अखण्डा सा तिथिर्ग्राह्या स्नानदानव्रतादिषु ॥

सत्यव्रतः,— उदयस्या तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यगा ।

सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया आह्वादादौ लक्ष्म्यामिनी ॥

भविष्ये तु व्रतोपवासनियम इति पाठः । इति कर्मकाल-
व्याप्तिः ॥ तत्र व्रते वेध उक्तः पैठौनसिना ।

पञ्चदशेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

पूर्वेद्युर्दयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्ता चेत् सा प्रतिपदं विध्यति
परेशुरक्षमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं

विध्यति । एवं सर्वत्र । तत्र चान्द्राणां तिथीनां अहोरात्रविभागं
विना व्यवस्था कर्त्तुमशक्येति तद्विभागो गर्गणोक्तः ।

अक्षिपक्षपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।

द्वौ निमेषौ चुटि नाम द्वे चुटी तु स्रवो मतः ॥

द्वौ स्रवौ क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।

त्रिंशत् काष्ठाः कला प्रोक्ता कलास्त्रिंशन्मुहूर्तकाः ॥

ते च त्रिंशदहोरात्रमित्याह भगवान् हरः ।

एतादृशाहोरात्रस्य श्रुति-स्मृति-पुराण-ज्योतिःशास्त्रेषु दिवसस्य
पञ्चदशमुहूर्तानां पञ्चदशनामानि रात्रेरपि तथा नानाविधानि
पठितानि । प्रकृते तु रात्रिनाम्नामनुपयोगात् दिवसस्य मुहूर्त-
नामान्युच्यन्ते । तथा च शङ्खः,—

रौद्रस्यैव स्रवस्य तथा शालकटः स्मृतः ।

सार्वस्य जयन्तस्य गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्य विरश्चिस्य विजयो नैर्ऋतस्तथा ।

महेन्द्रो वरुणस्यैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥

उत्तरायणे दिवसवृद्धौ मुहूर्तानां वृद्धिः । दक्षिणायने दिव-
सस्य हानौ तेषां हानिश्च । तथा च ज्योतिःशास्त्रे,— अह्नः
पञ्चदशांशो मुहूर्त इति । एवं अयनयोः रात्रावपि वैपरीत्येन
द्वावृद्धौ ज्ञातव्ये । एवं पञ्चधा विभागादिष्वपि बोध्यं । एवं
पञ्चदशधा विभागः, पञ्चधा विभागोऽपि । तथा च व्यासः,—

मुहूर्तत्रितयं प्रातः तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्तु तादृशः ॥

सायाऋत्विमुहूर्त्तस्तु सर्वकर्मवहिष्कृतः ।

चतुर्धा विभागोऽपि । तथाच गोभिलः,—

पूर्वाह्नः प्रहरस्त्रायः मध्याह्नः प्रहरस्तथा ।

आह्नतीयादपराह्नः सायऋश्च ततः परम् ॥

त्रिधा विभागोऽपि स्कान्दे,—

ऊर्द्धं सूर्यादयात् प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाह्नः पञ्चकं प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् ॥

अपराह्नस्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

द्वेधा विभागोऽपि । स्कान्दे,—

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नो ह्यपराह्नस्ततः परः ।

तत्र पञ्चधा विभागस्य बह्वप्रमाणसम्मतत्वात् प्रायेण तं समाश्रित्य विधिनिषेधौ निर्णीयेते । यत्र यत्र विशेषविधिस्तत्र तत्रान्ये पक्षा खेप्याः ॥

तत्रोपवासैकभक्ते नक्तं सायाचितं व्रतं ।

दानं चाध्ययनं सप्तविधं दैवक्रमं ब्रूवे ॥

उपवासशब्दार्थो विष्णुधर्म,—

उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सहः ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वत्र भोगवर्जितः ॥

तत्रोपवासः सर्वतिथिषु विहितः । नारदीये,—

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् ।

उपोष्यैव वलिं दत्वा विधिना ह्यपरेऽहनि ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

इत्युपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् सम्पूर्णव्यापिन्यां न सन्देहः । तद-
सम्भवे त्रिसन्ध्यव्यापिन्याम् । तदसम्भवे खण्डतिथौ । तत्र वाक्यान्व-
दाहृतानि । तत्र शुक्लपक्षे अमावास्याविद्धा प्रतिपदुपोष्या । तत्राष्य-
पराह्व्यापिनी मुख्या । तदसम्भवे सायाह्व्यापिनी याह्या । न तु
उदयत्रिसुहृत्तव्यापिनी । तथा च व्यासः,—

प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मन्त्रब्रवीत् ॥

पैठीनसिः,—पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥

सम्मुखीलक्षणं स्कान्दे,—

सम्मुखी नाम सायाह्व्यापिनी दृश्यते यदा ।

प्रतिपत्सम्मुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ॥

निगमोक्तिरपि,—

युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥

युग्मं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।
षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुः अष्टमी । रभ्रं नवमी । रुद्रः
एकादशी । अत्र द्वितीयादिसप्तयुग्मेषु पूर्वतिथिः उत्तरविद्धा
याह्या । उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्यर्थः । द्वितीयाद्वितीययोर्युग्मं मेघनं
महाफलम् । तत्तत्तिथिनिमित्तके कर्माणीति शेषः । एतद्व्यस्तं

युग्मादिविपरीतम् । प्रतिपद्वितीययोरित्याद्योर्मेलनं महाघोरम् ।
एवं चतुर्थीपञ्चम्यादिषु बोध्यम् ॥

अथ उपवासविचारः ।

इदं युग्मशास्त्रमुपवासविषयमेव ।

एकादशष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति शङ्करगीतावचनादिषु उपवासस्यैवोक्तत्वात् ॥

ननु व्यासोक्तौ दैवशब्देन व्रतादीनामपि विवचेति चेत्, न ।
तेषूदयतिथिप्राशस्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा युग्मोक्तिः शुक्लपच-
विषया, प्रतिपद्यमावस्येति ज्ञापनात् । अतएव,—

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तिः भविष्योत्तरोक्तिश्च कृष्णप्रतिपद्विषया ।

तथाच, कृष्णप्रतिपत् परेद्युरुदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्ता ततोऽप्यधिका वा
स्यान्तदा सैवोपोष्या नाचापराह्वयान्तिः । कृष्णपचे द्वितीयायुतायाः
प्रतिपदो विशेषमुख्यत्वेन पञ्चमी सप्तमीत्यादिवचनस्याप्रवृत्तेः ॥

ननु,— यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोऽङ्गिता ॥

अत्र बौधायनोक्त्या पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि प्रतिपत्प्रवेश
एव सङ्कल्पः प्रतीयते ।

प्रातः सङ्कल्पयेत् विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

प्रातरापूर्व्यं मतिमान् कूर्यान्नक्तव्रतादिकम् ॥

नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ ।

इत्यादि स्मृतिषु प्रातरेव सङ्कल्पस्य कार्यत्वात् । तदुभयं कथं सङ्गच्छत इति चेदुच्यते । तिथिव्याप्तिः द्विविधा । ज्योतिः-
शास्त्रप्रसिद्धस्वाभाविकी एका । स्मृत्युक्तसाकल्यापादकवचनोत्पा-
दितान्या चेति । तथा च देवलः,—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

तथा,— यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं^(१) याति भाष्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मसु ॥

कर्म्मस्त्रिति वज्रवचनात् निखिलदैवोपवाससङ्ग्रहः^(२) ।

सौरपुराणे,—

यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्नात्तिमुहूर्त्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णां तां विदुर्वुधाः ॥

एवं च विशेषवचनाभावे त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव साकल्यापादिका ।

तथा सति,

आदित्योदयवेलायां यान्तापि हि तिथिर्भवेत् ।

सा पूर्णेत्येव मन्त्रव्या प्रभृता नोदयं विना ॥

इति देवलोकौ ।

उदये सा तिथिर्याङ्मा विपरौता तु पैटके ।

इति स्कान्दोक्तौ च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेवेति बोध्यम् ॥

एवं च सति साकल्यापादकवचनादसत्यामपि शुक्लप्रतिपदि

(१) अस्तं याति दिवाकरः ।

(२) निखिलदैवोपसङ्ग्रहः ।

अमावास्यायाः प्रातरेव सङ्कल्प इति सर्वं सङ्गतम् । एवमन्यत्र
तिथिष्वपि ज्ञेयम् ॥

अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्कल्पः प्रातरिष्यते ।

इति माधवाचार्याः ॥ सधवास्त्रीणां तु,—

नास्ति स्त्रीणां पृथक् धर्मा न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

इति मनूक्तेरुपवासादिषु निषिद्धेष्वपि, भर्ताद्यनुज्ञायां न दोषः ।

भार्या भर्तृमतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

नारी खल्वननुज्ञाता भर्ता पित्रा सुतेन वा ।

निष्कलं तु भवेत्तस्याः यत् करोति व्रतादिकम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । आदिशब्देनोपवासाद्युपसङ्गः ॥

इत्युपवासनिर्णयः ।

असमाप्ते व्रतादौ दोषः । परिगृह्येत्यादिविष्णुरहस्याद्युक्तौ दोष-
अवशेषेऽपि प्रतिनिधिद्वारा तत्समापनेऽप्यदोषः । तथा च पैठौनसिः,—

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्यात् भार्यायास्तु पति व्रतम् ।

असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न विद्यते ॥

स्कान्दे,— पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

स्वत्यन्तरेऽपि,—

पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्वादिभ्युज्याम् ।

अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयं च फलभाग् भवेत् ॥

पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्थं च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पूष्टं क्रतुशतं लभेत् ॥

दक्षिणा नात्र दातव्या शश्रूषाविहिता च सा ।

ब्राह्मे,— शिष्यव्रतं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्बन्धिवान्भवाः ।

पुनः स्कान्दे,—

आत्मा पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

आत्मा आत्मीय इति कृतिवृहस्पतिः ॥ अत्यन्तासम्भवे तु,—

उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्भूतानि वा दद्यात् यद् भुक्ताद्द्विगुणं भवेत् ॥

सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात् ।

कुर्यात् द्वादशसङ्ख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः ॥

देवीं गायत्रीम् ॥

अथ उपवासादिनियमाः ।

आदित्यपुराणे,—

अञ्जनं रोचनं वापि गन्धः सुमनसस्तथा ।

व्रतस्थे चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

रोचनं, हरिद्रादिना गात्रोज्ज्वलीकरणम् ॥

स्त्यन्तरे,— व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

इति प्रायश्चित्तं चोक्तम् ॥

मुखशुद्धिस्तु द्वादशगण्डूषैरासपत्रादिना वेति दन्तधावननिषे-
धकालप्रकरणे लेख्यम् ॥

सधवास्त्रीणां तु व्रतादिष्वपि हरिद्राग्रहणादिकं आवश्यकम् ।

वस्त्रालङ्कारपुष्पाणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

इति मनूक्तेः । तैलस्य प्रतिप्रसवाभावात् तदग्रहणाभावः ।

आचारोऽप्येवमेव ॥

कौर्मै,— कांश्च मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु परान्नञ्च वर्जयेदुपवासकृत् ॥

वृहस्पतिः,— दिवानिद्रां परान्नञ्च पुनर्भोजनमैथुनम् ।

क्षौरं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

एतत् पारणमात्रोपलक्षणम् ॥

विष्णुधर्मै,— असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुल्यस्तसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुद्धति ॥

असकृत् जलपानञ्च दिवास्त्रापञ्च मैथुनम् ।

ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्भ्रतवासरे ॥

हारीतः,— पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणं अनृतास्त्रीलादिकमुप-
वासदिने वर्जयेत् । कौर्मै,—

वहिर्याम्यान्धजान् सूतं पतितञ्च रजस्वलाम् ।

न स्पृशेन्नापि भाषेत नेचेत व्रतवासरे ॥

स्त्रीणान्तु प्रेक्षणात् सङ्गात् ताभिः संकथनादपि ।

निःसन्दते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतसङ्गमात् ॥

गण्डपुराणे,—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं शुद्धभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च कार्यनिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः ।

तच्च पारणमावश्यकम् ।

पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते दिवभोजनम् ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्रतान्तकम् ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ॥

ब्रह्मवैवर्ते,— सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते पारणधारणात् ॥

तत्रापि पूर्वाह्णे एव,—

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तत्फलस्याद्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इति देवलोक्तेः । धर्मं यमम् ॥ पूर्वाह्णे पारणासम्भवे,—

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः ।

अङ्गिस्तु पारयित्वा तु नैत्यकान्ते भुजिक्रिया ॥

इत्युक्तेर्जलपारणं कृत्वा नित्यकर्माणि समाप्य पुनःपारणे न

दोषः ॥ तच्च स्कान्दे स्पष्टम्,—

पारयित्वादकेनापि भुञ्जानो नैव दुष्यति ।

अशितानशिता यस्मादापो विद्वद्भिरीरिताः ॥

वनु,— तिथीनामेव सर्वाणामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशीम् ॥

इति स्कान्दोक्तेस्तिथ्यन्तप्रतीक्षायां कथं पूर्वाह्णे पारणमिति चेत् सत्यम्,—

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामचयोर्द्ध्ववर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ॥

इति स्मृत्यन्तरात् प्रहरत्रयपर्यन्तं तिथ्यन्तापेक्षा । अन्यथा पूर्वाह्ण एव ॥ व्रतादिस्वित्यत्र आदिशब्देन एकभक्तनक्तायाचितव्रतानि गृह्यन्ते, इति माधवाचार्याः ॥ इति च साधारणपारणाविधिः । विशेषस्तु कृष्णजयन्त्यादिषु लेख्यः ॥

यद्यपि पारणशब्दः पार तौरसमाप्ताविति धातोरुत्पन्नत्वेन समाप्तिमात्रवाचकस्तथापि लोकशास्त्रयोरुपवाससमाप्तावेव पङ्कजादिशब्दवत् योगरूढः ॥

अथैकभक्तं निर्णीयते ब्राह्मे वैश्वानरव्रते,—

प्रतिपद्येकभक्ताग्री समाप्ते कपिलाप्रदः ।

इति । तत्र एकभक्तं त्रिविधम् । स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधिरूपश्चेति । तत्र वैश्वानरव्रतादिषु स्वतन्त्रम्,—

पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।

तथा “मध्याह्ने पूजयेत् नृप” इत्यादिविहितगणेशव्रतादाव-
न्याङ्गम् ।

तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः ।

इति सुमन्तुवाक्यादिविहितमुपवासप्रतिनिधिरूपम् । तत्रान्याङ्गे प्रधानानुषारेण गुणस्य नेतव्यत्वादङ्गिनः पूजाविधेर्मध्याह्ने विहितत्वेन अङ्गस्यैकभक्तस्यापराङ्मादौ प्राप्यमाणत्वाच्चैव मुख्यकालापेक्षा ॥

किञ्च यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते । तदा किं वाच्यमन्याङ्गे । उपवास-
प्रतिनिधिरूपस्य च उपवासतिथौ कार्यत्वं तस्य गौणोपवासत्वात् ।

“तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः”

इति सुमन्तूक्तेः । तच्च मार्कण्डेयपुराणे । “एकभक्तेन नक्तन”
इति वक्ष्यमाणैकादशीव्रतादावुक्तम् ॥ एवञ्च, पारिशेष्यात् स्वतन्त्रै-
कभक्ते मुख्यकालापेक्षा ॥

तत्कर्मकालस्तत्स्वरूपञ्च स्कान्दे,—

दिनार्द्धसमयेऽतौते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्मात् दिवैव हि ॥

देवलोक्तौ तु न्यूनपासत्रयेण तु इति विशेषः । नियमेनेत्यनेन
इविष्यभोजनप्राप्तिः । तन्मुख्यकालस्तु पञ्चधाविभक्ताहर्मध्याह्नापर-
भागरूपो दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धसुहृत्तपरिमितः कालः । दिनार्द्धे-
ऽतौते सति समनन्तरभावितादस्तमयात् प्राचीनोऽवशिष्टः कालो
गौणः । दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् ॥

एवं व्यवस्थिते सति मध्याह्नव्यापिनी तिथिर्याह्या,—

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी याह्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

इति बौधायनोक्तेः । तत्र, निर्णयस्य विषयस्य षोडशभेदा
ऊह्याः । पूर्वदुरेव मध्याह्नव्याप्तिः । परेदुरेव तद्व्याप्तिः । उभयत्र
तद्व्याप्तिः । नोभयत्र तद्व्याप्तिः । उभयत्र साम्येन तदैकदेशव्याप्तिः ।
उभयत्र वैषम्येण तदैकदेशव्याप्तिश्चेति । तत्राद्यद्वितीययोर्न सन्देहः ।

अन्यदिने मध्याह्नव्याप्तेरभावात् । तृतीये पूर्वविद्धा ग्राह्या । मुख्य-
कालव्याप्तेः समवेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । चतुर्थे पूर्वविद्धैव ।
दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तेरभावेऽपि गौणकालव्याप्तिस्मात् । पञ्चमे-
ऽपि पूर्वविद्धैव । मुख्यकालव्याप्तेरभयत्र साम्येऽपि अधिकगौणकाल-
व्याप्तिप्राप्तेः । षष्ठे तु यदा पूर्वद्युर्मध्याह्नेकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा-
धिक्यात् गौणकालव्याप्तेश्च पूर्वविद्धैव । तस्मिन्नेव षष्ठे यदा परेद्यु-
र्मध्याह्नेकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा परविद्धैव परेद्युर्गौणकालव्याप्त्यभावे-
ऽपि मुख्याकालव्याप्त्याधिक्यात् । इत्येकभक्तनिर्णयः ॥

अथ नक्तनिर्णयः ।

भविष्ये,—चतुर्दश्यामथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽङ्गि नित्यं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो नरः ॥

तथा,—नक्तं कृष्णचतुर्दश्यां तथा कृष्णाष्टमीषु च ।

कृत्वा भोगानिह्यप्रोति परत्र च शिवे रतिम् ॥

एवमादौ नक्तं सिद्धम् । तच्च त्रिविधम्, अन्याङ्गं उपवास-
प्रतिनिधिरूपं स्वतन्त्रञ्चेति । तत्रान्याङ्गे नक्तव्रते दुर्गापूजादौ पूजा-
विधेरङ्गिनोऽनुसारेणाङ्गस्य नक्तभोजनस्य रात्रौ प्रहरोत्तरमपि प्राप्य-
माणत्वाच्च मुख्यकालापेक्षा । उपवासप्रतिनिधिरूपेऽपि तस्मिन्नेव
मुख्यकालापेक्षा । तस्य उपवासदिन एवानुष्ठानात् । तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।

उदयस्या सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः ॥

एवमन्यत्रापि । तस्मात् स्वतन्त्रनक्ते मुख्यकालो निर्णयः ।

तत्र नक्तशब्दो भोजनपरः । अन्यथा,—

सदोपवासौ भवति यस्तु नक्तं समाचरेत् ।

देवैर्भुक्तन्तु पूर्वाह्ने मध्याह्ने पितृभिः सदा ॥

ऋषिभिश्चापराह्णे तु सायाह्ने गृह्यकादिभिः ।

सर्ववेलात्मतिक्रम्य नक्तभुक्तमभोजनम् ॥

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्यात् भानावस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र प्रकुर्वीत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति व्यासोक्तौ समाचरेत् प्रकुर्वीतेत्यादेरन्वयो न स्यात् ।

न हि कालः केनचिदिच्छया कर्तुं शक्यते । तन्नक्तस्य काल-
द्वयम्, भविष्ये,—

मुहूर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनौषिणः ।

नचत्रदर्शनान्नक्तमहमन्ये गणाधिप ॥

अस्य कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्था । तथाच देवलः,—

नचत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् ।

यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते ॥

स्मृत्यन्तरे,— नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।

यतिश्च विधवा चैव प्रकुर्यात् स दिवाकरम् ॥

सदिवाकरं तु यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकादये ।

निशानक्तन्तु तत्प्रोक्तं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥

“त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्यात्” इति रात्रिभोजने कालो व्यासेनोक्तः ।

प्रदोषव्याप्त्यसम्भवे गृहस्थस्यापि दिवानक्तं ग्राह्यम् । तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी न स्यात् दिवानक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणां क्वायामतिक्रामति भाष्करे ॥

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायान्ते तु भुजिक्त्रियाम् ॥

कुर्व्यान्नक्तव्रतौ नक्तफलं भवति निश्चितम् ।

वत्सः,—प्रदोषव्यापिनी याह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।

एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णे तथा स्मृताः ॥

तथाच प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यकल्पः । सायंकालव्याप्तिरनुकल्पः । तच्च नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम् । तदेवं नक्ततत्कालौ व्यवस्थितौ ॥ अत्रापि रात्रिर्नक्ते षोढाभेदाः । पूर्वद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः । परेद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । नोभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र साम्येन प्रदोषैकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येण प्रदोषैकदेशव्याप्तिश्चेति । तच्च नाद्यद्वितीययोः सन्देहः । द्वितीये परतिथिरेव,—

यदैव तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति जावालिवाक्यात् । उभयत्रापि दिवा रात्रावपि सा तिथिर्विद्यते यतः इत्यर्थः । चतुर्थेऽपि परैव ।

“अतथात्वे परत्र स्याद्यतोऽर्वागस्ततो हि सा ।

इति जावालिवाक्यात्” । प्रदोषे तदभावेऽपि अस्तमयादवाक् यतः सा विद्यते ततो याच्चेत्यर्थः । “अर्वागस्तमयात्” इत्यनेन अस्य च दिवा रात्रिर्व्रतत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत् सायंकालव्याप्त्यापि निर्णयः

इति ज्ञायते । पञ्चमषष्ठयोरपि परैव । सायंकालस्य गौणस्य
तत्तिथिव्याप्तत्वात् । रात्रिनक्तभोजने नाङ्गीचयमुत्तमः कालः,—

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाचयमिष्यते ।

इति स्मृतेः । मुहूर्त्तचयं मध्यमः कालः,—

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्नाङ्गानावस्तं गते सति ।

इति व्यासोक्तेः । निशीथपर्यन्तो जघन्यः कालः, “नक्तं निशायां
कुर्वीत” इति सामान्येनाभिधानात् ॥

ननु,—सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।

तथा,—चत्वारौमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं भैयुनं निद्रां स्वाध्यायञ्च चतुर्थकम् ॥

इति स्मृतेश्च सन्ध्याकाले कथं भोजनमिति चेत्, न । क्रत्व-
र्थेन प्रतार्थनञ्चदर्शनभोजनविधिना पुरुषार्थस्य सन्ध्याकालनिषेधस्य
बाधात् । यथा पुरुषार्थप्राणिहिंसाप्रतिषेधः क्रत्वार्थान्निष्टोमीयहिंसा-
विधिना बाध्यते ॥

यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौरनक्तं विहितम् । तत्र पूर्वोक्त-
विपर्ययेन सायंकालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः ।
तत्र षोढाभेदे पूर्वस्मिन्नेव परस्मिन्नेव वा सायंकालव्याप्तौ न
सन्देहः । उभयत्र सायंकालव्याप्तौ पूर्वतिथिरेव । उभयत्रापि
तत्तिथेर्विद्यमानत्वात् । नोभयत्र तद्व्याप्तौ पूर्वतिथिरेव । सायंकाले
तदभावेऽपि प्रदोषकालेऽपि तत्तिथेः सत्त्वात् । उभयत्र साम्येन
वैषम्येण वा तदेकदेशव्याप्तौ पूर्वैव । गौणस्य प्रदोषकालस्य तत्ति-
थिव्याप्तत्वात् । सौरनक्तभोजने दिवसस्थान्तिमुहूर्त्त उत्तमः ।

“मुहूर्त्तानं दिनं नक्तम्” इत्युक्तेः । अन्तिमाधो मुहूर्त्ता मध्यमः,—

सदिवाकरं यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकादये ।

इत्युक्तेः । ततः प्राचीनो जघन्यः,—

त्रिमुहूर्त्तं सृष्टेदाह्नि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥

इति सुमन्तूक्तेः । “आत्मनो द्विगुणां छायां” इत्यादि अत्रैव पर्यवस्यति,—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नं कुर्वन्ति मानवाः ।

ते दिनान्तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्वाचिभोजने ॥

इति भविष्ये रविवासरे राचिनक्तस्य निषेधात् गृहस्थस्यापि दिवैव भोजनम् । एवं रविसंक्रान्त्यादिष्वपि ज्ञेयम् ॥

माधवाचार्यैस्तु एकस्मिन्नेव दिने एकभक्तनक्तयोः प्रसक्तौ गौण-
कालस्याप्यसम्भवपक्षे भार्यापुत्रादिना कर्त्तन्तरेण नक्तं करणीयमिति
लिखितमनुसन्धेयम् ॥

धवलसंग्रहे,— हविय्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

ब्रह्मचर्यमधः शय्यां नक्तभोजौ षड्वाचरेत् ॥

भविष्ये,— “अग्निकार्यमधःशय्याम्” इति पठित्वा अग्निकार्ये
व्याहृतिभिरान्यशोम इति लक्ष्मीधरः ।

स्कान्दे,— एतानि वर्जयेत् नक्ते अन्नानि सुरमुन्दरि ।

निष्यावा आदकी मुद्गा माषाश्चैव कुलुथकाः ॥

मसूरा राजमाषाश्च गोधूमा स्त्रिपुटास्तथा ।

षण्का वर्तुलाश्चपि सुमुक्ताश्चैवमादयः ॥

एतदुपलक्षणम् । नक्ते हविव्यद्रव्यमेव भोज्यमित्यर्थः । स
विचारो हविव्यप्रकरणे लेख्यः ॥ इति नक्तनिर्णयः ॥

अथ अयाचितं निर्णयते ।

प्राजापत्यहृच्छादौ सप्तमौव्रतादौ च तद्विहितम् । तस्य
द्वावर्था । न याचितमयाचितमित्येकः प्रतिषेधरूपः । तथाच
प्राजापत्यहृच्छ्रव्याख्याने गौतमः । अथापरं अहं कश्चन न याचे-
तेति । अतः उपवासवदहोरात्रमेव विषयीकरोति । अत एव
संकल्पोऽयस्मिन्नहोरात्रे याचितमन्नं न भोक्ष्य इति वाच्यम् ।
तथा पर्युदासोऽपि । तथा च वृहस्पतिः,—

अहं प्रातः अहं सायं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परञ्च नाश्रीयात् प्राजापत्यञ्चरन् द्विजः ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

अयाचिताशौ मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।

इति । दशयासभोजितं मितभोजितम् । “अयाचिते द्वौ चाष्टौ”
इति चतुर्विंशतिमतोक्तेः । तथाच, याचितादन्यदयाचितमित्यस्या-
प्रयत्नलभ्यस्य परदत्तस्य भोजनं विवक्ष्यते । तदापि पराधीनत्वादेव
कालविशेषविधानस्याशक्यत्वादहोरात्रमेव विषयीकरोति । स्मृत्य-
स्थितवस्तुनः इदानीमयाचितत्वेऽपि पूर्वयत्नसञ्चितत्वाद्याचितमेव ।
तथाच पर्युदासः । यद्वा निषेधस्य प्रसङ्गपूर्वकत्वाद्याच्ञाप्रसङ्गस्य
परद्रव्यविषयत्वादयाचितशब्दोऽपि परद्रव्यमेव विषयीकरोति । तच्च
भोज्यद्रव्यं परकीयमयत्नोपनीतञ्च । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

अयाचिताहृतं याञ्छामपि दुष्कृतकर्मणः ।

यतिधर्मपूशनाः,—

भिचाशनसमुद्योगात् प्राक्केनापि निमन्त्रितम् ।

अयाचितं हि तद्भक्ष्यं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदास उभयथापि एकभक्तादि-
वस्र कालो विशेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात् पर्युदासे पराधी-
नत्वाच्च । असति कालविशेषविधौ न कर्मकालस्याप्तिवचनमत्र प्रव-
र्तते । तथा सति कालविशेषविध्यभावात् शुक्लकृष्णप्रतिपदादौ
उपवासवत् पूर्वोत्तरविद्धे ग्राह्ये । एवमयाचिते सर्वतिथिषु उपवास-
वत् निर्णयः इति सुस्थितम् ॥ इत्ययाचितनिर्णयः ॥

अथ दानव्रतकालौ निर्णीयेते ।

भविष्योत्तरे,— प्रतिपत्तु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम् ।

सौवर्णमरविन्दश्च कारयित्वाष्टपत्रकम् ॥

कृत्वा त्रौदुम्बरे पात्रे सुगन्धिघृतपूरिते ।

पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

ब्राह्मे मण्डलव्रते,—

मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ ।

नैवेद्यन्तु पचेन्मौनौ षोडशत्रिगुणानि च ॥

फलानि पिष्टपक्वानि दद्यात् विप्राय षोडश ।

देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः ॥

भुज्यन्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमास्तथः ।

एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि । तत्र,—

पौर्वाहिकासु तिथयो दैवकार्ये फलप्रदाः ।

इति दृढयाज्ञवल्क्यवाक्ये दैवे पूर्वाह्नव्याप्त्यभिधानात् पूर्वाह्नस्य
पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात् ।

पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति पैठौनसिवचनाच्चोदिते भानौ त्रिमुहूर्ता तिथिर्ग्राह्या ।
एकभक्तनक्तञ्च प्रतिपदोक्तकालविशेषशास्त्राभावात् सामान्यशास्त्रस्य
प्रवृत्तेः । अतएव माधवाचार्याः,—

सोदयत्रिमुहूर्तायां कुर्याद्दानं व्रतानि च । इति ।

ननु,— यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

इति देवलादिवाक्यस्य,

प्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या आह्नादौ चास्तगामिनी ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य, “आदित्योदयवेलायाम्”
इत्यादिबौधायनोक्तेश्च का गतिरिति चेत्, उच्यते । वैश्वानराधि-
करणन्यायेन अवयुत्यानुवादरूपतया तेषां त्रिमुहूर्तव्याप्तिप्रशंसापर-
त्वम् । तत्र षोढा भेदः । उदयकाले पूर्वधुरेव त्रिमुहूर्तव्यापिनी ।
परेधुरेव उदयकाले त्रिमुहूर्तव्यापिनी । उभयत्रापि त्रिमुहूर्त-
व्यापिनी । नोभयत्र त्रिमुहूर्तस्पर्शिनी । उभयत्रापि साम्येन वैष-
म्येण वा त्रिमुहूर्तैर्कदेशस्पर्शिनी चेति । तत्राद्ये खण्डतिथित्वा-

भावात् न सन्देहः । द्वितीये चयगामित्वे त्रिसुहृत्तामप्युत्तरविद्धां
परित्यज्य पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम् । वृद्धिगामित्वे साम्ये च परेद्युरेव ।
तथाच उशनाः,—

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्वदपौ परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकौ ॥

तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु अस्तमयव्याप्तेः कर्मकालबाहुल्यस्य च
लाभात् पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम् ॥

अस्तमयव्याप्तेर्निर्णायकत्वम्, पादो,—

व्रते स्नाने तथा नक्ते पितृकार्यं विशेषतः ।

यस्यामस्तंगतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

तौर्धस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देन संगृहीता इति माधवाचार्याः ।

इति दानव्रतकालौ ।

अथ व्रतविशेषेषु काला निरूप्यन्ते । तत्र वत्सरादिः प्रतिपत् ।

ब्राह्मे,— या शुक्ला चैत्रमासस्य वत्सरादितिथिः स्मृता ।

या शुक्ला प्रतिपच्चैत्रमासस्य वत्सरस्य सा ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ।

नन्दां संवत्सरादौ तु दर्शविद्धां न कारयेत् ॥

परविद्धा प्रकर्त्तव्या द्विसुहृत्ता भवेद्यदि ।

सुहृत्तमेव कर्त्तव्या प्रतिपद् द्वितीयान्विता ॥

सुहृत्तद्वितयं चैव सुहृत्तं यदि चापरे ।

वर्त्तते वासरे यस्मिन् प्रातः साव्दितिधिर्भवेत् ॥

कार्तिकशुक्लप्रतिपदि वलिराजोत्सवः । तत्र ब्राह्मे,—

तस्माद्धूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैरित्यादि ।

स च पूर्वविद्धायां प्रतिपदि कार्यः ।

पाद्मे,— आवणी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धेव कर्त्तव्या शिवरात्रि र्वलेर्दिनम् ॥ इति ।

माधवाचार्यास्तु,— वल्युत्सवश्च पूर्वद्युरपवासवदाचरेत् ।

इति । उपवासवत् शुक्लप्रतिपदुपवासवदित्यर्थः । एवं च माधवीये व्याख्यातम् । कृष्णप्रतिपदि परविद्धायामुपवासस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

अथ द्वितीयाविचारः ।

अथ द्वितीया । सा च पूर्वविद्धा याह्या,

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

ननु,— एकादशष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

चयोदशष्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ।

इति भृगुस्मृतिवचनस्य, युग्वचनस्य च का गतिरिति चेदुच्यते । पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एव परदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एतदचनात् परविद्धा याह्या । अत्रानन्तभट्टीये यद्व्याख्यापितं तन्न कस्यापि सम्यतम् । तथाच माधवाचार्याः,—

पूर्वद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा ॥ इति ।

यमद्वितीया । लैङ्गे । अन्नं दत्वा भगिन्या प्रार्थनीयम्,—

भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिद्रं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा चेदगजाताहमित्यूह्यम् ।

कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।

या न कुर्यात् विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥

तस्या इति शेषः ।

भारते,— कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहे स्वयम् ॥

तस्यां निजगृहे राजन् न भोक्तव्यमतो बुधैः ।

यज्ञेन भगिनीहस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ।

अत्राष्टधा विभक्तदिवसस्य पञ्चमभागो मुख्यः कर्मकालः ।

“भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्” इति विधिसमभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजन-
नियमस्य प्राधान्यात् । पञ्चमभागस्य च भोजनकालत्वात् । तिथिद्वये

“द्वितीया प्रतिपद्युता” इत्युक्तेः पूर्वविद्धा ग्राह्या, इति अनन्तभट्टीये
यल्लिखितं तन्न । तस्या उक्तेः कृष्णपक्षविषयत्वेन निर्णयात् । तथाच
युग्योक्ता परविद्धैव ग्राह्या । ज्योतिःशास्त्रे,—

तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं ध्रुवम् ।

इति द्वितीयाविचारः ।

अथ तृतीया ।

सा चतुर्थीयुता ग्राह्या । आपस्तम्बः,—

द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कारयेत्तु यः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयङ्करम् ॥

द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

एवं स्कान्देऽपि बह्वनि वाक्यानि सन्ति । अत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था । वेधशास्त्रे तथैव निर्णयात् ।

कला काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते ।

सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ॥

इति यत् स्कान्दवचनं, तत् कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तं द्रढ्य-
तीति माधवाचार्याः । परदिने तृतीयाया अभावे एव पूर्वविद्धा
याज्ञा ।

वशिष्ठः,—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा च कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥

युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयत्वेन निर्णयमिति न विरोधः ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रगृह्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तकेः ॥

अक्षयतृतीया ।

भविष्ये,—वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीया चन्दनस्य च ।

कलधौतं तथा धान्यं घृतं वापि विशेषतः ॥

तस्यां दत्तन्वक्ष्यं स्यात् तेनेयमक्षया स्मृता ।

तृतीया चन्दनस्ये^(१)त्युक्तेरच चन्दनदानं शस्तम् ॥

दानान्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संग्रहः ।

इति वचनाच्च । कञ्जजो ब्रह्मा ।

आग्नेयादिषु उपानच्छत्रजलपात्रदानान्युक्तानि,—

या शुक्ता कुरुशार्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः ।

तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥

योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।

स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः ॥

करकान् कुम्भान् । वाजमन्त्रम् । हेममालिनः सूर्यस्य ।

विष्णुधर्मीन्तरे नक्षत्रविशेषे गुणविशेषः,—

अक्षया सा तिथिर्ज्या कृत्तिकाभिर्युता यदि ।

भवत्यति महाभागे विशेषेण फलप्रदा ॥

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे च या तिथिः ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता अक्षया सा प्रकीर्तिता ॥

तथा,— वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम ।

यद्ददाति नरश्रेष्ठ तत्तदक्षयमश्रुते ॥

विशेषेण तथा दानमक्षयानां महाफलम् ।

ब्राह्मे,— वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां जनार्दन ।

यवानुत्पादयामास युगमारभवान् कृतम् ॥

ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।

तस्यां कार्य्या यवैर्हीनो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥

यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ।
 पूजयेच्छुद्धं गङ्गां कैलासं तुहिनाचलम् ॥
 भगीरथं च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
 स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादि किञ्चन ॥
 श्रद्धया क्रियते यत्तु तदानन्त्याय कल्पते ।
 सिन्धोस्तीरे विशेषेण सर्वमचयमश्रुते ॥
 श्राद्धन्तु श्राद्धप्रकरणे लेख्यम् । दानादौ पूर्ववत् परविद्धा ग्राह्या ॥

अथ रम्भाढतीया ।

भविष्योत्तरे,— भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
 ज्यैष्ठशुक्लढतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥
 तथापरं रम्भाव्रतं तत्रैव,—
 रम्भाढतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 मार्गशीर्षे तथा मासि ढतीयायां नराधिप ॥
 शुक्लायां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् । इत्यादि ।
 उपहारसंहारे,— सौभाग्यार्थं पुरा चीर्णं रम्भया राजसत्तम ।
 तेन रम्भाढतीयेयं सर्वसौभाग्यदायिनी ॥
 सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या ।
 स्कान्दे,— वृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैढकी ।
 कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या समुखी तिथिः ॥
 ब्रह्मवैवर्त्ते,— रम्भाख्यामित्यादि ।

गौरीव्रतम् ।

शतानन्दसंग्रहे,— गुडपूपाः प्रदातव्या मासि भाद्रपदे सिते ।

तृतीयायां सर्वदानं वासुदेवस्य प्रीतये ॥

उमां शिवं गणेशञ्च विधिवत् पूजयन्ति याः ।

गौरीवरप्रसादेन परं सौभाग्यमाप्नुयुः ॥

तिथिद्वये परदिने व्रतम् । नात्र त्रिमुहूर्त्तवेधोऽपि अपेक्ष्यते ।

तथा च माधवाचार्याः,—

मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगः प्रशस्यते ॥

अथ चतुर्थी ।

सा च परविद्धा ग्राह्या,—

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति बृहद्वशिष्ठोक्तेः, युगवचनाच्च ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ॥

इति बृहद्वशिष्ठवचनान्तरं व्रतान्तरविषयमित्यवधेयम् ।

मङ्गलवारचतुर्थीर्योगे फलाधिक्यम्,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ।

इति भविष्योक्तेः ॥

शिवचतुर्थी ।

प्रतानन्दसंग्रहे,— मासि भाद्रपदे शुक्ला चतुर्थी शिवपूजिता ।

तस्यां स्नानं तथा दानं सुपवासो जपस्तथा ॥

तावत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्यतिनो नृप ।

यतिनो योगिनः शिवस्येति यावत् ।

रौद्रत्वादपराहोऽत्र पूजाकाल इति निबन्धनकृतः । तिथिद्वये परेऽङ्गि व्रतम् ॥

गौरीगणेशचतुर्थी ।

लिङ्गपुराणे,— चतुर्थ्यां तु गणेशस्य गौर्यास्यैव विधानतः ।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं सौभाग्यञ्च नरः क्रमात् ॥

इति । सिद्धिसौभाग्यरूपफलविशिष्टकामो यस्यां कस्याञ्चित् चतुर्थ्यां गौरीगणेशौ पूजयेत् । पूजाकालव्यवस्था वक्ष्यमाणगणेश-व्रतवत् द्रष्टव्या ॥

विनायकव्रतम् ।

भविष्ये,— विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।

सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,— विनायकव्रते कार्य्या सर्वमासेषु षण्मुख ।

चतुर्थी च जयायुक्ता गणनायसुतोषिणी ॥

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।

इति कल्पवचनात् ।

चतुर्थीं गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नयापिनी चेत् स्यात् परतश्च परेऽहनि ॥

इति बृहस्पतिवचनाच्च, परदिन एव मध्याह्नयाप्तौ परदिने
व्रतमन्येषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नात्र सोदयत्रिसुहृत्तवेधः, मध्याह्नस्य
कर्मकाशत्वात् । जयायुक्ता तृतीयायुक्ता । मातृविद्धा तृतीयाविद्धा ।
शुक्लतिथैः स्नानं, शुक्लतिलान् शिरसि निक्षिप्येति काश्लादर्शकारः ।
स्कान्दे,—गजवक्त्रं तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप ।

मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे विशेषतः ॥

यदा चोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः ।

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ॥

अथवा गणनायस्य व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।

एवं सति यदा आत्याधिककार्यसिद्धिकामो भवेत्, तदैव
यस्मिन् कस्मिंश्चन मासे शुक्लचतुर्थ्यां गणेशव्रतं कुर्यात् । “यदा
चोत्पद्यते” इति वचनात् । भाद्रमासे यद्ब्रतारम्भं कुर्वन्ति तत्र
विशेषत इति फलाधिक्यात् प्रतीक्षासह-कार्यस्येवेति ज्ञेयम् । अन्यथा
सीतान्वेषणार्थं हनूमता आचरितस्य व्रतस्य शरत्काले कार्यत्वं
न स्यात् । एवं अमृताहरणादावपि ज्ञेयम् । एतदपि एकमास-
पक्षे प्रमाणम् । तथा कार्यगौरवमपेक्ष्य द्विमासं व्याप्य व्रतं द्विवार-
मित्यर्थः । तथा अधिकविघ्नाशङ्कायां षण्मासं व्याप्य व्रतम् । षण्मा-
सैरेव व्रतस्य समाप्तिः । वत्सरपक्षेऽपि द्वादशभिर्मासैर्मलमासपाते
तु त्रयोदशमासैरिति काश्लाशुद्धिप्रकरणे लेख्यम् । अत्यधिक-
कार्यगौरवे द्वादशवर्षपक्षे प्रतिशुक्लचतुर्थिं द्वादशवर्षपर्यन्तं व्रतं
कार्यमिति साधोयः । अस्मिन् द्वादशवर्षपक्षे यत् प्रतिवत्सरं

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यामेकवारमनुतिष्ठन्ति, तदपि अज्ञानविलसितमिति ज्ञेयम् ॥

अत्र वर्षाषु भवं वार्षिकं व्रतं द्वादशेति केचिदर्यापयन्ति, तन्न-
न्दमेव । एकवचनान्तव्रतशब्दस्य द्वादशेत्यनेनान्वयाभावात् । एक-
मासमित्यस्य एकैकमासमित्यर्थः कुतो भवेत् । एवं द्विमासादिषु
ज्ञेयम् । “संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीक्षार्थत्वमिष्यते” इति भाष्य-
कारोक्त्या यथाकथञ्चित् समाधेयमिति चेत्, वत्सरं तथेत्यावृत्तौ
न काचित् गतिरस्तीति सोऽर्थो हेय एव । किञ्च हनुमत्गरुडा-
दीनामेकवारानुष्ठाने फलप्राप्तिरपि विरुद्धा स्यादिति दिक् ॥

व्रतेऽस्मिन् विशेषो, वाराहे,—

शुक्ला चतुर्थी कन्यार्कभौमवारेण संयुता ।

महती तत्र विघ्नेशमर्चिलेष्टं लभेन्नरः ॥

अर्कवारेण भौमवारेणेति वा कालादर्शवचनात् बोध्यम् ॥

इति विनायकव्रतम् ।

अथ तद्दिनकर्त्तव्यानि ।

विनायकं समभ्यर्च्येत्यनन्तरं भविष्ये, “तद्दिने निद्रां मतिं
शिवाम्” इत्याद्युक्ता,

विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम् ।

इति विहितस्य सरस्वतीपूजनस्य तु यस्यां रात्रौ चतुर्थी भवति
तस्यामेव करणं समाचारमूहम् । अस्यां भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां रात्रौ
चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच पादो,—शुक्लपत्रे चतुर्थ्यां तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिगणनं कुर्यात् तस्मात् पश्येन्न तं सदा ।

सिंहे भाद्रे मासि ।

ब्राह्मे,—वासुदेवोऽभिगस्तसु निशाकरमरौचिषु ।

स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यायापतेच सः ॥

अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।

पठेद्वात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाणुदङ्मुखः ॥

धात्रीवाक्यं तत्रैव,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येष स्थमन्तकः ॥

कृष्णोऽपि तद्रात्रौ चन्द्रकिरणेषु स्थित इति ।

अभिग्रापमाप, अद्यापि सोऽभिग्रापोऽपवाद इति यावत् मनुष्याय आप्रतेदित्यर्थः । अतएवेयं चतुर्थीं हरितालिकेति प्रसिद्धा ।

हरेः श्रीकृष्णस्य, ताडिका अपवाददायिका इति यावत् । इत्ययो-
रेक्यात् । तस्मात् चन्द्रेक्षणं निषिद्धम् । प्रमादात् तदीक्षणे सिंहप्रसे-
नमित्यादिमन्त्रं पठेदित्यर्थः । चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनस्य निषेधात् ।

“निषेधः कालमात्रके” इत्युक्तेस्तद्रात्रौ तृतीयया पञ्चम्या वा विद्धायां
तद्रात्रिगततृतीयापञ्चम्योश्चन्द्रदर्शनसमाचारः ।

पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचित्यः कदाचन ॥

इत्यत्र शुद्धमासमलमासाभिप्रायेण पक्षयोरित्युक्तेर्मलमासेऽपि
चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । अतएव पञ्चाननगते इति शौरमासोक्तिः ।

अतएव,— सीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवशय्या नवः शशी ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितञ्च यत् ॥

इति स्मृत्यन्तरान्मलमासेऽपि नैमित्तिकचन्द्रदर्शननिषेधस्य परि-
पालनसमाचारः । उदितशब्दोऽत्रार्द्धोदितव्यावृत्तिपरः, स्वरूपव्या-
ख्यानपरो वेति तिथितत्वकाराः । यत्ने तु पञ्चाननगते भानाविति
वाक्यमवलम्ब्य शुद्धरूपपक्षेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धमित्यलिखन्, तत्
शुक्लपक्ष इत्यादिपाद्मादिवाक्यविरोधान्नाद्रियत एवासम्भेदे । नाग-
चतुर्थीव्यवस्था नागपञ्चम्यङ्गत्वात् तत्र लेख्या ॥

वरदाचतुर्थी ।

नारदीये,— माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरौमाराधयेद्बुधः ।

चतुर्थी वरदा नाम गौरौ तत्र सुपूजिता ।

अत्र व्रतसामान्यात् सोदयत्रिसुहृत्कर्त्तव्याग्निर्पाङ्गा । तिथिद्वये
द्वितीयाविद्धैव । नात्र युग्मोक्तेः प्रसरः ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी ह्रसते यदि ।

जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धां न कारयेत् ॥

इति विशेषस्मृतेः । तथा च माधवाचार्याः,—

गौर्याः शुद्धजयाप्यस्तु नागविद्धा निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी ।

सा चोपवासे चतुर्थीयुता ग्राह्या । व्रतेऽपि तथा ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया नतु ।

इति हारौतोक्तेः ।

स्कान्देऽपि,—पञ्चमी तु सदा ग्राह्या चतुर्थीसहिता विभो ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्ते,—

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद । इति ।

तत् स्कन्दषष्ठ्यां स्कन्दोपासनाय विहितं पञ्चम्युपवासं विषयीकरोति

“स्कन्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता” ।

इति वाक्यशेषात् । तथा च, स्कन्दोपवासपञ्चमीत्यतिरिक्त-
पञ्चमीषु पूर्वविद्धैव ॥

आवणशुक्लपक्षे जाग्रद्गौरीपञ्चमी ।

पुराणे,—पद्मनाभे गते शय्यां सर्वे देवै रनन्तरम् ।

पञ्चम्यामग्नितौ पक्षे समुत्तिष्ठन्ति पन्नगाः ॥

सुप्ते तु देवदेवेशे पञ्चमी व्यालपञ्चमी ।

कुर्युस्तत्र यथाशक्त्वा जाग्रद्गौरीमहोत्सवम् ॥

देवैरिति सहार्थं तृतीया । अग्नितौ शुक्लपक्षे । अग्निर्धवलमे-
चकाविति कोषात्, शुक्लपक्षे समाचाराच्च । हरिशयनानन्तरं
आवणमास इत्यर्थः । आषाढे शयनविधानात् । तथा आवणशुक्लपक्षे
जाग्रद्गौरी इत्याख्या । इयं पूजा रात्रावाद्विद्यते^(१), जाग्रच्छ-
ब्दश्रवणात् ॥

भाद्रकृष्णपक्षे रक्षापञ्चमी ।

भविष्ये,—तत्र भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः ।

यस्त्वालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।

तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तचकादयः ॥

आसप्तमात् कुलान्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद् बुधः ॥

इयं नागपूजा दिवैव । नागानां नामानि पञ्चम्यां लेख्यानि ।
रक्षाविधानं तु रात्रौ क्रियते । रात्रिपदेन प्रदोष एवात्र ज्ञेयः ।
भविष्ये,— यः श्रावणे स्वति शीतजले सुरेन्द्र

रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः ।

आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं

पुत्रप्रियादिसहितः समुहज्जनस्य ॥

श्रावणे इति चैत्रशुक्लादिमासाभिप्रायेण ।

रक्षाकरणमन्त्रो यथा,—

घण्टाकर्णं महावीर सर्वव्याधिनिवारण ।

सर्वापद्रवसंघातविद्रावण हरप्रिय ॥

कण्ठे यस्य महानीलं भूषणं यस्य पन्नगाः ।

तेजांसि तस्य देवस्य रक्षन्तु मम मन्दिरम् ॥

रक्षुधारणमन्त्रो यथा,—

येन बद्धो वली राजा दानवेन्द्रो महासुरः ।

तेन त्वामपि बध्नामि रक्षामाचर मा चल ॥

यदोभयदिने पञ्चमी रात्रिं स्पृशति । तदा पूर्वदिने रक्षावि-
धानमिति निवन्धनकृतः ॥

ऋषिपञ्चमी ।

स्यतिसमुच्चये,—भाद्रे सितेऽपराह्णे तु पञ्चमी यत्र तिष्ठति ।

विश्वामित्र ऋषिः स्मार्त्तः पूज्यः सन्तानवृद्धये ॥

अपराह्णः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये पूर्वविद्वैव ग्राह्या ।

षष्ठीयुक्ता पञ्चमी या महर्षस्तत्र पूजने ।

पतिपुत्रहता नारी सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

इति शतानन्दसंग्रहोक्तेः ॥

घोटकपञ्चमी ।

देवीपुराणे,—आश्विनस्यासिते पक्षे पञ्चमी या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत अश्वानां वृद्धये सदा ॥

इत्यादिना रेवन्तादिपूजाविधिमुक्त्वा^(१),

एवं नमस्कृत्य मुञ्च रथः शान्तिं कारयेन्नृपः ।

तस्याश्वाः प्रविवर्द्धन्ते अश्वपूर्णं च मन्दिरम् ॥

इत्युक्तत्वात् नृपस्यावश्यकी पूजा । “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति वाक्यात् सायाह्नव्याप्त्या व्यवस्येत्यस्मत्पितामहकृतनीतिरत्नाकरे लिखितम् ॥

नागपञ्चमी ।

भविष्ये,—आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्थोभयतो लेख्या गोमयेन विषोऽवणाः ॥

अनन्तो वासुकिश्चैव राजीवो मणिभद्रकः ।

(१) इत्यादिपूजामुक्त्वा ।

ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥

पूजयेद्विधिवद्दीर दधिदुर्वाङ्कुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपचारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति । श्रावणमासे विहितमपौदं व्रतं कार्तिकमासे कुर्वन्ति ॥

एवं चतुर्षु मासेषु पञ्चम्यां यः प्रपूजयेत् ।

आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

इति वाक्यान्तरे चातुर्मास्यमध्ये यस्मिन् कस्मिन्नपि मासे
शुक्लपक्षे तद्व्रतोक्तेः ।

पुराणान्तरे,— तिथौ युगाङ्गयायां च समुपोष्य यथाविधि ।

शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः ॥

पूजा कार्या गन्धपुष्पक्षीराप्यायनपूर्वकम् ।

इति । अन्यनागानां पूजोक्तेति तेषां नागानां विकल्पः । युगा-
ङ्गया युगसंज्ञका चतुर्थीत्यर्थः । तत्र तिथिद्वये विचारः । तत्रादौ
तदङ्गभूता नागचतुर्थी विचार्यते । तत्र मध्याह्नः कर्मकालः ।

युगं मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ।

क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः ॥

विषाणि तेषां नश्यन्ति न च हिंसन्ति पन्नगाः ।

इति देवल्लोके । “पञ्चम्यां पूजयेत्” इत्येतदचनात् पञ्चमी-
योगस्य प्राशस्त्यमवधीयत इति । तदङ्गभूता नागचतुर्थी पूर्वद्युरेव
मध्याह्नव्याप्तौ पूर्वद्युः । अन्येषु पञ्चसु भेदेषु उत्तरविद्धेव । नागपञ्चम्यां

सोदयचिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव याद्या । कैश्चित् “युगं मध्यन्दिने”
इत्युक्ते नागपञ्चम्यां मध्याह्नः कर्मकाल इति लिखितम् । तत्
प्रमादविलसितमेव । चतुर्थीवचनस्य पञ्चम्यामप्रवृत्तेः । नागपञ्चम्यास्तु
नागचतुर्थ्यधीनत्वेन मध्याह्नव्याप्तिरनियतत्वाच्च ॥

श्रीपञ्चमी ।

धवलसंग्रहे,—पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः कौन्दौ पूज्या समृद्धये ।

कौन्दौ सरस्वती । तथा,—

सौभाग्यमुत्तमं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ।

श्रीरच सरस्वती । वरदाचतुर्थ्यनन्तरं एतद्वचनस्योक्तत्वादिष्टं
माघशुक्लपञ्चमीति ज्ञायते ।

अद्यपि गौडसंवत्सरप्रदीपे,—

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।

तस्याः पूर्वाञ्च एवेह कार्यः सारस्वतोत्सवः ॥

तथाप्यस्मद्देशशिष्टैः राजावेव सरस्वतीपूजा क्रियते ॥

अथ षष्ठी ।

सा च सप्तमीयुता याद्या ।

एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तैर्युगमवचनाच्च ।

न हि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी कृतपुण्यक्षया भवेत् ॥

सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदा ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तक्रे ऋतेऽपि सप्तमीयुतैव याच्या । नागः पञ्चमी ।
पुण्यस्य क्षयो यस्यां सा तथोक्ता । यदि कदाचित्तिथिचक्षवशादुत्त-
रविद्धा न लभ्यते । तदाऽगत्या पूर्वविद्धा याच्या । तदाह वशिष्ठः,—
एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥

आरण्यकषष्ठी ।

सत्यः,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यामारण्यकव्रते ।

या विन्ध्यवासिनीं देवीं पूजयेद्युर्वनेमताः ॥

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ।

राजमार्त्तण्डे,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञका ।

व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ॥

स्कन्दषष्ठीमित्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । तथाचास्याः आरण्य-
कषष्ठी स्कन्दषष्ठी चेति नामद्वयम् । चैत्रकृष्णपक्षे वक्ष्यमाणा तु
स्कन्दषष्ठ्येव । तिथिद्वेधे पूर्वविद्धा याच्या ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्त्रिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ॥

षष्ठीदेवीषष्ठी ।

यथा भाद्रस्य शुक्लायां षष्ठ्यां षष्ठी प्रपूजिता ।

जीवत्पुत्रा च सौभाग्यधनधान्यसमन्विता ॥

तस्माद् यत्नेन नार्यस्तां पूजयन्ति सदैव तु ।

अत्र षष्ठीसाधारणेन व्यवस्था, विशेषाभावात् ।

प्रावरणषष्ठी ।

कौर्मै,— या तु मार्गशिरे शुक्ला महाषष्ठी नराधिप ।

देवद्विजसुब्रह्मस्य ग्रीतघ्नं तत्र दापयेत् ॥

ग्रीतघ्नशब्देन वस्त्रकम्बलपटौप्रभृतयः । अत्र दानोक्त्वा सोदय-
त्रिसुहृत्तः कर्मकालः ॥

चैचकृष्णस्कन्दषष्ठी ।

चैचमधिकृत्य देवीपुराणे,—

षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपकारिका ।

इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

लैङ्गेऽपि,—प्रत्यब्दमपि पूजा च षष्ठ्यां कार्या गृहस्य च ।

व्यवस्थादृक्ता ॥

अथ सप्तमी ।

सा च पूर्वविद्धा याज्ञा । युग्मोक्तेः, सम्मुखीतिथित्वाच्च ।

षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कान्दे उत्तरविद्धाया निषेधाच्च । व्रतेऽपि षष्ठीविद्धैव ।

षष्ठी तु सप्तमी यत्र अन्योन्यं तु समाश्रिते ।

पूर्वविद्धा दिजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी तथा^(१) ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यदा पूर्वधुरस्तमयपर्यन्ता षष्ठी, परेद्युः तिथिचयवशादस्तमयादर्वाक् अष्टमी चिसुहृत्ता, तदा पूर्वविद्धाया अलाभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात् कुचानुष्ठानमिति चेन्निषेधमुल्लङ्घ्यापि उत्तरविद्धायामनुष्ठानम् । “शेषिलोपस्थान्याय्यत्वादुत्तरविद्धा गौणकालत्वेन स्वीकार्या” इति माधवाचार्याः । तथाच सर्वेषु सप्तमीव्रतेषु “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति पैठीनस्युक्तेः,

सम्मुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति स्कान्दोक्तेः सायाह्नव्याप्तौ व्यवस्था ॥

कुक्कुटीव्रतम् ।

भविष्ये,—भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितालये ।

स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा च साम्बकम् ॥

भक्त्या संपूज्य विधिवत् करे बद्धा सुडोरकं । इत्यादि ।

अत्र सप्तमीसाधारणी व्यवस्था ॥

माघसप्तमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां स्नानं तत्र महाफलम् ॥

तत्रैव,—सूर्याय फलगन्धार्कपत्ररक्तप्रसूनवत् ।

दद्यादुत्थाय तत्रार्घं सप्तधा यदि वा त्रिधा ॥

(१) सम्मुखी

मात्स्ये,— माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भाष्करे ।

विधिवन्तु तिलस्नानं महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,— माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात्स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभेत सूर्यग्रहणतैः समा ॥

कोटिभास्करा सप्तम्याः भास्करदेवताकत्वेन कोटिसप्तमीतु-
ल्येत्यर्थः । स्नानमन्त्रो यथा,—

यद्यद् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरौ हन्तु सप्तमी ॥

अर्घमन्त्रस्तु,— जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तद्वीपप्रदीपक ।

नमस्कारमन्त्रस्तु,—सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

अचाचारभोजनं कुर्वन्तीति कृत्यकौमुदीकाराः ।

तद्द्रव्याणि यथा,—

गव्यमखिलमन्नञ्च तिलमुद्गौ च मागधी ।

तथा,— आमतण्डुलमुद्गाश्च सद्योदधिद्वतं^(१) पयः ।

अचाराः कथिता ह्येते अन्ये चाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

दन्तकाष्ठं तथैवापस्त्रिकटुं त्रिफला तथा ॥

भोज्यपात्रं तथैवैतदचारं परिचक्षते ।

(१) दधिसद्योद्वतं ।

सुण्ठीपिप्पलीमरीचानि त्रिकटु ।

हरीतकीविभीतक्यामलक्यस्त्रिफला तथा ।

उभयचारुणोदयकालव्याप्तौ पूर्वत्र स्नानम् ।

चतस्रो घटिकाः प्रातरुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाभ्यःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राङ्मुख्याद्यन्तचतुष्टयम् ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञके ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्येन पूर्वस्वारुणोदयकालस्य परदिनाङ्गत्वोक्तेः ।

एतच्च सप्तमीस्नानं नित्यप्रातःस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वं पुन-
र्माघस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वमेव पुनः कार्यम् । एतद्विचारो
वैशाखमासेऽनुसन्धेयः ।

अत्र कोणार्कक्षेत्रे विशेषफलम् । ब्राह्मे,—

माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां संयतेन्द्रियः ।

कृतोपवासो यस्तत्र गत्वा तु मकरालये ॥

कृतशौचो विशुद्धात्मा सरेद्देवं दिवाकरम् ।

सागरे विधिवत् स्नात्वा शर्वर्यन्ते समाहितः ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन् सन्तर्प्य च दिजान् ।

उत्तीर्य वाससी धौते निर्मले परिधाय च ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा तीरे तस्य महोदधेः ।

इत्यादि वज्रयन्त्रेषु सूर्यपूजाधादिकमुक्त्वा,

सूर्यगङ्गाभसि स्नात्वा कुशैराभिच्य मूर्द्धनि ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति त्रिपिष्टपम् ॥

तथा,—योगं विवस्वतः प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

अत्र विधिवाक्यानि ब्राह्मे द्रष्टव्यानि ॥

अथ अष्टमी ।

तत्र कृष्णाष्टमी सप्तमीविद्धा ग्राह्या । तथाच निगमे,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ।

शुक्लाष्टमी तु नवमीयुता ग्राह्या ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ।

इति निगमोक्तेः । युग्मवाक्यमपि शुक्लपक्षपरम् । एवं,

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यान्यपि शुक्लाष्टमीपराण्येव ।

तत्र काम्योऽष्टम्युपवासो देवीपुराणे,—

एकादशी कोटिसहस्रतुल्याऽसिताष्टमी पर्वतराजपुत्र्याः ।

ततोऽपि शुक्ला गुणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः ॥

भविष्ये,—शुक्लपक्षे तथाष्टम्यामुपवासपरायणः ।

मालतीकरवीरेण विन्वपत्रैश्च पूजयेत् ॥

दुर्गेति नाम जप्तव्यं पुरतोऽष्टशतं नृप ।

सर्वमङ्गलनामेति जप्तव्यं किल भारत ॥

तथा,—चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पचयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमचयं प्रोक्तं सततं सचयाजिनाम् ।

तत् फलं सकलं तस्य शिवलोकं स गच्छति ।

सततसचयजनाचयपुण्यप्राप्तिः, शिवलोकप्राप्तिश्च फलम् । फाल्-
गुनशुक्लाष्टमीचतुर्दशोरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमौचतुर्दशुपवास-
व्रतम् ॥

अशोकाष्टमी ।

लैङ्गगारुडयोः,—अशोकस्याष्टकलिका ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

बुधवारयोगे विशेषः,—

चैत्रे मासि सिते पक्षे वृषलगे पुनर्वसौ ।

स्रोतः स्नात्वा बुधाष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥

अशोकैरर्चयेदुग्रमशोककलिकाः पिवेत् ।

उग्रं शिवम् । इति नक्षत्रवारयोर्योगे फलाधिक्यम् । तथोरभावे-
ऽपि तिथिमात्रे तत्पानम् ।

मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमी ।

पिवेदशोककलिकाः स्नायात्लोहितवारिणि ॥

इति स्कान्दोक्तेः । लोहितवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले ।

काम्यं स्नानमाह विष्णुः,—तदभावे स्रोतोमात्रेऽपि,—

पुनर्वसुबुधोपेतां चैत्रे मासि शिताष्टमीम् ।

स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

इति । जलगण्डूषेऽष्टाशोककलिकाः स्थापयित्वाभिमन्त्रणम् ।

मन्त्रस्तु,—त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमासमनुद्भव ।

पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

इमं मन्त्रं पौराणिकत्वात् स्त्रिय शूद्रा अपि पठेयुः । स्त्री-
भिरपि नोहः कर्त्तव्यः प्रकृतावपूर्वत्वादिति । जैमिनिन्यायेन प्रकृ-
तावूहाभावात् । एतत्पानस्य भोजनरूपत्वादष्टधाविभक्तस्याष्टः
पञ्चमभागः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये परविद्वैव याज्ञा ।
सामान्यशुक्लाष्टमीत्वात् । फलं तत्र मन्त्रलिङ्गात् शोकाभावः ।
ज्येष्ठाव्रतादीनामस्मद्देशे समाचाराभावात् न तद्व्यवस्थोक्ता ॥

कृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ।

तत्स्वरूपं स्कान्दे,—जयं पुण्यं कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।

रोहिणीसहिता कृष्णाष्टमी या श्रावणाष्टमी ॥

विष्णुधर्मात्तरे,—रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां युधिष्ठिर ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तदकरणे स्कान्दे,—शूद्रान्तेन तु यत्पापं श्रवहस्तस्यभोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्त्यां भोजने हते ॥

ब्रह्मन्नस्य सुरापस्य गोबधे स्त्रीबधेऽपि वा ।

न लोको यदुशार्दूल जयन्तीविमुखस्य च ॥

तथा,—न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥

विष्णुरहस्यविष्णुपुराणयोस्तत्करणे फलम्,—

रोहिण्यमर्द्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

भविष्योत्तरे,— जयन्त्यामुपवासञ्च कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्धरिम् ।

तस्य जन्मशतोद्धृतं पापं नाशयतेऽच्युतः ॥

कौमारे यौवने बाल्ये वार्द्धक्ये यदुपार्जितम् ।

तत्पापं नाशयेत् कृष्ण स्तथा तस्यां सुपूजितः ॥

एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।

वर्षे वर्षे भागवतो मङ्गलको धर्मनन्दन ॥

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमश्नुते ।

पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद् गृहम् ॥

शालीक्षुयवसम्पूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ।

तस्मिन् राष्ट्रे प्रभुर्भुङ्क्ते दीर्घायुर्मनसेषितान् ॥

परचक्रभयं नास्ति तस्मिन् राष्ट्रेऽपि पाण्डव ।

पर्जन्यः कामवर्षी स्यादौतिभ्यो न भयं भवेत् ॥

यस्मिन् गृहे पाण्डुपुत्र लिख्यते देवकीव्रतम् ।

न तत्र मृतनिष्क्रान्तिर्न गर्भपतनं भवेत् ॥

न च व्याधिभयं तत्र भवेदिति मतिर्मम ।

न वैधव्यं न दौर्भाग्यं न तत्र कलहो गृहे ॥

सम्पर्केणापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संग्रहः ॥

इति प्रत्यवायवीप्सयोः श्रवणात् फलश्रवणाच्च एतद्भ्रतं नित्य-
काम्यम् ।

नित्यं सदा यावदायुर्वीप्सायोगः फलाश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधिकाः ॥

इति संयहोक्त्वादिषु एषां नित्यादिशब्दानामष्टानां मध्ये एक-
स्याप्युक्तौ नित्यत्वसिद्धेः । काम्यतया करणे नित्यत्वस्यापि सिद्धिः ।

काम्येन नित्यसिद्धिः स्यात् प्रयोगो नोभयात्मकः ।

इति स्मृतेः । एकस्य द्वयत्वे, संयोगपृथक्त्वमिति जैमिनि
न्यायेन, “अग्निहोत्रं जुहुयात्” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम”
इत्यादिवदेकप्रयोगादुभयसिद्धिः । किन्तु काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारे,
नित्ये तु अङ्गवैगुण्येऽपि फलमिति । अत्र शूद्रादेरप्यधिकारः, नरो
वेति मनुष्यमात्राधिकारोक्तेः । स्त्रीणां स्फुटोऽधिकारः ।

जयन्धामुपवासश्च महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥

इति भविष्योक्तेः, सर्वैः श्रैवादिभिः सर्ववर्णैश्च कार्यमिदं
व्रतम् । भविष्योत्तरे तु,—

श्रावणे वज्रले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ इत्यादि ।

तथा,— वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महाझीहा व्याली भवति कानने ॥

स्कान्देऽपि,— ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञा व्याला व्याघ्राश्च कानने ॥

अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतम् ।

पातनं^(१) नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे ॥

अन्यत्रापि,— नभःकृष्णाष्टमीप्राप्तौ भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।

त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

इत्यादिषु यः केवलाष्टम्युपवासोऽभिहितः । स जयन्त्युपक्रमो-
पसंहारमध्यपठितत्वाद्वैश्वानरद्वादशकपालान्तर्गताष्टादशकपालादिव-
दवयुत्यानुवादेन जयन्तीव्रतप्ररोचनापर एव । तच्च स्पष्टं ब्राह्मे,—

तथा भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतमे जातः कृष्णोऽसौ देवकौसुतः ॥

इत्याद्युक्ता,— अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरौ ।

मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न मीदति ।

इति तदन्त एवोपसंहृतम् । एवमाग्नेयपुराणेषु,—

कृष्णपक्षे भाद्रपदे अष्टम्यां रोहिणी शुभे ।

उपोषितोऽर्चयेत् कृष्णं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

इति जयन्तीसुपक्रम्य,—

जन्माष्टमीव्रतकरः पुत्रवान् विष्णुलोकभाक् ।

वर्षे वर्षे तु यः कुर्यात् पुत्रार्थी वेत्ति नो भयम् ।

इत्युपसंहृतम् । न भयं जानातीत्यर्थः । एवं सत्यपि यस्मिन्नब्दे
रोहिणीयोगाभावस्तत्रापि व्रतमाचरणीयमेव । तिथिनक्षत्रयोगस्य

प्राशस्त्यावगमात्तन्नाभेऽष्टमीमात्रमप्रशस्तं न ग्राह्यम् । नचचयोगाभावे
तु प्रतिनिधिवन्तिथिमात्रमाश्रयणीयमेव ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकक्षा ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥

इति पुराणोक्तेः समाचाराच्च ।

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

चैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम ॥

इति स्मृत्युक्तेस्तिथिमात्रेऽप्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् प्रतिवर्ष-
विधानाच्च । तथाच, जन्माष्टमीति व्यवहारोऽपि संगच्छते ॥
अत्र व्रतस्वरूपं, उपवासजागरणकृष्णपूजाचन्द्रार्घादि । तथाच,
तत्प्रकरणे नारदीये,—

उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणं निशि ।

अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

भविष्योत्तरे,— तस्मान्मां पूजयेद्भक्त्या शुद्धः सम्यगुपोषितः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

हरिणं रजतं गावो वासांसि विविधानि च ।

यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ॥

तत्रैव,— चन्द्रोदये शशाङ्काय अर्घं दद्यात् हरिं स्मरन् । इति ।

इदं काम्यत्वे, काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारेण फलसिद्धेः । निष्काम-
स्यापि सामर्थ्यं । असामर्थ्यं तु,—

केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।

शतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

इत्येव जयन्तीं प्रकृत्य, भविष्ये,—

एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्सुच्यते नात्र संशयः ॥

तत्र कर्मकालः, भविष्ये,—

रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ॥

महापुण्यतमः कालो जयन्त्याख्यः प्रकीर्तितः ।

योगीश्वरः,—अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमेकार्द्धघटिकान्विता ।

रोहिणी चाष्टमी याज्ञा उपवासव्रतादिषु ॥ इति ।

एका च अर्द्धघटिका च एकार्द्धघटिके, ताभ्यां अन्वितेत्यर्थः ।

एतेन घटिका याज्ञा, तदसंभवेऽर्द्धघटिकापि ।

ब्राह्मे,—मुहूर्त्ता विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः । इति ।

एवं मुख्यकालस्य त्रैविध्येऽपि घटिकासम्बन्धश्रीत्यधिकशत-
मभागरूपायाः कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वान्न व्यवस्थापकत्वम् ।
नाण्यर्द्धघटिकायाः, तत्रापि सन्देहात्^(१) । तथाच पूर्वापरदण्डयो-
पेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्मकालः । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

नियतात्मा शूचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

अथ याज्ञातिथिनिर्णयः ।

तत्रादौ जयन्तीसंज्ञका रोहिणीयुताष्टमी शुद्धा विद्धा शुद्धा-
धिका विद्धाधिका चेति चतुर्विधा । तत्र षष्टिदण्डात्मिकायां

शुद्धायामष्टम्यां सम्पूर्णयोगार्द्धरात्रयोगाहोरात्रान्तर्यत्किञ्चिन्मुहूर्त-
योगेषु न संदेहः । एवं सप्तमीविद्धायामष्टम्यां संपूर्णरोहिणी-
योगार्द्धरात्रतद्योगाहोरात्रान्तर्यत्किञ्चिन्मुहूर्ततद्योगेष्वपि पूर्वत्र
व्रतम् । एतेषु षट्षु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावात् । किन्तु
योगतारतम्यात् प्राशस्त्यतारतम्यम् । यत्किञ्चिन्मुहूर्तयोगः प्रशस्तः ।
अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः । संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणी च्चं तां पुण्यां समुपावसेत् ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः, पूर्वद्युः सम्पूर्णष्टमी परेद्युरपि वर्द्धते
चेत् शुद्धाधिका भवति । सापि पूर्वद्युरेव रोहिणीयुता । परेद्युरेव
तद्युता । उभयत्र तद्युता चेति । तत्राद्यद्वितीययोर्न संदेहः ।
तृतीये पूर्वद्युरेव, परदिनार्द्धरात्रेऽष्टम्यभावात् । निशीथे तिथिनच-
चयोगस्य प्रशस्ततरत्वात् ।

ननु,— उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ॥

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा नवा विभो ।

इति स्कान्दोक्ता परेद्युः किं न स्यादिति चेन्न । तस्याः पूर्वद्युः
नचत्रयोगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः । पूर्वद्युः निशीथात्प्राक् सप्तम्या युता
परेद्युः निशीथोर्द्धं तत्पर्यन्तं वा विद्यमाना विद्धाधिका । सापि
त्रिविधा । पूर्वद्युरेव रोहिणीयुता । परेद्युरेव तद्युता । उभयत्र
तद्युता चेति । आद्ये पूर्वद्युरेव,

विना च्चं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ।

काव्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमी ॥ इति
आदित्यपुराणोक्तेः,

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजयान्विते ।

कलोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्यान्तु पारणम् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । द्वितीये परेद्युः, “सुहृत्सम्यहोरात्र
इत्युक्तेः” । उभयत्र रोहिणीयुतायां विद्वाधिकायां ज्ञातुर्विध्यम् ।
पूर्वेद्युरेव निशीथे उभयोर्योगः । परेद्युरेव निशीथे तद्युता ।
उभयत्रापि निशीथे तद्युता । उभयत्रापि निशीथे योगाभाव-
श्चेति । आद्ये पूर्वैव,

काव्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमी ।

वज्रोपवासं कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति पाद्मोक्तेः । अन्येषु मन्त्रेषु परेद्युरेव । तथाच,—पूर्वेद्युरेव
निशीथे ज्ञानचयोगाभावात्परा । द्वितीये पूर्वेद्युर्निशीथे रोहिणी-
योगेऽपि परेद्युः सङ्कल्पकालावधिसर्वकाले तिथिनक्षत्रयोगसत्त्वात् ।

सा सर्वाऽपि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

चतुर्थपञ्चमौ त्रिविधः । पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं
प्रवृत्तं, परेद्युर्निशीथात् प्राक् समाप्तमित्याद्यः प्रकारः । पूर्वेद्युर्नक्षत्रं
सहत् परेद्युः स्वल्पं अष्टमी निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्वेद्युः स्वल्पा,
परेद्युर्सहतीति दिनद्वयेऽपि निशीथे योगो नास्तीति द्वितीयः
प्रकारः । पूर्वेद्युरष्टमी सहती, परेद्युः स्वल्पा, रोहिणी तु निशी-
थादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वाद्वा परेद्युर्सहती इति तृतीयः प्रकारः । त्रयाद्ये

परैव निशीथयोगाभावेऽपि मङ्गलकालमारभ्य योगस्य सत्त्वात् ।
द्वितीये परैव ।

यत्नमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋचं द्विजोत्तम ।

प्राजापत्ये द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्ताद्विं भवेद्यदि ॥

तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः परा ।

इति स्कान्दोक्तेः । तृतीयेऽपि परैव ।

पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत् ॥

इति पाद्मोक्तेः । एतेषु जयन्तीभेदेषु यदा कदाचित् बुध-
वारयोगो यदा सोमवारयोगो भवति, तदा चतुर्थ्यां मङ्गलवारवत्,
अमावास्यायां सोमवारवत्, सूर्यग्रहणे रविवारवच्च फलाधिक्यम् ।
तथाच पाद्मे,— प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विगेषतः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा ।

भवेत्तु मुनिशार्दूल किं कृतैर्ब्रतकोटिभिः ॥

तथाच,— “उदये चाष्टमी किञ्चित्” इति स्कान्दोक्तिरपि
एतत्समानार्थैव । तस्मात् वारयोगे फलश्रुतेर्गुणफलबोधकत्वमिति,
न वारविशेषानुसारेण व्यवस्थेति, माधवाचार्यतिथितत्त्वकृतप्रभृतयो-
ऽस्मद्देशवह्निबन्धकृतस्य ॥

ननु अनयैव रीत्या रोहिणीगुणफलमस्तु इति चेत्, न ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सुद्धर्त्तमपि लभ्येत सैवोपोध्या महाफला ॥ इति स्मृतौ,

वासरे वा निशायां वा यत्र युक्ता तु रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासि सैवोपोध्या सदा तिथिः ॥

इति वशिष्ठोक्तौ च, एवकारश्रुतेः रोहिण्या नियामकत्वेना-
भिधानात् ।

एकादशीशताद्राजन्नधिकं रोहिणीव्रतम् ।

इति श्रवणाच्चेत्यलमतिविस्तरेण ॥

अथ रोहिणौरहिताष्टमी विचार्यते, तत्र शुद्धाष्टम्यां न
सन्देहः । विद्धा चतुर्विधा । पूर्वद्युरेव निशीथव्यापिनी । परेद्युरेव
निशीथव्यापिनी । दिनद्वयेऽपि निशीथव्यापिनी । दिनद्वयेऽपि
निशीथव्याप्तिरहिता चेति । आद्ये पूर्वोपोध्या, परेद्युर्निशीथव्या-
प्तिरभावात् । अन्येषु चिषु पक्षेषु परैव, सङ्कल्पकालमारभ्य सर्वकर्म-
कालस्याष्टमीयोगात् ।

अथ जयन्तीपारणे विशेषः ।

तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

इति स्कान्दोक्तेरुभयान्ते च पारणं कार्यम् ॥

नन्वेवं सति यदा दिवा तिथिनक्षत्रयोरुभयोरन्तो न लभ्येत
तदा कथमिति चेत्, उच्यते ।

तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं न तु कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः ॥

इति नारदौयोक्ता एकतरान्तेऽपि पारणम् ॥

ननु पारणं दिवा तत्रापि पूर्वाह्ण इति पूर्वमुक्तम् । यदा तु पूर्वोदुरर्द्धरात्रिमारभ्य तिथिनक्षत्रयोः प्रवृत्तिः परंदिने रात्रिप्रहर-
पर्यन्तं व्याप्तिस्तदा कथमिति चेत्, उच्यते । तदा रात्रावपि
पारणम् ।

तिथ्यक्षयो र्यदा ऋदो नक्षत्रान्तस्तथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति प्रतिप्रसवसूत्रेः । अपिशब्दाद्विवापूर्वाह्नयोः कैमुतिक-
न्यायेन प्राप्यभाव एव । अत्यन्ताशक्तस्य तु गोरुडे ।

जयन्त्यां पूर्वविद्धाया मुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्यान्तु पारणम् ॥ इति ।

तथाच परेद्युः प्रातः श्रीकृष्णपूजापूर्वकं व्रतं समाप्य व्रतरूपो-
त्सवान्ते पारणम् । एवं तिथ्यक्षयोरुभयोरन्ते पारणं मुख्यः कल्पः ।
एकतरान्तोऽनुकल्पः । उत्सवान्ते पारणमप्रशस्तमिति बोध्यम् ॥

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।

अक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् ॥

इति सूतेर्नात्र रोहिण्यन्तापेक्षेति चेत्, न ।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं कश्चित् ।

अन्यत् पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । विना श्रवणरोहिणीमिति तु नक्षत्रोपवास-
विषयम् । उपद्रवादिवशात् पारणाया असम्भवे जलपारणं कीर्तम् ।

सन्धादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः ।

अङ्गिस्तु पारयित्वाथ नैत्यकान्ते भुजिर्भवेत् ॥

इति कात्यायनोक्तः ।

अथन्तीपूजाविधिस्तु, असत्कृते व्रतसारे द्रष्टव्यः । जयन्त्यष्टम्याः
प्रातः श्रीदुर्गादेव्या जन्मोत्सवं कुर्यात् ।

तथा च भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णवाक्यम् ।

कर्त्तव्यं तत्तृणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।

यथा मम तथा कार्यं भगवत्या महोत्सवः ॥ इति ।

अथ नवमीति यदुक्तं तदष्टमौसमाप्त्यनन्तरं नवमीप्रवृत्त्यभि-
प्रायं, न तु नवमीनिधमपरम् । अन्यथा, तत्तृणाद्रात्रौ प्रभाते
इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । अष्टमीप्रकरणे पारणविषये, ब्राह्मे,—

अह्णोदयवेलायां नवम्यां च तथा स्तियः ।

इत्यादौ यदुक्तं नवमीपदं, अष्टम्यनन्तरभावित्वादेवोक्तम् । तथाच,
अष्टम्याः प्रभाते सत्त्वेऽपि दूर्गाजन्मोत्सवं निःसन्दिग्धमेव समाच-
रन्ति । अतएव नीतिरत्नाकरेऽसत्पितामहकृष्ण वृहत्पण्डितमहा-
पात्रैः जन्माष्टम्युत्तरदिनाद्धूरात्रे राजगृहे दुर्गाजन्मोत्सवो यत् क्रियते
तद्भ्रान्तिमूलमिति लिखितम् ॥ इति श्रीकृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ॥

अथ दूर्वाष्टमी ।

एतद्व्रतं नित्यं काम्यञ्च ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां च भारत ।

या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथाविधि ॥

त्रौणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ।

तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥

सुखसन्तानजननी भ्रातृसौख्यप्रदा सदा ।

इत्यादि वचनात् । अत्र व्रतसामान्यव्यवस्थया सोदयचिमुहूर्त्त-
वेधो गृह्यते । तत्र तिथिद्वेधे अस्याः शुक्लपक्षवर्त्तित्वेऽपि पूर्वविद्वैव
याद्या ।

आवणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥ इति
नारदोक्तेः । मासि भाद्रपदे शुक्ला या भवेदष्टमी नृप ।

दूर्वाष्टमीति विज्ञेया पूर्वविद्धा प्रशस्यते ॥

तथा,—दूर्वाख्या साष्टमी ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ।

इत्याद्युक्तेषु । अत्र “काण्डात् काण्डात्” इति मन्त्रेण भविष्य-
वाक्यात् केवलदुर्गापूजां कुर्वन्ति । तस्मिन्नेव भविष्यपुराणे स्त्री-
पुरुषसाधारणेन नानाकामार्थसिद्धये, दुर्गासहितमहेशपूजनं यत्
लिखितं तत् काम्यम् । एकवर्षसमाप्यं व्रतान्तरं विध्यन्तरेण कार्यम् ।
स विधिस्तत्रैवानुसन्धेयः ॥

भाद्रशुक्लाष्टम्यां दुर्गाशयनम् । तत्र देवानां सामान्येन शयन-
पक्षो राजमार्त्तण्डे,—

वक्त्रिः स्कन्दपुरन्दरौ गणपतिः श्रीर्द्धर्मराड् भास्करो

देवः पर्वतपुत्रिका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।

ब्रह्मा वायुशिवादयः प्रतिपदारम्भे तिथौ शेरते

चोत्तिष्ठन्धमुना क्रमेण वरदाः स्त्रे स्त्रे तिथौ पूजिताः ॥

विशेषस्तु तत्र भगवतीपुराणे,—

सर्वदेवोत्थिता तिष्ठेत् दुर्गा लोकहिताय वै ।

स्वपेक्षाद्रसिताष्टम्यां त्रिपञ्चदिवसात् परम् ॥

उत्तिष्ठत्यर्चिता देवी षोडशेऽङ्गि न रात्रितः ।

दिवा स्नापे भवेद्रोगो निष्कुल्याने जनक्षयः ॥

दिनक्षयो यदि भवेत् स्वपेद् घसांश्चतुर्दश ।

न वर्द्धयेत् स्नापदिनं तिथिवृद्धौ कदाचन ॥

इति तिथिवृद्धौ षोडशदिने स्नापननिषेधात्, पञ्चदशदिन-
पर्यन्तं स्नापदिनम् । तथाच, भाद्रशुक्लाष्टमौरात्रिमारभ्य षोडश-
दिवसे बोधनोक्तेः उत्थाने नैवाष्टमौनियमः । एवं सति तिथिवृद्धौ
सप्तमौदिने देवौमुत्थाय परदिने दुर्गात्सवारम्भः कार्यः ॥ इति
दुर्गाश्रयनम् ।

अथ शरत्कालीनदुर्गात्सवारम्भः ।

स च आश्विनकृष्णाष्टमौमारभ्य तत्शुक्लाष्टमौपर्यन्तः । स च
संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यः काम्यश्च । तथाच देवीपुराणे,—

एवं च यजनं कुर्यात् वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।

यो न पूजयते सम्यक् चण्डिकां भक्तवत्सलाम् ॥

भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहत्यवमानिता ।

एवं वीष्माश्रवणात् अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च वक्ष्यमाणानुकल्प-
विधानात् नित्यः । तथाच दुर्गाकल्पे,—

यदा देववशादस्मिन् मासे पूजा न जायते ।

तदा तु कार्तिकाष्टम्यां कर्म चैतत् प्रकीर्तितम् ॥

कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत् शुक्लाष्टमी भवेत् ।

दिवसे दिवसे पूर्वप्रोक्तं कर्म प्रशस्यते ॥

आश्विने कार्तिके वापि कृष्णाष्टम्यां समारभेत् ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं कर्मदं दुर्लभं स्मृतम् ॥

कर्मदं कुरुते यस्तु समृद्धिस्तस्य जायते ।

वेदविच्च भवेत् वर्णी चिवर्गं साधयेत् क्रमात् ॥

कृत्वाप्नोति अग्नोराज्यपुत्रायुर्द्धनसम्पदः । इति ॥

अनुकल्पविधानं फलश्रवणं च, भविष्योत्तरे,—

पूजनीया जनेर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे शक्तिपरै र्यामे यामे वने वने ॥

स्नातैः प्रसुदितैर्हृष्टै र्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्विशैः ।

शूद्रैर्भक्तियुतैर्लक्ष्मैरन्यैश्च भुवि मानवैः ॥

स्त्रीभिश्च कुरुशाहूँल तद्विधानमिदं शृणु ।

शक्तिपरैर्देवीपरायणैः । स्त्रैश्चैः किरातादिभिः । अन्यैरनुलो-

मजातिभिः । देवीपुराणे ब्रह्मवाक्यम्,—

महामिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।

सर्वलोकोपकारार्थं विशेषादसिद्वृत्तिभिः ॥

कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु क्षत्रियैर्लोकपालकैः ।

गोधनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ॥

सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ।

महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ॥

एतेनास्य व्रतत्वमपि स्पष्टं । अत्र यत्तिथितत्त्वकारैः ।

“चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम्” ।

इति श्रीभागवतवाक्यमस्य व्रतत्वप्रतिपादनाय उदाहृतं तत्प्र-
मादकृतम् ।

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः ।

इति तत्पूर्वाङ्गीकृतस्य व्रतान्तरत्वात् । तथा, कृष्णाष्टमीमि-
त्यादिवाक्यादस्य षोडशदिनात्मकत्वम् । यत्तु देवीपुराणे,—

पञ्चमेकं तु ये भृपाः पूजयिष्यन्ति चण्डिकाम् ।

न तेषां विप्र राश्रेषु भयं किञ्चिद्भविष्यति ॥

इत्यादि बह्वनि फलान्युक्ता,—

चण्डिकापूजनाद् वीर पूजिताः सर्वदेवताः ।

इत्युक्तं पञ्चदशदिनात्मकत्वम्, तत्तिथिचयाधीनम् ।

तत्र मूलाष्टमीविषये, आदित्यपुराणे,—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां या सा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामवश्यं कर्त्तव्या दुर्गापूजा यथाविधि ॥

विश्वरूपनिबन्धे,—

यदाष्टमीं तु सम्प्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

कुलं पुत्रं धनं राज्यं दीर्घञ्चायुस्तथैव च ।

प्रथमा चाष्टमी पूज्या ये काङ्क्षन्ति सदा शुभम् ॥

आश्वयुज्याष्टमी यत्र पूज्यते नवमीश्रिता ।

दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्दशवर्षाणि पञ्च च ॥

तथा,— सप्तम्यामुदिते सूर्ये परतस्याष्टमी यदि ।

तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

प्रथमाष्टमी, मूलाष्टमी । तथाचात्र अस्तमयवेधस्य प्रातिस्निकत्वात् तिथितत्त्वकारलिखितस्तिथिसामान्यप्रवृत्तसोदयचिमुहूर्त्त-वेधो न ग्राह्यः । एवं सति, “प्रातरावाहयेत् देवीं प्रातरेव विसर्जयेत्” इत्यादिवाक्यं अस्तमयवेधस्य साकल्यापवादकत्वेन प्रातरारभ्य पूजाकर्मारम्भणीयं, न तु अष्टमी अपेक्षणीयेत्येवं परं बोध्यम् ।

षोडशदिनासामर्थ्ये स्कान्दे, काशीखण्डे,—

नवरात्रं प्रयत्नेन प्रत्यहं सा समर्चिता ।

नाशयत्येव विघ्नौघान् सुगतिञ्चैव दास्यति ॥

भविष्योत्तरे,— आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

शुक्ले, शुक्लपक्षे । नवरात्रकम्, नवरात्रसम्बन्धिपूजादिकं कर्म । तत्र विद्वायां प्रतिपदि सायाह्नवेधं गृहीत्वा पूर्वविद्धैव ग्राह्या । सम्मुखीतिथिषु सायाह्नवेधस्योक्तत्वात् । माधवाचार्यास्तु, “आश्वयुजे मासि योऽयं नवरात्रोत्सवः क्रियते तस्य नक्तव्रतत्वान्नक्तकालेन व्यवस्था” इति पञ्चम्यादिनवम्यन्तपञ्चदिनपक्षेऽपि सायाह्नवेध एव, पञ्चम्याः सम्मुखीतिथित्वात् । एतत्पक्षे प्रमाणमत्रैव लेख्यम् ॥

त्रिदिनपक्षे रुद्रयामलभविष्ययोः,—

त्रिदिनं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

तत्रापि सप्तम्याः सम्मुखीतिथित्वात् सायाह्नवेध एव ॥

यत्तु,— व्रतौ प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्यासष्टद्विवशात्तिथेः ॥

इति तिथितत्त्वकारैर्भविष्यवाक्यमुदाहृतम्, तत् गौड़देशे
आद्रियते । तत्र सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधस्यैव पूजायामुपवासे च आदृत-
त्वात्, बलिदानस्य दिवानुष्ठानाच्च ।

अस्मद्देशे तु तिथिवृद्धावपि महाष्टमीपरदिन एव महानवम्या
नियतत्वात्, परदिने च पूर्वापरदण्डद्वयोपेतनिशीथे नवम्या
असम्भवाच्च पूर्वदिने महानवमौसमाप्तौ तत्परदिने पूजायाः कुतः
प्राप्तिरिति नाद्रियत एव । अतएव महाष्टमीपद्धतिकारादिभिः
प्राचीनैरपि तद्वाक्यमनादृतमेव । तस्मात् न चतुरहः पक्षः सम्भवति ।
“चतुर्थयेऽपि मूलादौ” इति रुद्रयामलभविष्ययोर्नक्षत्रोपजीवनेन
यत् त्रिदिनपूजनमुक्तं तदपि अस्मद्देशे नाद्रियते । नक्षत्रस्य न
व्यवस्थापकत्वमित्युच्यते । द्विदिनपक्षे यथाप्राप्तमहाष्टमीमहा-
नवम्योः । तथाच भविष्यस्कान्दयोः,—

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥

एकदिनपक्षे तु, यथाप्राप्तमहानवम्यां । तथाच भविष्योत्तरे,—

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ।

इत्यादि महानवमौपकरणे लेख्यम् ॥

नवरात्रादिपञ्चपक्षेषु, भविष्ये,—

शुक्ले चाश्वयुजे राजन् सोपवासो भवेन्नरः ।

नीरुजो निष्प्रतिद्वन्द्वो निर्दुःखः स भवेत् सदा ॥

यः करोत्युपवासन्तु नवम्यां विधिवन्नृप ।

एतांस्तु एकभक्तेन प्रवदन्ति मनोषिणः ॥

पञ्चमी च तथा षष्ठी सप्तमी चाष्टमी नृप ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेच्चण्डिकां बुधः ॥

नवरात्रोपवासेन यथाशक्त्वा तथा नृप ।

त्रिरात्रेण द्विरात्रेण एकरात्रेण वा पुनः ॥

एकभक्तस्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं प्रवर्त्तयेत् ।

अथाचितन्तु सप्तम्यामष्टम्यां च उपोषितः ॥

एतच्च तथा योग्याधिकारिविषयम् । तथास्मिन् व्रते षट् पक्षाः,
तथाचागमे संग्रहः ।

तत्र दिनैः षोडशभिर्नवभिरथो पञ्चभिर्दाभ्याम् ।

एकेन च यदिहितं क्रमशः प्रसूतौमि तद्विधानमहम् ॥

अत्र परे न्यूनाः । भक्त्युदये केवलाष्टम्यामपि पूजा ।

यत्त्वेकस्यामयाष्टम्यां नवम्यां वाथ साधकः ।

पूजयेद्वरदां देवीं + + + + ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः । एतत् सर्वाधिकारिकं व्रतमिति
वाक्येषु स्युटमेव तथा समाचारोऽपि । “शरत्काले महापूजा”
इत्यादिमार्कण्डेयपुराणोक्तेरत्र चण्डीपाठनियमः ।

अथ महाष्टमी ॥

तत्र व्रतोत्पत्तिः कालिकापुराणब्राह्मयोः,—

अत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।

ततोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

तथा ब्राह्मे तदनन्तरम्,—

उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यैः रत्नानुलेपनैः ।

दीपै रत्नैस्तथा भक्ष्यैः फलपुष्पैश्च धान्यकैः ॥

आमिषैर्विविधैः कापि होमै ब्राह्मणतर्पणैः ।

विल्वपत्रैः श्रीफलैश्च चन्दनेन हृतेन च ॥

पशुभिः पालकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च ।

दुर्गागृहे तु शस्त्राणि^(१) पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

मद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ।

रात्रौ च शिल्पिभिस्तानि तानि पूज्यानि सर्व्वदा ॥

भगवतीपुराणे पूर्वोदाहृतोक्तिभिः स्थापविधिमुक्त्वा,—

मूलेन प्रतिबोधयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृतिम् ।

अष्टम्यामुपवाससंयतधिया हृत्वा नवम्यां वलिम् ॥

नानापाशवमांसमज्जरुधिरै र्भक्त्या समाराधयेत् ।

नक्षत्रे अवणे तिथिञ्च दशमीं सम्प्राप्य सम्प्रेषयेत् ॥

निशायामष्टमीप्रोक्तं दुर्गात्सवं तु कारयेत् ।

अन्यत्र चोपवासादौ नवविद्धाष्टमी भवेत् ॥

उत्सवपदेन पूजोपवासयोः सङ्ग्रहः । अन्यत्र दुर्गात्सव्यतिरिक्ते
उपवासादौ । अन्योपवासव्रतेषु युग्मवाक्यस्यैव सोदयत्रिमुहूर्त्तभादायैव
प्रसरो न महाष्टम्युपवासे इत्यर्थः ।

अष्टम्यां यत्र नवमी तत्र पूजां विसर्जयेत् ।

अष्टमीञ्चेदनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥
 तत्र दुर्गात्सवं कुर्यात् न कुर्यादपरेऽहनि ।
 वृथा पशुघ्नतां याति नवमीवासराच्चिते ॥
 अष्टमीनिशि सन्तुष्टा पूजां गृह्णाति पार्वती ।

तथा,— अष्टमी नवमीविद्धा तत्र दुर्गां न पूजयेत् ।
 पूजयेत् क्लेशभागी स्यात् यथा वज्रहतो गिरिः ॥
 अष्टमी नवमीयुक्ता शान्तिं कुर्यात् द्विजो यदा ।
 म्रियते क्रियमाणे तु तत्र राजा विनश्यति ॥

गरुडपुराणे,— पूजनीया शिवा सर्वैरेकधाऽभिन्नपर्वणि ।
 भिन्ने भृपादिभिः पूर्वं परं ग्राह्यं द्विजातिभिः ॥
 पूर्वपर्वणि भुक्त्यर्थं मुक्त्यर्थञ्च परेऽहनि ।
 पशुमांसैर्बलिं कुर्यात् निशि चेन्नृपतेरतः ॥
 पूर्वपर्वं द्विजातीनां परं व्रतवतां सदा ।
 यस्मिन्नहनि यत् कार्यं तस्मिन् तत्करणात् परम् ॥
 फलं स्यात् पिबदेवानामतः कालं न लङ्घयेत् ।
 सा विद्या सायविद्या चेत् सा भीमा सा शिवा ततः ॥
 अतस्तस्या द्विधा पूजा द्विधा कर्म च धर्मतः ।
 या पूर्वतिथिसंयुक्ता सा तिथिव्रतकर्मसु ॥
 नेष्टा चेद्देवकार्याणि कुतस्तस्यां द्विजन्मनाम् ।
 तिथौ पूर्वापरौ प्रेते दैवकार्येषु चेत् क्रमात् ॥
 नातो देवौ द्विजैः पूज्या विधिज्ञैः पूर्वपर्वणि ।
 द्विजानामुपवासादि राजन्यस्यार्चनं परम् ॥

देवी द्विजातिभिर्नात्र कार्यं प्रेतगतेऽहनि ।

पशुमांसवलिदानं यत्तूक्तं तद्राजन्यानां नियतं ब्राह्मणाना-
मनियतम्, सालिक्यादिपूजया चारितार्थात् ।

तथाच स्कान्द-भविष्यथोः,—

पूजा तु त्रिविधा प्रोक्ता सालिक्यादिप्रभेदतः ।

सालिकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ॥

राजसौ बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।

सुरामांसोपहारैश्च जपयज्ञैर्विना तु या ॥

विना मन्त्रैस्तामसौ स्यात् किरातजनसेविता । इति ।

देवीपुराणे,— प्रावृट्काले विशेषेण आश्विनेयाष्टमौषु च ।

महाशब्दो नवम्याञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥

अतएव महाष्टमी महानवमीति ख्यातिः ।

ननु महाष्टम्यां किं सोदयत्रिसुहृत्तवेधो याह्य उत प्रातिष्थिकः
कालोऽस्ति इति चेत्, उच्यते । पूर्वापरदण्डद्वयोपेतमर्द्धरात्रमत्र
कर्मकालः, तत्र देव्युत्पत्तेः । कृष्णजन्माष्टम्यादौ सर्वत्र जन्मकाले
पूजाविधानवदत्रापि बलिदानान्तायाः पूजायाः अर्द्धरात्रे विहितत्वेन
तज्जन्मकालनिर्णयात् ।

बलिदानं ततो विद्यादर्द्धरात्रे न संग्रहः ।

इति वायुलोक्तौ अर्द्धरात्रे बलिदानमुक्तमेव । कृष्णजन्मदिने
अर्द्धरात्रे देव्युत्पत्तिः सिद्धैव । एवञ्च अर्द्धरात्रे दिनद्वयेऽष्टमीसम्बन्धे
पूर्वेषुः पूजादिकं परेद्युरूपवास इति सिद्धम् । एवमष्टाहात्मक
दुर्गाव्रतेऽपि अर्द्धरात्रे दिनद्वये अष्टमीयोगे परत्र व्रतम् ।

आश्विनस्याष्टमी शुक्ला पूर्वविद्धार्चने स्यता ।

व्रतोपवासादौ शिष्टैः परविद्धा प्रशस्यते ॥

इति सङ्गहोक्तेः ॥ यत्तु कैश्चिन्निखितम्,—

नक्तकाले तु सम्प्राप्ते मण्डलं कारयेद्ब्रतौ ।

इति देवीपुराणोक्तेः प्रदोषः कर्मकाल इति तदतीवायुक्तम् ।

मण्डलकरणादिसम्भारकालो यदि कर्मकालत्वेनात्र ग्राह्यः, तर्हि
कृष्णजन्माष्टम्याम्,—

तत्र स्नात्वा तु पूर्वाह्ने नद्यादौ विमले जले ।

देव्याः सुशोभनं कुर्यात् देवक्याः सूतिकागृहम् ॥

इति भविष्योत्तरोक्तसूतिकागृहमण्डनादिकालः पूर्वाह्नः कर्म-
कालः किं न स्यात् ।

ननु दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेऽष्टम्यभावे कथमिति चेत्, परेद्युरिति
ब्रूमः मुख्यकाल अष्टम्यभावेऽपि सङ्कल्पमारभ्य तिथेः प्रवृत्तत्वात् ।

ननु,—उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा व्रतौ देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति महाष्टम्यामुपवासनिषेधः श्रूयते इति चेत् न । एतद्वा-
क्यस्य पूजाङ्गमहाष्टमीनिमित्तकोपवासविषयत्वात् । तथाच,—

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति जैमिनिः ।

देवीपुराणे,— अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥

तेनैव विधिनान्नन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ।

इति यत् मांसपारणमुक्तं तन्मांसमत्स्याग्निनां काम्यव्रतपरं ।
अन्यथा यतिब्रह्मचारिविधवानामपि तत् प्रसज्येत । तस्मात्
कृतमत्स्यवर्जनसङ्कल्पानामपि न मांसमत्स्यपारणम् । अर्थकर्मणो-
मांसादिवर्जनान्मांसादिपारणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वलत्वाच्च ।
सधवस्त्रीणां तु मांसभक्षणनिन्दोपलभ्येः सर्वदा मांसभक्षणाभाव-
समाचारात् मत्स्यपारणमेव, नैव मांसपारणम् ॥

अथ महानवमीविचारः ।

अथाष्टमीप्रकरणमध्ये शौकर्याय महानवमी विचार्यते ।

भविष्योत्तरे,—

अष्टम्यां तु नवम्यां तु देवदानवराक्षसैः ।
गन्धर्वैः सुरगैर्यक्षैः पूज्यते किन्नरैर्नरैः ॥
अन्यैरपि युगादौ तु सृष्टैः पूर्वं प्रपूजिता ।
पूजितेयं पुरा देवैस्तेभ्यः पूर्वतरैरपि ॥
तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।
उपोष्य संप्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः ॥

तथा,— कन्यां गते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी च या ।

मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

तथा,— पुण्या महानवम्यस्ति तिथीनामुत्तमा तिथिः ।

अनुष्ठेया नरैः सर्वैः प्रजापालैर्विशेषतः ॥

भवानीतुष्टये पार्थ संवत्सरसुखाय वै ।

भूतप्रेतपिशाचानां प्रीत्यर्थं चोत्सवाय च ॥

तथा,— संतर्जयन्ती ङ्कारैर्विघ्नौघान् पातकान् वरान् ।
 नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ॥
 सा पुण्या सा पवित्रा च सा सर्वसुखदायिनी ।
 तदा तस्यां पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

तथा,— मन्वन्तरेषु सर्वेषु कल्पेषु कुरुनन्दन ।
 तेषु सर्वेषु चैवासीन्नवमीयं सुरार्चिता ॥
 प्रसिद्धा नवमी धन्या वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।
 भूयो भूयोऽवतारैश्च भवान्नी पूज्यते सुरैः ॥
 अवतीर्णा च सा देवी भुवि दैत्यनिवर्हणी ।
 स्वर्गपातालमर्त्येषु करोति स्थितिपालनम् ॥
 अग्निहोत्रपरे विप्रे वेदवेदान्तपारगे ।
 सुवर्णस्य शते दत्ते कुरुचेचे च यत् फलम् ॥
 तत् फलं लभते राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।
 न तद्देशे च दुर्भिक्षं न च दुःखं प्रवर्त्तते ॥
 न कश्चिन् म्रियते राजा पूज्यते यत्र चण्डिका ।
 ये दुर्गां पूजयन्तीह पूजितं तैर्जगत्त्रयम् ॥
 तस्माद्दुर्गार्चनं श्रेष्ठमृषिभिर्गीयते कलौ ।

देवीपुराणे,— मासि चाश्वयुजे वीर शुक्लपक्षे त्रिशूलिनीम् ।
 नवम्यां पूजयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य वै ।
 तत् फलं लभते वीर देवीदेवगणैर्द्युतः ॥

तथा,— महानवम्यां पूजेयं सर्वसिद्धिप्रदायिका ।

सर्वेषु वत्स वर्षेषु तद्भक्ष्य परिकीर्त्तिता ॥

कृत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसम्पदः ।

स्कान्दे,— अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य नवम्यां वै वरानने ।

उपवासपरो भूत्वा यस्तां पश्यति भक्तितः ॥

तस्य पापं क्षयं याति तमः सूर्योदये यथा ।

तथा, तत्प्रकरणे, दुर्गां सुदुर्गगहनाक्षितरन्ति मर्त्याः ॥

भविष्ये,— नक्ताश्वश्वयुजे राजा अष्टम्यां शुक्लपक्षके ।

आश्विने मासि शुक्लायां नवम्यां निशि चण्डिकाम् ॥

पूजनात् शत्रुनाशः स्यात् राष्ट्रं जयति क्षीलया ।

तथा,— वर्षपद्मसहस्रेषु यत् फलं समुपार्जितम् ।

तस्यां दानं जपो होमः स्नानं चाक्षयमुच्यते ॥

अत्रापि, “नवम्यां विधिवत् बलिः” इति वाक्यात् निशीथः कर्मकालः । तत्र तिथिदैधे, “श्रावणीदुर्गनवमी” इति वाक्यात् पूर्वविद्धा ग्राह्या ॥

अथ गोष्ठाष्टमी ।

पाद्मे,— शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्यता गोष्ठाष्टमी बुधैः ।

तद्दिने वासुदेवोऽभृद्गोपः सर्वर्तुवत्सपः ॥

तत्र कुर्यात् गवां पूजां गोघासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवातुगमनं कार्यं सर्वकामानभीप्सता ॥

कौर्मे तु, सर्वपापविशुद्धये इति पाठः ॥

मार्गशीर्षकृष्णपक्षे प्रथमाष्टमी ।

तत्रास्मद्देशे प्रथमगर्भात्पन्नस्यायुर्विष्टद्वयं गणपत्यादिवरुणपूजा-

पूर्विकां वन्दापनां कुर्वन्ति । समाचार एवात्र प्रमाणम् ।
 श्रीभुवनेश्वरचेत्रे चतुर्दश्याचामध्ये एकाग्रपुराणे प्रथमाष्टमीयात्राया
 लिखितत्वात् प्रमाणमप्यत्रास्तीति वदन्ति । तत्र सोदयचिसुहृत्त-
 व्याश्या व्यवस्था । तिथिद्वये पूर्वद्युर्वन्दापना कृष्णाष्टमीत्वात् ।
 यत्तु,— मध्याह्नादधिकं किञ्चित् परत्र प्रथमाष्टमी ।

तत्र पूजादिकं कार्यं न्यूना चेत् पूर्ववासरे ॥ इति ।

तदसम्भूलमिति निबन्धकृतः । भद्राष्टमी, अलभ्ययोगे लेख्या ।
 भीष्माष्टमी आर्द्रप्रकरणे लेख्या ॥

अथ नवमी ।

सा चोपवासे पूर्वविद्धा ग्राह्या, युगोक्तेः । व्रतेऽपि तथा ।

अष्टम्या नवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या न कदाचन ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तेः, तथा ब्रह्मोक्तेश्च । अत एव माधवीये,—

नवमी पूर्वविद्धैव पचथो रुभयोरपि ।

इति नवम्याः साधारणनियमः ॥

अथ रामनवमी ।

तद्व्रतं नित्यं काम्यं च नरमात्राधिकारिकम् । तथाचागस्त्य-
 संहितायाम्,—

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् ।

व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥

तथा,— तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

तथा,— कुर्याद्रामनवम्यां तु उपोषणमतन्द्रितः ।

मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमीव्रतम् ।

मुच्यन्ते पातकैः सर्वे र्यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

इति केवलोपवासेनापि नित्यसिद्धिः । काम्यत्वे तु,

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहोपमा ।

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तिः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तद् भवचयकारकम् ।

उपोषणं जागरणं पिबेत्तुद्दिश्य तर्पणम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभौषुभिः ।

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः सर्वाङ्गोपसंहारः कार्यः ।

तथा,— सूर्यग्रहे कुरुचे महादानैः कृतैर्मुञ्जः ।

यत् फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

अत्र मध्याह्नः कर्मकालः । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

मेघं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।

आविरासीत् स कलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥

तथा,— चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामस्य पूजनं भवेत् ।

ततो मध्याह्नवेलायां सञ्जातो हि जगत्पतिः ॥

चैत्रे शुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥

शुद्धा, शुक्ला । चैत्रशुक्लनवम्यां तु इति वाक्यान्तरात् । एते-
नात्र तिथितत्त्वकारैः शुद्धायां षष्ठादरो न विद्धायामिति यत्
व्याख्यातं तन्निरस्तमेव । वस्तुतस्तु नक्षत्रयोगस्य फलाधिक्यापादकत्वं
न व्यवस्थापकत्वं । तथा च तत्रैव फलमुक्तम् ।

पुनर्वस्वर्चसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि लभ्यते ।

चैत्रशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

मध्याह्ने दिनद्वये नवमीयोगे परविद्धैव ग्राह्या ।

श्रीरामजन्मनवमी संपूर्णा फलदा सदा ।

विद्धा चेत् परविद्धैव कर्त्तव्या तु विशेषतः ॥

दयोर्मध्याह्नयुक्ता चेन्नोपोष्या पूर्वसंयुता ।

परविद्धैव कर्त्तव्या मध्याह्नव्यापिनी यदा ॥

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः, दिनद्वये मध्याह्ने नवमीयोगेऽपि परवि-
द्धैव । सङ्कल्पकालमारभ्य नवमीसत्त्वात्, “नवमी चाष्टमी विद्धा
त्याज्या” इत्युक्तेः । “विद्धा चेत् परविद्धैव” इत्यनेन पूर्वद्युर्मध्याह्ने
योगाभावे परविद्धाया एव प्राप्तेः । तिथितत्त्वकारैस्तु दशमी-
पारणासत्त्वे सर्वैरेवाष्टमीविद्धा नोपोष्येत्युक्तं । वैष्णवानां तु हरि-
भक्तिविलासे सङ्ग्रहकारिका । “नवमी चाष्टमी विद्धा” इत्यादि
लिखिला,

दशम्यां पारणायाश्च निश्चयान्नवमीचये ।

विद्धापि नवमी ग्राह्या वैष्णवैरप्यसंशयम् ॥ इति ।

अत्र सालग्रामशिलायां पूजाकरणे फलाधिक्यम् ।

सालग्रामशिलायां तु तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः । महानवमी तु लिखिता ।

अथ दशमी ।

तत्र शुक्लदशम्यां सोदयत्रिसुहृत्तवेधस्य प्राशस्यादेकादशीविद्धा
याद्या । कृष्णदशम्यां तु त्रिसुहृत्तात्मकास्तमयवेधस्य प्राशस्याच्चव-
मीविद्धा याद्या ।

शुक्लपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति सर्वतिथिसाधारणमार्कण्डेयोक्तेः, एतेन “दशमी चैव
कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम” इति स्कान्दवाक्यम् । पञ्चमी सप्तमी
चेत्यादिवाक्ये सम्मुखौत्वमपि कृष्णपक्षविषयं ज्ञेयं । एवमन्यान्यपि
परविद्धानिषेधवाक्यानि कृष्णपक्षविषयाण्येव । सदुर्गा नवमीमिश्रा ॥

ननु तिथिषामान्यप्रवृत्तां मार्कण्डेयोक्तिमवलम्ब्य विशेषवा-
क्यानामेषां पक्षद्वयपरता किमिति निरस्यत इति चेत् न ।
पक्षद्वये, पूर्वविद्धास्त्रीकारे ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयापि वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मात्तिथिः सा सर्वतोमुखी ॥

इत्यङ्गिरोवाक्ये यथा सम्पूर्णा दशमी दोषरहिता, तथा पूर्व-
तिथ्या परतिथ्या वा विद्धापौति विशिष्य प्रवृत्तस्य परविद्धाभिधा-
नस्यनिरवकाशत्वेन बलवत्त्वात् । अतएव माधवाचार्याः,—

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

दशहरादशमी ।

ज्येष्ठशुक्लदशमीमधिकृत्य श्रीपुरुषोत्तमचेचविषये ब्राह्मे,—

यः तस्यां हस्तिनं कृष्णं पश्येत् भद्रां सुसंयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥

स्कान्दे,— ज्येष्ठशुक्लस्य दशमी संवत्सरमुखी स्यता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

ब्राह्मे,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्मात् दशहरा स्यता ॥

भविष्ये,— ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु भवेत् भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथाच, केवलदशमी पुण्या, हस्तनक्षत्रयुता पुण्यतरा मङ्गल-
वारहस्तनक्षत्रयुता पुण्यतमेति विवेकः । गङ्गायां तु शङ्खः,—

ज्येष्ठे मासि चितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां ।

विश्वामित्रः,— हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।

पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याह्वरार्याः ॥

पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥

विश्वामित्रः,— पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यं वापि सर्वशः ।

असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

परद्रव्येभ्यभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्यतम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥

दशपापं हरत्येवं स्त्रियसे त्वं सुरासुरैः ।

हर तानि सदा गङ्गे पापानि मज्जतो मम ॥

विष्णुपादायसम्भूत इति प्रकृतमन्त्रोऽपि पठनीयः, तथा वाल्मी-
क्युक्तेरिति गौड़ाः । तत्र तिथिद्वये शुक्लदशमीत्वात् परविद्धा ग्राह्या ।

अपराजितादशमी ॥

शतानन्दसङ्गहे,—

श्रवणेन युता चेत् स्यात् दशमी चापराजिता ।

तत्र नीराजनं कृत्वा यात्रा कार्या जिगीषुणा ॥

अन्यत्र,— आश्विने दशमी शुक्ला श्रवणेन समन्विता ।

विजया दशमी प्रोक्ता सा चैवात्यन्तदुर्लभा ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥

लसत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्नतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ॥

तथाचात्र सायंसन्ध्यासमागम एव मुख्यः कालः ।

मार्त्तण्डस्योदये पुण्या वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे तु सा भवेज्जयदा नृणाम् ॥

इत्यादिवाक्यादुदयावधि सायङ्कालव्यापित्वे तिथेः पुण्यत्वं
जयदत्तं चेत्यधिकं ज्ञेयम् । चयवशाद्दिनद्वयेऽपि सायङ्कालासम्भवे
तु विजयनामक एकादशमुहूर्त्ता ग्राह्याः ।

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु ।

सायङ्काले शुभा यात्रा दिवा वा विजयक्षणे ॥

इत्युक्तेः । अत्रैकादशीयुक्ता दशमी शस्ता ।

एकादशीयुतायां च दशम्यामुत्सवादिकम् ।

शुक्तायामाश्विने मासि कुरु त्वं भरतर्षभ ॥

दशस्य दशमीं शुक्तां पूर्वविद्धां परित्यजेत् ।

श्रवणेनापि संयुक्ता मित्युक्तेः । आदिना उपवासादि ।

परेद्युः सायङ्काले दशम्यभावे तु नवमीयुतापि ग्राह्या ।

सायङ्काले यदा न स्यात् दशमी चापरेऽहनि ।

नवमीसंयुता कार्या सर्वदा जयकाङ्क्षिभिः ॥

नवमीशेषसंयुक्तदशम्यां विजयोत्सवम् ।

कुरु राम त्वमित्युक्तं वशिष्ठेन महात्मना ॥

इत्युक्तेः । एवं च,—

आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥

इति शिवरहस्योक्तिरेतत्परैव । कालस्य नियमात् श्रवणा-
योगे फलाधिक्यं न तदनुसारात् व्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम् ।

योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥

इति देवलोक्तेः ।

दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥

इत्युक्तौ केवलदशम्या एव उक्तत्वाच्च । अतएवात्र राज्ञो यात्रा
आवश्यकौ । यात्रायां तु वाल्मीकिः,—

दुर्गोत्सवानन्तरवैष्णवर्चं
तिथौ दशम्यामपराजितायां ।
रामो जिगीषुर्दशदिक्षु वेधं
कृत्वा जगामारिपुरं प्रवीरः ॥

यात्रां समाप्य पुनर्वलिः । “विनिवृत्तस्तु वलिं दद्यात्” इति
वाक्यात् ।

शमीमभ्यर्चयेत् देशयात्रानिर्विघ्नसिद्धये ।
वारशूलादि हिला तु दिक्षु प्रस्थानमाचरेत् ॥
यात्राकरणाशक्तौ तु ज्योतिःशास्त्रे,—
कार्यवशात् स्वयमगमे भूभर्तुः केचिदाचार्याः ।
कृत्रायुधाद्यभिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्युः ॥

तथा खञ्जनादिदर्शनफलं स्त्रिरलग्ननिषेधादिकं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
अत्र विशेषविधिरस्मत्पितामहकृष्णवृद्धत्पण्डितमहापात्रकृते नीति-
रत्नाकरे द्रष्टव्यः । श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे जगन्नाथप्रासादे उदयव्यापि-
दशम्याम्, “दैवे ह्योदयिकौ” इति व्याक्यात् । यात्रेयं दुर्गादेव्या
अपि कार्या । विधिपूजासु अन्ते प्रेषणस्रोक्तेः ।

तथाच, आश्विनकृष्णाष्टमीमारभ्य मन्त्रवरसंहितायाम्,—

अष्टम्यां बोधयेद्देवीं नवम्यां च प्रभावतः ।

ततः प्रभातसमये मुखप्रक्षालनं जलम् ॥

जातीलवङ्गतोयेन क्षालयेत् मुखमन्ततः ।

दन्तकाष्ठं दशम्यां तु प्रदद्यात् कार्यसिद्धये ॥
 एकादश्यामलक्तञ्च द्वादश्यां नखशोधनम् ।
 त्रयोदश्यां ततो दद्यात् गात्रोदत्तनकं शुभम् ॥
 चतुर्दश्यां तु देव्यास्तु केशसंयमनं स्रुतम् ।
 अमावास्यायाङ्गन्धं तु गात्रोदत्तनकं तथा ॥
 प्रतिपत्सु च सिन्दूरं अञ्जनं चापरेऽहनि ।
 तृतीयायां शुभे वस्त्रे चतुर्थ्यां भूषणं शुभम् ॥
 पञ्चम्यां सद्घृतैः स्नानं षष्ठ्यां मद्योपहारकैः ।
 सप्तम्यां पत्रिकापूजा नानोपकरणैः शुभैः ॥
 अष्टम्यां पूजयेद्देवीं नानोपकरणैः शुभैः ।
 षण्णवतैः समासान्नै र्यथाविभवशक्तिः ॥
 नवम्यां वलिदानञ्च विजयार्थी नृपो^(१) नरम् ।
 दशम्यां प्रेषणं कुर्यात् क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

मद्यं मादकं जातीफलानि । षोडशदिनात्मकव्रतपक्षे मलमास-
 पाते सिन्दूरस्त्रैवावृत्तिरित्याचार्याः । एतस्मिन् दिने श्रीपुरुषोत्तम-
 चेन्द्रादौ विष्णुप्रतिमाया अपि यात्रा क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

रथमारोप्य देवेशं सर्वाभरणशोभितम् ।
 सासित्पूणधनुर्वाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ॥
 खलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।

(१) नृपोत्तमः इति पाठान्तरम् ।

राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥

सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।

अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्तये ॥

तत्र मन्त्रः,— शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्डका ।

धरित्र्यर्जुनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

करिष्यमाणा या याचा यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृहीत्वा साचतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।

गीतवादित्रनिघोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥

कैश्चिदृचै स्तत्र भाव्यं कैश्चिद्भाव्यञ्च वानरैः ।

कैश्चिद्वाप्रमुखैर्भाव्यं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।

रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥

आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।

ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्वैष्णवैः सह ।

सीता दृष्टेति हनुमदाकथं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ॥

विजयं दानवैः सार्द्धं वाससोऽस्मात् शमीतलात् ।

तथा च विष्णुप्रतिमानामपि विजयोत्सवः शास्त्रीयः ।

कुशाण्डदशमी ।

शाम्बपुराणे,— आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नियतः शुचिः ।

प्रातःस्नानादिकं कर्म कृत्वा पश्चादनन्तरम् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।

तथा,— शिवं दशरथं तत्र लक्ष्मीदेवीं च पूजयेत् ।

वह्निः कुष्माण्डकुसुमैर्दशाहं दशभिः क्रमात् ॥

पूजयेत् विधिवत्तावत् यावत्क्षणचतुर्थिका ।

तस्यामर्घं शशाङ्काय दत्त्वा न विधवा भवेत् ॥

अथैकादशीविचारः ।

एकादश्यापवासो नित्यः काम्यश्च, नित्यत्वापादकानामष्टानामपि
विद्यमानत्वात् । तथा च पूर्वोक्तकारिकाक्रमेण नित्यशब्दादयः ।

उपोष्यैकादशी नित्यं पचयोरुभयोरपि ।

इति गारुडे ।

एकादशी सदोपोष्या पचयोः शुक्लकृष्णयोः ।

इति सनत्कुमारसंहितायाम् ।

उपोष्यैकादशी राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः ।

इति आग्नेये ।

पचे पचे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदीये ।

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादक्षां न भूञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

इति कात्यायनीये ।

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतम् ॥
 निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः ।
 एकादशश्रुतकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता ॥
 मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ पातैव नरकं व्रजेत् ।
 एकादशश्रुतकामस्तु पितृभिः सह मज्जति ॥

इति सनत्कुमारः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्दादशिको भवेत् ॥
 इति मार्कण्डेयः ।

इति नित्यादिशब्दाः । कारिकान्तरोक्तानतिक्रमोऽपि ।

तथा च कण्वः,—

एकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।
 एवमन्यान्यपि । तथा च कौर्मस्कान्दयोः,—
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।
 नारदीये,— यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
 श्रन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 तानि पापान्युपाश्राति सम्प्राप्ते हरिवासरे ।
 अग्निवर्णायसन्तीक्ष्णं क्षिपन्ति यमकिङ्कराः ।
 सुखे तेषां महादेवि भुञ्जते ये हरेर्दिने ॥
 नारदीये,— व्याजेनापि कृता राजन् न दर्शयति पातकम् ।
 —फलयोगात् काम्यश्च । तथा च कौर्म,—
 यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥

नारदोऽपि,—स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा पुत्रपौत्रप्रदायिनी ।

अकरण इवासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये,—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

अस्य भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

उपवासार्हतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् दशमीवेधो निरूप्यते ।

अरुणोदयवेधः, कलाकाष्ठादिवेधः, पञ्चदशदण्डवेधश्चेति त्रिविधः ।

तत्राद्यवेधो वैष्णवानामेवेति वक्ष्यते । द्वितीय इतरेषां । तृतीयस्तु

नोपवासविषयः । तथा च निगमे,—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतम् ॥ इति ।

नात्रोपवासे पञ्चदशदण्डवेधः नापि त्रिमुहूर्त्तवेधः ।

नारदीये,—लववेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् ।

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥

सत्यन्तरेऽपि,—कलार्द्धेनापि विद्धा स्यादशम्यैकादशी यदि^(१) ।

तत्राप्यैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा,—अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्युताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥ इति

तथा च श्रौतस्मार्त्तानां सूर्योदयवेधः, यत्रोदये कलाकाष्ठति
वक्ष्यमाणोक्तेषु ।

अथाधिकारिणः ।

भविष्ये,— नित्यमेतद्ब्रतं नाम कर्त्तव्यं सर्ववर्णिकम् ।

सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेषु चोत्तमम् ॥

नारदीये,— अष्टाब्दादधिकोमर्त्या द्वापूर्णाशीतिवत्सरः ।

यो भुङ्क्ते मानवः सोऽभृदेकादक्षां स पापकृत् ॥

तत्र व्यवस्था, कौर्म,—

एकादक्षां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

वानप्रस्थोऽयतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृही ॥

भविष्योत्तरे,— एकादक्षां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही ॥

अत्र नारी विधवा,

विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने ।

तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भृणहत्या दिने दिने ॥

इति सौरधर्मोक्तेः,

नास्ति स्त्रीणां पृथग्धर्मा न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

इति मनूष्या पतिमत्यास्तन्निषेधात् ।

तदनुवृत्तौ,— आयुष्यं हरते पत्युर्नरकश्चैव गच्छति ।

इति विष्णुकेष्व । यत्तु एकादशीप्रस्तावे, तत् भर्त्तुज्ञापरम् ।

“भर्त्तुमती तथा” इति स्कान्दे उक्तम् । यत्तु रविवारैकादक्षां सधवस्त्रीभिः किञ्चिद्भक्षणपूर्वकं व्रतं क्रियते, तत्,—

भानुवारसमोपेता तथा सङ्गान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥

इति नारदोक्तेः, “सर्वसम्पत्करी तथा” इति सनत्कुमारीयो-
क्तेश्च काम्यतया न दोषावहं, वारव्रतेषु स्त्रीणामधिकाराचारात्,
उपवासनिषेधे अनोदनादिभक्षणेन निषेधपरिपालनाच्च ।
ब्रह्मवैवर्ते,— शयनौबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ।

इत्यादौ, “एकादशीषु कृष्णासु” इति वक्ष्यमाणवाक्येष्वपि
उपवासाङ्गनियमनिषेधो नोपवासनिषेधः । “यानि कानि च”
इत्यादि वक्ष्यमाणेषु भोजनस्य^(१) निषेधात् इति बहवः । प्राची-
नास्तु गृहस्थेतरेषां पक्षद्वयेऽपि व्रतं गृहस्थानां शुक्लांस्तेव । शय-
नौबोधनीमध्येऽपि “एकादशीषु कृष्णासु” इति निषेधात् पुत्र-
वद्गृहिणां किञ्चित् भक्षणपूर्वकं व्रतमिति ।

तथा च वायवीये,— उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दूयत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यकल्पनापि तत्रैव,—

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा,
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाज्यम् ।
यत्पञ्च गव्यं यदि वापि वायुः
प्रशस्तमचोत्तरमुत्तरं स्यात् ॥

वायुभक्षणस्याप्युपवासानुकल्पत्वम्^(२) ।

तथा च रामायणे,— जलाश्री मारुताहारो निराहारस्तथैव च ।

इति पृथगुक्तेः ।

(१) भोजनस्य सर्वथा निषेधात् ।

(२) नोपवासत्वम् ।

भविष्ये,— दन्तखाद्यं भवेत् यद्धि तदोदनमिति स्मृतम् ।

भक्ष्यं चोष्यं^(१) तथा लेह्यं ओदनं त्रिः प्रकीर्तितम् ॥

पेयञ्चनोदनं प्रोक्तं + + + + । इत्यादि ।

स्कान्दे,— अग्रक्तावुपवासस्य भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

विष्णुरहस्ये,— असामर्थ्यं शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ॥

भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमस्य न लङ्घयेत् ।

भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ॥

स्कान्दे,— नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ।

पुण्यं क्रतुशतं प्राज्ज मुनयः पारदर्शिनः ॥

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ।

राज्यस्यचचिथार्यं च एकादश्यामुपोषितः ॥

पुरोधाः चत्रियैः साङ्गं फलं प्राप्नोति निश्चितम् ।

मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ॥

कृते क्रतुफलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ।

कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

अन्येषां केषाञ्चिदप्यधिकारः पूर्वं लिखितः ।

ननु,— एकादशीषु कृष्णासु रविसङ्क्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति कात्यायनोक्तौ,

सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा^(२) ।

(१) शोष्यम् ।

(२) रविसंक्रमणे तथा ।

इति कौर्मैऽपि, शुक्लैकादश्यामपि सङ्गान्यादिपाते उपवासो न कार्य इति चेत्, न । “तन्निमित्तोपवासस्य” इति जैमिन्युक्तेः सङ्गान्यादिनिमित्तोपवासस्य गृहस्य प्रति निषेधात् ।

तथा च तद्व्यक्तम् विष्णुधर्मोत्तरे,—

मृगुभानुदिनोपेता सूर्य्यसङ्गान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥

प्रत्युत, “सङ्गान्तौ रविवारोवा” इत्यादि सनत्कुमारौथोक्तौ च फलाधिक्यमपि कथितम् ।

कात्यायनः,— उपवासो यदा नित्यः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं प्रकुर्वीत आघ्राय पिबसेवितम् ॥ इति ।

वाराहे,— सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्निरूप्यते^(१) ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

पुलस्त्यः,— एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

अग्नौचे तु काम्यव्रतेऽपि^(२) पूजादिवर्जं शरीरनियमकरणमिति पूर्वं लिखितम् । अत्र “पूजादिकमग्नौचान्ते कार्यम्” इति माधवीये ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥

इति मात्स्येकेः ।

(१) न लुप्यते इति ।

(२) काम्यव्रतेऽपि ।

माधवाचार्याः,— शुक्तायामेव नित्योपवासो नैमित्तिककाम्यो-
पवासौ तु कृष्णायामपि कार्यौ । तत्र नैमित्तिकः शयनीबोधिनी
मध्ये ।

काम्यस्तु मात्से,— एकादशान्तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः ।

पुचानायुः समृद्धिश्च सायुज्यश्च समृच्छति ॥ इत्यादि ।

काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारः । नित्यत्वे तु केवलोपवासेनापि सिद्धिः ।

अथ नित्योपवासौ चेत्सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् ।

वर्जयेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः ।

शक्तौ तु कात्यायनः,— शक्तिमांस्तु ततः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् ।

अथैकादशां द्वैधे निर्णयः ।

यत्रोदये कक्षाकाष्ठामुद्धर्त्तमपि दृश्यते ।

सैवैकादशुपोष्या स्यान्नतु पूर्वा कथञ्चन ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशौदृक्त्वौ सर्वेषामुत्तरैव ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेवंसा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशौ यदि ॥

इति उभयाधिक्ये नारदोक्तेः ।

यत्तु कृत्यकौमुद्याम् “उभयाधिक्ये विधवानामुपवासद्वयं”
लिखितं, तदाचारविरोधात् प्रत्यक्षशास्त्रविरोधात् सर्वस्मृतिकारै-
रनादृतत्वाच्च सर्वथा नाद्रियते ।

द्वादशीचये तु,— संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

द्वादशी च त्रयोदशां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत् ॥

उत्तरां तां यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेद्गृही ।

एतेन विधवाप्युत्तरासुपवसेत् यतिसमानधर्मत्वात् निष्काम-
मत्वाच्च । तथा च मार्कण्डेयः,—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वासुपवसेत्कामी निष्कामस्तुत्तरां वसेत् ॥

अतएव गृहस्थानां उत्तरोपवाससमाचारोऽपि निष्कामत्वपचा-
श्रयणादेव । सकामत्वे तु पूर्वोपवास एव युक्तः ।

तदेतद्वक्तुं विष्णुरहस्ये,—

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

सकामस्तु सदा पूर्वामिति बोधायनो मुनिः ॥

यदा त्वदये कियती दशमी, तदुत्तरमेकादशी चीणा, पर-
दिने द्वादशी, तदा दशमीविद्वायैकादशी याच्या ।

एकादशी दशाविद्धा सकला द्वादशी परे ।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरुद्दालकोऽप्रवीत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

त्रयोदशां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोष्यैकादशी तत्र दशमीभिञ्जिता फला ॥

इति गोभिलोक्तेश्च ।

अत्र यः कालादर्शः,—एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनचयतिथि भवेत् ।

तदा द्वैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इति गोभिलोक्त्यन्तरम् आलम्ब्य,

उपोषणन्तु विद्वायां द्वादशीं वा चये सति ।

इति स्वकारिकायां विकल्प उक्तः, स नास्मद्देशे आद्रियते ।
इति एकादशां क्षीणायामपुपवासव्रतादिकमेव ।

ननु,— कलार्द्धेनापि विद्धा स्यात् दशम्यैकादशी यदि ।

तदाप्यैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्यस्य स्मृत्यन्तरवाक्यस्य कागतिरिति चेत्, उच्यते । तस्य
काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तत्वेन दशमीनिषेधपरत्वं नत्वेकादशीव्रतनि-
षेधपरत्वम् ।

द्वादशामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स मामेव ते यान्ति मम व्रतपरायणाः ॥

इति काम्यद्वादशीव्रतस्याप्युक्तः ।

अन्यथा,— एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न विद्यते ।

गृहिभिर्यन्तिभिश्चैव सेवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इत्यादि वायुपुराणादिषूक्तदशमीविद्धैकादशपुपवासविधायक-
वाक्यानामनवकाशः प्रसज्येत । किञ्च, “कलार्द्धेनापि” इत्यादिवा-
क्यानां वैष्णवविषयत्वमिति वक्ष्यते । यदा तदये एकादशी तदुत्तरं
द्वादशाः त्रयः, परदिने त्रयोदशी, तदा गृहस्थस्य,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

व्यहस्पृक् तदहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥

इति पाद्मोक्तेः,^(१) स्मृत्यन्तरे उपवासनिषेधात् किञ्चित् भक्षण-
पूर्वकं व्रतम् । तथा कालादर्शष्टता स्मृतिः,—

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी च त्रयङ्गता ।

(१) इति पाद्मोक्त्या उपवासनिषेधात् ।

दानं वाय्येकभक्तं वा तदाकुर्यादयाचितम् ॥ इति ।

अतएव,— एकादशौ कलामात्रा द्वादशौ च चयङ्गता ।

चीणा सा द्वादशौ पुण्या नक्तं तत्र विधीयते ॥

इत्यादि वाक्येषु एक^(१) नक्तविधिरसमर्थस्योपवासासम्भवे सत्युपगन्तव्यं इति विज्ञानेश्वराः ।

ननु एकादशौचयवदिहदशमौविद्धा किं न याच्या इति चेत्, न । तदिशेषवचनाभावात् । विशेषवचनाभावे दशमौविद्धायाः सर्वथा अनादेयत्वात् ।

तथाच नारदः,— नोपोष्या दशमौविद्धा सदैवैकादशौतिथिः ।

तामुपोष्य नरो जह्यात् पुण्यं वर्षशतोद्भवम् ॥

दशम्यां यस्तु विद्धायामेकादश्यामुपोषितः ।

तस्यायुः चीयते सत्यं नारदोऽप्यब्रवीदचः ॥

दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशौ भवेत् ।

तस्यापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

दशमौशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ इति^(२) ।

एवं ब्राह्मे,— सौतामान्वाहभार्ययोर्दशमौविद्धोपोषणादेवदुःखमित्युक्तम् ।

भविष्ये,— नोपोषितश्च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम् ।

(१) एष नक्तविधिः ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे,— द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥

पुस्तकान्तरे अधिकः पाठः ।

नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्यादर्थमोहितः ॥

एकादशीव्रतविधिरस्मृतकृते व्रतसारे द्रष्टव्यः ।

अथ पारणे विशेषः ।

स्कान्दे,— पारणेऽहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।

चयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मनि नारकी ॥

कलादयं चयं वापि द्वादशीं नलतिक्रमेत् ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी भवेत्^(१) ॥

तथा,— स्नानार्चनक्रिया कार्या दानहोमादिसंयुता ।

एतस्मात् कारणात् विप्र प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ॥

पितृतर्पणसंयुक्तं स्वर्त्त्वां दृष्ट्वा तु द्वादशीम् ।

महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृणाम् ॥

पुनः स्कान्दे,— कलाद्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयादूर्द्धमेव हि ।

आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

अत्यन्तासामर्थ्यं देवस्तः,—

सङ्कटे समत्तुप्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥

यदा कलापि द्वादशी नास्ति तदा चयोदश्यामपि पारणम्,—

चयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम् ।

शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तु नैवेद्यं तुलसीभिर्ग्रं कार्यम् ।

(१) स्मृता ।

कृत्वा चैवोपवासन्तु योऽश्नाति द्वादशीदिने ।

नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्याकोटिविनाशनम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । तत्र दशम्यादिदिनत्रये नियमाः—

अङ्गिराः,— सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायम्यातश्च मध्यमे ।

उपवासफलप्रेषु र्जङ्घाद्भुक्तिचतुष्टयम्^(१) ॥

देवलः,— दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति काङ्क्षितं चैव सिध्यति ।

शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भाजनमैथुने ॥

द्युतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्यजेत् ।

ब्रह्माण्डे,— कांश्च मांसं सुरां चौरां चोर्ध्वं लोभं वितथभाषणम् ।

व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्त्रप्रमथाञ्जनम् ॥

तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुरहस्ये,— स्रत्यालोकनगन्धादिस्त्रादनापरिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं यासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम् ।

व्रतस्यो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतम् ॥

अन्यत्र अन्योपवासे इत्यर्थः । तथा च दशमीद्वादश्याः शाक-
निषेधादिकं पूर्ववत् ।

ब्रह्माण्डे,— सङ्गान्थां पञ्चदशाश्च द्वादशां आङ्गवासरे ।

वस्त्रञ्च पीड्यते नैव चारेणापि न योजयेत् ॥

हरिभक्तिविलासादिग्रन्थानालोक्य सम्प्रति ।

वैष्णवैकादशीभेदा स्निग्धन्तेऽनतिविस्तरम् ॥

तच्चादौ वैष्णवलक्षणम्, विष्णुपुराणे,—

न चलति निजवर्णधर्मतो यः

सममतिरात्मसुखदिपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः

सितमनस न्तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

स्कान्दे,— परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥

समात्मा सर्वजीवेषु निजाचाराद्विमुक्तः ।

विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥

सदीक्षाविधिसंज्ञासं सयन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।

अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ॥

ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्णुर्वचनरतास्तथा ॥

माधवाचार्यास्तु,— वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षाप्राप्तो हि वैष्णवः ।

तत्र नित्यत्वादिविचारः^(१) पूर्ववत् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि
सूर्योदय इवारुणोदयोऽपीति विशेषः ।

विलाससंग्रहकारिका,—

एकादशी च सम्पूर्णा विद्धेति द्विविधा भवेत् ।

विद्धा तु त्रिविधा तत्र त्याज्या विद्धा च पूर्वया ॥

वेधत्रयन्तु पूर्वमुक्तम् । अरुणोदयवेधोगारुडे,—

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तत्र चैकादशीव्रतम् ॥

तत्प्रमाणं, स्कान्दे,— उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः ।

नाड़िकाः दण्डाः । सा च रात्रेस्त्रिंशत्तमभाग इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

अत्र ये संपृक्तसन्दिग्धसंयुक्तसङ्कीर्णनामका वेधमहावेधातिवेध-
योगाख्यासुखारो वेधास्तेषामुदयात्प्राक्कालीनचतुर्दण्डात्मकारुणो-
दयवेधान्तर्गतत्वात् कैमुतिकन्यायेन वेधकत्वमिति ग्रन्थगौरवभया-
न्लिखिताः । एतदनन्तरम्, पाद्मे,—

अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।

मद्दीनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाभूतनारकाः ॥

संपृक्तादीनामन्ते गारुडे,—

पुत्रपौत्रप्रवृद्धार्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

विलाससंग्रहकारिकापि,—

अत एव परित्याज्या समये चारुणोदये ।

दशम्येकादशीविद्धा वैष्णवेन विशेषतः ॥

यस्तु कौर्मै, अर्द्धरात्रवेध उक्तः । तदपवादो ब्रह्मवैवर्त्ते,—

अर्द्धरात्रे च केषाञ्चित् दशम्या वेध इष्यते ।

अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे ॥
 कपालवेध इत्याङ्गराचार्या ये हरिप्रियाः ।
 न तन्मम मतं यस्मात्त्रियामा रात्रिरिष्यते ॥
 त्रियामां रजनीं प्राङ्मुख्यत्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।
 नाङ्गीनां तदुभे मन्थे दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवाक्यात् त्रियामात्वं । एकादशीचयादौ विशेषः ।

तथा च पितामहः,—

एकादशीदिने क्षीणे उपवासं करोति यः ।
 तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डतोयथा ॥
 दिनचये तु सम्प्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
 दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥ इति ।

कौर्म,— पूर्णाष्टिकादशी त्याज्या^(१) बर्द्धते द्वित्रयं यदि ।

द्वादशां पारणालाभे पूर्वैव परिगृह्यताम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,— एकादशी यदा दृद्धा^(२) द्वादशी च क्षयङ्गता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

कौर्म,— तिथिवृद्धौ तथा ह्रासे सम्प्राप्ते वा दिनचये ।

मन्दिग्धेषु च वाक्येषु^(३) द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अथ उन्मिलिन्याद्यष्टविधैकादशः ।

ब्रह्मवैवर्त,— उन्मिलिनी वज्रुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।

जया च विजयाचैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

(१) पूर्णैकादशमौ त्याज्या ।

(२) एकादशी यदा विद्धा दशमौ च क्षयङ्गता । (३) सर्वेषु ।

द्वादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नचत्रयोगाच्च वस्त्रात् पापं प्रशमयन्ति ताः ।
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥
 द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मिलिनीति सा ।
 द्वादशेव विवर्द्धते न चैवेकादशी यदा ॥
 वञ्जुलीति भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ।
 अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ॥
 अन्ते चयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा च हरेः प्रिया ।
 कुङ्गराके यदा वृद्धिं प्रयाते पचवर्द्धिनी ॥
 विहायैकादशीं तच्च द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ॥
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ पृथक् पृथक् ।

संग्रहकारिका,—

एतत्भेदाष्टके नन्दां त्यक्त्वा भद्रैव गृह्यते ।

नन्दा, एकादशी । भद्रा, द्वादशी । एतेषु केषुचित् भेदेषु
कालविशेषेषु फलाधिक्यम् ।

तत्रैव,— शुक्ला वैशाखमासे तु सम्प्राप्ता मधुसूदनी ।

द्वादशी त्रिस्पृशा नाम पापकोटिचयावहा ॥

धन्याः सर्वे मनुष्यास्ते वैशाखे मधुसूदनी ।

सम्प्राप्ता त्रिस्पृशा यैस्तु बुधवारेण संयुता ॥

ब्राह्मे तु,— द्वादश्यां तु सिते पचे ऋचं यदि पुनर्वसु ।

नाम्ना सा तु जया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां प्राजापत्यं प्रजायते ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

प्राजापत्यं रोहिणी ।

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् ।

तदा सा तु महापुण्या कथिता पापनाशिनी ॥

इत्याद्युक्ता स्नानदानादिषु बहूनि फलान्युक्तानि । पुण्याद्यं, पुनर्व-
सुनक्षत्रम् । पञ्चवर्द्धिन्याः स्पष्टलक्षणम्, पाद्रे,—

अमा वा यदि वा पूर्णा सम्पूर्णा जायते यदा ।

भूत्वा च षष्टिघटिका जायते प्रतिपद्दिने ॥ इति ।

अत्र विलाससंग्रहकारिका,—

अथ च्छत्रप्रयुक्तानां व्रतकर्त्तव्यता यथा ।

जयादीनां चतसृणां तथा व्यक्तं निरूप्यते ॥

भान्वर्कादयमारभ्य प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समान्यूनानि वा सन्तु ततोऽभीषां व्रतौचित्ये ॥

किं वा सूर्योदयात् पूर्वं प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समानि वा तदाप्येषां व्रताचरणयोग्यता ॥

श्रवणव्यतिरिक्तेषु नक्षत्रेषु खलु त्रिषु ।

सूर्यास्तमनपर्यन्तं कार्यं द्वादश्यपेक्षणम् ॥

श्रवणे त्वस्तमनतः द्वादश्याञ्च समाप्तताम् ।

गतायामपि तत्रैव व्रतस्योचितता भवेत् ॥

तत्रैव पारणकालनिर्णयः,—

वृद्धौ भतिष्योरधिका तिथिश्चेत् पारणं ततः ।

भान्ते स्याच्चेत्तिथिर्न्यूना तिथिमध्ये तु पारणम् ॥

द्वादश्यननुवृत्तौ तु वृद्धौ ब्रह्माच्युतर्चयोः ।

तन्मध्ये पारणं वृद्धौ शेषयोस्तदतिक्रमे ॥

श्रीद्वादशीचतुष्कस्य महतोऽसौ विनिर्णयः ।

नृसिंहपरिचर्यादिग्रन्थं दृष्ट्वा विनिर्मितः ॥

ब्रह्मा, रोहिणी । अच्युतः अवर्णर्चम् । आद्धेऽपि भेदः ।

पाद्मे,— एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रो मृत्योऽहनि ।

द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् ॥

कात्यायनः,— द्वादशीपूर्वपादीयस्तत्र चेद्धरिवासरः ।

द्वादश्याधिक्यतः तिष्ठेत् पारणं तत्र नाचरेत् ॥

एकादश्याधिक्यद्वादश्याधिक्यभेदौ उन्मिलिनी, वञ्जुलिनी चेति
न पुनर्लिखितौ । उभयाधिक्ये तु श्रुतः,—

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

सन्देहे निर्णायकनिरूपणम्,—

विष्णुरहस्ये,— अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

तेषां हि वचनं कार्यं ते हि विष्णुसमा मताः ॥

इति वैष्णवैकादशी निर्णीता । गृहीतदीक्षैरपि ओङ्गवैष्णवैस्तु-
स्मार्त्तमार्गणैव एकादशीं कुर्वन्ति ॥ इति साधारणैकादशी ॥

अथ हरिशयनपार्श्वपरिवर्त्तनोत्थापनकालविचारः ।

यथा, मात्स्ये,— श्रेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रवे परिवर्त्तते ।

कार्तिके प्रतिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥

हरेर्दिने, एकादश्याम् ।

नारसिंहे,— पञ्च मासान् हरौ सुप्ते देशे तत्र भयं भवेत् ।

ब्रह्महा स भवेद्राजा संघामे भयमाप्नुयात् ॥

स्वपेन्नारायणो देवश्चतुर्थे मासि सञ्चया^(१) ।

न वर्द्धयेत्स्वापदिनं तदा लोकः सुखी भवेत् ॥

अतः आषाढशुक्लैकादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यन्तमास-
चतुष्टये हरिशयनम् ।

सूत्यन्तरे,— निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

भविष्योत्तरे,— मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्नापयेन्मधुसूदनम् ।

तुलाराशिगते तस्मिन् पुनस्त्यापयेद्भुवम् ॥

अधमासेऽपि पतिते ह्येष एव विधिक्रमः ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां यथाविधि ॥

ततः समुत्थिते विष्णौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तयेत् ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमिहिरः,—

माधवाद्येषु षट्स्वेकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते कर्कटकेऽच्युतः ॥

इयं द्विराषाढसञ्ज्ञा उत्तरभाविवर्षे हरिस्नापविवेकायोपयुज्यते,

तथा च वृद्धमिहिरः,—

(१) संचयः ।

मेषादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
 अब्दान्तरे तथावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥
 कर्कटादिचिके मासि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
 अब्दान्तरे तथावश्यं कर्कटार्के हरिः स्वपेत् ॥

भीमैकादशी ।

गरुडपुराणे,— माघमासे शुक्लपक्षे पुष्यर्क्षेण युता पुरा ।
 एकादशी तथा चैव भीमेन समुपोषिता ॥
 अर्चयंस्तद्रतं कुर्यात् पितृणामनृणो भवेत् ।
 भीमद्वादशी विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥
 नक्षत्रेण विनायेषा ब्रह्महत्यां व्यपोहति^(१) ।

तदनुवृत्तौ मास्ये,—

यद्यष्टमीचतुर्दश्यो द्वादशीषु च भारत ।
 अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम् ॥
 ततः पुण्यामिमां भीम तिथिं पापप्रणाशिनीम् ।
 उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परम्यदम् ॥

अथ द्वादशी ।

सा चैकादशीयुता याज्ञा, युग्योक्तेः । उपवासातिरिक्तव्रते तु
 कृष्णैकादश्युपवासेऽपि,
 स्कान्दे,— द्वादशौ च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो ।
 सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥

नन्वेवं सति “असमाप्ते व्रते पूर्व” इत्याद्युक्तनिषेधेऽप्येकस्मिन् दिने व्रतद्वयानुष्ठानं प्राप्नोतीति चेत्, न, देवतैक्यात् दिनद्वयेऽपि व्रताचरणे दोषाभावात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥ इति ।

एतदुक्तिबलादेव,

एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वापवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरमालम्ब्य माधवाचार्यैरुपवासद्वयसामर्थ्यं यो द्वादक्षा-
मेवोपवासो लिखितः, सोऽप्यस्मद्देशस्मार्त्तैर्नाद्रियते ।

द्वादक्षां काम्योपवासो मार्कण्डेयेनोक्तः,—

द्वादक्षामुपवासेन सिद्धार्थो भूय सर्वशः ।

चक्रवर्त्तित्वमतुलं सम्प्राप्नोत्यतुलां श्रियम् ॥

चम्पकद्वादशी ।

भविष्ये,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादक्षां चम्पकैः शुभैः ।

शुद्धैरभ्यर्च्य गोविन्दं नरः किमनुशोचति ॥

तिथिद्वये पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

वामनजन्म ।

नभस्ये शुक्लपक्षे तु द्वादक्षां श्रवणोडुनि ।

बलेस्तु बन्धनं कर्त्तुं मध्याह्ने वामनस्त्वभूत् ॥

जयन्ती वामनाख्या सा सैवोपोष्या नरोत्तमैः ।

सर्वपापप्रशमनौ सर्वकामप्रदायिनौ ॥

एकादशां भवेद्योगो द्वादशाः श्रवणस्य च ।
 पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे सा तिथिर्महती स्मृता ॥
 श्रवणद्वादशी ।

विष्णुधर्मात्तरे,—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।
 महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
 सङ्गमे सरितां पुण्ये सुस्नातस्नामुपोषितः ।
 अथवादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
 बुधश्रवणसंयुक्ता सैव च द्वादशी भवेत् ।
 अत्यन्तमहती यस्यां सर्वं कृतमथाक्षयम् ॥

स्वर्गं समासाद्य चिरञ्च भोगान्
 भुक्त्वा महेन्द्रोपमदेवतुल्यः ।
 मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगो
 धनान्वितो धर्मपरो मनस्वी ॥

श्रवणर्चसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।
 उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

“एकादशीम्” इत्यादि “देवताहरिः” इति पूर्वमुक्तम् ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

निषिद्धमपि कर्त्तव्यं त्रयोदशाञ्च पारणम् ।

द्वादशाञ्च निराहारो वामनं पूजयाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

वल्किपुराणे,— यथोक्तं नियमं कुर्यादेकादशामुपोषितः ।

दन्तकाष्ठं प्रगृह्णादौ वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥

श्रवणद्वादशीयोगे समुपोष्य जनार्दनम् ।

अर्चयित्वा विधानेन अन्नं भक्षेत्परेऽहनि ॥

मात्स्ये,— रात्रौ च श्रवणेनैव यदा चैककलां स्पृशेत् ।

सा तिथिः सर्वपुण्या स्थातुस्तत्तद्वाच्यं भवेत् ॥

तथा,— दानं दत्त्वा द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः ।

वियोगे श्रवणद्वादशीव्यपगमे, इदं शक्तविषयम् ।

अत्र हरिभक्तिविलासकारिका वैष्णवानाम्,—

द्वादक्षां तु भवेद्योगः श्रवणस्य दिवैव हि ।

अत्रोपवासः कर्त्तव्यो वैष्णवैः सर्वदापि च ॥

उदयव्यापिनीं कुर्यात् श्रवणद्वादशीं सदा ।

आचार्याः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चापरे ॥

मुहूर्त्तचित्तयं वापि सङ्गवान्धमथापि वा । इति ।

विष्णुधर्मे,— नभस्यशुक्लद्वादक्षां नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

तस्यां तीर्थेषु यत्स्नानं तदनन्तफलं लभेत् ॥

देवपूजादिसहस्रगुणितमित्युक्तम् । इयं श्रवणद्वादशी फाल्गुन-
चैत्रान्यतरहृणपक्षेऽपि भवति । तथा च नारदीये,—

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता ।

तयोरेवोपवासश्च त्रयोदक्षां तु पारणम् ॥

अथ विष्णुशृङ्खला ।

मात्स्ये,— द्वादशी श्रवणर्चञ्च स्पृशेदेकादशीं यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः प्रचीणकल्मषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

पारणे त्र्यक्षविषये विष्णुधर्मात्तरे,—

द्वादशीमुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणम् ।

निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी ॥

शक्रोत्थापनम् ।

तत्र नक्षत्रपक्ष एकः, तिथिपक्षस्त्रयः, नक्षत्रपक्षे श्रवणाद्या
मारभ्य द्विजानक्षत्रविसर्गः, तथाचाष्टदिनसाध्यो नक्षत्रपक्षः,
तथाच हरिवंशे,—

सप्तरात्रे व्यतीते तु भरण्यां विगतोत्सवे ।

जगाम संवृतो मेघैर्वृत्रहा स्वर्गमुत्तमम् ॥

भविष्योत्तरे तु द्विजायां विसर्जने यो दोष उक्तः स द्विजा-
नक्षत्रानुरोधेन नवमदिननिषेधार्थः ।

तदारम्भे, ब्रह्माण्डे,—

भाद्रे मासि सिते पक्षे श्रवणद्वादशी यदि ।

शक्रमुत्थापयेत्तत्र श्रवणे तद्वियोगतः ॥

नक्षत्रपक्षोऽयं नाद्रिद्यते । तिथिकल्पः पञ्चदिनात्मकः सर्वादृतः ।

तथा च विष्णुधर्मात्तरे,—

द्वादश्यां च शिरःस्नातो नृपतिः प्रयतस्ततः ।

मन्त्रेणोत्थापनं कुर्याच्छक्रकेतोः समाहितः ॥

तथाच,— पञ्चमे दिवसे प्राप्ते शक्रकेतुं विसर्जयेत् ।

भविष्योत्तरे,—एवं यः कुरुते यात्रां शक्रकेतोर्युधिष्ठिर ।

पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्मिन् देशे न संग्रयः ॥

हरिवंशे शक्रकेशवसंवादे,—

नरास्त्राद्यैव माद्यैव ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
महेन्द्रं वायुपेन्द्रञ्च पूजयन्तु महीतले ॥
ये त्वावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ।
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नाख्यनयागमः ॥
भौमद्वादशौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादश्यां षट्तिहाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिलोदत्तीं तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलोदकी ॥
तिलदाता च भोक्ता च षट्तिहो नावसौदति ।
सकृत् षट्तिहो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
त्रिंशदर्धसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

अस्यां तैलग्रहणे दोषः, पाद्मे,—

उपोष्येकादशीं माघे तैलाभ्यङ्गः कृतस्त्वया ।
द्वादश्यां प्राग्भवे देव तेन व्याघ्रमुखो भवान् ॥
प्राग्भवे पूर्वजन्मनि ।

इयं वराहद्वादशौ ।

बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे,—

माघे तु शुक्लद्वादश्यां लग्ने कर्कटसंज्ञके ।
आविरासौद्ब्रह्मनासाविवरात् क्रोडरूपधृक् ॥

यज्ञमूर्तिः स विज्ञेयो देवो नारायणः स्वयम् ।
 पूजाविधिः कल्पतरौ द्रष्टव्यः । इति वराहदादशी ॥
 अथ त्रयोदशी ।

अत्रापराह्वेधः,—

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या या भवेदापराह्विकी ।
 इति स्कान्दोक्तेः ।
 षष्ठ्यष्टम्यमावास्या कृष्णा चैव त्रयोदशी ।
 एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥
 पराः सप्तम्यादयः इति निगमोक्तेः । कृष्णा परविद्धा ग्राह्या,
 अत्र कृष्णोपादानात् शुक्ला पूर्वविद्धा ग्राह्या ।
 त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीसहिता विभो ।
 इति ब्रह्मवैवर्त्त, सामान्योक्तेषु ।
 यदा तु कृष्णपक्षे परविद्धा न लभ्यते, तदा पूर्वविद्धापि ग्राह्या ।
 एकादशी द्वितीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
 पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥
 इति वशिष्ठोक्तेः ।

इति त्रयोदश्याः साधारणनियमाः ॥

कामदेवत्रयोदशी ।

भविष्ये,— चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् । इत्यादि ।
 दमनो, दमनवृचः ।

एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।

भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नब्दे कदाचन ॥

धवलसंगहे,— मदनस्य त्रयोदशां मदनं चन्दनात्मकम् ।

कृत्वा संपूज्य यत्नेन वीजयेद्भुजनेन तु ॥

ततः संधूक्षितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥

संधूक्षितः प्राणितः ।

प्रतानन्दसंगहे,— कामदेवः त्रयोदशां पूजनीयो यथाविधि ।

रतिप्रीतिसमायुक्तोऽप्यशोकमणिभूषितः ॥

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा कलसवारिणा ।

परं सौभाग्यमाप्नोति कामांश्चाप्नोति पुष्कलान् ॥

तिथिद्वैधे इयं पूर्वविद्धैव, शुक्लत्रयोदशीत्वात् ।

कृष्णाष्टमी वृहत्तुल्या सावित्रीवटपैतकी ॥

अनङ्गत्रयोदशी रक्षा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

इति संवर्त्तकेश्व । वटशब्देन व्रतं, पैतकी तिथिः अमावास्या ।

तथा च सावित्रीव्रतामावास्या इति कालादर्शः ।

अपरानङ्गत्रयोदशी, भविष्ये,— “मार्गशीर्षमले पचे” इत्युपक्रम्य

अनङ्गेन कृता ह्येषा तेनानङ्गत्रयोदशी ।

अत्रापि पूर्ववद्भवस्या ।

इति अनङ्गत्रयोदशी ।

अथ चतुर्दशी ।

तत्र शुक्लोत्तरविद्धा याज्ञा,

शुक्ला चतुर्दशी याज्ञा परविद्धा सदाव्रतै ।

इति व्यासोक्तैः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

इति निगमोक्तेः ।

कृष्णाः तु पूर्वविद्धैव,

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इति आपस्तम्बोक्तेः ।

यत्तु स्कान्दे,— चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्दया सापराङ्मिकी ॥

इति शिवचतुर्दशीविषयम्, मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तस्मिन्नात् ।

माधवाचार्यास्तु “चैत्रश्रावणचतुर्दश्यौ शुक्लेऽपि रात्रियोगिन्यौ”
याच्चे ।

मधुश्रवणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रिव्यापिनी याच्चा परा पूर्वाह्णगामिनी ॥

इति बौधायनोक्तेरित्याहुः ।

परा, मासान्तरवर्त्तिनी शुक्लचतुर्दशी ।

इति चतुर्दश्याः साधारणनियमाः ।

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— मधुमासेऽपि संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

प्रोक्ता दमनभञ्जोति सिद्धिदा च महोत्सवा ॥

तथा,— पूजयिष्यन्ति ये मर्त्याः तदङ्गभवपक्षवैः ।

ते यान्ति परमं स्थानं दमनस्य प्रभावतः ॥

इयं शुक्लापि पूर्वविद्धा याच्चा,

सर्वा चतुर्दशी पूज्या युक्ता पूर्णेन्दुना सह ।

अपूज्या पूर्णिमायुक्ता मधौ शुक्ला चतुर्दशी ॥

इति वायवीयोक्तेः^(१) ।

लैङ्गे,— अदत्ता दमनं चौर्णं ब्रह्महा पूजने भवेत् ।

तथा,— अदत्ता च सदोद्वेगो जायते निश्चितं मुने ।

दत्ता लक्षाश्वमेधस्य लभते वाञ्छितं फलम् ॥

इति दमनकचतुर्दशी ।

नरसिंहचतुर्दशी ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि माघवसंज्ञके ।

प्रादुर्भूतो नृपञ्चास्यः तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

अनङ्गेन समायुक्ता न सोपोष्या चतुर्दशी ।

पूर्णायुक्तान्तु तां कुर्यान्नरसिंहस्य तुष्टये ॥

यः करोति नरो मोहात् कामविद्धां चतुर्दशीम् ।

धनापत्यैर्वियुज्येत तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

चतुर्दशी न वर्त्तत सायङ्काले दिनद्वये ।

परैव वर्त्तते वापि कर्त्तव्या सा तदैव तु ॥

सृष्टेत्परदिने चेत्सा सायङ्काले चतुर्दशी ।

कर्त्तव्या त्वन्यथा पूर्वा नरसिंहप्रिया तिथिः ॥

इत्यादिवाक्यात् परदिने सायङ्काले चतुर्दशीस्पर्शाभाव एव
पूर्वविद्धा ग्राह्या अन्येषु पक्षेषु परविद्धैव ।

इति नृसिंहचतुर्दशी ।

(१) माघवीयोक्तेः ।

अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— ततः शुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् ।

तथा,— सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे शुभे ॥

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ।

तिथिद्वये पूर्वविद्धा ग्राह्या शुक्लचतुर्दशीलात् ।

अत्र सर्वत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था^(१) ।

“पूर्वाह्णे वै देवानां” इति श्रुत्या दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वेऽपि “दैवे ह्यौदयिकौ ग्राह्या” इति वाक्यात् सोदय-
त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेरेवात्र प्राप्तत्वात् । “त्रिमुहूर्त्ताभावे समाचाराद्
द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या” इति माधवीये यल्लिखितम्, तदस्मद्देशाचार-
विरोधान्नाद्रियते ।

मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ।

शिला ददर्श सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्ता देवं पृथक् पृथक् ।

इति लिङ्गान्मध्याह्नः कर्मकाल इति केचित्, तन्न । प्रमा-
णान्तरसत्वे लिङ्गस्योपोदलकत्वं, नात्र प्रमाणान्तरमस्तीति लिङ्गस्य
दौर्बल्यात् ।

तिथितत्त्वकारा अपि “दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य विध्यसम-

(१) अत्र सर्वतिथिवत्त्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था ।

भिव्याहृतार्थवादेन बाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालत्वबोधकं
तत्” इत्याहुः । तथा च सोदयत्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव ग्राह्या ।

इति अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

अघोरचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— भाद्रे मासि सिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमथन्नतः ॥

तिथिद्वेधे पूर्ववत् परविद्धा ग्राह्या ।

इति अघोरचतुर्दशी ।

चित्राकृष्णचतुर्दशी अलभ्ययोगेषु लेख्या ।

पाषाणचतुर्दशी ।

देवीपुराणे,— वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

ऐश्वर्यसौख्यसौभाग्यरूपाणि प्राप्नुयान्नरः ।

पाषाणाकारः पिष्टकः पाषाणशब्देनात्र उक्तः, कर्मकालोऽत्र
नक्तम् । नक्तमिति विधिसमभिव्याहारात् । दिनद्वयेऽपि नक्ते
चतुर्दशीसत्त्वे परेद्युर्व्रतम् शुक्लचतुर्दशीत्वात् । वृश्चिकपदेन मार्ग-
श्रीषो मासः, अन्यथा शुक्लपचनियमो न स्यात् । इति ।

रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।

यमः,— माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेक्षते यमम् ॥

उदयवेला अरुणोदयकालः ।

तथा च वाराहे,—

अरुणोदयवेलायामारटन्त्यपि नित्यशः ।

नियुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनीमहे ॥

यां कांचित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतस्तरपयेत् पुमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

दध्नोदराय दण्डाय प्रेताधिपतये नमः ।

पाशिने चित्रगुप्ताय रौद्रायौदुम्बराय च ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात्क्षीन्स्त्रीन् जलाञ्जलीन् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेवनश्यति ॥

अरुणोदयकाले दिनद्वयेऽपि चतुर्दशा व्याप्तौ पूर्वदिनारुणोदय

एव स्नानम्, कृष्णचतुर्दशीत्वात्, माघकृष्णसप्तम्युक्तन्यायाच्च ।

तच्च स्नानमन्त्रः ।

माघमासे रटन्त्यापः कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥

इति रटन्तीचतुर्दशी ।

शिवरात्रिव्रतम् ।

तत् नित्यं काम्यं च, तथाचाकरणे प्रत्यवायः,

स्कान्दे,— परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्येवं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ॥

जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ।

वीक्षापि स्कान्दे,—

वर्षे वर्षे महादेवी नरो नारी पतिव्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं भक्त्या कामं प्रपूजयेत् ॥

नित्यनिश्चलग्रन्थावपि स्कान्दे,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं संश्रितव्रतः ।

सुमुक्तुः पूजयेन्नित्यं स लभेदौषितं फलम् ॥

अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयेत हिमवानपि ।

मेरुमन्दरलङ्काश्च श्रीशैलो विन्ध्य एव च ॥

चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतम् ॥ इति ।

काम्यं च फलश्रवणात् । “ईप्सितं फलं” इति पूर्वं सामान्ये-
नोदाहृतम् ।

पुनः स्कान्दे बह्वनि फलान्युक्ता,—

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगानमृतत्वं प्रजायते । इति ।

अचोपवासः पूजाजागरणं चेति त्रयं प्रधानम् ।

तथाच स्कान्दे,— उपवासप्रभावेन तथाचैवात्र जागरात् ।

शिवरात्रौ तथा शम्भो लिङ्गस्यापि प्रपूजनात् ॥

अक्षयान् लभते कामान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

तत् सङ्खण्डे शैवे च,—

स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः स जागरः ।

अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः ॥

व्याघ्रभीत्या विज्वटचारुढो निषादः तदधःस्रग्विश्वलिङ्गोपरि
विज्वपत्रपतनात् जागरादुपवासाच्च व्रतफलमवापेति तस्यार्थः ।

“एवं च सति यत् स्कान्दे केवलोपवासः, केवलजागरणम्, केवल-
पूजनम्, चोक्तम्, तत् वैश्वानरविद्यान्यायेन अवयुत्यानुवादकरूपत्वेन
उपपद्यते” इति माधवाचार्याः । आचारादेकादशीवत् केवलोपवा-
सोऽपि दृश्यते,

एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति सैङ्गोक्तेः ।

उपवासाशक्तौ तु सतिः,—

अथवा शिवरात्रिं तु पूजाजागरणैर्नयेत् ।

इत्ययं पक्षोऽनुकल्पत्वेन ग्राह्यः । नरमात्राधिकारिकमेव व्रतं
द्वादशाब्दात्मकं चतुर्दशाब्दात्मकं वा काम्यं स्यात् इति ईशान-
संहितायामुक्तम्,—

एवमेतत् व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती ।

द्वादशाब्दिकमेतत्स्यात् चतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥

आचाण्डालप्रसूतानां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

स्कान्दे,— ततो रात्रौ च कर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः ।

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः ॥

शैवे,— कुर्यात् पञ्चामृतैः स्नाय यामे यामे ममार्चनम् ।

प्रहरे प्रहरे देवि दद्यादर्धमनुत्तमम् ॥

इत्यादिविधिस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । स विधिः काम्ये त्ववश्यं
कार्यः ।

अथ कालः ।

ईशानसंहितायाम्,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां महादेवो महानिशि ।

शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनी याह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।

अर्द्धरात्रादधशोर्द्धं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रतौ ।

इति बह्वन्यपराणि वाक्यान्युक्त्वा “महानिशान्विता यत्र तत्र
कुर्यादिदं व्रतम्” इत्युपसंक्षेपम् । एवं नारदीयसंहितादावपि
निग्रीय उक्तः ।

महानिशालक्षणमाह ।

देवलः,— महानिशो द्वे घटिके रात्रिर्मध्यमयामयोः । इति ।

घटिकात्र दण्डः । इति निग्रीयः कर्मकालः ।

प्रदोषोऽपि वायवीये,—

त्रयोदशस्तगे सूर्य्यं चतसृषु च नाडिषु ।

भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥

सूत्यन्तरेऽपि,—प्रदोषव्यापिनी याह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

तथाच प्रदोषनिशीथयोरुभयोरपि प्राधान्यम् ।

एवं सति तिथिद्वये पूर्व्वद्युः प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तौ पूर्व्वद्युरेव व्रतम् ।

तथाच स्कान्दे,— त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः—

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

दिनभुक्तिः अस्तमयसमयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ परेद्युरेव ।
तथाच कामिके,—

निशाद्वये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या परा शुभा ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिरुभयोर्वाप्यभावश्च न
सम्भवति, यामद्वयस्य वृद्धिचययोरभावात् । पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः ।
परेद्युः प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वद्युः । “आवणी दुर्गनवमी” इत्याद्युक्तेः ।
अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।
पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति पुराणान्तरोक्तेः ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुड्युक्तां शिवां तिथिम् ॥

इति स्कान्दशैवयोर्दर्शनयोगनिषेधाच्च ।

पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, निशीथव्याप्तिरपि नास्ति, परेद्युः
प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्, परेद्युरेव ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्व्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ।

इति वक्ष्यमाणपुराणान्तरोक्तेः^(१) ।

यदा पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, परेद्युः चयवशात् प्रदोषव्या-
प्तिरपि नास्ति, तदा पूर्वद्युः उभयव्याप्यभावेऽपि निशीथव्याप्तेः
सद्भावात् जयायोगाच्च ।

(१) वक्ष्यमाणपराशरोक्तेः ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजयान्विते । इत्युक्तेषु ।

ननु,— त्रयोदश्यां यदा रात्रौ याममेकं चतुर्दशी ।

उपोष्या सा महापुण्या शम्भुर्वचनमब्रवीत् ॥

इति श्रौतौक्तेः,

भक्त्या रात्रौ प्रकर्त्तव्यो गीतवाद्यैः प्रजागरः ।

अखिलायां त्रयोदश्यामन्ते स्याच्चेच्चतुर्दशी ॥

इत्युक्तेषु ।

पूर्वाक्तवेधकालादन्योऽपि वेधकालोऽस्ति इति चेत् । मैवम् ।

अत्र चतुर्थयामे, अन्ते वा यदा त्रयोदश्यां चतुर्दशीयोगो याह्यः,

तदा किं वक्तव्यम्, अर्द्धरात्रे त्रयोदशीयोग इति, अन्ते वेध^(१) उक्तो

न तु भेदाभिप्रायेण । ननु तदाक्यानन्तरं “महतामपि पापाना”

मित्यादिना दर्शयोगनिन्दोपलब्धेः तादृशस्थले एतद् याह्यमिति

चेत् न ।

अर्द्धरात्रयुतां यस्तु माघकृष्णचतुर्दशीम् ।

शिवरात्रिव्रतं कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

सूर्य्येऽस्ते नवनाडीषु भूतविद्धा त्रयोदशी ।

शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥

भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।

शिवरात्रिव्रतं कुर्यात् ॥

इत्यादिबहुवाक्येषु अर्द्धरात्रस्य प्रदोषस्य वा कालत्वेन उक्त-

त्वात् । अर्द्धरात्रे प्रदोषे वा त्रयोदश्यभावेऽपि तद् याह्यत्वे “जया-

प्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्” इत्यादिवज्जवाक्यानामनवकाशत्वेन
बलवत्ताच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

त्रिसृष्ट्यां तु फलाधिक्यं, पुराणे,—

चथोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अन्ते चैव शिनीवाली त्रिसृष्ट्यां शिवमर्चयेत् ॥

वारादियोगे तु स्कान्देशानसंहितयोः,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।

भौमो वाथ भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो हि तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।

पारणे तु विशेषः ।

यदा पूर्वद्युपवासः, तदा चतुर्दश्यामेव पारणं,
तथाच स्कान्दे,—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम् ।

कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा न वा ॥

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् ।

सिक्थे सिक्थे फलं तस्य शक्तो वक्तुं न पार्वति ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥

तिथीनामेव सर्वसामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥

एतत्प्रकरण एव शिवपुराणे,—

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् यामत्रयसमापने ।

अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् ॥

इत्युक्त्वा पुनः पञ्चादुक्तं, “तिथीनामेवसर्वासां” इत्यादि पूर्वव-
दुक्तम् । तथाच यामत्रयमतिक्रम्य चतुर्दशीसत्त्वे पारणफलं न याम-
त्रयमध्ये । तथाच एतयोर्विशेषवाक्ययोरुभयोरपि सावकाशत्वमेव ।

एतेन एतयोः सामान्यविशेषभावं कल्पयित्वा तिथितत्त्वकारैर्य-
ल्लिखितं तत् श्रैववाक्यानामकलनकृतमेवेति परास्तमेव । अशक्तस्य
तु उत्सवान्तविधिना पूर्वाह्णे पारणे न फलं, न दोषोऽपि ।
आद्धाधिकारिणा तु नित्यस्य दर्शआद्धस्याकरणे प्रत्यवायात्,
तत्कालाविरोधेन यामत्रयोर्द्वं चतुर्दशीतिथिलभागे तत्पारणं कार्यम् ।
अन्यथा दर्श एव, गुणफलकामनाया नित्याविरोधेन कार्यत्वात् ।
“इदं शिवरात्रिर्ब्रतं वैष्णवैरपि अवश्यं कार्यम्” इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

तथाच पादौ ब्रतखण्डे,—

सौरो वा वैष्णवो वान्यो देवतान्तरपूजकः ।

न पूजाफलमाप्नोति शिवरात्रिविहिर्मुखः ॥

श्रीभगवदुक्तिः,—

नराः परतरं यान्ति नारायणपरायणाः ।

न ते तत्र गमिष्यन्ति ये दिषन्ति महेश्वरम् ॥

इत्यादि वज्रवाक्यानि लिखित्वा हरिभक्तिविलासकारैर्य-
वस्थाप्य कारिका कृता,—

शुद्धोपोष्या च सा सर्वे विद्धास्याच्चेत्तुर्दशी ।

प्रदोषव्यापिनौ ग्राह्या तत्राप्याधिक्यमागता ॥

प्रदोषश्च चतुर्नाद्यात्मको^(१)ऽभिज्ञजनैर्मतः ।

प्रदोषव्यापिनी साम्येऽप्युपोष्यं प्रथमं दिनम् ॥

नोपोष्या वैष्णवैर्विद्धा सापीति च सतां मतम् ।

यत् उक्तम्,— शिवरात्रिव्रतं भूतं कामविद्धं विवर्जयेत् ।

अतएवोक्तं पराशरेण,—

माघाश्रितं भूतदिनं हि राजन्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

योगस्योक्तोलोगादिणा,—

द्विसुहृर्त्ता भवेद्योगो वेधो मौहूर्त्तिकः स्मृतः ।

शिवरात्रौ च कर्त्तव्यं नियमेन त्रयं बुधैः ॥

उपवासो महादेव पुजा जागरणं निशि ।

स्कान्दे,— कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥

पुनः शिवकृष्णभेदे बहुदोषानुक्ता संग्रहकारिकायुक्ता^(१) ।

कार्यं गुणावतारत्वेनैक्याद्रुद्रस्य वैष्णवैः ।

वैष्णवाद्यतया श्रेष्ठ्यात् सदाचाराच्च तद्व्रतम् ॥

यत्तु,— चतुर्थस्कन्धदृष्ट्या तु नैके वाञ्छन्ति तद्व्रतम् ।

इति कारिकां कृत्वा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धे भृगुशापे उदा-
हृतम् ।

(१) चतुर्नाद्याधिको ।

(२) संग्रहकारिका कृता ।

भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुद्रुताः ।

पाषण्डिनस्ते भवन्तु सच्चास्त्रपरिपन्थिनः ॥

इति, स्वस्वास्वारस्यादेव “नैकेवाञ्छन्ति” इत्युक्तम् । वयं न वाञ्छाम इति नोक्तम् । तत्रास्वारस्ववीजं लिख्यते । भवव्रतं शिवराव्यादिकं इति चेदर्थः स्यात्, तदा भवव्रतकरा इत्येवोक्तं स्यात्, न तु भवव्रतधरा इति । प्रकृतार्थस्तु भवस्य व्रतानि श्मशान-
वासास्त्रिमालासर्पधारणादिनियमान् ये दधते, तांश्च येऽनुगताः
ते पाषण्डिनोभवन्तु इति ।

अतएव “सच्चास्त्रपरिपन्थिनः” इति विशेषणम् । शिव-
रात्रिकरणे सच्चास्त्रपरिपालनमेव, न सर्वथा परिपन्थित्वम् ।
अन्यथा शिवरात्रिव्रताकरणे दोषप्रतिपादकानां वैष्णवग्रन्थोक्तानां
बहुवाक्यानामनवकाश एव स्यात्, इति दिक् । केवलम्,

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्त्रं न पिवेत् क्वचित् ।

निर्मात्र्यं नैव लङ्घेत कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥

इति पाद्मोक्तेः, तथा कार्यम् ॥

इति शिवरात्रिनिर्ूपणम् ।

अथ चैवकृष्णचतुर्दशी ।

शतानन्दसंग्रहे,—

चैवकृष्णचतुर्दशीं यः स्थायाच्छिवसन्निधौ ।

गङ्गायां च विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥

मदनचतुर्दशी तु अस्मद्देशीयप्राचीनाचार्यैरस्त्रीलकथनस्याति-
निषिद्धत्वात् तद्व्रते तस्यैव प्राधान्याच्चलिखितम् ।

मदनपर्वाकरणदोषवाक्यस्य मदनत्रयोदशीकरणेनैव चारि-
तार्थ्यमिति, तथाच तत्समाचारो गौड़ानामेव । इति ।

सुह्रीचतुर्दशी ।

राजमार्त्तण्डे,—

धवलितकलसन्यस्तरक्तपताका सुह्री भवने ।

चैत्राशितभूतदिने पापरुजं दूरतोऽभिधत्ते^(१) ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दशां पिष्टादिभिः शुक्लीकृतघटे रक्तपताकायुक्तां
सुह्रीशाखां गृहोपरि स्थापयेत् ।

इति चतुर्दशीप्रकरणम् ।

अथ पञ्चदशी ।

सा च द्विविधा, पौर्णमासी अमावास्या चेति । तत्र “चैत्र-
शुक्लादिका मासा” इत्युक्तेस्तत्रादौ पौर्णमासी निर्णीयते, सा च
उपवासे पूर्वविद्धा याच्या, “चतुर्दशा च पूर्णिमा” इति युग्मोक्तेः ।
व्रते तु परविद्धा याच्या ।

तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते,—

भूतविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

एवं च सति,—

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

(१) दूरतोऽभिधत्ते ॥

इति बृहस्पत्युक्तिं व्रतपरैवेति ज्ञेयम् ।

अस्मद्देशीयवज्जनिबन्धकारैर्लिखितोऽयं प्रकारः ।

यमः,— पचान्ते स्रोतसि स्नायात्तेन नायाति मत्पुरम् । इति ।

स्कान्दे,— पौर्णमासीषु चैत्रासु मासर्चसहितासु च ।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥

वैशाखीं प्रकृत्य यमः,—

गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।

प्रौयतां धर्मराजिति पिबदेवांश्च तर्पयेत् ॥

यावज्जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

अद्वायुतं च सन्तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः ॥

देवस्नानं तु यात्राप्रकरणे लेख्यम् । आषाढ्यादिषु दानाकरणे

दोषः । तथा च रामायणे,—

आषाढी कार्त्तिकी माघी तिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्त्वार्योऽनुमते गतः ॥

तासु दानादौ फलं महाभारते,—

आकामावैषु यत् आढ्यं यच्च दानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम् ॥

आषाढीकार्त्तिकीमाघीवैशाखीषु च यत् कृतम् ।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकम् ॥

आवण्यपौर्णमास्यां बलदेवपूजा ।

सत्यन्तरे वक्ष्यमाणसुखरात्रिप्रातर्गवादिपूजामुक्ता आवण्यां

यो विकल्प उक्तः स पक्षोऽस्मद्देशे आद्रियते ।

तथाच,—गावो महिष्यः क्वागाद्याः पूज्याः शोभास्तदा दिने ।

पूजनं केचिदिच्छन्ति आवण्यां तु गवादीनाम् ॥

तथा,—आवणी पूर्णिमा यत्र मध्याह्नव्यापिनी यदि ।

उत्थाने बलदेवस्य नन्दाविद्धां तु वर्जयेत् ॥

खर्वा दर्पा तथा हिंसा नन्दायां पौर्णमीयुता ।

उत्थापनं गीरपाणेः कारयेत् पूर्ववामरे ॥

यामद्वयं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां द्वियामकम् ।

पूर्वेऽहनि बलेः पूजा पशुवन्दापना तथा ॥

नन्दायुक्तपौर्णमास्यां कृत उत्थापने बलेः ।

तत्र रोगी भवेद्विप्रो गावो नश्यन्त्यनेकधा ॥

पौर्णमास्यां मनन्दायां यत्र चोत्थाप्यते बलः ।

गवां तत्र भवेद्रोगो दुर्भिच्छत्र तदा भवेत् ॥

पादौ,—“आवणी दुर्गनवमी” इत्यादि ।

अत्र मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं स्युटम् । तत्र द्वैधे सर्वेषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नन्दायोगस्य निषिद्धत्वात्, केवलं परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने कार्यम् । पूर्वद्युः कर्मकाले तद्व्याप्त्यभावात् । तत्र पूजानुष्ठानं तु रौद्रत्वादपराह इति केचित् । तत्र । सर्व-देवानां जन्मकाल एव पूजाविधानात् । किन्तु मध्याह्ने पूजाया असम्भवे रौद्रत्वादपराह करणेऽपि न दोषः ॥

उपाकर्मकालः ।

याज्ञवल्क्यः,—अध्यायानामुपाकर्म आवण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य वा ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते कृन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥

अध्यायानामिति वज्रवचनं शाखाभिप्रायम् । तथाच वेद-
वाक्यानामुपाकर्माख्यं संस्कारः । औषधीनां प्रादुर्भावे भाद्रपदे
मासि सिंहाके इत्यर्थः । तदैव सर्वौषधीनां प्रादुर्भावात् । हस्तयोगे
वा आवणस्य शुक्लपञ्चम्या हस्तयोगे वेत्यर्थः । सत्यन्तरे,—

उपाकर्म च कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ।

हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां आवण्यां अवणा न चेत् ॥

यदा आवण्यां अवणायोगाभावनिश्चयः, तदा तत्पूर्वतो
हस्तशुक्लपञ्चम्यां एतदुभयाभावनिश्चये केवलं आवणपूर्णिमायां
कुर्यादित्यर्थः ।

श्रवरस्वामी,— अध्यायानामुपाकुर्यादिति अवणेन वेति महार्थं
तृतीयाविभक्तेर्गुणभूतत्वात् अवणाया योगेऽयोगेऽपि आवणपूर्णिमा-
यामिति मुख्यः कल्प इति । देशोपद्रवाशङ्कायां हस्तपञ्चम्यामिति
वहवः ॥ सतिमहार्णवे तु,—

संक्रान्तिर्गृहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेधिभिः ॥

इति पष्ठान्तरम् । उत्सर्गं तु पौषमासस्य रोहिणीयुक्तायां
यस्यां कस्याञ्चिन्मिथौ अष्टकायां वा कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः,— आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वायुपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तकृन्दांस्सधीयौ मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

अत्र व्यवस्थितो विकल्पः । कृन्दोगत्यतिरिक्तानां आवण्यां,

कन्दोगानां भाद्रपूर्णिमायां “अथ प्रोष्ठपद्यां हस्ते वोपाकरणं, पुष्ये चोत्सर्गः” इति गोभिलोक्तेः । कन्दोगानां गोभिलोक्तेष्वधिकारात् ।

यत्पारस्करसूत्रे “अर्द्धषष्ठानर्द्धसप्तमान् वा”^(१) इति पञ्चदश-
मुत्सर्गं उक्तम् । तत्रयमाध्ययनानन्तरं बोध्यं इति निबन्धकृतः ।

तत्र कर्मकालः ।

वृहत्प्रचेताः,— भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्णे एव च ।

बह्वृषपरिशिष्टे,—

पर्वण्यौदधिके कुर्युः आवण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृषाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयकपदमुपसंख्यणम् । शाखान्तराधिकरणन्यायेन कन्दो-
गव्यतिरिक्ताः सर्वे पूर्वाह्णे कुर्युः । कन्दोगास्तु अपराह्णे ।

अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णे ।

पूर्वाह्णे विषर्गः स्यादिति कन्दोगगोचरम् ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

तत्र तिथिद्वये कालादर्शकारिका,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे पौर्णमास्यां परा तिथिः ।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा स्यादिति वेधो निरूपितः ॥

परा तिथिः प्रतिपत् ।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा द्वादशदण्डविद्धा । उपाकर्मणि, उत्सर्गे, समाप्तौ

च ग्रस्ता स्यादित्यर्थः । “आवष्णी दुर्गन्वमी”त्युक्तेरेतद्व्यतिरिक्तपरत्वं,
अत्र विशेषविधानात् । केचित्तु दिनद्वये तथात्वे अवणायोगा-
द्विशेषः । अवणायोगाभावे चये पूर्वा, दृद्धौ तृत्तरा ग्राह्या ।
दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावे परत्र करणमिति ॥

किञ्च मासदृद्धौ प्रजापतिः,—

उपाकर्म च हव्यञ्च कव्यं दुर्गात्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

वैशाखादिदृद्धौ तु,—

माधवादित्रिके मासि अधिमासो यदा भवेत् ।

कर्कटे तु हरेः स्वापः पौर्णमास्यामुपाकृतिः ॥

आवण्यादिदृद्धौ तु,—

आवण्यादित्रिके मासि अधिमासो भवेद्यदि ।

सिंहेऽर्के च हरेः स्वापः आवण्यां स्यादुपाकृतिः ॥

एवञ्च कुन्दोगव्यतिरिक्तानाम् । कुन्दोगानां तु मलमास एव ।

तथाच ग्रतानन्दसंग्रहे,—

उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मन्त्रोच्चैःपि कर्त्तव्याः शेषमन्यद्विवर्जयेत् ॥ इति ।

पर्वण्यौदधिके कुर्युः आवण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृचाः अवणर्त्तं तु हस्तर्त्तं सामवेदिनः ॥ इति ।

नक्षत्रपक्षे,— अवणं तृत्तरं ग्राह्यमुपाकरणकर्मणि ।

इति माधवाचार्य्योक्तत्रिमुहूर्त्तवेधेन व्यवस्था ।

व्यासः,—अवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

धनिष्ठासहितं कुर्यात् अवणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सफलं कुर्यादुपाकरणसंयुतम् ॥ इति ।

“एतदुपाकर्म गुरोः साग्निकत्वेन एव, होमस्य आवश्यकसाध्य-
त्वात्” इति केचित् । तन्न । एतदेव व्रतादेशेन विसर्गस्थिति
व्रतादेशशब्दोक्तेर्वेदारम्भे विसर्गशब्दोक्तेः समावर्त्तने उपाकर्महोम-
स्यातिदेशात् । तस्य सौक्तिकाग्निसाध्यत्वेन अधिकारसम्पादकत्वस्य
बिह्वलात् सौक्तिकाग्निसाध्यत्वात् ।

“यस्तु अनध्ययनभयात् पौषमासे उत्सर्गं न करोति, स
काष्ठातिक्रमप्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जला आवण्णामुत्सर्गपूर्वक-
मुपाकरोति” इति श्रुतानन्दसंग्रहे । साधीयानयमेव पक्षः सर्वैः
समाचर्यते ।

इत्युपाकर्मात्सर्गयोः काष्ठाः ।

अस्यां पौर्णमास्यां रक्षिकावन्धनम् ।

भविष्ये,—घनावृतेऽम्बरे पार्थ श्राद्धले धरणीतले ।

संप्राप्ते आवण्णस्थान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये ॥

स्नानं कुर्वीत मतिमान् अतिस्रुतिविधानतः ।

ततो देवान् पितृष्वैव तर्पयेत् परमान्धसा ॥

उपाकर्मदिने चोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणैः सार्द्धं देवानुद्दिश्य भक्तिः ॥

शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते ।

ततोऽपराह्ममये रक्षापट्टोलिकां^(१) शुभाम् ॥
 कारयेन्नाचतैः शस्त्रैः सिद्धार्थैर्हर्मभूषिताम् ।
 वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः चोमैर्वा मलवर्जिताम् ॥
 विचित्रतन्तुघथितां स्थापयेद्वाजनोपरि ।
 कार्या गृहस्य रक्षा गोमयाराधितमुत्तमण्डलैः ।
 दुर्वावर्णकसहितैर्भिक्तौ दुरितोपशमनाय ॥
 उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् शुभं पीठम् ।
 तत्रोपविशेद्राजा सामात्यः सपुरोहितः ॥
 समुद्देश्याजनेन सहितो मङ्गलग्रन्थैः समुत्थितैस्त्रिचैः ।
 देवद्विजातींस्तु वस्त्रै रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम् ।
 तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बन्धीत मन्त्रेण ॥
 येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महासुरः ।
 तेन त्वामपि वध्नामि रक्षामाचर माचल ॥
 ब्राह्मणैः चत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः ।
 कर्त्तव्या रक्षिका वाचो द्विजान् संपूज्य शक्तिः ॥
 अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत् ।
 स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्सरं वसेत् ॥
 यः श्रावणे स्तवति शीतजले नरेन्द्र
 रक्षाविधानमिदमाचरते मनुज्यः ।
 आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं
 पुत्रप्रियादिसहितः समुद्भोजनस्य ॥

अत्रापराहः कर्मकालः । तिथिद्वये परदिने, सामान्यविधौ^(१)
तत्प्रकरणात् । एतद्विधिस्तु अस्मत्पितामहकृते नीतिरत्नाकरे
द्रष्टव्यः इति ॥

इन्द्रपौर्णमासी ।

शतानन्दसंग्रहे,— पञ्चदशां महेन्द्रञ्च पूजयेत् केषिकौतुकैः ।

गीतवादिचमातङ्गैर्भूतये भूपतिर्निशि ॥

पञ्चदशां भाद्रपौर्णमास्यां, तत्प्रकरणात् इति ।

कौमुदीपौर्णमासी ।

लैङ्गे,— आश्विने पौर्णमास्यान्तु कुर्याज्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तक्ष्मीं इन्द्रमैरावते स्थितम् ।

सुगन्धैर्निशि सर्वशमचैर्जागरणञ्चरेत् ॥

निशीथे वरदा तक्ष्मीः को जागर्तीति भाषिणी ।

तस्मै वरं प्रदास्यामि अचैः क्रीडां करोति यः ॥

नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।

बभ्रूश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत् ॥

नारिकेलरसं पीत्वा अचैर्जागरणं निशि ।

तस्मै च्छर्द्धिं प्रयच्छामि यो जागर्त्ति महीतले ॥

विष्णुः,— को जागर्त्ति वचोऽभिधाय पुरुषं तक्ष्मीस्यजेत् सुप्तकम् ।

शुक्तां पञ्चदशीं निशि स्वयमिषे लोकस्ततो जागृयात् ॥

इषे आश्विने मासि ।

भविष्योत्तरे पूजाविधिसुक्ता,—

एवं कृत्वा विधानेन द्यूतक्रीडां समाचरेत् ।

अथैष चतुरङ्गैश्च मुष्टिस्थौल्यादिभिस्तथा ॥

क्रीडयेच्च यथान्यायं युधिष्ठिर परस्परम् ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चैवान्यवर्णकैः ॥

तथा,— ताम्बूलैर्नारिकेलैश्च वस्त्रैश्चैव कपर्दिकैः ।

परस्परञ्च दातव्यं पूज्यदेवं समर्चयेत् ॥

एवं यः कुरुते भक्त्या तस्य देवी प्रिया भवेत् ।

ददात्यभिमतान् कामान् ऐहिकामुष्मिकान् सदा ॥

अथ “निग्रि” इति “निग्रीय” इति चाभिधानात् रात्रौ पूजादिकं कार्यम् । तत्र तिथिद्वये यदिने प्रदोषनिग्रीयोभय-
व्याप्तिः तद्दिने कार्यम्, निग्रानिग्रीयोभयव्याप्तेः ।

यदा पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिः, परेद्युरस्तमयादुपरि व्याप्तिः चेत्
तदा परेद्युः, प्रातरारभ्य रात्रिसम्बन्धात् प्रधानपूजाकाष्ठानुरोधाच्च ।

यदा पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिः, परेद्युर्न निग्रायोगः तदा सुतरां
पूर्वेद्युः ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगेषु रात्रियोगो विप्रियते ॥

इति जावाद्युक्तेः ।

अस्याः कुमारपौर्णमासीति सज्जान्तरं, तत्र कुमारोत्पत्तेः ।

तथाच शिवपुराणे,— अश्वद्युक्पौर्णमास्यान्तु विभेद दिवि सत्वरः ।

इत्याद्युक्ता,

अद्यापि दृश्यते लोके कुमारोत्सवपूर्णमा ।

इति कुमारपौर्णमी ।

पुष्यवन्दापना ।

ब्राह्मे,— इदं जगत् पुरा लक्ष्म्या त्यक्तमासीत्ततो हरिः ।

पुरन्दरस्य सोमस्य तथा शुक्रो वृहस्पतिः ॥

पञ्चैते पुष्ययोगेन पौर्णमास्यां तपोवलात् ।

अलङ्कृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहलक्ष्मीभिः ॥

तस्माच्चरैः पुष्ययोगे तत्र सौभाग्यवद्भ्ये ।

तथा,— धनैर्विप्रांस्य मन्तर्यं नवैर्वस्त्रैश्च शोभितान् ।

ततः पुष्टिकरं दद्यां भोक्तव्यं दत्तपायसम् ॥

पुष्ययोगे च कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानञ्च सर्वदा ।

“पुष्ययोगेन” इतिवचनात् तिथिमनादृत्य नक्षत्रे पूजावन्दा-
पनादिकं बहवः कुर्वन्ति । राजानः सर्व एव । केचित्, स्वर्गहेऽपि
तथा कुर्वन्ति, तत्र कुलाचारः प्रमाणम् । तत्र तिथिपक्षवत्
नक्षत्रपक्षेऽपि । नक्षत्रद्वये,—

उदये चिमुहूर्त्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ।

दिनद्वये तथात्वे तु पूर्वं स्यादक्षवत्तरम् ॥

इति माधवीयकारिकया व्यवस्था ॥

वज्रात्सवपौर्णमासी ।

लैङ्गे,— वज्रात्सवः मिते पक्षे माघे मास्यार्द्रभे निशि ।

द्वादश्यां पञ्चदश्यां वा भवेदङ्गिमहोत्सवः ॥ इति ।

दोलयाचा ।

ब्राह्मे,— नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं चिदशार्चितम् ।

फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

शतानन्दसंगहे,—

फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु कार्यः फाल्गुमहोत्सवः ।

गोविन्दो दोलयाक्रौडित्तत्रार्यन्नि गते विधौ ॥

अर्यन्नि उत्तराफाल्गुनौनक्षत्रे ।

तत्र कालः स्फुटो ब्रह्माण्डे, श्रीपुरुषोत्तमवर्णने,—

अप्रभाते निशानाथे अप्रकाशे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोलौ परमसम्पत्ता ॥

इति दोलौत्सवः ।

अथ अमावास्या विचार्यते ।

तदर्थो, ब्राह्मे,—

अमा वसेतामृचे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।

एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्रता ॥

अत्र अमाशब्दः सहाय्ये । देवीपुराणे तु,—

अमा नाम रवेरग्निः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता ।

यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्रता ॥ इति,

सा च प्रतिपद्युता याज्ञा,

प्रतिपद्यममावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

इति युग्मोक्तेः ।

षष्ठ्यष्टम्यममावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अस्नातानां गतिं यास्ये यदहं नागमे पुनः ॥

इति वाराहोक्तेरच स्नानमावश्यकम् ।

अतएव,— दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापिचोस्तु जीवतोः ।

कुर्वंस्तत्र निराचष्टे पितृहन्त्रिति जीवितः ॥

इति कल्पतरौ लिखितो जीवत्पितृकस्य स्नाननिषेधो राग-
प्राप्तविषयः । वैधे तु तस्याप्यनिषेधात् ।

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दग्धस्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

इत्युक्तेः ।

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापिचोस्तु जीवतोः ।

नवम्याच्च न चेत्तत्र निमित्तान्तरसम्भवः ॥

इति स्फुटमुक्तत्वाच्च । प्रत्युत फलमाह पैठीनसिः,—

पुष्टे च जन्मनश्च स्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमाद्यान्तु नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इति साधारणनियमः ॥

सावित्रीव्रतम् ।

ग्रतानन्दसंग्रहे,—

ल्लेष्टकृष्णचयोदशां चिराचं व्रतमाचरेत् ।

सावित्रीं पूजयेद्देवीं उत्सृज्यमृतप्रभुम् ॥

चिराचोपोषणं तत्र स्त्रीणां नान्यत्र ग्रह्यते ।

कार्यं पत्युरनुज्ञाते वैधव्यं न भवेत् कश्चित् ॥

तिथिदैधे सावित्रीव्रतं पूर्वेषुः कार्यम् ।

भूतविद्धा शिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

इति स्कान्दोक्तेः । “भूतविद्धा न कर्त्तव्या” इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

यदा तु पूर्वद्युः चतुर्दशी अष्टादशदण्डात्मिका भवति । तदा पूर्वविद्धामपि परित्यज्य परविद्धैव आश्रयणीया ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम् ।

इति स्कान्दोक्तेः । इति सावित्रीव्रतम् ॥

अथ सप्तपितृकामावास्या ।

भाद्रामावास्या सप्तपितृकामावास्या इत्युच्यते । तदाक्यं आर्द्रं च आर्द्रप्रकरणे लेख्यम् । तां प्रकृत्य पुराणान्तरे विशेषः ।

दर्शं सवर्णवटकैः पतिमाराधयन्ति याः ।

ताः सर्वाः सुभगा नार्यः पुत्रवत्यो वराङ्गनाः ॥

न वैधव्यं भवेत्तासां पुनर्जन्मसु सप्तसु ।

इति सप्तपितृकामावास्या ।

कार्तिके प्रदीपामावास्या आर्द्रप्रकरणे लेख्या ॥

सुखरात्रिः ।

धवलसंयत्ने,—

कार्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुङ्कुमांशुकैः^(१)

सुखाय सुखरात्रिः स्यात् कायरात्रिसुखाय वै ॥

कायसुखेत्युक्तेः कायसुन्दरप्रतिपदित्यस्य नामान्तरं । शुक्ला-
दावित्यमावास्यायाः प्रातरित्यर्थः ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

सुखराचेरुषः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये ॥

इति स्मृतेः । तुलादित्ये कार्तिके । पुनर्द्वैतसंग्रहे,—

सुशुभैः कुसुमैर्गन्धैर्दधिगोरोचनाफलैः ।

बन्धून् बान्धवबन्धून् पृच्छेत् कुशलया गिरा ॥

पूजयेच्च तथा लक्ष्मीमलक्ष्मीमलनाशिनीम् ।

लक्ष्मीं पञ्चपताकाभिर्द्वैजमेकं गृहे न्यसेत् ॥

एतस्याश्चान्द्रमास एव समाचारात् । इति सुखरात्रिः ।

मार्गशीर्षे दीपावल्यामावास्या ।

तुलास्ये दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।

दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्या दीपचक्रमथापरम् ॥

दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुक्षुषु च ।

शिनीवालीषु अथवा वत्स कार्यं महाफलम् ॥

एतेन चतुर्दश्यमावास्याप्रतिपदादित्रिषु दीपदानं प्रतिपादि-
तम् । कृष्णपक्ष इत्यनुवृत्तौ भविष्योत्तरे,—

नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताम् ।

ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कूपागारेषु चैत्येषु सभासु च नदीषु च ॥

प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कुटेषु च ।

पूर्वार्हर्च्यचासुष्ठाभैरवायतनेषु च ॥

मन्दुरासु विविक्तासु हस्तिशालासु चैव हि ।

नरकाय नरकगमनपरिहाराय इत्यर्थः ।

अत्र देवोत्थापनानन्तरामावास्यायाः यत् कार्तिककृष्णत्वमुक्तं
तच्चैत्रशुक्लादिमासाभिप्रायेण इति ॥

वकुलामावास्या आङ्गप्रकरणे लेख्या ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे द्वादश्यात्राकाक्षाः ।

तत्र संयहकारिका,—

मञ्जस्नानं रथवरगतिः शायनं चायने द्वे ।

पार्श्ववृत्तिः शयपरिहृतिः प्रावृत्तिः पुष्पपूजा ॥

दोलाकेलिर्दमनकमहोऽच्यपुष्पतृतीया ।

यात्राः स्कान्दे हरिप्रतिमया द्वादशेति प्रणीताः ॥

स्कान्दे स्नानं श्रीगुण्डिचां चोक्ता प्रतिमावचनम्,—

मम स्नापं ममोत्थानं मत्पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

मार्गं प्रावरणं चैव पुष्पे स्नानमहोत्सवम् ॥

फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम भूमिष ।

अयने मां समभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च ॥

प्रत्येकमष्टसाहस्रमश्वमेधफलं लभेत् ।

चेत्रे मासि चतुर्दश्यां दमनैर्मम पूजनम् ।

शुक्लपक्षे तु यः पश्येत् सर्वपापक्षयं लभेत् ॥

वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाचयसंज्ञिका ।

तत्र मां लेपयेद्गन्धचन्दनैरतिशोभनैः ॥

प्रीतये मम ये कुर्युस्त्ववान् मम शान्तान् ।

चतुर्वर्गप्रदा ह्येते प्रत्येकं तु प्रकीर्त्तिताः ॥

पुनस्तत्रैव,—

स्वस्था वा महती यात्रा सर्वा मुक्तिप्रदायिका ।

तस्मिन् तस्मिन् दिने दृष्टो भगवान् मुक्तिदोष्रुवम् ॥

विश्वासहेतोर्मूर्खाणां यात्रा ह्येताः कृपावता ।

विष्णुना कीर्त्तिता विप्राः पापिनां कल्मषापहाः ॥

आयासजनितं पुण्यं मन्यन्ते ते नराधमाः ।

तत्रादौ स्नानयात्रा ।

ब्राह्मे,— मासे ज्येष्ठे तु संग्राप्ते नक्षत्रे चन्द्रदैवते ।

पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वकालं हरेर्दिजाः ॥

तथा,— तथा समस्ततीर्थानि पूर्वाक्तानि दिजोत्तमाः ।

सोदकैः पुष्पमिश्रैस्तु स्नापयन्ति पृथक् पृथक् ॥

तथा,— सूर्यस्य उदये स्नानं प्रशंसन्ति महर्षयः ।

उदये इति उदयाव्यवहितपूर्वकाले ।

तथा,— तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।

बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥

एवं बह्विनि फलान्युक्त्वा,

ब्रह्महत्यादिकं पापं प्रणुद्याच्च न संशयः ।

पुरुषोत्तमपुराणे,—

जयस्व राम कृष्णेति सुभद्रेति सकृन्नरः ।

वदन्ति मार्जने काले यान्ति ब्रह्मपदं मम ॥

ब्राह्मे,— दक्षिणामूर्त्तिदर्शनफलम्,—

स्नातं पश्यन्ति ये कृष्णं व्रजन्ति दक्षिणामुखम् ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यन्ते ते न संशयः ॥

प्रासादमध्यप्रवेशानन्तरं वायवीये,—

ततः पञ्चदशाहानि मम स्नानादनन्तरम् ।

सुरूपां वा विरूपां वा न पश्येत्प्रतिमां मम ॥

इत्यादि ।

ज्येष्ठानक्षत्रं विनापीयं यात्रा फलदा । अन्यथा “सर्वकालम्”
इत्यसङ्गतं स्यादत्र वह्निं फलानि विस्तरभयाच्च लिखितानि ।
“दैवे ह्यौदयिकी” इति नारदीयोक्तेर्देवतोत्सवेषु उदयव्याप्तिरेव-
व्यवस्थापकत्वात् । अत्र तिथिद्वये परदिने स्नानम् । केवलं
दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे पूर्वदिन एव ।

षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निक्रमणे परे ।

अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना ॥

इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

परदिनस्य कर्मानर्हत्वात् । षड्जयन्तीषु अपराजिताकुमारो-
त्सवादिषु केषुचिदपि विशिष्य स्नानविधेरुक्तत्वात् । तद्व्यतिरिक्त-
सर्वयात्रादिकार्येषु श्रीपुरुषोत्तमश्रीभुवनेश्वरचेत्रप्रासादयोरुदयवेध
एव गृह्यते । वक्ष्यमाणायनादिसंक्रान्तिषु यस्मिन्नहोरात्रमध्ये
रविसंक्रमणं, तद्दिन एव यात्रा कार्या । देवयात्रायाः परदिने
स्नानदानलाभावान्न परदिने प्राप्तिशङ्कापि कार्या इति बोध्यम् ।

इति स्नानयात्रा ।

अथ गुण्डिचा ।

ब्राह्मे,— गुण्डिचामण्डपं धान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ।

बलं कृष्णं सुभद्राञ्च ते धान्ति भवनं हरेः ॥

ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् ।

हरिं रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥

तथा गुण्डिचामुपकम्प,—

यस्याः सङ्कीर्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ।

तत्र नानाविधवङ्गफलान्युक्तानि द्रष्टव्यानि । तत्र नानोप-
हारदानञ्च लिखितं सर्वकामप्राप्त्यर्थम् ।

स्कान्दे श्रीजगन्नाथप्रतिमाया इन्द्रद्युम्नं प्रति वचनम्,—

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

इत्याद्युक्ता,

नृचाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ॥ इति ।

सा गुण्डिचा । सदाशब्दाद्यात्रेयं श्रीपुरुषोत्तमचेचे अवश्यं
कार्य्या । नचत्रं विनापि कार्य्येति गम्यते । अकरणे बहवो दोषा
अप्युक्ता विस्तरभयान्न लिखिताः ।

तस्मान्नचत्रयोगः श्रेयान् । न तदनुसारेण व्यवस्थेति सिद्धम् ।
स्कान्दे,— दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतम् ।

तत्रास्ति ते महाराज सर्वतीर्थमयं सरः ॥

तत्तीरे सप्त दिवसान् स्थास्याम्यनुजिह्वय्या ।

तत्र स्थितं मां पश्यन्तो धान्ति मर्त्या ममालयम् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां भुवनत्रये ।

तानि सर्वाणि सरसि मत्सान्निध्याद्ब्रजन्ति च ॥

तत्र स्नात्वा च विधिवद्दृष्ट्वा मां भक्तिभाविताः ।

जननीजठरे क्लेशं पुनर्नानुभवन्ति हि ॥

नवमेऽङ्गि समायान्तं दक्षिणाशमुखं तदा ।

ये पश्यन्ति प्रतिपदमश्वमेधक्रतोः फलम् ॥

प्राप्य भोगानिन्द्रसमान् भुक्तान्ते मां विशन्ति ते ।

तथा,— सप्ताहं यो नरो नारी न सा प्राकृतमातुषी ॥

सप्ताहमध्ये तत्रैव फलम्,—

दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।

इति श्रीगण्डिका ।

अथ हरिशयनम् ।

स्कान्दे,— आषाढशुक्लद्वादश्यां कुर्यात्स्नापमहोत्सवम् ।

तथा,— ये पश्यन्ति महात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम् ।

मातुर्गर्भं न पश्यन्ति कारयन्ति च ये महम् ॥

इति हरिशयनम् ।

दक्षिणायनम् ।

स्कान्दे,— अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणायनमुत्तमम् ।

संक्रान्तेः पूर्वकाले या कला वै विंशतिर्मताः ॥

अयनं पुण्यकालोऽयं पुण्यकर्मसु कर्मिणाम् ॥

तथा,— अयने दक्षिणे तस्मिन्नर्च्यमानं श्रियः पतिम् ।

विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं ब्रजन्ति ते ॥

यत् संक्रान्तेः पूर्वं पुण्यकालत्वमुक्तं तत्सम्भवेऽधिकफलमुक्तं नात्र
तेनैव व्यवस्था, सामान्यतः पुण्यलोकेः ।

इति दक्षिणायनम् ।

अथ पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।

शयितस्य जगद्भर्तुः परिवर्त्तयितुर्युगम् ॥

नभस्ये विमले पक्षे सम्प्राप्ते हरिवासरे ।

सन्ध्याकाले तदा विप्राः कर्म कुर्व्याद्यथाविधि ॥

तस्मिन् काले च यः पश्येत् स्त्रियाद्वा परमेश्वरम् ।

परिवृत्तिं स नाप्नोति जननीगर्भसङ्कटे ॥

पुनरपि नानाफलान्युक्तानि ।

इति पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

अथ उत्थापनैकादशी ।

स्कान्दे,—कुमारपौर्णमासीमुक्त्वा,

ततः प्रभाते सङ्कल्प्य कार्त्तिके व्रतमुत्तमम् ।

व्रतेन तेनैव गयेत् यावदेकादशी सिता ॥

तस्यामुत्थापयेद्देवं प्रसुप्तं परमेश्वरम् ।

तथा,—शयनादुत्थितं देवं ये पश्यन्ति गदाधरम् ।

निद्रां मोहमयीं भित्त्वा ज्योतिःशान्तिं व्रजन्ति ते ॥

सर्वकामनाप्राप्तादीन्यपि उक्तानि ।

इति उत्थापनम् ।

अथ प्रावरणोत्सवः ।

स्कान्दे,— मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्या प्रावरणोत्सवम् ।

कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥

इत्यादि । तत्पूर्वं पञ्चमीदिनकृत्यमुक्तम् ।

ततोऽरुणोदये काले प्रातः सन्ध्यासमीपतः ।

पुनः प्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

इति प्रावरणोत्सवः ।

अथ पुण्याभिषेकः ।

स्कान्दे,— पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।

पौषे मासि तदा कुर्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरेः ॥

तथा,— पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदान्विताः ।

सम्पन्नसर्वकामास्ते ब्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥ इत्यादि ।

अस्य प्रत्यब्दविहितत्वान्नचचाभावे पूर्णिमायामेव करणम् ।

नचचसङ्गावे तु फलाधिक्यं न तु तेन व्यवस्था ।

इति पुण्याभिषेकः ।

उत्तरायणम् ।

ब्राह्मे,— उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्रयने पुरुषोत्तमम् ।

दृष्ट्वा रामञ्च कृष्णञ्च भद्रां भद्रप्रदायिनीम् ॥

त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि विष्णुलोकं स गच्छति ।

इति उत्तरायणम् ।

दोलयात्रा ।

ब्राह्मे,—नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।

फाल्गुने मासि भो विप्रा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

दोलायमानं गोविन्दं यः पश्येत् सुसमाहितः ।

ब्रह्महत्यादिपापानां करोति क्षयमात्मनः ॥

इत्युक्त्वा प्रथमे ब्रह्महत्यां, द्वितीये स्त्रीवधं, तृतीये मद्यपानं
नाशयतीत्युक्त्वा दोलात्रयदर्शने पञ्चमहापातकक्षय उक्तः ।

ब्रह्माण्डे तु कालः स्फुटः,—

अप्रभाते निशानाथे ह्यप्रकाशे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोलौ परमसम्पत्ता ॥ इति ।

फल्गुदानन्तु पूर्वमुक्तम् ।

इति दोलायात्रा ।

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— “चेत्रे मासि चतुर्दश्याम्” इत्यादि लिखितम् ।

तथा,— ततश्चाभ्युदिते सूर्ये देवं तृणपुरःसरम् ।

नयेत् श्रीजगदीशस्य समीपं दिजसत्तमाः ॥ इत्यादि ।

इति दमनकचतुर्दशी ।

अक्षयतृतीया ।

ब्राह्मे,— यस्तु पश्येत्तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य मिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे द्वादशयात्राः ।

अथ श्रीभुवनेश्वरस्य चतुर्दशयात्राकालाः ।

तत्रायं संग्रहः,—

यात्राया प्रथमाष्टमी निगदिता प्रावारषष्ठी तथा ।

पुण्यस्नानमथाज्यकम्बलविधिर्माघे सिता सप्तमी ॥

तद्वत् स्यात् शिवरात्रिका रथगतिः स्याद्दामनं भञ्जनम् ।

पुण्याच्यव्रततीयिका परशुरामीयाष्टमीशायनम् ॥

उक्ते तत्र पवित्ररोपणयमद्वैतीयिके चोत्थितिः ।

क्षेत्रे श्रीभुवनेश्वरे हि विहिता यात्रा श्वतस्रो दश ॥

शैवे स्पष्टतयोदिता दशविधास्तत्रादिना संग्रहा—

देकाष्टात् प्रथमाष्टमीप्रभृतयो यात्रा श्वतस्रो धृताः ॥

एकाग्रपुराणे,—मार्गशीर्ष शुभे मासे आदौ च प्रथमाष्टमी ।

पौर्णमास्यन्तमासे इयं कृष्णाष्टमी तथैव समाचारात् ॥

शिवपुराणे,— यः पश्येल्लिङ्गराजस्य मार्गे प्रावरणोत्सवम् ।

सर्वोत्सवैः स संयुक्तो याति शङ्करमन्दिरम् ॥

एकाग्रपुराणे,— मार्गशुक्लस्य पञ्चम्यां वस्तुशुद्धिं समाचरेत् ।

इत्याद्यधिवाममुक्त्वा तत् परेद्युः ।

पश्येत्तु भुवनेशं यः षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवे ।

ब्रह्महत्यादिपापानि तस्य नश्यन्ति नान्यथा ॥

इति तिथिपक्षौ स्फुटौ ।

शैवे,— यः पुण्यपौर्णमास्यान्तु लिङ्गं नौराजितं मुने ।

पश्येत् स याति भुवनमिन्द्रस्य त्रिदशार्चितम् ॥

दृष्ट्वा मकरसंक्रान्त्यां लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।

हतकम्बलसंयुक्तमग्निलोकमवाप्नुयात् ॥

यः पश्येन्माघसप्तम्यां भास्करेश्वरसन्निधौ ।

प्रतिमां लिङ्गराजस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये तु,— अरुणोदयकाले तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

इति पञ्चकर्मकालौ स्फुटौ ।

श्रौते,— माघकृष्णचतुर्दशीं शिवं रात्रौ विलोक्य तत्^(१) ।

शिवमायुज्यमाप्नोति यदि वेदः प्रमाणभाक् ॥

माघकृष्णचतुर्दशीं तत्र चैत्रशुक्लादिमासगणनया पूर्णिमान्त-
मासे फाल्गुनकृष्णचतुर्दशीं सिद्धैव ।

श्रौते,— एकांशे चैत्रमासे यः पश्येद्रथगतं हरम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानि क्षयित्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥

एकांशे तन्नामकक्षेत्रे श्रीभुवनेश्वरे ।

एकांशपुराणे,— पुरा तुष्टेन च मया राघवाय महामते ।

वरो दत्तस्तदर्थञ्च यास्येऽहं रथसंस्थितः ॥

अशोकाख्यामिमां यात्रां कुरु त्वं नृपपुङ्गव ।

रथस्थं तत्र मां दृष्ट्वा मम लोकं व्रजेन्नरः ॥

लिङ्गपुराणे तु पञ्चतिथौ स्फुटे ।

चैत्रे मासि शिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः । इति ।

श्रौते,— तीर्थेश्वरसमीपे यः पश्येद्दमनभञ्जिकाम् ।

महोत्सवान्वितां तण्डे स पुण्यात्मा शिवं व्रजेत् ॥

एकांशपुराणे तु,— चैत्रशुक्लचतुर्दशीं यात्रां दमनभञ्जिकाम् ।

इति मासपञ्चतिथयः स्फुटाः ।

एकांशपुराणे,—

वैशाखस्य तृतीयायां लिङ्गं चन्दनभूषितम् । इत्यादि ।

भविष्ये तु पक्षः स्फुटः,—

या शुक्ला कुरु शार्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः ।

तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥ इति ।

एकाग्रपुराणे,— आषाढशुक्लाष्टम्यान् पेशुरामस्य सन्धिधौ ।

नय मां तत्र यत्नेन शिविकास्थं त्रिलोचनम् ॥

शैवे,— शयने च चतुर्दश्यां यः पश्येत् कृत्तिवाससम् ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति नियतं मुनिसत्तम ॥

एकाग्रपुराणे तु,— अथ वक्ष्यामि देवेशि यात्रां मे शयनोत्तमाम् ।

आषाढस्य च शुक्लायां चतुर्दश्यां समाचरेत् ॥

इति मासपक्षौ स्फुटौ ।

एकाग्रपुराणे,— आषाढ्यां चैत्रशुक्लायां चतुर्दश्यामुमापतिम् ।

पवित्रैर्चयेद्रात्र्यां कुर्वन् दिव्यं महोत्सवम् ॥

शैवे,— यमद्वितीयायात्रां यः पश्येत्तत्र समाहितः ।

स यमेनार्चितो भूत्वा स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

महाभारते तु,— कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं पूजितः स्वगृहे स्वयम् ॥

इत्यादिना मासपक्षौ स्फुटौ ॥

शैवे,— प्रवोधिनीचतुर्दश्यां दृष्ट्वा त्रिभुवनेश्वरम् ।

प्रबुद्धः सर्वदेवैस्तु शिवलोकमवाप्नुयात् ॥

इत्यादिषु च पुण्येषु दिवसेषु च यो नरः ।

पश्येत् त्रिभुवनेशश्च स लभेत् परमां गतिम् ॥

एकाग्रपुराणे तु,— कार्तिकस्य श्रिते पक्षे चतुर्दश्यां महेश्वरि ।

शम्भोरुत्थापनं कुर्यात्तथा सह नगेन्द्रजे ॥

इत्यादिना उत्थापने मासपक्षौ स्फुटौ ॥

आसु यात्रासु तिथिद्वये व्यवस्था श्रीपुरुषोत्तमचेत्रयात्राप्रकरणे
लिखिता ॥

इति श्रीभुवनेश्वरीयचतुर्दशयात्रातिथयः ।

अथानध्ययनकालाः ।

मनुः,— एतान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।

एतौ वर्षाब्धनध्यायावधायज्ञाः प्रचक्षते ॥

विद्युत्स्तनितवर्षासु महोष्कानाञ्च संश्रवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्यदर्शने ॥

निर्याति भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥

अन्तःश्रवगते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

उदके मध्वरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।
 उच्छिष्टः आद्धभृक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य दिजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञेयं सूतके ॥
 यावदेकानुविष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावशक्विकाम् ।
 नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥
 नौहारे व्राणशब्दे च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दशोः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
 अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
 पांशुवर्षं दिशां दाहे गोमायुरुदिते तथा ।
 श्वखरौद्रे च रुदति पङ्क्तौ च न पठेद्विजः ॥
 नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजे तथा ।
 वसित्वा मैथुनं वासः आद्धकं प्रतिगृह्य च ॥
 प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चित् आद्धकं भवेत् ।
 तदालभ्याप्यनध्यायः प्राण्यास्यो^(१) हि द्विजः स्मृतः ॥
 चौरैरुपभृते ग्रामे संभ्रमे वाग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाङ्गुतेषु च ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्तं लेपणं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्र मृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
 नाधीयीताश्चमारूढो न वृषं न च हस्तिनम् ।
 न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्यो न यानगः ॥
 न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
 न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूक्तके ॥
 अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते चाभिवाति वै ।
 रुधिरे च सुते गात्राच्छ्लेष्णे च परिचते ॥
 सामध्वनावृग्यजुषौ नाधीयीत कदाचन ।
 वेदस्थाधीत्य चैवान्तमारण्यकमधीत्य च ॥

तथा,— पशुमण्डुकमार्जारश्चसर्पनकुलारुभिः ।

अन्तरे गमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाशुद्धामात्मानश्चाशुचिं दिशः ॥

एतदाक्यानामर्थापनेन सत्यन्तरोक्तविशेषोऽप्युच्यते

रात्रौ कर्णश्रवे (कर्णश्रवणयोग्ये वायौ वाति) दिवा च
 धूलिपटलोत्सारणशक्ते वायौ वहति इति, वर्षासु (प्रावृट्काले)
 द्वावनध्यायावित्यर्थः । आकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युर्यावत्
 स एव कालः, तावत्पर्यन्तमनध्यायं विद्यात्, विद्युत्स्तनितवर्षेषु
 युगपत् जातेषु एकदा महोत्कानां सन्निपाते आकालिकमि-
 त्यादि पूर्ववत् । एतान् विद्युदादीन् यदा होमार्थं प्रकटी-
 कृतग्निकालेषु (सन्ध्याकालेषु) अभ्युदितान् (उत्पन्नान्) जानीयात्
 तदाऽनध्यायं कुर्यात् ।

सन्ध्यासु विद्युदादिसमस्तान्वये, तदा सन्ध्यायामेवानध्याय इत्यर्थः ।
 कल्पतरुकारास्तु, विद्युदादिप्रत्येकदर्शने तदैवानध्याय इति । अनृतौ
 (प्रातृङ्भिन्नैर्त्तौ) प्रकटीकृताग्निकालेषु सन्ध्ययोरित्यर्थः । समा-
 चारात् बह्वेधदर्शनमात्रे सत्यनध्यायो, न प्रातृङ्गतौ । ज्योतिषां
 (चन्द्रसूर्यादीनां) । ऋतौ (प्रातृङ्गतौ) । अपि शब्दादन्यत्रापि ।
 प्रादुष्कृतेषु (प्रकटीकृताग्निषु) होमार्थमित्यर्थः । तथाच प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्वने, न तु केवलवर्षणे, यदि प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्वनः, तदा सज्योतिर्यावत् सूर्यादय-
 दर्शनं, तावदनध्यायः; दिनमात्रव्याप्येत्यर्थः । यदि सन्ध्यायां,
 तदा रात्रिमात्रव्याप्येत्यर्थः । एवं विद्युत्स्तनितयोर्यवस्था । वर्षणे
 तु व्यवस्था उच्यते । शेषे (विद्युत्स्तनितवर्षाणां पूर्वोक्तानां शेष-
 वर्षणरूपे) तृतीये जाते । यथा दिवानध्यायः, तथा रात्रौ
 अहोरात्रमित्यर्थः । हारीतस्यतौ तु “सायं सन्ध्यायां स्तनिते
 रात्रौ अनध्यायः, प्रातःसन्ध्यायान्वहोरात्रमिति” यदुक्तं तत्रा-
 होरात्रपक्षो नाचर्यते । सन्ध्यागर्जनदोषमाह दुर्वासाः ।

सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो वलम् ॥

यानि चान्यानि स्मृतिवाक्यानि आचारविरुद्धानि सन्ति
 तानि सर्वाणि विस्तरभयादनुपयोगाच्च न लिखितानि ।
 नैपुण्यमतिशयः । अत्र धर्मातिशयकामानां यो नित्यमनध्याय
 उक्तः । स न सर्वेषां, काम्यत्वात् । अतएव वशिष्ठः,—“नगरे तु
 काम्यमिति” । मध्यमरात्रे (सुहृत्तचतुष्टयरूपे महानिशायां)

“चतुर्मुहूर्तमिति” गोभिलस्मृतेः । आद्धभुक् निमन्त्रणादारभ्य आद्ध-
भोजनाहोरात्रं यावत्, न पठेत् । केतनं (निमन्त्रणं) । हारीतः,—
“आद्धमनुष्ययज्ञभोजनेऽहोरात्रं” । मनुष्ययज्ञो (अतिथिपूजा) ।
याज्ञवल्करः,— “शिष्टे च गृहमागते” । शंखलिखितौ “नगरचतु-
ष्यथसंक्रमेध्वनध्यायः” राजामात्यमहापुरुषस्वर्गगणकुले मित्रे-
ऽतीते नावभृथयज्ञवाटे । महापुरुषोऽत्र उत्कृष्टगुणशाली । राज्ञः
सूतके पुत्रजन्मादौ, राज्ञोः सूतके (चन्द्रसूर्योपरागे)

याज्ञवल्करः,— अहं प्रेतेश्वनाध्यायः शिष्यवद्भुवनभुषु^(१) ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं स्वशाखाश्रोत्रयोस्तथा ॥

अमेध्यशब्दशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ।

बोधायनः,—

“स्रतिग्देशपतिश्रोत्रियेषु अहोरात्रम्” । देशपतिरत्र देशाधि-
कारी ।

श्रोत्रियश्च भिन्नशाखीयः । राजस्वशाखिनः चिराचोक्तेः ।
प्रौढपादः (आमनाद्यारूढपादः) अवशक्त्यिका जानौ पर्यङ्कवन्ध-
रूपा । वाणशब्दे शरशब्दे इति केचित् । वाणशब्दस्तन्तुसहित-
वीणावाचीति साम्यदायिकाः । एकमुद्दिश्य अनुविष्टस्य स्पृष्टस्य
कुङ्कुमादेरिति शेषः । गन्धलेपसङ्गावे अहादूर्द्ध्वं अपीत्यर्थः ।
पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यत्र अष्टमीष्वित्यर्थः । ब्रह्माष्टमीति तद्वाख्या-
वाक्यात् अष्टकाश्राद्धदिननिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यत्तु यमेन,— प्रजापतिं हि तिष्ठन्ति सर्वा विद्यास्तु पर्वसु ।

(१) शिष्यवद्भुवनभुषु ।

तस्मात् धर्मार्थकामार्था नैताः पर्वसु कीर्तयेत् ॥

इति काम्यं पर्ववर्जनमुक्तं, तदेदान्तातिरिक्तविद्यापरमिति साम्प्रदायिकाः ।

चतुर्दशष्टम्यौ पञ्चदशस्य,

पञ्चदशे चतुर्दशोरष्टमीद्वितीये तथा ।

इति श्लोकगौतमोक्तेः ।

पङ्क्तौ (श्वादिपङ्क्तौ) स्थितायाञ्च शब्दात् ।

श्लशानपरिमाणमापस्तम्बीये,— श्लशाने सर्वत आशम्याप्राप्ते । शम्या रथशम्या, सा प्रदेशमात्रा, शम्यास्यादुक्तलक्षणा । तस्याः प्रासः प्रक्षेपो यावद्दूरे भवति, तावद्दूरं श्लशानात् सर्वतो मुक्ता अध्येयमित्यर्थः ।

यमः,— श्लेशातकस्य क्वायायां शाल्मल्लेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥

वसिला (परिधाय) । प्राणि, गवाश्वादि । अप्राणि, वस्त्र-
हिरण्यादि । यस्मात् ब्राह्मणः प्राणी एवास्त्वं मुखं यस्य तथोक्तः ।
यद्यपि “उत्पातेषु शान्तिस्वस्थयने कृत्वा” इति हारौतोक्तेः
शान्तिपर्यन्तमनध्यायः प्राप्नोति, तथाप्यसक्तौ शान्तिकरणाभाव-
निश्चये उत्पातकालौन एवानध्यायः इति मनोरभिप्रायः,
“चौरैरुपप्लुते ग्रामे” इत्यादि पूर्वोक्तानध्यायनिमित्तसमानत्वात् ॥

अनध्यायः त्रिरात्रन्तु भूमिकम्पे तथैव च ।

इति यमोक्तिः सर्वभूमिकम्पपरा ।

स्वल्पभूकम्पे तु याज्ञवल्करः,—

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं ह्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

ह्युनिशमहोरात्रम् गौतमः । आचार्य्ययोः (गुरुशुक्रयोः) परिवेशे (मण्डले) ज्योतिषोः (सूर्याचन्द्रमसोः) अत्र ये केचिदुत्पातभेदाः उक्ताः, ते तु सर्वपदेन मतुना संगृहीताः । अष्टकासु (पौषमाघफाल्गुनमासीयकृष्णाष्टमीषु) पूर्वमष्टमीषु योऽनध्याय उक्तः ।

सः,—

प्रतिपक्षेणमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । इति वाक्यात् ।

परदिने कलामात्रसत्त्वेऽपि परदिने भवति “निषेधः कालमात्रके” इति वाक्यान्तिथिमारभ्य पूर्वदिनेऽपि । अष्टकासु तु यथाप्राप्तश्राद्धदिने इति न पौनरुक्त्यम् । अष्टकासु “चिरात्रं, चिरात्रमन्यामेके” इति गौतमोक्तिद्वयं सप्तम्यादिदिनत्रये प्रवृत्तमपि मनूक्तिविरोधान्नाद्रियते । ऋतुन्यासु वसन्ताद्युत्पन्नभवासु । हरिणस्थो (मरुद्देशस्थः) यानं (शकटादि) भुक्तमात्रे (यावदार्द्रपाणिरिति स्मृत्यन्तरोक्तिरूपे) । हारीतः,—ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे, देवताद्युत्सवे । भोजनोर्द्धञ्चानध्यायः । सूक्तके (अश्वोद्वारे) ।

आभिवाति आभिमुख्येन वायौ वाति इत्यर्थः । शस्त्रहननस्य पृथगुक्तेः । आरण्यं (तन्नामकदैवतं देशम्) ।

सामध्वनौ कर्मविशेषापवादमाह अङ्गिराः । सामध्वनौ सत्यपि यज्ञेऽधीयीत भूतत्वात् । आपस्तम्बः । “काण्डोपाकरणे चामादकस्य । काण्डसमापने चापिदलस्य, काण्डोपक्रमे समापने चानध्यायः ।

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यदनुवाक्यमुपाकुर्वीत । तावत्तदहरधीयीत ।
तथा उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्यां (“पारायणं
धर्मार्थमादित” इत आरभ्य समान्निपर्यन्तपठनं) तत् चानध्यायेन
वर्ज्यमित्यर्थः । चय्या (वेदचयस्य) निष्कर्षं प्रणवव्याहृतिसावित्र्या-
त्मकसारमित्यर्थः । प्रत्यहमभ्यस्य पश्चात् वेदाध्ययनं कुर्युः । पशवो
(गोमहिषादयः) ।

विश्वामित्रः,— विहङ्गमविद्वराहग्रामान्धभववायसैः ।

हृतेऽन्तराये पश्चाद्यैरनध्यायः अहं मतः ॥

ग्रामान्धभवाः (मनुजाः रजककर्मकारनटकैवर्त्तादयः) श्लोक-
गौतमः,—

यायाद्यदन्तरे व्याप्तो नैवाधीयेत ह्यायनम् ।

ह्यायनं (वत्सरम्) ।

गुर्वन्ते वासिनां वेदमध्येदृणाञ्च मध्यतः ।

शशश्वपाकगमने नाधीयीतापि वत्सरम् ॥

मानवीये आदौ द्दमान्नित्यमनध्यायानिति यदुक्तं अनध्ययनस्य
नित्यत्वं, तत्ग्रहणधारणादिसमर्थस्यैव । “अन्ते तु द्वावेवेति
अशुद्धभूम्यात्मशौचयोर्यदनध्ययननित्यत्वमुक्तं तदसमर्थस्य ज्ञेय”मिति
निबन्धकृतः ।

याज्ञवल्क्यः,— भूतसन्धिषु भुक्त्वा च आहुकं प्रतिगृह्य च ।

भूतसन्धिः (प्रतिपत्) । महाभारतेऽपि,—

इयं यौधिष्ठिरौ सेना गाङ्गेयशरपौडिता ।

प्रतिपत्पाठशौलस्य विद्येव तनुतां गता ॥

आपस्तम्बीयेऽष्टम्यादिषु विशेषः,—

उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।

तद्दिनं तदहोराचमनध्यायविदो विदुः ॥

केचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः ।

तावदेव ह्यनध्यायो न हि तस्मिन् दिनान्तरे ॥

तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे (तिथ्यन्तरे)

निर्णयामृते, स्मृतिः,—

प्रतिपक्षेऽशमात्रेण कक्षामात्रेण चाष्टमी ।

दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥

श्लोकभीष्मः,— चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।

विषुवायनयोर्द्वन्द्वे श्रयने बोधने तथा ॥

पक्षादिषु त्रयोदश्यां तस्यामेवोत्तरा तिथिः ।

दर्शस्य चेद्द्विवैवस्थादनध्यायः श्रुतावपि ॥

राजमार्त्तण्डे,— कोप्रेचैवादितीयास्ताः प्रेतपचे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चैवावस्थां परेऽपि या ॥

चातुर्मास्ये समाप्ते च या द्वितीया भवेत्तिथिः ।

परास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥

चैत्रावली (चैत्रपौर्णमासी) । वृद्धगार्ग्यः,—

शुचावूर्जे तपस्ये वा या द्वितीया विधुक्ष्ये ।

चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

शुची (आषाढे) ऊर्ज्ज (कार्तिके) तपस्ये (फाल्गुने)

विधुक्ष्ये (कृष्णपक्षे) आषाढ्यादिषु पौर्णमासीषु गतास्त्वित्यर्थः ।

मन्वादियुगादितिथयः आद्धप्रकरणे वाच्याः । विषुवायनेषु
विशेषमाह गार्ग्यः,—

दिवायने क्रमेद्भानुर्यदि रात्रौ परापरे ।

नाधीयीताहनि रात्रावेवं विषुवयोरपि ॥

दिवा संक्रमे पूर्वापरयो रात्रोरनध्यायः, रात्रिसंक्रमे पूर्वोत्तर-
दिनयोः चयोदशुत्तरतिथौ चतुर्दश्यामित्यर्थः । दर्शस्य दिवसे
किञ्चिद्दर्शनेऽपि चयोदश्यामनध्यायः । श्रुतौ (अवणदादश्यां)
सत्यतपाश्च,—

आभाकाशितपक्षेषु मैत्रवणरेवतीः ।

द्वादश्याः संस्पृशेद्युसेत् तत्रानध्ययनं विदुः ॥

वृद्धमनुः,— जननाद्दशरात्रं च अवे च समुपस्थिते ।

नाधीयीत द्विजो नित्यं तावदाकाशिकेषु च ॥

महाशुरौ द्वादशाहं वेदानध्ययनं प्रजेत् ।

देवीपुराणे,— न सङ्कीर्णं जने कुर्यान्न च तस्करसन्निधौ ।

न ऋश्रुकरकाकारिल्लकवाकुसमागमे ॥

ऋश्रुकरो (नापितः) काकारिः (पेचकः) ल्लकवाकुः (कुक्कुटः)
“चत्वारौमानि कर्माणि” इति नक्तप्रकरणोक्तसूतौ सन्ध्यायां
निषेध उक्तः ।

शिवपुराणे,— प्रदोषो हि द्विधा प्रोक्तो रूढिर्लाचणिको मुने ।

अर्द्धास्ते च रवेस्त्रके प्रदोषो मुनिभाषितः ॥

सन्ध्याकाले च पूर्णास्ते गगने तारकामये ।

तथा,— रविश्चक्रार्द्धमात्रस्तु प्रदोषो रूढिसञ्ज्ञितः ।

याममेकं चतुर्दश्यां यामयामार्द्धसप्तमी ॥

यामचयं त्रयोदश्यां प्रदोषो साक्षणिर्मतः ।

इत्याद्युक्ता,— नृत्यभङ्गान्महादेवः क्रुद्धो भवति तत्क्षणात् ।

शापं ददाति तस्मै स जादो भव इति प्रभुः ॥

तथा,— प्रदोषे न हरिं पश्येत् पश्येच्च वृषभध्वजम् ।

वृद्धगार्ग्यः,— रात्रौ यामदयादर्वाक् सप्तमी स्यात्त्रयोदशी ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥

शिष्टाः,— रात्रौ यामदयादर्वाक् यदि पश्येत्त्रयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

सर्वचापवादमाह मनुः,—

नैत्यकेनाख्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्सूतम् ।

तथा,— वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽख्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

कौर्म,— अनध्यायं तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्त्रेतानि वर्जयेत् ॥

वेदोपकरणं (वेदातिरिक्तविद्यास्थानं) तेन सर्वविद्या न पठेत्
इति यत्र साक्षाद्वचनं तत्रैव वेदोपकरणेऽप्यनध्यायो न सर्वचेति
सिद्धम् ।

इति तिथिषु दैवनिरूपणम् ।

अथ पितृकर्मणि तिथिनिरूपणे प्राप्ते आह्वय मरणोत्तरभा-

वित्वान्मरणस्य तु जन्मोत्तरभावित्वात् जन्मनश्च चतुकालाधीनत्वात्
चतुप्रभृतिकाला निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः,— ब्रह्मचर्यवित्शूद्रा वर्णास्त्राद्यास्त्रयो विजाः ।

निषेकादिश्रमग्रानान्ताः तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनात् खन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सौमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ।

दृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥

वीजगर्भसमुद्भवं (शक्रशोणितसम्बन्धं, गोचरव्याधिसङ्गन्तिनि-
मित्तं) न तु पतितोत्पन्नत्वादित्यर्थः । चूडान्तानां नित्यत्वेऽपि
एतत् पापशमनं श्रावणश्रमिकं फलमित्यर्थः । स्त्रीणां तु विशेषः ।
एताः चूडान्ताः दृष्णीमित्यादि ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु सम्मिश्रेत् ।

ब्रह्मचार्यं पर्वणाद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छेत् स्त्रियं चामां मघां मूलां च वर्जयेत् ।

स्वस्थ इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्ष्णं जनयेत् पुमान् ॥

षोडशरात्रिमध्ये आद्यं रात्रिचतुष्टयं वर्ज्यम् । अवशिष्टासु
द्वादशसु पञ्चमसप्तमनवमैकादशचतुर्दशपञ्चदशरूपाः षड्युग्मरात्रयः
त्याज्याः । इति दशरात्रयः त्याज्याः । अवशिष्टासु षट्सु
रात्रिषु यद्यत् पर्वं पतति, तद्विहाय सङ्गमे, विशिष्टः पुत्रो भवति ।

एकस्यां रात्रौ सप्तदेव गमनं, न द्विस्त्रिरिति ब्रह्मचर्यफलं भवति । मानवीये तु,—षोडशरात्रिषु रात्रिद्वयगमनमेव ब्रह्मचर्यफलप्रदमित्युक्तम् । चामां रजस्वलाव्रतैरव्यलङ्घ्याहारादिभिश्चात्म्य-वलामित्यर्थः । मघा इत्यादि गण्डनचचोपलक्षणम् । एवमादिप्रथम-सङ्गम एवाद्वियते । अन्यर्त्तावपि एतत्शुभकालगमने पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । गण्डनचचाणि तु ज्योतिः शास्त्रे,—

अश्विनीमघमूळानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।

अन्ये पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ॥

स्वस्थ इन्दौ (वलवति चन्द्रे) एतत् चान्यशुभग्रहोपलक्षणम् ।

तथा च ज्योतिःशास्त्रे,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्तग्रचपास्त्रामिषु ।

तद्द्यूनेष्वशुभोज्झितेषु विकुजे किद्रे विपापे सुखे ।

सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुव्याधचिषष्ठान्विते ।

पापे युग्मनिशास्त्रगण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥

एवमादिप्रथमसङ्गम एवाद्वियते, अन्यर्त्तावपि एतत् शुभकालादिगमनेन पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । अयुग्मरात्रित्यागो नाधर्मकारणं, किन्तु पुत्रोत्पादनार्थमेव । पर्ववर्जनं तु अधर्महेतुतया एव इति बोध्यम् । गण्डनचचादिवर्जनं प्रथम-र्त्तावेव बुधवारादिवर्जनमपि प्रथमर्त्तावेव । “अभिनवनारीगमनं न बुधा बुधवासरे कुर्युः” इत्यादिशासनात् । पर्ववर्जनं तु सर्वर्त्त-वपि, चतुर्दश्यष्टमीवाक्येषु तिथीनामेवोक्तेः ।

प्रथमर्त्ता वारादिदोषे ज्योतिःशास्त्रे,—

पुष्यं दृष्टं निन्दिते भे यदि स्यात्

शान्तिं कुर्यादङ्गनानां च पूर्वम् ।

तत्संयोगं वल्लभा वर्जयेद्यु

र्यावद्भूयो दृश्यते शस्तभे तत् ॥

नक्षत्रतिथिवारेषु यत्र पुष्यं च दुष्यति ।

होमं कुर्यात् च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥

कुशै राज्यैश्चाष्टशतं दुर्वाभिश्च तथैव च ।

तिलैराज्येन दुर्वाभिर्होमं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकं तु सहस्रकम् ।

अत्र व्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहणार्थं आज्यमिश्रितानां दुर्वाणां अष्टोत्तरशतं होमः, तिथिदोषे आज्यानामष्टोत्तरशतं होमः, नक्षत्रदोषे आज्यमिश्रितानां कुशानामष्टोत्तरशतं होमः, लग्नदोषे आज्यमिश्रिततिलानामष्टोत्तरशतं होमः, अतिशक्तस्य तु प्रत्येकं सहस्रहोमः, यदा,—

दुर्वातिलाज्यै जुहुयात्सहस्रं

गायत्रीमन्त्रेण तदुक्तदोषे ॥

दुर्वातिलयोर्होमे हस्तस्य साधनत्वं

आज्यहोमे सुवस्य साधनत्वं ॥ इति ।

समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रयहोमे प्रत्येकद्रव्यसम्बन्धेन सहस्राष्टोत्तरहोमः सिध्यति । सहस्रशतहोमादिषु असम्भवात् अष्टोत्तरत्वस्य नियमात् ।

ननु इन्द्रसमासात् समुच्चयपक्षः प्राप्नोति इति चेन्न । भिन्ना-

वस्यद्रव्यं प्रति साहित्यस्योपपन्नत्वात् । ब्रह्माण्डोक्तहोमस्य काम्य-
त्वाच्च सर्वैः क्रियते । निषेककर्मणि वृद्धिआद्धाभावः “विवाहादिः
कर्मगण” इति वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरि शिष्टोक्तेः । एवं च वृद्धि-
आद्धाभावात् तत्पूर्वविहितानां मातृपूजा वसोर्द्धारायुष्यमन्त्रजपा-
नामप्यभावः एतद् वृद्धिआद्धप्रकरणे लेख्यम् । केचित्तु वृद्धिआद्धा-
भावेऽपि,—

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आद्धं पञ्चाङ्गमेव च ॥

इति विष्णुपुराणोक्तकर्माङ्गं आद्धं कार्यम् । “कर्माङ्गं वृद्धि-
मत् स्मृत” मिति स्मृतेर्मातृपूजादिकवृद्धिआद्धकर्त्तव्यतापि, इति
वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु नान्दीमुखआद्धस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वात्
विकल्प एव, इति शिष्टब्राह्मणानां गर्भाधाने नान्दीमुखआद्धा-
भावसमाचारो, नृपादीनां तु तत्करणे समाचारश्च उभयं प्रमाण-
मिति, अस्मत्पितामहकृष्ण-वृहत्पण्डितमहापात्रादयः ।

एवं च गृह्यसूत्रभाष्ये,— “मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं
कृत्वा” इति पद्धतौ यस्मिंस्त्रितं तदपि सङ्गतम् । शूद्राणां गाय-
व्यामधिकाराभावाद् ब्राह्मणद्वारा होमः कार्य इति केचित्, तन्न ।
तथा सति यागादावपि शूद्रस्याधिकारो न निर्वार्येत । किन्तु
वारादिदोषव्यपोहनार्थम् ॥

योगस्य ^(१)होमकरणस्य च धान्यमिन्दोः

ग्रंथश्च तण्डुलमणौ स्तिथिवारयोश्च ।

ताराकलायलवणान्ययगाश्चराशे

र्दद्यात् द्विजाय कनकं शुचिनाडिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्या ।

यदा सर्वत्र हेमदानमाचम,—

सर्वदोषोपशान्त्यर्थं हेमदानन्तु केवलम् ।

इति शास्त्रात् ।

विशेषस्त्वस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यः । मनुः,—

ऋतुकास्ताभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

“अत्र ब्रूते” इति सूत्रेण ब्रूतार्थे णिनिप्रत्ययः । अयमृतुकाल-
गमनविधिरपूर्वविधिः । पुत्रोत्पादनम् प्रत्यप्राप्तस्य ऋतुगमनस्य
शास्त्रेण विधानात् । नात्र नियमविधिश्चा, पुत्रोत्पादने ऋतु-
गमनस्य पाक्षिकप्राप्तेरभावात् । नापि परिसंख्याविधिः, ऋतु-
गमनस्य पुत्रोत्पादनं प्रति प्राप्तेरभावात् ।

तथाच,— विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कौत्स्येति ॥

यत्तु नियम इति विज्ञानेश्वरैरुक्तम्, तत् पुत्रोत्पादनस्य
नित्यत्वात् ऋतुगमनमपि नित्यं इत्यभिप्रायेण । तस्मात् सन्ध्या-
वन्दनादिवद्ऋतुगमनमपि नित्यम् ।

यथा कामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेरनृतावपि गमने न दोषः । अत एव,—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यस्य गच्छति ।

तुल्यमाजस्रयोर्दोषमथोनौ यश्च सिञ्चति ॥

इति बोधायनोक्तौ अनृतौ यो दोष उक्तः, स च्छतावगत्वा
अनृतुगमने बोध्यः । यद्यपि,—

यः स्वदारानृतुस्त्रातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनश्यति ॥

इति देवलोक्तौ, यथा यमादिवाक्यादिषु ब्रह्महत्यादोषादय
उक्ताः । तथापि,—

चतुर्कालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते ।

इति कौर्मिक्तेरुत्पन्नविद्यमानपुत्रस्य स्त्रीकामनाविरहेऽपि
च्छतावगमनेऽप्यदोषः । चतुर्दृष्ट्यादिषु नक्षत्रेषु च वर्जनं तत्तत्काल
एव, “निषेधः कालमात्रके” इत्युक्तेः । सङ्गान्तिसमयस्य त्वतिसूक्ष्म-
त्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् तदवच्छिन्नाहोरात्रमेव विषयः । “अतीते नागते
पुण्ड्रे” इत्यादिवक्ष्यमाणोक्तौ दानविषयत्वम्, न तु स्त्रीतैलमांस-
वर्जनविषयत्वम् । पुण्ड्रं नाम विहितविधिवद्भक्त्यर्थं^(१) इति निषेधस्य
पुण्ड्रत्वाभावात् । ननु च्छतुदोषहोमप्रायश्चित्ते “गायत्रीहोमः
शूद्रस्य निषिद्ध इत्युक्तेः” तत्कथं स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्रानधिकारः
कथं वा पौराणिकमन्त्राधिकार इति चेन्न ।

मात्स्ये,— न हि वेदेऽधिकारः कश्चित् शूद्रस्य विद्यते ।

पुराणेऽधिकारो मे दर्शितो ब्रह्मणैव हि ॥

इत्युक्तेरधिकारः

एतद्वचनं सङ्करजातिविशेषस्य शूद्रस्येति नात्रोपयुक्तमिति

(१) विहितविधिधर्म्म इति ।

शङ्कनीयम् । यत्र प्रतिलोमस्थायधिकारः, तत्र सुतरां शूद्रस्येति
कौमुतिकन्यायेन शूद्रविषयत्वसम्भवात् । व्यासोऽपि,—

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ।

अत्र मन्त्रवर्जमिति वैदिकमन्त्रवर्जं इति कल्पतरुकाराः ।
तेषामयमभिप्रायः । “तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये” इति जैमिनीयन्यायेन
“वेदभेदे गुप्तवादे” इति लौकिककोषप्रामाण्येन च मन्त्रशब्दस्य
वैदिकमन्त्रपरत्वमेवेति । अतएव पराशरः,—

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणौगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रो गच्छत्यधोगतिम् ॥

ननु पुराणमधिकृत्य भविष्ये,—

अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं चचियं विना ।

श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कथञ्चन ॥ इति ।

तथा,— श्रौतं स्मार्त्तञ्च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम ।

तस्मात् शूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

इत्युक्तेः पुराणमन्त्रेष्वपि कथमधिकार इति चेत् न । निषा-
दस्यपत्यधिकारन्यायेन पुराणनिषेधस्य कर्मोपयोगिपौराणिक-
मन्त्रविशेषाध्ययनविषयत्वे मानाभावात् ।

तस्माद्ध्यकारादेराधानोपयोगिवैदिकमन्त्रपाठवत् शूद्रस्य कर्मो-
पयोगिपौराणिकमन्त्रपाठोऽधिकारस्याविरोधात् । एकोद्दिष्टश्राद्धा-
नन्तरं वाराहे,—

अथमेव विधिः प्रोक्तो शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥ इति ।

इति यदुक्तं, तत्रापि उक्तमन्त्रलक्षणानुसारेण वैदिकमन्त्राणा-
मेवाभावः । नतु पौराणिकमन्त्राणामपि गौणत्वेन तेषां मन्त्रप-
दप्रयोगविषयत्वात् । अन्यथा गौर्नास्ति इत्यादौ वाहकादेरभावः
प्रसज्येत । तस्मादमन्त्रत्वप्रसिद्धिर्वैदिकमन्त्राभावकृतैव ।

नतु पौराणिकमन्त्रेऽपि शूद्रस्य नाधिकारः, अध्ययनं विना
प्रयोगस्यानुचितत्वात् । अध्ययनञ्च,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

इति ब्राह्मणस्य शूद्रे ज्ञानोपदेशनिषेधान्न सम्भवतीति चेदु-
च्यते । अत्र मतिशब्दो अध्यात्मविषयकमतिपर एव । शूद्रस्य
ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावस्य दर्शितत्वात् । विदुरादेस्तु स्वस्वभाव-
तो विद्यत्वेन,^(१) इति समाधानम् । तस्मात् शूद्रस्य पौराणिकमन्त्र-
पाठेऽधिकारः । स च नित्यनैमित्तिकेभ्येव कर्मसु, न तु काम्यकर्मसु ।
काम्य^(२)श्रुतीनां स्वयंविद्याहिताग्निजैवर्णिकाधिकारिकत्वेनैव अधि-
कार्यन्तराकाङ्क्षाया अभावात् । अतएव रथकारस्याविद्यत्वादुत्तरक-
तुषु नाधिकार इति दृष्टार्थं तस्याधानमिति मीमांसकसिद्धान्तः ।
नतु वैदिकमन्त्रसाध्येषु कर्मसु कथमिति चेत् ? उच्यते । “अनु-
मतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति गौतमोक्तेर्वैदिकमन्त्रस्थाने नमः
पदरूपमन्त्रोद्देशेनाधिकारः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

अत्र एवकारादिप्रयोगवत् कारशब्दः प्रयुक्तः । तेन नम
इत्येव मन्त्रः । विज्ञानेश्वरैस्तु “नमस्कारमन्त्रो देवताभ्यः पितृ-

(१) स्वतो विद्यत्वेन ।

(२) कामश्रुतीनां ।

भ्यस्य इत्यादिमन्त्रो नम इति वा” यत्निश्चितम्, तच्च प्रथम-
पक्षस्य अस्माद्देशे नादरः । देवताभ्य इति मन्त्रस्य वैदिकत्वान्नम
इत्यस्यैवादरः । ननु मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनद्वारा कर्माङ्ग-
त्वात् नमःशब्देन प्रयोगसमवेतस्य कस्यचिदर्थस्य प्रकाशनात् कथं
वा मन्त्रत्वं, केन रूपेण वा कर्माङ्गत्वम्, इति चेदुच्यते । जपा-
दिमन्त्राणां कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाभावेऽपि अदृष्टद्वारा कर्माङ्गत्व-
वदुपपत्तिः । कर्मसमवेतार्थप्रकाशनं तु नावश्यकं, स्मार्त्तकर्मसु
वाजसनेयिनां पवित्रकरणदेः केनाप्यप्रकाशनात् ।

आहुविवेकवृद्धिस्तु, अमन्त्रस्तेति परिभाषेत्यादि यदत्र विचा-
रितं तदङ्गभिर्दूषितमनुसन्धेयम्, शूद्राणामामात्रेणैव वैश्वदेवक-
रणात् ।

लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

इति सम्बर्त्तान्तेर्जल एव होमः कार्यः । उपनयनाभावेन वेदा-
भावात् ब्रह्मयज्ञस्य न करणम् । यद्वा पौराणिकमन्त्रेण ब्रह्मयज्ञा-
नुष्ठानं, असम्भवे वज्रभिर्नमःपदैर्वा तदनुष्ठानम् । अन्यत् सर्वं “शूद्रा
वाजसनेयिनः” इत्यापस्तम्बोक्तेर्वाजसनेयिब्राह्मणवदाचरणौघं इति
संक्षेपः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः । अत्र केचित्,—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाहुं च सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामात्रवद्वुधः ॥

इति सत्यन्तरोक्तेः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशाङ्गे सपिण्डनम् ।

इति विष्णुक्तेः ।

नमस्कारेण मन्त्रेणेति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

ब्रह्मचरविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

दृष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तेः । दर्शानुवृत्तौ शूद्रोऽप्यमन्त्रवदिति मात्स्योक्तेश्चाविशेषाभिधानात् आर्द्धपञ्चयज्ञनित्यस्नानेषु पौराणिक-मन्त्रोऽपि पठनीयः । एषु मन्त्रमात्रस्थानाकाङ्क्षितत्वात् तत्-पुरोहितब्राह्मणेनापि न पठनीयः । इति चैवर्णिकस्त्रीणामपि ।

यज्ञेषु मन्त्रवत् कर्म पत्नी कुर्याद्यथाविधि ।

तदौर्द्धदेहिके सा हि मन्त्रार्हा धर्मसंस्कृता ॥

इति स्कान्दोक्तेरेतदितरकर्मसु न वैदिकमन्त्रपाठः । तथा च नृसिंहतापनीये,— “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि स्त्रीशूद्रयोजनीयात्, स मृतोऽधो गच्छति नेच्छन्तीति” । “नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रे”रिति वचनमपि पूर्ववद्वैदिकमन्त्रपरम् । पौराणिकमन्त्रास्तु तत्तत् कर्मसु स्त्रीभिः पठनीया एव ।

अथ पुंसवनम् ।

पुंसः सवनं स्रन्दनादिति पुमान् सूयतेऽनेनेति पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचालनात् पूर्वमित्यर्थः । तथा च पारस्करः,— मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नचत्रेण चन्द्रमा युज्यते, इति पुंसा पुंनामकपुण्यादिनचत्रेण युज्यते यदेत्यर्थः । मासे इति गर्भ-धारणकालादिति शेषः । एवं सौमन्तोन्नयनेऽपि बोध्यम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मासीति ।

शतानन्दसंग्रहे,—

षष्ठेऽष्टमे तथा मासि सीमन्तोन्नयने विधिः ।

कुर्यात्प्रथमगर्भे तु नवमे तु वचः शृणु ॥

इति नवममासोऽप्यत्र विहितः । शंखलिखितौ विशेषमाहृतुः ।

“गर्भस्यन्दने सीमन्तोन्नयनं यावदा न प्रसव” इति । सीमन्ताकरणे तु सत्यव्रतः,—

स्त्री यदा कृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

हारीतः,— सकृत्सकृत्सुसंस्काराः सीमन्तेन दिजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् ॥

पारस्करोऽपि,— “प्रथमगर्भे षष्ठेऽष्टमे वा, तथाच पुंसवनसी-
मन्तोन्नयने चेत्रसंस्कारत्वात् सकृदेव कार्यं, न प्रतिगर्भम्” ।

सकृत् च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।

इति देवलोक्तेः ।

कर्काचार्यास्तु गर्भान्तरेष्वनियम इत्याहुः ।

इति सीमन्तोन्नयनम् ।

अथ जातकर्म ।

“एते जातकर्म च,” आङ्गुपसर्गादिण् धातोः “क्तः” (आ+
इण्+क्त) एते (आगते गर्भकोषात्, कुमारे जाते निर्गते वा)
जातकर्माभिधम् कर्म । अत्र यद्दानादिकं, तत्सर्वमग्नौचप्रकरणे

लेख्यं । तच्च जन्मप्रकारो याज्ञवल्कीयेऽनुसन्धेयम् । गर्भिणीपतेः
चौरादिनिषेधः ।

तथाच स्मृतिः,—

वहनं दहनं चैव वपनं सिन्धुमज्जनम् ।

पर्वतारोहणं चैव न कुर्यात् गर्भिणीपतिः ॥

तथा,— नोदन्वतोऽम्भसि स्नायान्न च श्मश्रादि कर्त्तयेत् ।

अन्तर्वत्याः पतिः कुर्वन्नप्रजो भवति ध्रुवम् ॥

एतदिहितेतरविषयमित्याचार्याः । यत एतत् प्रकरणे,

आधानपर्वदीक्षासु प्रायश्चित्ते गुरोर्मृतौ ।

सत्रासे यज्ञकाले च सप्तभिर्वपनं स्मृतम् ॥

तथा च अलभ्ययोगादौ समुद्रस्नानम् ।

इति जातकर्म ।

अथ नामकरणाख्यं कर्म ।

“अह्न्येकादशे नाम” इतीदमशौचान्तोपलक्षणम् ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवचनात् ।

तस्मात् चक्षविट्शूद्राः स्वाशौचान्तदिनेषु नाम कुर्युरित्यर्थः ।

पारस्करः । “दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम

करोति, ह्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरस्थं दीर्घाभिष्ठानम् ।

कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुक्ताक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम् । शर्म

ब्राह्मणस्य, वर्म चक्षियस्य, गुप्तेति वैश्यस्य दासेति शूद्रस्य” । इति ।

अस्यार्थः, मातुर्दशम्यां दशमदिने उत्थापनम् । अशौचान्ते

नामकरणं, ब्राह्मणत्रयभोजनं नियतम् । घोषवदचरं आदौ यस्य
नाम्नः तद्घोषवदादि । गघडाः, जझञाः, उढौ णो, दधौ नो, वभौ
मो, यरौ लो, वहौ, घोषवन्तः । अन्तर्मध्ये अन्तं अचरं यस्य तदन्त-
रस्थम् । यरलवा अन्तस्थाः । दीर्घमह्रस्वमभिष्टानं अवसानं यस्य
तत् तथा । कृतं (कृत्प्रत्ययान्तम्) । यद्वा कृतं पूर्वपुरुषेषु विहितं
नाम । तथा च शङ्खः,— “कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्”
इति । कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः । स्त्रीनाम्नि विशेषोऽयुक्ताचर-
मित्यादि । ब्राह्मणस्य शर्म (मङ्गलप्रतिपादकं नाम) । चक्षियस्य वर्म
(शौर्यप्रतिपादकं नाम) । वैश्यस्य गुप्तं (धनवत्तादिप्रतिपादकम्) ।
शूद्रस्य दासेति (प्रेथिलप्रतिपादकम्) । नात्र नाम्नि शर्मादिप्रयोगः,
ब्रह्मचर्यान्तरं शर्मादिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्राक् चूडाकरणादालः प्रागक्षप्राशनाच्छुचिः ।

कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥

इति वृद्धशतातपोक्तेषु ब्राह्मणबालकादीनां जन्मावधि न
शर्मादि प्रयोगः ।

मनुरपि,— माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् चक्षियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ इत्यादि ।

तथा,— स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशौर्वादाभिधानवत् ॥

“दिगिनशिवशताहे तत् कुलाचारतो वा” इति ज्योति-
र्वचनात् ।

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् ।

पुष्टे तिथौ मुहूर्त्ते वा नचत्रे वा गुणान्विते ॥

इति मनूक्तेषु अन्यदापि नामकरणसमाचारः । तत्र दशम-
दिनपक्षो नाद्रियते, अशौचानन्तरमन्यपक्षाणां सम्भवात् इत्यभिज्ञाः ।
कल्पतरुकारास्तु “दशम्यां” इत्यत्र, येषां दशाहात् प्राक् शुद्धिः
तेषामित्याहुः ।

इति नामकरणम् ।

अथ वह्निर्निष्क्रमणकर्म ।

“चतुर्थं मासि निष्क्रमः” ।

मनुः,— चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

यत्तु भविष्ये,—

द्वादशे हनिऽराजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

इति “तत् शाखाभेदात्” इति^(१) कल्पतरुकाराः । इदं च
वालकस्य चन्द्रतारानुकूले शुभदिने कार्यम् । अत्र दिनस्य अनि-
यतत्वात् चतुर्थमासे यथासम्भवं कार्यत्वात् ।

एवमन्नप्राशनेऽपि बोध्यम् । चूडादिके तु वर्षमध्ये शुभदिने
इति बोध्यम् ।

इति वह्निर्निष्क्रमः ।

अथान्नप्राशनम् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि । “यत्तु सम्बत्सरेऽन्नप्राशनम्” इति शंख-
लिखितवचनम्, तत् गुणफलविषयं इति कल्पतरुकाराः ।

इत्यन्नप्राशनम् ।

(१) विकल्प इति कल्पतरुकाराः ।

अथ चूड़ाकर्म ।

चूड़ा कार्या यथाकुलम् । मनुः,—

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ।

गङ्गालिखितौ “प्रथमेवर्षे चूड़ाकरणं पञ्चमे वा” ।

पारस्करः,—“यथा मङ्गलं वा सर्वेषां यदा यथाकुलाचारम्” ।

यथामङ्गलमिति, धर्मशास्त्रान्तरविहितकालान्तरस्थोपलक्षणम् ।

अतएव कैश्चित् पञ्चमेऽब्दे क्रियते, वज्रभिस्तु उपनयनात् पूर्वं यदा-
कदापि क्रियते ।

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे,—

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूड़ाकर्म न कारयेत्,

प्राक् पञ्चवत्सरादूर्द्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ।

चूड़ाकृतौ शिशोर्माता गर्भिणी चेद्यदा भवेत्,

कृते गर्भविपत्तिः स्याद्दम्पत्योर्वा सुतस्य वा ॥

इदं चूड़ादिकं कर्म मकरादिमासषट्के,—

चूड़ा माघादिषट्के लघुचरमृदभे मैत्रहीने सशके,

नानंग्रे सत्सु केन्द्रेष्वशुभगगनगैर्द्विगैर्विष्णुबोधे ।

नोरिक्ताद्यष्टषष्ठान्यतिथिषु न यमाराहयुग्माब्दमासे,

नो जन्मर्जन्दुमासे विधटकुजशशिन्युच्चलग्नार्कशुद्धौ ॥

इति ज्योतिःशास्त्रात् ।

अत्र माघादिषट्कं सौरमासपरम् । “सौरो मासो विवाहादौ”

इत्युक्तेः ॥

इति चूड़ाकर्मकालाः ।

अथोपनयनकालाः ।

विश्वामित्रयाज्ञवल्क्यौ,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥

अत्र गर्भपदस्य समासे गुणीभूतत्वेऽपि राज्ञामित्यादिष्वप्यन्वयः,

अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामितिवत् ।

गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भान्तु द्वादशे विशः ।

इति मनूक्तेः ।

नयनमेव नायनं पश्चादुपोपसर्गः । फलकामनायान्तु मनुः,—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्वसेहार्थिनोऽष्टमे ॥

उपनयनस्य परमावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

आषोडशाद्वा विंशाच्च चतुर्विंशाच्च वत्सरात्,

ब्रह्मचरविशां काल औपनायनिकः परः ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः,

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यास्तोमादृते क्रतोः ॥

उक्तकालव्यतिक्रमेऽपि ब्राह्म्यास्तोमनामकक्रतुकरणरूपप्रायश्चित्ता-

नन्तरमेव संस्कार्य एव इत्यर्थः । स्त्रीणान्तु विवाह एव उपनयनम्,—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्युतः ।

इति मनूक्तेः ।

याज्ञवल्क्यः,— प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

यहणान्तिकमित्येके केशान्तस्यैव षोडशे ॥

तथा,— गुरवे च वरं दत्त्वा स्नायाच्च तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाप्युभयमेव वा ॥

अविश्रुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ॥

गुरवे वरं (अभिलषितं) अभिलषितदानाशक्तौ तदनुज्ञया
इत्यर्थः ।

पारस्करः,— “त्रयः स्नातका भवन्ति, विद्यास्नातकः व्रत-
स्नातको विद्याव्रतस्नातकः” । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते
स विद्यास्नातकः यो व्रतं समाप्य वेदमसमाप्य समावर्त्तते, स व्रत-
स्नातकः । य उभयं समाप्य समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः ॥

ननु— अनाश्रमौ न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

इति निषेधेऽपि अस्मद्देशे समावर्त्तनानन्तरं कथं विलम्ब्य विवाह
इति चेत्, सत्यम् ।

“अभावे कन्यकायाः स्नातकं व्रतं चरेत्, अपि वा चत्त्रियायां
पुचानुत्पादयौत वैश्यायां वा” इति पैठीनसिवचनात् कलिद्युग-
निषिद्धेषु “वज्रकालं ब्रह्मचर्यं” इति निषेधोक्तेश्च अस्मद्देशसमाचारः
सङ्गच्छत एव । चत्त्रिय वैश्ययोः कलावभावात् न तद्विवाहव्यवहारः ।
शूद्राणां तु यमः,—

शूद्रोऽप्येवम्बिधः कार्य्या विना मन्त्रेण संस्मृतः ।

न केनचित्समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

छन्दसा (वेदेन) न समसृजत् (न समयोजयत्) ।

ब्राह्मे,— विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

मात्रशब्देन विवाहेतरसंस्कारनिवृत्तिः, तथाच यमब्राह्मोक्तिभ्यां

शूद्राणां गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामधेयवह्निर्निष्क्रमणाक्षप्राशनचूडाकरणविवाहाः ॥ इति ॥

अथ विवाहकालाः ।

विष्णुपुराणे,— वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणः स्वयं ।

मनुः,— चिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां दद्यां द्वादशवर्षिकीं ।

व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मं सौदति सत्वरः ॥

सत्वरः गृहस्थाश्रमे त्वरायुक्तः सन्नित्यर्थः ।

कश्यपः,— अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

शतानन्दः,— गर्भादष्टमवर्षं तु दशमे द्वादशेऽपि वा ।

कन्यापरिणयः शस्त इति वात्स्यादिसम्मतं ॥

सम्बर्त्तः,— विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधेः ।

गर्भादिति सर्वज्ञान्वयः ॥

अन्यथा,— कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

मृणहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

इत्यादियमादीनां तु^(१) द्वादशवर्षं विवाहे निन्दावचनमनर्थकं स्यात् । अतएव जन्मावधिसप्तमवर्षं गौरीत्वमाह कश्यपः,—

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥

भविष्येऽपि,— सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नम्रिका ।

द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

(१) जन्मावधिद्वादशवर्षं ।

सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वादिति कल्पतरुकाराः । तथाच मासद-
याधिकषड्वर्षानन्तरं स्त्रीणां विवाहकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नेव वर्षे
कन्याया गौरीत्वमिति च सिद्धं । एवं च^(१) स्त्रीणां जन्मावधेकादश-
वर्षमभिव्याप्य विवाहकालस्य परमावधिरित्युक्तं भवति ।

विशेषं मतुराह,—

असपिण्डाच्च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

दारकर्मणि (दारत्वजनके विवाहे) मैथुने (मिथुनवाच्यस्त्री-
पुंससाध्य आधानकर्मणि) न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि । अपि
तु उभयसाध्येऽपि सा प्रशस्तेत्यर्थः । “मिथुनसाध्यधर्मापुत्रोत्पत्तौ”
इति कल्पतरुकाराः ॥

व्यासो विशेषान्तरमाह,—

सगोत्रां मातुरप्येके नेकन्युदाहकर्मणि ।

जन्मनान्नोरविज्ञानादुदहेदविशङ्कितः ॥

तदसम्भवे याज्ञवल्क्यः,—

पञ्चमात्सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा ।

मातृतो मातृसन्ताने मातामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि पञ्च-
मादूर्द्धं उदहेत्, पितृसन्ताने पितामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि
सप्तमादूर्द्धं उदहेदित्यर्थः ।

तत्राप्यसम्भवे, वशिष्ठः,—

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

“एतदवाङ्निषेधार्थं, न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थम्” इति विज्ञानेश्वराः।
 कल्पतरौ तु “असमानजातीयकन्याविषयमेतदिति” । “सवर्ण-
 मातामहकुलविषयमेतदिति” मदनपालः । विमादसपिण्डेऽपि
 निषेधमाह सुमन्तुः,— पिदपत्न्यः सर्वा मातरः तद्भातरो मातुलाः ।
 तदुद्दितरश्च भगिन्यः, तदपत्याः भागिनेयाः स्युः, ताः सङ्करकारि-
 ण्यस्तत्सकुल्यां नोदहेदिति । सर्वमिदं सम्भवपरं । अत्यन्तासम्भवे तु
 सुमन्तुः,— “चीनतीत्य मादतः, पञ्चातीत्यपिदतः” ॥ पैठीनसि-
 रपि “चीन् मादतः, पञ्च पिदत इति वा” अत्र “समानजातीये
 पञ्च, असमानजातीये चीनिति व्यवस्थितो विकल्पः” इति कल्पतरौ
 यद्यप्युक्तं तथापि अस्मद्देशे वृद्धैरत्यन्तासम्भवपरमित्येव लिखितं ।
 वृद्धानां तु, पिदवन्धुमादवन्धुलक्षणं यथा, आदिपुरुषस्य सगोत्रत्वे-
 ऽपि पिदसन्तानो भवति । अन्यगोत्रत्वे मादसन्तानो भवति” इति ।
 “यत्तुपिदस्वसुः स्वसुः पुत्राः” इत्यादिकात्यायनोक्तिमुदाहृत्य
 तिथितत्त्वकारैः पिदवन्धवादिलक्षणं उक्तं । “तत् अग्रौचे क्रिया-
 कर्तुरधिकारे च” अस्मद्देशनिबन्धकारैर्लिखितत्वात् न तल्लक्षणमा-
 द्रियते^(१), तत्र आत्मवन्धोरपि उपात्तत्वात् । काचिदस्मद्देशविरु-
 द्धापि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,—

चतुर्थीमुदहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीमपि ।

पाराशर्यमते षष्ठीं पञ्चमी न तु पञ्चमीं ॥

पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां नोदहेदिति यदचः ।

पिदपचे निषेधोऽयं मादपचे न दूषणं ॥

(१) आद्रियते । तत्र आत्मवन्धोरपि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,— ।

कूटस्थगणनायान्तु यस्यां पङ्क्तौ वरस्य तु ।

जनको विद्यमानश्चेत् स पक्षः पितृपक्षकः ॥

जननी विद्यमाना चेत् स पक्षो मातृपक्षकः । इति,

विवाहयेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः, “असमानार्थगोत्रजाम्” इति
अष्टेरिदं आर्थं प्रवरद्वयार्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं ।

आपस्तम्बः,— समानगोत्रप्रवरां कन्यामुद्धोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य पिण्डादं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

एवं प्रवरैक्येऽपि,—

परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पार्थक्येन परिगणनात् त्यागश्चोपभोगस्य, न तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यां गोत्रजामथवापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ।

इति श्रुतातपोक्तेः ।

समानप्रवरस्वरूपमाह बौधायनः,—

एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरैश्च निवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः । भृग्वङ्गिरोगणेषु विशेषमात्र

संग्रहकारः,—

पञ्चानां त्रिषु सामान्याद्विवाह स्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं वंशेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥

तथाच पञ्चार्षियाणां ऋषिचयानुवृत्तौ मिथो न विवाहः ।
 त्वार्षियाणां ऋषिद्वयानुवृत्तौ न विवाहः । शेषेष्वेकानुवृत्तौ विवाह
 इत्यर्थः,—

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽचिगौतमौ ।

वशिष्ठः गौतमोऽगस्तिरेषां येऽप्येनुयायिनः ॥

येषां तुल्यार्षिभूयस्त्वं नोदहन्ति मिथस्तुते ।

एषामष्टानामेकस्यापि येषु प्रवरेष्वनुवर्त्तनं, तेषां मिथो न
 विवाहः । सर्वार्षितुल्यत्वे च विवाहः स्फुट एव ।

कश्चपः,—अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै ।

वरागमस्य सर्वेषां लभेतादिवरस्तु तां ॥

पश्चाद्वरेण यदत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।

तथा गच्छेद्यरूढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥

अनेकेभ्यो धनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञाय यत्र वङ्गनां वराणां
 आगमनं, तत्रादिवरः तां कन्यां लभेत, अन्ये तु पूर्वदत्तमूल्यं
 लभेरञ्जित्यर्थः ।

नारदः,—प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चौनृत्नं समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्दरं ॥

प्रतिगृह्य वाग्दत्तां स्वीकृत्येत्यर्थः । कात्यायनः,—

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः साधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विधानतः ॥

यमः,—वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्त्रोपपन्ना सा कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोऽत्र पाणिघाहणिकः ।

मनुः,— कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

अथ पुत्रदुहितोरब्दमध्ये व्रतविवाहविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

नपुंविवाहोर्द्ध्वस्तुत्रयेण विवाहकार्यं दुहितुश्च यन्नात् ।

न मण्डनादुपरि मुण्डनं स्यात् तन्मण्डनान्मण्डनमन्वगेव ॥

तथाच पुत्रोपनयनादूर्द्ध्वं दुहित्विवाहः ।

प्रत्युदाहो नैव कार्योऽप्येकस्मिन् दुहितृद्वयं ।

न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये च कन्यके ॥

नूनं कदाचिदुदाहो नैकधा मुण्डनद्वयं ।

पुत्रीपरिणयादूर्द्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं ॥

पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोदाहमिति स्मरयः ।

एतत् विमातृकन्याविषयं । अन्यथा स्यतौ,—

एकोदरप्रसूतानां विवाहो नैकवत्सरे ।

विवाहो नैव कर्त्तव्यो गार्गस्य वचनं यथा ॥

इति एकोदरवैयर्थ्यं स्यात् । असम्भवे तु,—

विवाहश्चैकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।

असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

इत्यादीनामपि वैयर्थ्यं स्यात् । तथा,—

एकोदये करतलग्रहणं यदि स्या-

देकोदरस्यवरयोः कुलमेति नाशं ।

एकाब्दे तु विधवा भवतीति कन्या,

न ह्यन्तरव्यवहितं शुभदं वदन्ति ॥

अधिकोऽत्र एकलग्नविवाहे दोषः ॥ इति ।

अथ ज्येष्ठपुत्रदुहितो ज्यैष्ठमासे व्रतविवाहादिविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—ज्येष्ठे मासि तथा माघे^(१) चौरं परिणयं व्रतं ।

ज्येष्ठपुत्रदुहितोश्च यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

रत्नमालायां,—

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्यैष्ठमासि न हि पाणिपौडनं ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

जन्ममासि न च जन्मभे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्यैष्ठमासि न हि जातु मङ्गलं ॥

अत्र जन्ममासि इत्यादित्रिकनिषेधोऽपि ज्येष्ठपर एव ।

अन्यथा,—जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या जन्मभोदये ।

जन्मभे च भवेदूढा कन्या हि भ्रुवसन्ततिः ॥

जन्मोदये जन्मसु तारकासु

मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा,

व्रते न विप्रोऽध्ययनं विनापि

प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥

इत्याद्युक्तिविरोधः स्यात् ।

पितृज्येष्ठं विना चान्यो ज्येष्ठपुत्रो न दूष्यति ।

मातृतो ज्येष्ठपुत्रश्चेन्न दोषो वै प्रजायते ॥

असम्भवे तु ज्योतिःशास्त्रे,—

क्षत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।

उत्सवेषु च सर्वेषु दिनद्वादशकं त्यजेत् ॥

वृषमासे प्रथमं क्षत्तिकानक्षत्रे द्वादशाहं रवेर्भोगः “सौरो मासो विवाहादौ” इत्युक्तत्वात् ॥ ज्यैष्ठो (वृषः),—

प्रथमं ज्यैष्ठमासस्य मातृव्यो वर्ज्येद्दिनं ।

शुभकर्मण्यप्रजानामष्टौ च मुनिभागुरिः ॥

द्वादशाहं चैव गार्ग्यस्य द्वादशाहं वृहस्पतिः ।

अजभोगाग्निभं भोगं यावन्मुनिपराशरः ॥

अजोऽच मेषमासः तथाच मेषमासान्यदिनपञ्चकेऽपि वर्जनं ।
तावत्प्रमृतिक्षत्तिकाप्रवृत्तेरिति पराशराभिप्रायः ॥

अथाशुद्धिकालेषु कर्मकरणाकरणविचारः ।

तत्रादावस्मत्कृतशुद्धिसारकारिकाः लिखित्वा पश्चात्साचि-
वचनानि लेख्यानि । तथाच,—

कालस्याशुचिताऽधिमास्यथ हरिस्त्रापेऽथ याम्यायने,

गुर्वादित्य उदीरितोभयविधे राशैकतारैक्यतः ।

तस्यां सिंहवृहस्पतौ सुरगुरौ वाले च वृद्धे कवौ,

सन्ध्यास्तंगतवाल्म्वार्द्धकवशाक्षष्टे च शुद्धिं ब्रुवे ॥

लुप्ताब्देऽधिकवत्सरे मकरगे जीवेऽपि कालोऽशुचिः ।

तत्रोद्गादिषु सर्वकर्मकरणं देशेषु शिष्टैर्मतं ॥

कालाशुद्धिषु काम्यकर्मकरणं नैवाथ नैमित्तिकं ।

नित्यं कार्यमिह प्रतिप्रसवाद्भूलं विशेषं ब्रुवे ॥

शिष्टवाक्यं,— गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मल्लौस्तुचे ।

याम्नायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

तथा,— वास्यं वृद्धिं गते जीवे सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

वृद्धिं (वृद्धत्वं) गुर्वादित्यो द्विविधः । एकराशिगतत्वेन एकनक्षत्र-
गतत्वेन चेति । एकनक्षत्रगतत्वं च भिन्नराशिस्थले सतीति बोध्यं ।

तथाच कश्यपः,—

अचैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू

शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्चसिंहे ।

नारभ्यते प्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा-

चौरादिकर्मगमनागमनं च धीरैः ॥

नारभ्यत इत्यनेन आरम्भव्रतं कार्यं । अचैकेत्यत्र मन्दिरं राशिः
तथाच वृहस्पतिसूर्यौ एकराशिगतौ यदीत्यर्थः । एतेन वृहस्पतेरस्तं
गमनमप्युक्तं । रविभोग्यनक्षत्रगतत्वमस्तत्वमिति लक्षणात् । गुर्वादित्य
इत्युक्तौ सर्वधर्मनिषेधः काम्यपरः ॥ अत्र साक्षिवाक्यानि मलमास-
प्रस्तावे लेख्यानि शुक्रनष्टत्वचातुर्विध्यप्रतिपादकोक्तयो लेख्याः ।
उत्तरसौरे,—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनश्चान्द्रोऽधिवत्सरः ।

वर्ष्यानि तत्र यज्ञार्घ्यप्रतिष्ठादीनि नाकिनां ॥

स्युटसंक्रान्तिहीनश्चेत् केऽप्याङ्गरधिमासवत् ।

ग्रतानन्दः,— अतिचारगतोजीवो नैति चेत्पूर्वमन्दिरं ।

क्षुप्तसम्बत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः, प्रतिष्ठादौ मकरवृहस्पतिरपि वर्ज्यं उक्तः

तत्र लुप्तसम्बत्सरे कर्मनिषेधेऽपवादमाह सत्याचार्यः,—

राशिचयं सञ्चरतेऽब्दमध्ये

नायाति पूर्वं यदि लुप्तवर्षं ।

जीवो न कर्माणि तदा च

कुर्यादिहाय गौड़ोद्भविहारदेशान् ।

ज्योतिःशास्त्रे मकरवृहस्पतावयपवादः,—

नर्मदापूर्वभागेतु शोणस्थोत्तरदक्षिणे ।

गण्डुक्थाः पश्चिमे पारे मकरस्थो न दोषभाक् ॥

एतदधिसम्बत्सरेस्थाप्यपलक्षणं, अस्मद्देशशिष्टाचारात् । तथाच लुप्तवर्षाधिकवर्षमकरवृहस्पतिषु सर्वकर्मकरणं निःसन्दिग्धमेव । सर्वास्तपि कालाशुद्धिषु काम्यकर्मणो वर्जनं, न नित्यनैमित्तिकयोरिति सामान्यतः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः ।

अथ मलमासकारिका ।

काम्यारम्भसमापने न मल्लिने मासे तु कृच्छ्रादिकं,
प्रारम्भं हि समापयेत्तदपि यत् मासात्कृतं सावनात् ।
आरम्भस्य समापनस्य च यदा मध्येऽधिमासस्तदा-
रम्भं कर्म समाचरेद्य नवे तीर्थामरेज्ये त्यजेत् ॥
रोगावर्षणशान्तिमुख्यकरणाकालप्रतीक्षासह-
स्यारम्भं च समापनं च मल्लिने काम्यस्य कुर्याद्बुधः ।
नो मुञ्चेत्सकलं तदाप्यगतिकं नित्याग्निहोत्रादिकं
नित्यं सोमसवादि नो गतियुतं नाधानमयाचरेत् ॥

जातेष्टिं गतिमंयुतां न हि तदा कुर्यादथोत्सर्जन-
 स्नानादिं यद्यणोदितं लगतिकं जन्माद्यशौचं चरेत् ।
 पुंसूतिप्रमुखाक्ष्मादनविधिप्रान्तानि कर्माणि षट्,
 प्रैतं सर्वमलभ्ययोगविहितं आद्धादिकं कर्म च ॥
 शुद्धे मासि मलौक्षुचे च तनुयाच्छ्राद्धं तु दर्शोदितं,
 दानश्राद्धविधौ युगादिषु तथा आद्धादि मन्वादिषु ।
 प्रेताब्दोदककुम्भदानमथ नो हि प्रेतपचाष्टका-
 न्वष्टक्यप्रथितानि जातु मलिने आद्धानि कुर्यात्सुधीः ॥
 आद्धे मासि मलेऽधिमासविहितं आद्धं त्रिपचोदितं,
 षष्ठले सति तस्य पूर्णदिवसाधोऽप्यनषाणमासिकं ।
 शुद्धे मासि मृतस्य मासि मलिनेऽप्याद्यादिकं त्वाचरे,
 दन्यद्वार्षिकमाचरेद्धि मलिने नष्टस्य मासे मले ॥
 नव्यस्त्रीगमनं तथा परिणयानन्तर्यभाङ्गूतने-
 न्दोर्वन्दापनमचनूतनगयाश्राद्धं विदध्यात्सुधीः ।
 विघ्नेशप्रतमब्दपक्षविहितं तत्राय संसर्पके,
 चौणे मासि विवाहमुख्यरहिताः स्रुत्याः श्रुतेश्च क्रियाः ॥
 मासश्चाधिक आश्विने यदि भवेत् तत्पूर्वतो वामरा-
 नष्टौ चाधिकमासमेव सकलं शुद्धां च शुक्लाष्टमीं ।
 यावद्वाण्य शिवार्चनं विरचयेच्चेन्मुख्यपक्षमो-
 ऽशुक्तः शुद्ध इहाचरेन्नवदिनादिष्वेकपक्षं सुधीः ॥

मलमासस्वरूपं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रो मासो ह्यसक्रान्तो मलमासः प्रकौर्त्तितः ।

गृह्यपरिशिष्टे,—

मलं वदन्ति कालस्य मासकालविदोऽधिकं ।

कालाधिक्यं विष्णुधर्मोत्तरे उक्तं,—

सौरेणाब्दस्य मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनषट्कं न पूर्यते ॥

दिनरात्र्यश्च ते राम प्रोक्ताः सम्बत्सरेण षट् ।

सौरसम्बत्सरस्थान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

वर्षद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

स चाधिमासकः प्रोक्तः सर्वकर्मसु गर्हितः ।

सौरवर्षस्य पञ्चषष्ठ्यधिकत्रिंशत्दिनात्मकत्वं । चन्द्राब्दस्य चतुः-

पञ्चाशदधिकत्रिंशत्दिनात्मकत्वमिति एकादशदिनाधिकत्वं ॥ नन्वेवं

सति दिनार्द्धन्यूनोऽधिको मास इति चेत्सत्यं । अतएव सिद्धान्ते,—

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्येकोऽधिमासकः ॥ इति ।

ननु आधिक्ये सति मासस्य मलत्वं कुत इति चेत्,

तस्य नपुंसकत्वादित्येवेष्ट्य । तथाच, ज्योतिःशास्त्रे,—

असङ्गन्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः ।

कलान्तरात्समायाति स नपुंसक इत्यते ॥

नपुंसकत्वं कुत इति चेत्, पुरुषस्य सूर्यस्य तन्मासेऽभावादि-

त्येवेष्ट्य । तथाच, तच्चैव,—

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासे मण्डलं तपते रवेः ॥

शातातपस्त्वाह,—

मलौक्षुचैः समाक्रान्तं सूर्य्यसङ्गन्तिवर्जितं ।

मलौक्षुचं विजानौयात् सर्वकर्मसु गर्हितं ॥

यत्तु काठकट्टे,—

यस्मिन्मासे न सङ्गन्तिः सङ्गन्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे चिंशत्तमे भवेत् ॥

इति स्फुटमानाश्रितं । द्वाचिंशद्भिरिति मध्यममानाश्रितमिति
न कश्चिद्विरोधः ।

लघुहारीतः,—

इन्द्राग्नौ यत्र ह्येते मासादिः स प्रकौर्त्तितः ।

अग्निसोमौ सृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मलौक्षुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः सृतः ॥

तथाच, शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोमासः, संक्रान्तिरहितोऽधिमास इत्यापद्यते । दर्शान्तमासः संक्रान्तिद्वययुक्तः चयमासः । उभयोरपि मलत्वमित्यर्थः । ननु अधिमासे जातस्य उत्तरवर्षेषु कस्मिन् मासे स्नानचक्रपूजादि, मृतस्य तु कुत्र आद्धादि अनुष्ठेयमिति चेत्, उच्यते । तस्य उत्तरमासेऽन्तर्भावात् उत्तरमासे तदनुष्ठेयं ।

तथाच, ज्योतिःपितामहः,—

षष्ठ्या तु दिवसै मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वाद्धं तु परित्यज्य उत्तराद्धं प्रशस्यते ॥

इति ज्योतिःशास्त्रे । तथाच एतदाख्यमुपजीव्य माधवाचार्याः,—

चान्द्रोऽधिमासः संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति । अत्र कश्चिद्विशेषः सुधीभिरवधेयः ॥

तत्र कंचिन्मासं धृत्वा विचारणीयं । तथाच, भाद्रेमासि अधिमासपाते आदौ मल्लपौर्णमासीपक्षः, तदुत्तरं मल्लदर्शपक्षः, तदुत्तरं शुद्धपौर्णमासीपक्षः । तत्र कस्यचित् जन्म मल्लदर्शपक्षे, कस्यचिज्जन्म शुद्धपौर्णमासीपक्षे, तत्राधिमासस्य शुद्धदर्शान्तमासे-
ऽन्तर्भावे सिद्धे सति मल्लपौर्णमासीपक्षस्य शुद्धपौर्णमासीपक्षेऽन्त-
र्भावः । मल्लदर्शपक्षस्य भाद्रशुद्धदर्शरूपे पौर्णम्यन्तपक्षमाश्रित्य
आश्विनदर्शपक्षतया व्यवह्रियमाणेऽन्तर्भावः । तथाच मल्लमासवर्षे
शुद्धपौर्णमासीपक्षे यस्य जन्म, पश्चात्जातस्यापि तदुत्तरशुद्धवर्षे
त्वादौ स्नानचत्रपूजा । यस्य मल्लदर्शपक्षे जन्म, तस्याधिजातस्यापि
आश्विनकृष्णपक्षतया व्यवह्रियमाणे कृष्णपक्षे पश्चात् स्नानचत्रपूजा ।
एवं आद्धादौ बोद्धव्यं । अयमधिमासः चैत्रादिसप्तसु मासेषु
भवति । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चैत्रादर्वाक् नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत् ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

घटकन्यागते सूर्य्ये वृश्चिके वाथ धन्वनि ।

मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥ इति ।

ननु द्विसंक्रान्तमास एष्वेव मासेषु पततौति चेत्, न ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् ।

दिसंक्रान्तिमासः चयाख्यः कदाचित् ॥

चयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्यात् ।

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥

इति, कार्तिकादिमासत्रये चयमासः । चयमासयुक्ते वर्षे चयमासात् पूर्वं द्वित्रेषु मासेषु मध्ये एकोऽधिमासः । चयमासा-
दूर्द्ध्वमपि मासत्रयमध्ये ऽपरोऽधिमासः ।

स च ज्योतिःशास्त्रे,—

दर्शद्वयं मेषमुख्यैकराशिस्थिते तु चैत्रप्रमुखोऽधिमासः ।

दर्शान्त ऊर्ज्वादिकमासि सूर्य्ये राशिद्वयस्थे चयमास उक्तः ॥

ननु यथा एकाधिकमासोपेताब्दस्य त्रयोदशमासात्मकत्वं । तथा
अधिमासद्वयोपेताब्दस्य चतुर्दशमासात्मकत्वं प्राप्तं । न च तद्युक्तं,

त्रयोदशं तु अतिराहमासं चतुर्दशः कापि न चैव दृष्टः ।

इति वचनात् इति चेत्, नैष दोषः । असंक्रान्तत्वेन अधिक-
प्रसिद्धियुतयोर्द्वयोर्मध्येपूर्वस्याधिक्यनिषेधात् ।

तथाच जावालिः,—

एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मल्लोच्चः ॥ इति,

प्राकृतः शुद्धिकर्माहं इत्यर्थः । अतएव चयमासपूर्वस्यासंक्रान्त-
मासस्य सम्यक्सर्पति कर्मणे इति संसर्पनामकत्वं । चयमासस्य
कर्मानर्हत्वात् अंहसः पापस्य पतिरंहस्यतिनामकत्वं ।

तथाच, विवाहादाविति प्रकृत्य ज्योतिर्ग्रन्थे,—

यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पाहस्यती मासावधिमासश्च निन्दितः ॥

एतद्वचनमुपजीव्य माधवीये,—

त्रयस्याज्या विवाहादौ संसर्पाहस्यती उभौ ।

शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मलमासो विविच्यते ॥

इति त्रयोत्तरासंक्रान्तमासस्य मलत्वमेव, “उत्तरस्तु मलीशुच” इति वचनात् । नन्वेवं चतुर्दशमासात्मकभावे एकादशात्मकत्व-प्रसक्तिः । तच्च द्वादश मासाः सम्बत्सर इति नित्यवत् श्रुतिविरुद्धं । ननु तर्हि केवलाधिमासस्यै त्रयोदशात्मकमपि तद्विरुद्धमिति चेत् न । क्वचित् त्रयोदशमासाः सम्बत्सर इति श्रुतेः । तथा सति त्रयमासोपेते त्रयोदशमासात्मकेऽपि श्रद्धे द्वयोरसंक्रान्तयोः परित्यागे सत्यवशिष्टाः ससंक्रान्ता एकादशैव मासा इत्यतो नित्यवच्छ्रुति-विरोध इति चेन्न । द्विसंक्रान्तियुक्तस्य त्रयमासस्य मासद्वयत्वेन गणनात् ।

तथाच स्मृतिः,—

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधे श्विन्यौ त्रयमासस्य मध्यगौ ॥ इति ।

चालनसंस्काराभावे इदं बोध्यं । “न चलति यदि वै तन्मासयुग्मं विचिन्त्यं” इति वटेश्वरसिद्धान्तोक्तेः ।

इत्थं मलमासे निरूपिते वर्ज्यावर्ज्यान्युच्यन्ते ।

तत्र पैठीनसिः,—

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति कौर्त्तिताः ॥

निष्कला इत्युक्तेः काम्यकर्मनिषेधः ।

इष्टादिसर्वकाम्यं तु मलमासे विवर्जयेत् ।

इति सत्यन्तरोक्तेः ।

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्नलीशुचे ।

इति वृहस्पत्युक्तेर्नित्यनैमित्तिककरणं ।

अधिमासे निपतितेऽप्येष एव विधिक्रमः ।

इति सूतेरारम्भसमाप्तिमध्ये मलमासपातेऽपि पूर्वारम्भकाम्यं
कार्यमेव । आरम्भसमापने तु शुद्धकाल एव,—

असूर्या नाम ये मासा न तेषु मम सक्ताः ।

व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भाश्च समाप्तयः ॥ इत्युक्तेः ।

यत्तु काठकण्टहे,—

प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् काम्यं कर्म समापितं ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यं न संशयः । इति ।

तत् सावनमानप्रवृत्तकृच्छ्रचान्द्रायणं हि न सत्रादिविषयं ।

गार्ग्यः,—अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचिः स्नाच्छ्रभागवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तथाचापूर्वदेवदर्शनापूर्वतीर्थयात्रे निषिद्धे । मलमासे प्रकान्ते
द्वित्रेभ्यःसु गच्छत्सु यदि कश्चिदालो वालगृहवृद्धराजसादिना
गृह्येत यदि वा रोगवृद्धिर्महिती स्यात्, यदि वा वृष्टिप्रतिबन्धः
स्यात्, यदि वा राजद्रोह आपतेत्, यदि वा अभिचारः केनचित्
प्रारभ्येत, तत्र मलमासस्य समाप्तिप्रतीक्षायां वालादिवाधादिकं
स्यात्, तस्मात्तत्प्रतीकारस्य कर्तुमुचितत्वादात्ययिककार्येषु शुद्ध-

नपेक्षणस्य औत्सर्गिकत्वात् । “त्रय्यैव यजेताभिचर्यमाणः” इत्यादि
वर्त्तमानार्थज्ञानचप्रत्ययान्तशब्दादिभिः समानकालत्वाविशेषाच्च मल-
मासेऽपि तादृशकर्मणामारम्भः समापनं च कार्यमेव । नित्यनैमि-
त्तिकयोरपि यदनन्यगतिकं, तदेव मलमासे कार्यं । सगतिकं
तु न कार्यं । तथाच, काठकगृह्ये,—

मलमासेऽनन्यगतिं कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियां ।

गृह्यपरिशिष्टेऽनन्यगतिकानि यथा,—

अवषट्कार-होमाश्चपर्व चान्द्रायणं तथा ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥

अवषट्कारहोमाग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः ।

काठकगृह्ये,—

सोमयागादिकर्माणि काम्यान्यपि मलौक्षुचे ।

षष्ठीश्चाश्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

महालयष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्वस्वमासविशेषस्य विहितं वर्जयेन्मले ॥

तथाच वसन्ते विहितस्य सोमयागस्य मलमासे च वर्जनेऽपि
शुद्धमासेऽनुष्ठानसम्भवात् सगतिकत्वं ।

एवमादि सगतिकनित्यानां वर्जनं । षष्ठीष्टिः काठकशाखादौ
सिद्धा ।

मास्ये,— आधानं यज्ञकर्माणि प्रायश्चित्तकृतानि च ।

न कुर्यान्मलमासेऽपि शुक्रगुर्वोरूपज्ञवे ॥

संक्रान्तिरहिते मासे कुर्यादाश्रयणं न वा ।

इति पैठीनसिना विकल्पितत्वादाश्रयणस्य सगतिकागतिकयो-
रुदाहरणं न विरुद्धं । जातेष्टेऽशौचेऽवसिते यथानुष्ठानं, तथा
मलमासेऽप्यवसितेऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्सगतिकनैमित्तिकत्वाज्जातेष्टिर्न
कार्या । एवमादिसगतिकनैमित्तिकानां वर्जनं ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं ।

कार्याणि मलमासे तु नित्यनैमित्तिकं तथा ॥

इति यमवचनादगतिकनैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि कार्या-
ण्येव । जन्ममरणार्त्तवाशौचादीनां सावनमानप्रवृत्तत्वात्तदाचरणं ।
“सूतकादिपरिच्छेद” इत्यादि तद्वचनमुक्तं ।

स्रुतिसंग्रहे,— नामकर्म च पुंस्रुतिः सौमन्तोन्नयनं व्रतं ।

मलौष्ण्येऽपि कुर्वीत निमित्तं यदि जायते ॥

जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

श्राद्धजातकनामानि येन संस्कारसम्रताः ॥

मलौष्ण्येऽपि कर्त्तव्या दृष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥

गौतमः,— दानकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।

ग्रहणे पुंसवादौ च तत्पूर्वस्य परस्य च ॥

नवश्राद्धं तु,—चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमे दशमे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धमिष्यते ॥

पुंसवादिपदेन पुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणवह्निर्नि-
ष्क्रामणान्नप्राशनानां संग्रहः ।

तथाच शतानन्दः,—

चूडार्वाक्मङ्गलं कर्म मलमासेऽपि कारयेत् ।

तेषां सावनमानेन षडभिः परिकीर्तनात् ॥

एवं च,—नामान्नप्राशनं चौलं विवाहं मौञ्जीवन्धनं ।

निष्क्रामं जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनं ॥

अस्त्रगे च गुरौ शूक्रे वाले वृद्धे मल्लीश्लुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां चैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवचने जातकर्मादीनां यो निषेधः स प्रातिस्विक-
कालेषु कदाचिदनुष्ठितानां तेषां कालान्तरेऽनुष्ठानपक्षे वोद्धव्य-
मिति सर्वं समञ्जसमिति वदामः ।

वृहस्पतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मल्लीश्लुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

गजच्छायालक्षणं लिखितं । अस्या नैमित्तिकत्वेऽपि पुनर्वचनमेवं-
जातीयानां महावैशाखीप्रभृतीनां मल्लीश्लुचे नित्यनिवृत्त्यर्थमिति
केचित्, तन्न ।

रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवे तथा ।

यद्ददाति समुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यति ॥

इति मरौचिवचनात् । तथाच वृहस्पतिवचने गजच्छायापदं
अलभ्ययोगोपलक्षणमित्यवगन्तव्यं । अतएव कालादर्शीयसंग्रह-
कारिकायां,—

रोगशान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धव्रतानि च ।

इति मलमासे कर्त्तव्यत्वेनोक्तं । सर्वनित्यकर्मणां मासद्वयेऽपि
कार्यत्वेन उक्तत्वात् मलमासेऽपि दर्शश्राद्धं युगादिश्राद्धदाने च स्युः ।

काम्यस्यापि मन्वादिश्राद्धस्य,—

मन्वादौ च युगादौ च मासयोरुभयोरपि ।

इति मरीचिवचनादुभयत्राप्यनुष्ठानं । अत्र युगाद्युपादानं दृष्टान्तत्वेन । तथाच मन्वादिश्राद्धं युगादिश्राद्धवदुभयत्रापि कार्यमित्यर्थः ॥

अतएव संयहकारः,—

युगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपात्रिकं ।

मन्वादिकं तैत्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥ इति ।

आपरपात्रिकं (अमावास्याविहितं) । तैत्थिकमिति पूर्वदृष्टतैत्थ्यविषयं ।

मास्येऽपि,— दर्शे चाहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं ।

गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मल्लीश्लुचे ॥

एवं सति,— सम्बत्सरातिरेकेण यदि स्यात्तु मल्लीश्लुचः ।

तत्र त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्याद्विधुसंक्षये ॥

इति च्यव्यष्टङ्गोक्तिः काम्यामावास्याश्राद्धविषया इति मन्तव्यं ।

याज्ञवल्क्यादौ तिथिवारविहितं काम्यं श्राद्धं द्रष्टव्यं ।

अतएव जावालिः,—

नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मल्लीश्लुचे ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥ इति ।

कौशुमिः,— अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं चापि सुसञ्चितं ।

सम्बत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकं ॥

अष्टकाश्राद्धस्य नित्यत्वात् प्रेतपञ्चश्राद्धस्य नित्यकाम्यत्वाच्च

कर्त्तव्यलाशङ्कायां वचनवलात्तयोः शुद्धमास एवानुष्ठानं, न मले ॥
तथाच “महालयष्टके आद्धे” इत्यादि काठकगृह्यवचनं पूर्वमुदाहृतं ।
हारीतोऽपि,—

उपाकर्म तथोत्सर्गं काम्यमुत्सवमष्टकाः ।

मासष्टकौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं ॥

भृगुरपि,— दृष्टिआद्धं तथा सोममग्न्याधेयं महालयं ।

राज्याभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

नागरखण्डेऽपि,—

नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

अत्राषाढीमधिकृत्य सप्तमपञ्चमौ द्रष्टव्यौ । “आषाढ्याः प्रथमः
पक्षः” इति वचनात् ।

अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु ।

इति कालादर्शीयसंग्रहवाक्ये .तु महालयशब्देन तीर्थ-
विशेषस्य माघत्रयोदश्यां^(१) वा विवक्षितत्वमिति माधवाचार्याः ।
तस्मादधिमासेऽपि सर्वथा न महालयश्राद्धं, नाष्टकाश्राद्धं, तदनु-
सन्धितान्वाष्टकाश्राद्धमपि कार्यं । मासिकश्राद्धं मलमासे कार्यं ।
प्रत्यहं प्रेताब्दोदकुम्भदानमपि कार्यं,—

यत्र वा तत्र वा षष्ठे मासि षाण्मासिकं भवेत् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे च पूर्णे स्थात्तदनन्तरं ॥

इति कात्यायनोक्तौ यत्र वा तत्र वा शुद्धे मलौक्षुचेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वारिंशेऽङ्गीत्यर्थः । इति षट्चत्वारिंशद्विस एव त्रैपक्षिकश्राद्धस्थानुष्ठानात् मलमासेऽपि त्रैपक्षिकश्राद्धं ॥ घाण्मासिकमत्र जनघाण्मासिकमित्यर्थः । घाण्मासिकान्तःक्रियमाणतया तस्य घाण्मासिकसंज्ञा ।

एकलेन तु घाण्मासं यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः सम्बत्सरस्यैव स्थातां घाण्मासिके तदा ॥

इति कात्यायनोक्तिश्च ।

तथाच प्रथमघाण्मासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासपूर्व-
तिथिरेव प्रथमघाण्मासिकस्य काल इति सिद्धान्तितत्वात् न मल-
मासेऽपि जनघाण्मासिकश्राद्धं “यत्र वा तत्र वा” इत्युक्तेः । शुद्ध-
मासमृतस्यापि द्वादशमासस्याधिमासत्वे तत्रैव सपिण्डीकरणं कार्यं ।
हारीतः,— अमङ्गलान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

लघुहारीतोऽपि,—

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।

कच्चित्तयोदशेऽपि स्यादाद्यं त्यक्त्वा तु वत्सरं ॥

द्वितीयवर्षादाब्दिकं शुद्धमास एव, न मले ।

तथाच, सत्यव्रतः,—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्भृतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

किन्तु मलमासमृतस्य कदाचित्तस्यैव मासस्य वर्षान्तरे मलत्वे
तन्मलमास एव आब्दिकमप्यनुष्ठेयं । तथाच,—

वर्षे वर्षे तु यत् आद्धं मृताहे तन्मल्लीसुचे ।

कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरत्र तु ॥

पैठीनसिरपि,—मलमासमृतानां तु आद्धं यत्प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन ॥

नूतनस्त्रीगमनं, विवाहोत्तरं चन्द्रवन्दापनाख्यं कर्म च मलमासे-
ऽपि कार्यं ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

सौमन्तं प्रेतकृत्यं च नवग्रह्या नवः शशी ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितं च यत् ॥

नूतनमपि गयाआद्धं तत्र कर्त्तव्यं,

अभिमासे जन्मदिने चास्ते च गुरुशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गयाआद्धं सिंहस्थे च वृहस्पतौ ॥

इति वायुपुराणोक्तेः ।

गणेशव्रते विचार्यते । स्कान्दे गणेशव्रतं प्रकृत्य,—

एकमासं दिमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ।

अथवा गणनायस्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ॥

इति एकमाससमायदिमाससमायषण्माससमायवर्षसमायद्वा-
दशवर्षसमायेषु पञ्चसु पक्षेषु वर्षसमायव्रतपक्षस्य प्रतिमासं प्रति-
शुक्लचतुर्थीकर्त्तव्यत्वेन विहितत्वात्तद्वर्षमध्ये मलमासपाते चयोदशसु
मासेषु कार्यमेव । “चयोदशमासाः सप्तवत्सरः” इति श्रुतेः । चयो-
दशमासात्मकत्वादपि वर्षस्य । ननु “षड्मासं तु दिवसैः” इति वचनेन
तद्व्रतं उत्तरमास एव कर्त्तव्यं न पूर्वस्मिन्नपीति चेत्, न ।

तादृशवाक्यानां मलमासस्य उत्तरमासशेषत्वप्रतिपादकत्वमिति माधवाचार्यैरुक्तत्वात् । “काम्यव्रतादिकर्मणां आरम्भसमाप्तिविषयत्वाच्च” इत्यन्ये । तत्र “असूर्या नाम ये मासाः” इति तत्रैव लिखितं । तथा मलमासे आरम्भसमाप्ती एव निषिद्धे । आरम्भसमाप्त्योर्मध्यपातिन्यधिमासेऽप्यारम्भकर्मणोऽनुष्ठानस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

यदि भाद्रमासेऽधिमासः, तदा शुद्धमासे प्रारम्भः, आवणे तु समापनस्य विहितत्वात् । भाद्रमासेऽधिमासपातेऽपि न कश्चित् विरोध इति, तद्वत्तं सम्बत्सरपञ्चमाश्रित्य प्रवृत्तं चेन्मलमासेऽप्यनुष्ठेयमेवेति सिद्धं । नन्वेवं सति आश्विनमासेऽधिमासपातश्चेत् दुर्गाशरदुत्सवः कथं भवेदिति चेत् उच्यते । आरम्भस्य समाप्तिश्चेत् इत्यादि वचनात् षोडशदिनात्मकः शरदुत्सवः कार्यः ।

सार्द्धमासात्मकत्वं कथमिति चेत् ? उच्यते । “चैत्रशुक्लादिकाः मासाः” इति न्यायेन दर्शान्तमासपक्षे यो भाद्रपदस्य कृष्णपक्षः स एव पौर्णमास्यन्तमासपक्षे आश्विनकृष्णपक्षः, तत्र आश्विनमासात् पूर्वं कृष्णाष्टम्यादि दर्शान्तं दिनाष्टकं समग्रो मलमासः । शुद्धाश्विनमासशुक्लपञ्चान्महाष्टम्यन्तं दिनाष्टकं एवं मिलित्वा सार्द्धमासात्मकत्वं नवदिनादिषु पञ्चसु पक्षेषु अशक्ततया कार्येषु आश्विनशुक्लप्रतिपदि एव समारम्भः कार्यः ।

नवाहपञ्चाहव्यहङ्गहैकाहरूपाः पञ्चपक्षाः । तेषु पूर्वपूर्वाशक्तः परं परमेकं पक्षमेव कुर्यात् । एतत्पक्षे प्रजापतिः,—

उपाकर्म च हव्यं च कथं दुर्गात्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

यथा षोडशाहपत्रे 'अद्यारभ्य महाष्टमीपर्यन्तं' इत्युल्लेखात्
कदाचित्तिथिरुद्धौ दिनाधिक्येऽपि न दोषः । तावन्मासाधिक्येऽपि
न काचित्त्वतिरिति सर्वं सुस्थं ।

अथ हरिस्त्रापदक्षिणायनयोः कारिके ।

यद्विष्णौ शयिते व्रतादिगदितं याम्यायने चात्र तत्
कार्यं शारदवाजपेय इतरत्कर्म प्रतीचासहं ।

नारीनूतनसंगमो नवगयाश्राद्धं च गोदावरी,—
स्नानं नूतनचन्द्रवन्दनविधिः सर्वं परं पूर्ववत् ॥

प्राक्पश्चाच्छयनाद्धरेर्वितनुयाद्याम्यायनेकर्कट-

स्येऽर्के तौलिगतेऽलिगेऽपि सदनारम्भप्रवेशौ बुधः ।

उद्वाहं तनुयादलौ च निखिले याम्यायने चागतौ-

न्युयाणां नरसिंहमातृगिरिजादीनां प्रतिष्ठाविधिं ॥

विनायकव्रतादीनां च हरिस्त्रापदक्षिणायनयोरेवोक्तत्वान्तयो-
रपि तेषां करणं । एवं शारदवाजपेयस्यापि । एवमनन्यगतिकं
प्रतीचासहं कर्मापि तत्र कार्यं ।

प्रथमपर्वान्तरं कालविलम्बे वज्रतरदोषस्य वक्ष्यमाणत्वादनयोरपि
नारीनूतनसङ्गमः कार्यः । गयाश्राद्धं प्रेतपक्षफलाधिक्योक्तेरशुद्ध-
कालेऽपि प्रतिप्रसववचनस्योक्तेश्च कार्यमेव ।

गोदावरीस्नानस्य सिंहवृहस्पतावेव विहितत्वान्तत्कार्यं । दम्पत्यो-
नैवचन्द्रवन्दापनस्य विवाहानन्तरमेव विहितत्वात्समाचाराच्च तदपि
कार्यं । अन्यत्सर्वं मलमासवद्बोध्यं । साक्षिवचनान्यप्युक्तानि । नित्य-
नैमित्तिकसर्वनिषेधस्य हरिशयनदक्षिणायनयोरौत्सर्गिकत्वेऽपि

आवणे भृत्यस्त्राभश्च हानिर्भाद्रपदे तथा ।

पत्नीनाशस्तथाश्विने कार्तिके स्युर्दुर्नानि च ।

मार्गशीर्षे भवेद्भक्तं पौषे तच्छरतो भयं ॥

इत्यादिमात्स्यवचनादयाम्नायनानादरवद्धरिशयनस्याप्यनादरेण
आवणकार्तिकयोर्गृहारम्भप्रवेशप्रसक्तौ “आदित्ये यूपकर्त्तिक्रिय^(१)-
मिथुनघटालिखिते” इति ज्योतिर्वचनेन सौरमानेनैव गृहारम्भ-
प्रवेशयोः सिद्धान्तितत्वात् हरिशयनात् पूर्वं कर्कटमासे पतिते
तथा हरिशयनोत्तरं तुल्लामासे स्थिते गृहारम्भप्रवेशौ कार्ये ॥
न जातु हरिशयनमध्ये । एवं च मात्स्यादिवचनस्य सावकाशत्वे
किमिति निषेधोऽलंघनं कार्यमिति सम्यदायविदः । वृश्चिकमासस्य
दक्षिणायनान्तर्गतत्वेऽपि मात्स्योक्तवचनेनैव गृहारम्भप्रवेशकरणं ।
विवाहविषये ज्योतिःशास्त्रे,—

वात्स्यो वर्षमनोजमिच्छति तथारैभ्योऽयनं चोत्तरम्,
स्त्रीनामानमृतुं विहाय मुनयो माण्डव्यशिक्षा जगुः ।

चैत्रं प्रोक्ष्य पराशरस्त्वकथयत् पौषं च दौर्भाग्यदम्,
आषाढादिचतुष्टयं न शुभदं कैश्चित्प्रदिष्टं द्विजैः ॥

आषाढे धनधान्यभोगरहिता, नष्टप्रजा आवणे,
वेश्मा भाद्रपदे ऽश्विने च मरणं, भोगार्थिता कार्तिके ।
पौषे प्रेमवती वियोगवज्जला चैत्रे मदोन्मादिनी,
शेषेष्वेव विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत् ॥

(१) यूपकर्त्तिक्रिय इत्यादि ।

स्त्रीनामानं स्त्रीलिङ्गमित्यर्थः । तथाच वर्षाः शरदिति चतु-
द्वयं, इति कर्कटादिशौरमासचतुष्टयं वज्र्यं इत्यर्थः ।

आषाढादिबज्र्यीहावाषाढः कैश्चिदित्यते ।

माण्डव्यादिवचो दृष्ट्वा मार्गशं सन्त्यथापरे ॥

अस्यार्थः । आषाढादिचतुष्टयमित्यत्र आषाढः आदिर्येषां ते
आषाढादयस्तेषां चतुष्टयमित्येतद्गुणसंविज्ञानो बज्र्यीहिः । तथाच
आवणादिषु न विवाहः कार्यः, आषाढे तु कार्य एवेत्यर्थः । एवं
दक्षिणायनमनादृत्य दृष्टिके विवाहसमाचारः सन्मूलः । “शौरमासो
विवाहादौ” इत्युक्तेराषाढादिशब्दानां मिथुनादिपरत्वमेव । अगति-
कानां सूतकाद्यशौचग्रहणस्नानादिनवस्त्रीसङ्गमेन्दुवन्दापनादीनां
दक्षिणायनमासषट्केऽपि करणं । मातृभैरवादीनां च प्रतिष्ठादि-
वाक्यं अयनप्रकरणे लिखितं ।

अथ गुर्वादित्ये कारिका ।

जीवेऽयस्तमितेऽध्वरादिकरणं शस्तं प्रतिष्ठाव्रत-
चौरोद्वाहगृहप्रवेशसदनारम्भा विवज्ज्यां हि षट् ।
गुर्वादित्य उग्रान्ति सङ्गकरणादीन्यत्र तारुण्यवान्,
जीवश्चेदुदितोऽथवाप्यतरुणः त्याज्ये विवाहव्रते ॥

शतानन्दः,—

गुरावस्तं गते वज्ज्याः प्रतिष्ठोद्वाहमेखलाः ।
गृहहारम्भप्रवेशौ च चूडेत्येवं षडेव तु ॥
अग्न्याधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।
कुर्वीततन्निषेधोक्तेरभावादिति निश्चितं ॥

रविस्तराग्निं संत्यज्य उदितः स्याद्युवा गुरुः ।

रविराग्निसमेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥

गुरावयुवति त्याज्यं विवाहं प्राह चाङ्गिराः ।

अन्ये तु व्रतमुदाहं त्याज्यमाहुर्मनौषिणः ॥

गुरुणा संयुते सूर्ये शुके चास्तमुपागते ।

असौम्यदिवसे प्राप्ते व्रतोदाहौ विवर्जयेत् ॥

वाले नवदिनं प्रोक्तं वृद्धे चैव चतुर्दश ।

वाल्म्यं वृद्धिं गते जीवे शुभकर्म विवर्जयेत् ॥

“गुर्वादित्ये गुरुदयेऽपि कार्यं गृहादि इति गम्यते” इति निबन्धकृतः ॥

अथ सिंहवृहस्पतौ ।

कुर्यात्सिंहवृहस्पतावपि गयाश्राद्धं च गोदावरी-
स्नानं पुंसवनादिकान्नकवल्लान्तानि स्वकालेषु चेत् ।

षट्चाथात्ययिकागतिग्रहणकाद्यालभ्ययोगांस्तथा
नव्यस्त्रीगमनं च सोमयजनाङ्गाधानसोमाध्वरान् ।

अथ शुक्रास्तमये ।

सन्ध्यास्तङ्गतवाल्म्यार्द्धकवशाश्लष्टः कविः प्रोच्यते-
ऽग्न्याधानाद्यखिलं हि वर्ज्यमुदितं तत्राधिमासे यथा ।

एकस्येदुदितो युवा दितिसुताचार्यामराचार्ययो-
रुदाहं प्रविहाय सर्वमितरत्कर्त्तव्यमेके जगुः ॥

“न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पतौ” इति गयाश्राद्ध
कार्यं । तत्काल एव गोदावरीस्नानस्य कर्त्तव्यत्वात् सुतरां तत्-

करणं । पुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रामणान्नप्राशनानां संस्कारषट्कर्षणां कालस्य नियतत्वात्तेषां करणं । निषेधवाक्येषु चूडादीनामेवोक्तत्वाच्च, केवलं विहितकालेष्वनुष्ठेयः, उक्तस्य कालान्तरे तत्करणप्रसक्तौ सिंहवृहस्पतौ तानि सर्वथानुष्ठेयानि । तच्च तिथिनचचशुद्धिवत् कालशुद्धेरपि अपेक्षणीयत्वात् ॥

तथाच कालप्रतीचासहकर्मणां अगतिकानां प्रेतकृत्याशौचादीनां ग्रहणाद्यलभ्ययोगविहितकर्मणां च करणं । दोषातिशयश्रवणान्नव्यस्त्रीगमनमपि कार्यं “न ऋतुं न कालं पृच्छेत्” इति श्रुतेः । सोमयागे अशुद्धकालस्थानिषिद्धत्वात् आचाराच्च सोमः कार्यः । तथाच तदङ्गाधानस्य सुतरां करणं । “यागकरणनिषेधोक्तिस्तु भूतिपुत्राभिचारादिकाम्ययागपरा” इति याज्ञिकाः । तच्च निषेधवचनानि, शौनकः,—

स्नानं तीर्थगतिव्रतचुरमहादानप्रतिष्ठादिकं ।

सिंहस्ये विबुधार्चिते न शुभदं कर्तुंस्तथा सूर्यगे ॥

सूर्यगे गुर्वादित्य इत्यर्थः । शातातपः,—

माघ एव यदा माघी सिंहे चैव यदा गुरुः ।

व्रतं चौरं तथोद्वाहं गृहकर्म विवर्जयेत् ॥

शतानन्दः,—

माघे च माघी यदि पौर्णमासी,

तस्यां विधौ सिंहगते च जीवे ।

नोद्वाहकर्माच्च च कामरूपे,

समाचरेद्याम्यदिशि प्रशस्तम् ॥

माघे न यदि माघी स्यान्महामाघः स उच्यते ।
 यज्ञोद्वाहौ न कुर्वीत यावत् सिंहगतो गुरुः ॥
 महामाघीं विनैवाह माण्डव्यः सिंहगे गुरौ ।
 विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः श्रुणु ॥
 श्रुतिवेधव्रतचूडानवग्रहयज्ञप्रतिष्ठार्घाः ।
 रविभवनस्थे जीवे कार्या वर्ज्या विवाहस्तु ॥
 तत्सर्वं दाक्षिणात्यविषयं । अतएव राजमार्त्तण्डे,—
 यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं यागसद्मप्रवेशौ,
 प्रासादोद्यानहर्म्यमरनरभवनारम्भविद्याप्रदानं ।
 मौञ्जीवन्धं प्रतिष्ठां मणिरदकनकाधारणं कुर्वते ये,
 मृत्युस्तेषां हरिष्ये गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च ॥
 गुरौ हरिष्ये न विवाहमाज्जहारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः ।
 यदा न माघी मघसंगता स्यात्तदा तु कन्योद्धहनं वदन्ति ॥
 मघामृत्युचं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
 विवाहस्तत्र कर्त्तव्यो मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥

कल्पतरौ देवीपुराणे,—

सिंहसंस्थं गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।
 प्रारब्धं न च सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥
 पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्यात्श्रीघ्नं न संशयः ।
 कारको व्रजते नाशं सन्तानं क्षीयतेऽचिरात् ॥
 देवारामतडागेषु प्रपोद्यानगृहेषु च ।
 सिंहसंस्थं मकरसंस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

इत्यादि नानाविद्ब्रवाक्यैः सिंहवृहस्पतौ विवाहोपनयनादि-
कर्मकरणसन्देहे गुर्वादित्य इत्यादिपूर्वोदाहृतोक्तिबलात् देशाचार-
स्त्वावदादौ विचिन्त्य इति सिद्धान्तितत्वात् अपिवा कारणा-
ग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयन्निति जैमिनीयन्यायाच्च विवाहोपनयन-
नवतीर्थयात्रादिकं सर्वथा न कार्यं इति सिद्धान्तः । अस्मद्देशा-
चारस्तु तथैव दृश्यते ॥ राजमार्त्तण्डे,—

भवेत् सन्ध्यागतः पञ्चादस्तमेति दिनत्रयं ।
दिनानि पञ्च पूर्वेण सर्वकर्म^(१) विवर्जयेत् ॥
वालो दिनचतुष्कं स्याद्बुद्धः पञ्चाहमिष्यते ।
अहं सन्ध्यागतः शुक्रस्त्रिधाप्येवं विवर्जयेत् ॥

तथाच सन्ध्यास्तमितलवाल्लवटुल्लेषु चतुर्षु शुक्रस्य नष्टत्वं । तच्च
सर्वकर्मवर्जनं । वृहस्पतिः,—

बाले वा यदि वा वृद्धे शुके चास्तमुपागते ।
मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनं ॥

मलमासदृष्टान्तोपादानान्मलमासे यावन्निषिद्धं, तावत् सर्व-
मिह निषिध्यते । सकलकाम्यान्पि वर्ज्याणि । तथा,—

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।
मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तच्च विचारान्तरमाह शतानन्दः,—

गुरुभार्गवयोरेको यदि स्यादुदितो युवा ।
विवाहवर्जमन्यानि कुर्यादित्याह चाङ्गिराः ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते,—

रविणामन्तिरन्वेषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।

अर्वागूर्ध्वमधस्तात्स्यात् मौढ्यवार्द्धकशैशवाः ॥

ज्योतिःसागरे,—

तथा मल्लीश्लुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे ।

वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागौरितास्थजेत् ॥

शतानन्दसंग्रहे,—

कुजशुक्रबुधार्काणां फलं वक्रातिचारगं ।

बृहस्पतेस्तु तन्नास्ति पूर्वरशिगतं फलं ॥

तथा,— सत्यं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं न तत् ।

किन्तु नष्टद्वतावाप्तौ मनोरथवचः श्रुणु ॥

यथाचारं गताः सर्वे ग्रहाः स्युः स्तफलप्रदाः ।

नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्वरशिगतो गुरुः ॥ इति ।

अथ जन्ममरणाद्यशौचविचारः ।

तत्रादावस्तुतस्तशुद्धिभारकारिका लिखित्वा साचिवचनानि लेख्यानि ।

वाह्यं चाभ्यन्तरं च द्विविधमिति मतं कर्त्तव्यं च तु वाह्यम् ।

देहे स्यात्तद्दिनेऽपीत्युभयविधमिदं ज्ञातिजन्मादिजन्यम् ॥

कालस्नानापनोद्यं यदवधि विदितौ जन्ममृत्यु तथाद्यम् ।

शेषाहैः सर्ववर्णेष्वपि लगति सतां यत्र कुत्राप्यशौचम् ॥

कर्त्तव्यं च द्विविधं, वाह्याभ्यन्तरभेदात् । तथाच देवज्ञः,—

अशौचं द्विविधं प्रोक्तं वाह्यं चाभ्यन्तरं तथा । इति ।

आभ्यन्तरं कर्त्तृशौचं प्रायश्चित्तापनोद्यमघलक्षणं ग्रन्थगौरवभया
तन्नाच विचार्यते । वाङ्मयमपि द्विविधं, शरीरस्य कर्मानर्हत्वरूप-
मेकं । अशौचिस्त्वत्ताश्रयद्रव्यस्यापीति । इदं च वाङ्माशौचं जन्म-
मरणादिना जायते, स्त्रीणां चतुप्रसवादिना च । तच्च वक्ष्यमाण-
कालविशेषेण स्थानेन चापगच्छति ।

कालोऽग्निकर्म मृदायुर्मनोज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वोऽमी शुद्धिहेतवः ॥

“वर्ष्माणोजलम्” इति कालो दशाहादिरिति विज्ञानेश्वराः ।

देवलाः,—जनने मरणे नित्यमशौचमनुधावति ।

सपिण्डान् पितृवन्भूञ्च यत्र कचन तिष्ठति ॥

पितृवन्भवः (समानोदकाः) यत्र कचनेति एकगृहे अन्य-
चापि वेत्यर्थः । जननं मरणं च ज्ञातमेवाशौचनिमित्तं । तस्मादि-
देशादिवशात् विलम्बेन अवणे तु अवशिष्टदिनैरेव शुद्धिर्भवति ॥

तथाचादित्यपुराणे,—

अपि दाढग्रहीचोस्य सूतके मृतकेऽपि वा ।

अविज्ञानेन दोषः स्यात् आङ्गादिषु कथञ्चन ॥

कौर्म,— देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव च ।

तावदप्रयतो मर्त्या यावच्छेषं समाप्यते ॥

बृहस्पतिरपि,—

अन्वदेशमृतं जातं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥

सापिण्ड्ये तद्दशाहं त्रिदिनमपि समानोदकत्वेऽपि यावत्,

ज्ञानं स्याज्जन्मनाम्नोरपि भवति समानोदकत्वं हि तावत् ।
 तुर्याद्या लेपभाजो जनकप्रभृतयः पिण्डभाजोऽथ पिण्डोत्-
 खष्टा स्यात् सप्तमश्चेत्यपि भवति सपिण्डत्वमासप्तमं तत् ॥
 जीवः सप्तदयान्तान्निगदति पुरुषान् व्याप्य चैकोदकत्व-
 मज्ञाने जन्मनाम्नोरपि भवति तदभ्यन्तरे तन्निवृत्तिः ।
 एवं सत्येव यस्मान्मनुवचनसुराचार्यवाचौ विरुद्धे,
 न स्यातां तत् सुधीशा विदधत सुविचार्यैव जीवस्य पचम् ॥

वृहस्पतिः,—

दशाहे न सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति मृतसूतके ।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः ॥

सपिण्डाश्च मास्ये,—

लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषं ॥

मनुः,— सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावश्च जन्मनाम्नोरवेदने ॥

एतद्व्याख्याने मेधातिथिः । “स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामहः
 तदन्वये यावन्तः सप्तमास्ते त्वस्य सपिण्डा” इति ।

समानोदकभावश्च निवर्त्तताचतुर्दशात् ।

इति वृहस्पतिवचनं ।

मन्वर्थविपरीता तु या सृतिः सा न शस्यते ॥

इति स्ववचनविरोधादेव नादरणीयमिति केचित् । वस्तुतस्तु
 चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वं जन्मनामज्ञानेऽपि न समानोदकभावः । चतुर्दश-

पुरुषमध्ये जन्मनाम्नोरज्ञाने मनुवचनस्य सावकाशत्वाद् बृहस्पति-
वचनस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वम् ।

तत्रास्मत्पद्ये सपिण्डसमानोदकयोः पौर्वापर्यविपर्यासो निबन्ध-
सौकर्यार्थः ।

एकाग्रेरप्यनग्रेरपि मरणदिनावध्यगौचन्तु साग्रे,
दाहोर्द्धं दैवतस्येदहनमपि कृतं लौकिकेनाग्निनास्य ।
नास्यत्राग्नौचमेतत्तनयकुलभुवां किन्तु दाहो यदास्यः,
अतैनास्याग्निना स्यात्तदवधि गदितं पर्णदाहेऽस्य तद्वत् ॥
औताग्निमतो दाहात् पूर्वं ज्ञातीनां पुत्रस्य च अग्नौचाभावः ।
अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्रेः संस्कारकर्मणः ।
शुद्धिः संवचनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथि ॥

इत्यङ्गिरः स्मृतेः ।

जातुकर्णः,— एकाग्रेर्मरणादूर्द्धमग्नौचं आहूमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥

ऊर्द्धं त्रिपचाद्यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।

अधस्तात् कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥

अतएव विज्ञानेश्वराः “आहिताग्नौ पितरि देशान्तरमृते पुत्रा-
दीनामर्वाक् संस्कारात् सन्ध्योपासनादीनां कर्मणां लोपो नास्ति”
इति लिखितवन्तः । तथा चाहिताग्नेर्दैवाल्लौकिकाग्निना दाहेऽपि
पश्चात् औताग्निना यदास्यिदाहः ततः प्रभृत्येवाग्नौचं, तत्पूर्वमग्नौचं
नास्ति, एवं निर्णीते साग्निके पितरि मृते पुत्रस्य दाहादूर्द्धं
अग्नौचं, ज्ञातीनां मरणादूर्द्धमिति शुद्धिगुच्छकारव्यवस्था निरस्तैव ।

अस्थभावे पर्णनरदाहस्य उक्तत्वात्तदाहेऽपि ततःप्रभृत्येवाग्नौचं ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशस्थस्य मरणे अस्थीन्यभ्यज्य सर्पिषा ।

दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

अस्थ्यामलाभे पर्णानि शकलान्यूर्णयावृता ।

दाहयेदस्थिसंख्यानि ततःप्रभृति सूतकम् ॥

आवृता परिपात्र्या, सूतकं अग्नौचम् ।

दम्पत्योराहितान्म्योरपि सति तु वितानाग्निनैकस्य दाहे,

पश्चादन्यस्य मृत्यामरणिजनिमताप्यग्निना लौकिकेन ।

दाहेऽग्नौचं न दाहावधि भवति परं मृत्युघस्त्रावधि स्यात्,—

अत्रौताधानस्य मध्ये यदि भवति मृतिर्मृत्युघस्त्रावधि स्यात् ।

दम्पत्योः पूर्वमृतस्य अत्रौताग्निना दाहे पश्चान्मृतस्य वक्ष्यमाणोक्त्या लौकिकारणिज्येनाप्यग्निना दाहे मरणदिनावध्येवाग्नौचम् । पश्चान्मृतस्येति वचने लौकिकाग्निनेत्युक्तेराहितान्मिन्नाभावात् । तथाचादित्यपुराणे,—

आहिताग्न्योस्तु दम्पत्यो र्यस्त्रादौ म्रियते भुवि ।

तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥

पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

अनाहिताग्ने देहस्तु दाह्यो गृह्णाग्निना द्विजैः ॥

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।

शतैस्त्रिभिः तथा षष्ठा शरपत्रैर्विधानतः ॥

वेष्टितव्यस्तथा पश्चात्कृष्णमारस्य चर्मणा ।

ऊर्णासूत्रेण संवेद्य प्रलेप्तवस्तुया यवैः ॥

सपिण्डैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च वृथाग्निना ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्ववान्धवैः ॥

वृथाग्निः (लौकिकाग्निः) एवं च सति आहिताग्नेरित्यत्र निष्ठान्ते आहिताग्निपदे साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतेराहिताग्निधर्माः साङ्ग-प्रधानाभिनिवृत्त्यन्तरमेव । तथा च संस्कृते कर्मसंस्काराणां तदर्थ-त्वादिति जैमिनिना पञ्चमाध्यायतृतीयपादे ऋप्रत्ययान्तस्य क्रियोप-रमप्रतीतेरेव सिद्धान्तता । एवं च आधानमध्ये यजमानमरणे ना-हिताग्नित्वविधिरिति मरणदिनावधेवाशौचम् ।

आशौचे कर्मणां नो भवति किल निषेधान्वयो येन कृत्वा,

तस्मिन् सन्ध्यादिके स्यादपि विहितनिषिद्धत्वयोगादिकल्पः ।

किन्तु स्यात् पर्युदासस्तदिदमभिहितं सम्भवत्यत्र यद्यत्,

सन्ध्यादि स्यादुपास्यं भवति हि तदशौचादभिन्नेष्वहःसु ॥

तथाशौचे कर्मनिषेधविचारः ।

तत्र कात्यायनः,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादौनां विधीयते ।

इत्यादिषु अशौचे कर्मणां निषेधः, येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । किन्तु पर्युदासः । यत्सन्ध्यादिकमुपास्यं, तदन्यत्राशौच-दिनेभ्य इति । तथा च विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ इति ।

विभ्रमो (भयं विनायाकुलता) अत्र निवन्धकतः जननमरणा-शौच एव पर्युदासः सन्ध्याया अकरणत्वप्रतिपादकवह्निश्रव-

णात् । विभ्रमातुरभयेषु सति सम्भवे कार्य्यतैव । असम्भवे त्वकरणे-
ऽपि न दोष इति तात्पर्य्यम् ।

सन्ध्या स्मार्त्ताग्निहोमः श्रुतिपठनमुखाः पञ्चयज्ञाश्च दाना-
दाने स्मार्त्तं च कर्म त्रिविधमहिमरूक्संक्रमस्नानदाने ।
दर्शश्राद्धादि पितृयं न भवति तु भवेज्जातकर्मापि षष्ठाह-
हाद्युक्तं प्रेतकर्मादशमदिनमथ स्नानमुख्यं ग्रहे च ॥

ग्रहो(ग्रहण) । अशौचे केषाञ्चित् कर्मणां लोप एव, केषाञ्चि-
त्तन्मध्येऽपि करणं । केषाञ्चित्तदनन्तरमेव करणमिति व्यवस्था
क्रियते ।

अत्र जावालिः,—सन्ध्यापञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ इति ।

ननु सन्ध्याया अशौचेऽप्यपरित्यागः, पुलस्त्य आह,—

सन्ध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् स्मृतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिम् ॥

इत्यत्र विरोधाभावः, कथमिति चेत् ? उच्यते, पुलस्त्यवच-
नस्य मानसिकसन्ध्याकरणे तात्पर्य्यम्, न तु साक्षात्
सन्ध्याकरणे ।

स्मृतके स्मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

इति वचनान्तरात्, अञ्जलिप्रक्षेपमात्रस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । नैत्य-
कशब्देन आवश्यककर्त्तव्यनैमित्तिकानामपि संग्रहः । अनारभ्यका-
न्यानां तु सर्व्वत्र सर्व्वथा निवृत्तिः । तथा च कालिदासचयिनिनः,—

“स्मार्त्तं च कर्म त्रिधा त्याज्यं” इति । त्रिधा (नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च) रविसंक्रान्तिस्नानादिकं नैमित्तिकत्वादर्थम् ।

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ।

इति वाक्यस्य प्रामाण्ये सूतिकादिमध्यपतितजातकर्मसञ्चयना-
दिविषयत्वमिति सर्वनिबन्धकतः ।

यमशङ्कनै,— दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पित्रकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमशौचे विनिवर्त्तते ॥

तेन दर्शष्टिकादिश्राद्धानां पित्रकर्मत्वान्निवृत्तिः । होमोऽत्र
स्मार्त्तः, श्रौतस्याप्यत्रानुष्ठेयत्वात् । तथा च पारस्करः, “नित्यानि
विनिवर्त्तन् वैतानवर्जं” इति ।

मार्कण्डेयः,— षष्ठेऽङ्गि रात्रिथागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत् ।

रक्षणीया तदा षष्ठी निशां तत्र विशेषतः ॥

जन्मदानां षोडशमाहर्णां षष्ठी षष्ठी देवी निशां निशां व्याप्य
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

प्रजापतिः,— एवं प्रेतक्रियायान्तु पूर्वाशौचं न बाधकम् ।

स्मृत्यन्तरे,— ग्रहणे श्रावमाशौचं विसृज्यै स्मृतकं स्मृतम् ।

एवं ग्रहसृजेरपि स्नाननिमित्तत्वम् । अतएव लिङ्गपुराणे,—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् स्मृतके मृतकेऽपि वा ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति ॥

तद्विहितश्राद्धदानादिकमप्यत्र कार्यम् । तथा च तत्रैव,—

स्मृतके मृतके चैव न दोषो राज्ञदर्शने ।

तावत्कालं भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

अत्र यत् शुद्धाभिधानं तद्दानश्राद्धार्थमेव, पूर्वेण स्नानस्य प्राप्तेः ।
यत्तु,— सूतके सूतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

स्नानमात्रं च कर्त्तव्यं श्राद्धदानविवर्जितम् ॥

इति गौडदेशीयसम्बत्सरधृतवाक्यम् । तत्र मूलं न दृश्यते ।

श्राद्धे चैपचित्तैकादशदिनविहिते चाब्दिकं मासिकान्यु,
नाब्दोत्पन्नं सपिण्डीकृतिरपि न भवेदूनषाण्मासिकं च ।

प्रेतसाग्नेस्त्रिपक्षाभिहितमपि भवेद्योजनं नो निरग्नेः,

किन्तु श्राद्धान्यशौचव्यपगमदिवसे तान्यवश्यं भवेयुः ॥

योजनं सपिण्डीकरणं ।

स्मृतिः,— मासिकार्थं तु संप्राप्ते कदाचिन्मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं वापि मनीषिणः ॥

मासिकार्थं मासिकाभिधेये कर्मणीत्यर्थः । तथा च एकाद-
शाहश्राद्धस्य जनमासिकसञ्ज्ञात् चैपचित्तश्राद्धस्य सार्द्धमासिकत्वात्
जनषाण्मासिकोनसाम्बत्सरिकयोः षाण्मासिकसञ्ज्ञात् सपिण्डीकर-
णस्य द्वादशमासे विहितत्वाच्च एकादशाहचैपचित्तोनषाण्मासिकोन-
साम्बत्सरिकसपिण्डीकरणानि मासिकश्राद्धवदशौचानन्तरदिवसे
कार्याणीत्यर्थः । अत्र यत् “दर्शं” इति पचान्तरं । तदशौचान्त-
दिने विघ्ने सतीति बोध्यम् । “एकादशे नवश्राद्धे” इति वक्ष्यमा-
णोक्तेः एकादशाहश्राद्धप्रस्तावे तस्य जनमासिकसञ्ज्ञत्वं वक्तव्यम् ।
नन्वेवं सति,—

आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

(१) प्रेतसाग्नौचि इत्यादि ।

इति शङ्खवचनस्य का गतिरिति चेदुच्यते, अत्र केचित् विज्ञानेश्वरोल्लिखितमपि तदभिप्रायमुज्जीय द्वादशाह्यशौच-
चत्रियादिपरतया समादधते । तत्र सम्यगिति प्रतीमः । तथा-
शौचापगम इति विष्णुना सर्वसाधारणेन एकादशाहश्राद्धम-
शौचापगम एवोक्तम् ।

मात्स्येपि,— तत एकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु ।

चत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयतोद्विजान् ॥

इति चत्रादीनामशौचान्त एकादशाहकृत्यमुक्तम् । अतएव
कल्पतरुकारैर्मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यमिति याज्ञवल्कीयवचने एका-
दशाहपदमशौचान्तोपलक्षणमिति व्याख्यातम् ।

रात्रां तु दशमः पिण्डो द्वादशेऽहनि दीयते ।

वैश्वस्य पञ्चदशमे ज्ञेयस्तु दशमस्तथा ॥

शुद्धस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णे हि दीयते ।

इत्यादि पुराणोक्तौ पूरकपिण्डदानस्य चत्रादीनां द्वादशदि-
नादिषूक्तत्वात् पूर्वमुत्तरषोडशाधिकाराभावात् । अतएवात्राभि-
युक्ता आद्यं श्राद्धं अशुद्धोऽपीत्युक्तेः कल्पतरुकारादिभिरना-
दृतत्वेन अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं इत्याहुः । अतएव पर्णदाहादि-
प्रयुक्तव्यहाशौचादौ अशौचान्तदिन एव एकादशाहश्राद्धसमाचारः
सङ्गच्छते । न त्वेकादशाहपर्यन्तापचेति कामधेनुकारः । अतएव
आद्यश्राद्धमिति संज्ञा ब्राह्मणस्य सर्ववर्णोत्तमत्वादधिकेन व्यपदेशा-
भवन्तीति न्यायादेकादशोक्तिरिति सिद्धं । यदि आद्यं श्राद्धमिति
शङ्खोक्तेः कालादर्शकारादृतत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकार्यम्, तर्हि तद्देशी-

यानां वैकल्पिकं तदिति बोध्यं नत्वस्मद्देशीयानाम् । एवं निरग्नि-
पुत्रेण साग्निकस्य पितुः त्रिपचे सपिण्डीकरणं कार्यमिति यद्वक्ष्यते
तदप्यग्नौचान्त एव कार्यम् । “देधे पितृणां आद्धे” इत्यव्ययज्ञोक्ते
मांसिकार्थं इत्युक्तौ, संगृहीताच्च ।

असृग्शस्पर्शनोक्ताश्लवनमिव सदा स्नानमत्राप्यमन्त्रम् ।

प्राणाहुत्यः समन्त्राः परमिह तदपोशानयुग्मं समन्त्रम् ॥

सावित्र्याः प्रास्य नौराञ्जलिमिह च परिक्रम्य सन्धानिषेधे ।

सूयं वन्देत् कर्मयदथ भगवतो वन्दनादीनि न स्युः ॥

स्मृतिः,— सूतके मन्त्रवत्कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

अपोशानद्वयं मुक्त्वा तथाप्राणाहुतौरपि ॥

एवं च प्रातःस्नानं मन्त्ररहितं कार्यम् । विष्णुत्रचाण्डालादि-
स्पर्शविहितस्नानस्य ग्नौचेऽप्यमन्त्रकलात्सुतरामत्राप्यमन्त्रकलम् ।

ननु,— अस्नाताग्नौ मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् ।

अहुत्वा च हामीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

इति जावालिवचनात् । भोजननिमित्तयोर्जपस्नानयोरग्नौचे
ऽपि कार्यत्वमिति चेत्, न । नैमित्तिकानामप्यत्र निषिद्धत्वात् ।
अथवा एतद्वाक्यस्याग्नौचेतरदिनेषु सावकाशत्वेन सर्वकर्मत्याग-
सृतेर्निरवकाशत्वेन बलवत्त्वात् तद्वाक्यैकदेशोक्तस्मार्त्तहोमदानयो-
रपि कार्यत्वपाताच्च । नन्वत्र नैमित्तिकस्य निषेधे चण्डालाद्यसृग्श-
स्पर्शनिमित्तस्नानस्य नैमित्तिकत्वादकरणं प्रसज्येत इति चेत्, न ।
शक्तिविषये न मुहूर्त्तमप्रयतः स्यादित्यापस्तम्बोक्तेर्निषेधपरिपालन-
रूपेण ग्नौचस्य कार्यत्वं न तु नैमित्तिकत्वात् ।

सन्धानिषेधे पैठौनसिः,—“सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं नमः कुर्यात् एतावत् कार्यं” इति । तस्मात् सर्वथा जपो न कार्यः । जपस्य किञ्चित्करणमिति केचिददन्ति, तन्न चारु । वाचनिकेऽर्थे शङ्काया अनुचितत्वात् । किञ्च “पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्” इत्यादिना अञ्जलिप्रक्षेपजपयोः सन्ध्यायां प्राधान्या-त्तन्निषेधस्य निरवकाशत्वं स्यादिति सङ्क्षेपः । वाराहे द्वाविंशदप-राधमध्ये,—“उच्छिष्टे चैव वा शौचे भगवद्वन्दनादिकम्” इति गणनात् भगवद्वन्दनादिकं न कार्यम् । उच्छिष्टे लेपाद्यशौचे । अशौचे सूतकाद्यशौचे ।

शरीरं स्याद्भूतोक्तं निखिलनियमनं कार्तिकादिब्रतेषु,
प्रारब्धेऽप्येव देवापचितिवितरणे किन्तु वान्यैर्विधेये ।
यदाघान्तेषु कार्यं यजनवितरणे पञ्चगव्याशनान्ते,
तदन्नार्थश्चरेयू रजसि परमुपोऽद्यादसौयास्तु रात्रौः ॥

लिङ्गपुराणे,—

प्रारब्धे तु व्रते पञ्चादशौचं यदि जायते ।
शरीरनियमः कार्यः पूजादानविवर्जितः ॥
अशौचान्ते ततः स्नात्वा पञ्चगव्यकृताशनः ।
देवं पूर्वोक्तविधिना^(१) दक्षिणां दापयेत्तदा ॥
भवेद्भजस्वला नारी यद्येवं व्रतवासरे ।
भवितव्यं तदाप्येवं शरीरक्लेशयुक्तया ॥
यस्मिन् दिने भवेच्छुद्धा विधिं तस्य समाचरेत् ।

(१) संपूज्य विधिना ।

व्रतस्य राजशार्दूल नैव खण्डकृतं भवेत् ॥

अङ्गिराः,— प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तेन तद्रतं तामासुपह्न्यात्कदाचन ॥

स्वभाव एष नारीणां ज्ञेयो मूत्रपुरीषवत् ।

ततोऽर्थान्न प्रदुष्यन्ति चरेयुरेव तद्रतम् ॥

तथा,— नियमस्या यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः ।

उपोष्यैव च ता रात्रौः शेषं स्नात्वा व्रतञ्चरेत् ॥

गारुडपुराणे तु पचान्तरम्,—

अन्यैर्दानादिकं कार्यं कायिकं स्वयमेव तु । इति ।

अतएवैकादशीप्रस्तावे, माधवाचार्याः,—स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः । किन्तु देवार्चनादिरहितं सूतकादाविव उपवास-
मात्रं कार्यमित्यादि ।

देवार्चार्चान्यगोचैर्हरिगिरिशशिवाब्रह्मपूजा तु नित्या,

मानसेकादशौ श्रीमधुरिपुयजनं मानसं वाप्यघान्ते ।

आरभ्य पूर्वरिक्यैर्व्रतसुरयजनं स्यादथारब्धजाप्यं,

स्तोत्राद्यं तीर्थयात्राद्यनुदिवसमिह स्यादघान्ते समाप्यम् ॥

देवार्चार्चा देवप्रतिमायाः पूजेत्यर्थः । व्रतरूपं सुरयजनं शरत्-
कालौनदुर्गोत्सवादि । पूर्वरिक्यैरशौचात् पूर्वमञ्चितद्रव्यैः । जप
एव जाप्यम् । तीर्थं गङ्गागयादि । यात्रा श्रीगुण्डिचादिदेवोत्सवः ।
अशौचे सर्वकर्मनिषेधेऽपि “नार्चयित्वा तु यो भुङ्क्ते” इत्यादिवि-
शेषवाक्ये विष्णुब्रह्महरदुर्गाणां पूजायाः कार्यत्वशङ्कायां नैमित्तिक-
त्वात् स्नानजपवत् निषिद्धत्वेऽपि,

अथ सूतकिनः पूजां वदाम्यागमचोदिताम् ।

स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या क्रियया तु वै ॥

वाङ्मन्त्रियाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

इति यमोक्तिविलान्मानसौ पूजैव कार्या । पुष्पाञ्जलिचयदानं
अष्टपुष्पिकापूजा कार्येति कैश्चिद्यस्त्रिखितं तन्न चारु । अशक्ति-
विषये तयोर्विधानादशौचे प्रसराभावात् ।

यत्तु राघवभट्टेन,—जपोदेवार्चनविधिः कार्यो दीक्षावितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

इति लिखितं तदशौचाभावकत्वात् यतिब्रह्मचार्यादिविषयम् ।
तथा च,— असपिण्डगृहे नीला पूजनीयः सदाशिवः ।

इति वाक्यादसगोचगृहे पूजा कारयितव्या । सदाशिव इत्युप-
लक्षणाद्विष्णवादिदेवानामपि । एवं च सति “प्रतिष्ठितार्चा न
त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम्” इति ह्यशौर्धवाक्यस्य ब्राह्मणान्तर-
द्वारा करणान्न विरोधः ।

स्कान्दे, चन्द्रगर्मणो वैष्णवार्चाप्रतिज्ञायां,—“मया भक्त्या प्रकर्तव्यं
प्रत्यहं पूजनं तव” इति वाक्यं भगवत्प्रीतिरूपफलकामनया
यावज्जीवकृतसङ्कल्पस्यैवादेयमिति केचित्, वस्तुतस्तु नित्यारम्भायाः
विष्णुपूजायाः सन्ध्यादिनित्यकर्मवत् अशौचेतरदिनविषयत्वमेवेति
सर्वं समञ्जसम् । एकादश्यां तु मानस्येव पूजा,

सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भृञ्जीत व्रतमेतन्नलुप्यते ॥

मृतकेऽपि न भृञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

इति वाराहोक्तेः ।

माधवीये तु पचान्तरमुक्तम् । तथा च एकादशीं प्रकृत्य,
मात्स्ये,— सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥ इति ।

सूतके सूतके चैव चिख्यशौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ॥

इति वाक्यात् प्रारब्धशरत्कालीनदुर्गोत्सवादिव्रतेषु नाशौचम् ।
अशौचिद्रव्यस्य पूजानर्हत्वेऽपि तदर्थपूर्वमञ्चितद्रव्यैः पूजा ।

वृहस्पतिः,— विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा सूतसूतके ।

पूर्वमङ्कल्पितं द्रव्यं न दुष्यति कदाचन ॥

लेङ्गे,— सूतकान्तरकात्पूर्वं धर्मार्थं यत्प्रकल्पितम् ।

द्रव्यं तेन यजेद्धीमांस्तथैवोत्पादितैरपि ॥

पैठौनसिः,— विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

विष्णुः,— व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इतीदं सहस्रनामादिस्तवोपलक्षणम् ।

सर्वमङ्कल्पितेऽर्थे च तस्मिन्नाशौचमुच्यते ।

इति यमोक्तेः । तस्माद्वृत्तानां तत्तत्कर्मसु नाशौचम् । किन्तु वज्र-
दिनसाध्यानि प्रारब्धस्तवपाठजपहोमादिकर्माणि कालप्रतीचासहानि
चेत्तर्हि अशौचमध्येऽपि प्रत्यहमनुष्ठायाशौचान्त एव समाप्यानि ।

दुर्भिक्षप्राणरक्षाशमकरणविपत्त्यादिदेशादिभङ्गा-

दिश्वारम्भः समाप्तिः स्तवपठनज्ञपादेर्भवेतां न दोषः ।

पूर्वारम्भे विवाहव्रतसदनजलाधारदेवप्रतिष्ठा-

दानआद्धादिकृच्छ्रादिकमघपतने स्यात्समाप्यं तदापि ॥

नाशौचम् कचिदित्यनुवृत्तौ ब्राह्मे,—

अकालमृत्योः शान्त्यर्थं महादाने च रोगिणाम् ।

दुर्भिक्षप्राणरक्षार्थं कृतयज्ञस्य देहिनिः ॥

राष्ट्रभङ्गे स्थितस्याय पुत्रदारांश्च रक्षतः ।

यज्ञोपतापशान्त्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि ॥

तथोपसर्गात्स्वं देहं रक्षमाणस्य नो भवेत् ।

महादानपदं शान्तिमात्रोपलक्षणम् ।

दक्षः,— स्वस्थकालं त्विदं सर्वम् शौचन्तु परिकीर्तितम् ।

आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेपि न सूतकम् ॥

विष्णुः,— “न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्बृतयोः” देवप्रतिष्ठा-
पदं सर्वप्रतिष्ठोपलक्षणम्, विवाहपदं व्रतादेरुपलक्षणम् ।

याज्ञवल्करः,— अलिजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्मणि कुर्वताम् ।

सचिव्रतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संयामे देशविज्ञवे ।

आपद्यपि च कष्टायाम् सद्यःशौचं विधीयते ॥

ब्राह्मे,— निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारम्भे आहुकर्मणि ।

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कचित् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे,— न दीक्षणात् परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ।

आदिपदम् प्रारम्भकर्मोपलक्षणम्, तस्मादेतेषाम् प्रारम्भत्वे-
ऽशौचस्याबाधकत्वात् यागवत् समाप्तिरित्यभियुक्ताः ।

कृच्छ्राद्यन्तङ्गहोमद्विजभुजिकरणे दाढभोक्तोर्न दोषो
 नित्यासक्तस्य कृच्छ्रादिकविधिषु समारम्भे नापि दोषः ।
 आरम्भो नाम यज्ञे वरणमुपयमादौ तु नान्दीमुखं स्यात्
 आद्धादौ पाकसिद्धिर्ब्रतविधिषु च सङ्कल्प उक्तोऽपि सत्रे ॥
 अशौचं नो भवेदित्यतुष्टौ,

ब्राह्मे,— नित्यं ब्रतपरस्थापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

तथाच सन्ततकृच्छ्रचान्द्रायणाद्याचरणशैलस्य कृच्छ्राद्यारम्भे-
 ऽप्यशौचं नास्ति । कृच्छ्रहोमादिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दाढ-
 भोक्तोश्च नाशौचम् ।

विष्णुः,— आरम्भो वरणं यागे सङ्कल्पो ब्रतसत्रयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आद्धे पाकपरिक्रिया ॥

निमन्त्रणं तु आद्धेऽपि आरम्भः स्यादिति स्मृतिः ।

ब्रतजापयोरिति पाठान्तरम् । निमन्त्रणपक्षस्यास्मद्देशे नादर
 एव । “आद्धादौ तु पचिक्रिया” इत्यादि स्मृत्यन्तरे केवलपाक-
 सिद्धेरेवोक्तत्वात् ।

आशौच्यन्नं सपिण्डानृत इतरजना दातुरत्तुर्दयोर्वा-

ज्ञानेऽश्रौयुर्न कामादनवहिततयाशुच्यदा वा समाधाः ।

भुक्त्यर्द्धेऽप्ये तु दातुः पतति सति तदन्नाम्बुनी सन्त्यजेयु-
 र्यांगोद्वाहादिमध्ये सति तु यदपरे दद्युरन्नं तदशुः ॥

मनुः,— उभयत्र दशाहानि कुलस्थानं न भुज्यते ।

यदान्नमन्ति तेषान्तु दशाहेन विशुध्यति ॥

उभयत्र सूतके मृतके चेत्यर्थः । अपि दाहयहौचोश्चेत्यादि
पुराणवाक्यादातुरज्ञानेऽन्नस्यादुष्टत्वेऽपि,

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतवाक्यादोषः ।

या तु,— सूतकेऽपि कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति यमोक्तिः । सा ज्ञातीनां स्ववंशान्नभुक्तिपरा,

अशौचमध्ये यन्नेन भोजयेच्च सगोचरान् ।

इति ब्राह्मोक्तेः ।

आदित्यपुराणे,—

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

विष्णुः,—ब्राह्मणानामशौचे यः सहदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवा-
शौचं यावत्तेषामशौचं, अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् । इति ।

एवं च सकामाशौचान्नभोजने प्रायश्चित्तोक्तेस्तन्निषिद्धमेव ।

अकामभोजने तु अशौचिसमाशौचाचरणम् ।

आदित्यपुराणे,— भोजनाद्धं तु सम्याप्ते विप्रे दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ।

विपद्यत इति जायत इत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च षट्त्रिंशन्मते,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु तन्तरा मृतसूतके ।

अन्येहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

पुनः आदित्यपुराणे,—

विवाह्यज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्दद्यात् दाता भोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥

दद्यात् दापयेत् इत्यर्थः । न स्पृशेत् अग्नौचप्रयुक्तदोष इति शेषः ।

विवाह्यज्ञयोरिति सर्वोत्सवोपलक्षणम् ।

तथा षट्त्रिंशन्मते,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

प्रेतान्नं सूतिकान्नं यदि परसदने कापि सूते तदास्या-

प्योत्थानं नान्नमाद्यं परश्रवपतनेऽप्याश्रयमानिर्हतेन ।

उत्थानं जन्मतः स्याद्दहनि तु दशमेऽथाग्निमत्सविदाचो-

रामान्नं मृत्युशौचेऽस्थिचयनपरतः सूतके त्वादितोऽद्यात् ॥

न भुञ्जीतेत्यनुवृत्तौ,

मनुः,— उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्दृशम् । इति ।

पर्याचान्तं आचमनस्थानस्थम् ।

यमः,— प्रेतान्नं सूतिकान्नञ्च द्वादशाहं यवान् पिबेत् ।

इति यमोक्तौ प्रायश्चित्तोक्तेः तदन्नयोरभक्ष्यता ।

प्रेतान्नं प्रेतमुद्दीश्य शशिनापि दत्तम् ।

सूतिकान्नं सूतिकासुद्दिश्य पक्वम् ।

आपस्तम्बः,—

अनुत्थितायां सूतिकायामन्तःश्रवेण च ।

अस्यार्थः, अग्नौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहे सूतिका,

तदुत्थानपर्यन्तं तद्गृहे न भोक्तव्यमिति । एवं परगोचे श्रवे गृहे स्थिते तावत्कालं न भोक्तव्यं इति । “उत्थानं जन्मतोदशमदिने” इति नामकरणप्रस्तावे पारस्करसूत्रं लिखितम् । ननु अन्तःसूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवदिति पारस्करसूत्रान्तरे एकादशदिने उत्थानपदं प्रयुक्तमिति चेत् ? उच्यते । आउत्थानादित्यत्र आङ्गोऽभिविध्यर्थता । तथा च उत्थानदिनमभिव्याप्याशौचमिति । एकादशदिने अशौचापगम इति न कश्चिद्विरोधः ।

अङ्गिराः,— न दोषश्चाग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्त्रिसञ्चयनात्परम् ।

अन्नसचप्रवृत्तानामाममन्नं विगर्हितम् ॥

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां चिराचं तु व्रतौ भवेत् ।

अग्निहोत्रिणां सदाश्रदानशीलानाञ्च मृतकाशौचे पञ्चदिन-प्रभृत्यामान्नग्रहणे सूतके आद्यदिनतोऽपि आमान्नग्रहणे च न दोषः । पक्वान्नभक्षणे प्रायश्चित्तम् ।

अग्नीषोमीयपर्यन्तमपि न हि मतं दीक्षितस्यान्नमाश्लम्,

किन्वापद्येव सोमक्रयण इह कृते भोज्यमेवं विपत्तौ ।

यज्ञेऽपेक्ष्यं हि यद्यद्द्रविणमिदमवस्थाप्य वाद्यं तदन्यत्,

चातुःप्राश्ये तु भक्ष्यं न हि निगदितमाधानकर्माङ्गभूते ॥

धौम्यः,— ब्रह्मोदने च सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

ब्रह्मोदनं आधानाङ्गभूतं चातुःप्राश्यं, अत्र चत्वारः ऋत्विजः प्राश्नन्तीति विधिः । सोमोऽग्नीषोमीयपशुपर्यन्तम् । “अग्नीषोमीय-

संख्यायां यजमानस्य गृहे न भोक्तव्यम्” इति श्रुतेः । “क्रीतराजको भोज्यान्नः” इति आथर्वणश्रुतिरापदिषया । क्रीतो राजा सोमो येन स तथोक्तः । आपस्तम्बः,—“यज्ञार्थं वा विनिर्दिष्टे भोक्तव्यम्” । अस्यार्थः, यज्ञार्थम् यावद्द्रव्यमपेक्षितं तावति द्रव्ये पृथक्कृते अवशिष्टाद्दीक्षितस्थानं भोक्तव्यमिति एतदप्यापदिषयमेव ।

दुग्धेदध्याज्यतैलाञ्जनफललवणचौद्रमांसेषु मूल-

कादौ काष्ठे च मूलौषधत्वनुमनःशस्यशाकेषु पण्डे ।

पक्वे सक्त्यौ यवादौ पचनविरहिते तण्डुलादौ न दोषः,

किन्त्वाग्नौचौ न दद्यात् पर उत वितरेदाददौत स्वयं वा ॥

मरीचिः,— लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठत्वेणैवं दधिसर्पिःपयोऽप्यु च ॥

तैलौषधाञ्जने चैव पक्वापक्वे स्वयङ्गृहे ।

पण्डेषु चैवं सर्वेषु नाग्नौचं मृतसूतके ॥

अत्र पयःपदं दधिसाहचर्यात् दुग्धपरं । पक्वं सक्त्युमोदक-
गुडादि अपक्वं तण्डुलादि ।

सूत्यन्तरे,— लवणं सर्पिर्मांसञ्च पुष्पमूलफलानि च ।

काष्ठं शाकं त्वणं तोयं दधिचीरं घृतं तथा ॥

औषधं तैलमञ्जनं शुष्कमन्नञ्च नित्यशः ।

अग्नौचिनां गृहाद्ग्राह्यं स्वयं शस्यञ्च मूलकम् ॥

एतत् सर्वमग्नौचिगृहगतमपि स्वयं गृह्यमाणं न दोषावहम् ।

अग्नौचिना चेद्दीयेत तर्हि दुष्टमेव । तथा च अग्नौचीतरदीयमान-

मपि न दोषावहम् । अत्र वाक्ये शुष्कान्नपदेन तण्डुलादेर्यहणम्^(१) ।
ननु वाक्यद्वयेऽपि अग्नौचिगृहस्थितजलस्यापि ग्राह्यत्वमिति चेत्, न ।
तस्य त्वत्यन्तासम्भवे त्वयाचितविषयत्वात् ।

अन्यथा,— सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारौ विशेषतः ।

पिवेत्पानीयमज्ञानात् सम्यक् स्थायात् सृशेत वा ॥

पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।

इत्याद्यङ्गिरःप्रमृतिवाक्यमनर्थकं स्यात् । “भोजनकाले अग्नौ-
चपाते तु अन्यस्य गृहाज्जलमानीय आचमनीयं” इत्याद्यपि
व्यर्थं स्यात् ।

विप्रादाग्नौच्युक्तादलनप्रमृतिभिः संस्क्रियाभिर्विशोधयम्,

धान्याद्यं ग्राह्यमामं गदितमपि विपत्तौ तु पक्वान्नवर्जम् ।

विप्रैः सत्शुद्रजातेः परमिह तु पणाः कर्षिकास्तान्निकाख्या,

ग्राह्या उक्ता अतोऽस्मिन् रजतमपि हिरणादिकं ग्राह्यमाहुः ।

अङ्गिराः,— संस्कारैः शुध्यति ह्यामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्माद्धान्यं ग्रहीतव्यं मृतिसूतान्तरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं क्षत्रियात्तथा ।

वैश्वेभ्यः सर्वधान्यानि शुद्रात् ग्राह्याः पणास्तथा ॥

संस्कारैः दलनादिभिः । “एतच्चापद्रुतस्य” इति कल्पतरु-
काराः । तान्निकाः कर्षिकाः पणाः, पणानां ग्राह्यत्वोक्तेः । रज-
तादौनामपि ग्राह्यत्वमित्यभियुक्ताः ।

पूर्वाग्नौचेऽपि तातः सुतजनुषि विलोकास्त्रमस्याप्यदृष्ट्वा,

(१) तण्डुलसकृद्वादेर्यहणम् ।

वा नाडीच्छेदनात् प्राक् शुचिरभिषवणात् गोसुवर्णादि दद्यात् ।

न स्नानं षण्डपुव्योर्जनुषि भवति संसर्गजाग्रौचपाते,

पिचोस्तदृष्टवित्तरपि सुतप्रमुखा वैश्वदेवादि कुर्युः ॥

अभिषवणात् स्नानात् ।

प्रजापतिः,—अग्रौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाग्रौचं न बाधकम् ॥

अतएवैतदनापद्विषयम् । पारस्करः,—“जातस्य कुमारस्या-

च्छिन्नायां नाद्यां मेधाजननायुष्ये करोति” इति जातकर्म्म उक्तवान् ।

शङ्खलिखितौ,— “कुमारप्रसवे नाद्यामच्छिन्नायां गृह्णति-

हिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेऽप्यदोषः” अपि शब्दात् कुमार-

प्रसवनिमित्तदत्तद्रव्यान्तरपरिग्रहेऽप्यदोषः ।

सुमन्तुः,—सूतके तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा सचेलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणम् ॥

सम्बर्त्तः,—जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते ।

एतद्वाक्यात् पुत्रसुखदर्शनाभावेऽपि पितुः स्नानम् । कन्योत्-

पत्तौ तु पितुः स्नानाभावः ।

तथाचाङ्गिराः,—नाग्रौचं विद्यते पुंसः संसर्गश्चेन्न गच्छति ।

रजः स्रवति च स्त्रीणां तच्च पुंसि न विद्यते ॥

पुंसः पितुः रजःप्रावत्ये स्त्रीजननात्, यस्या रजः, तस्या

एवाङ्गाग्रौचम्, न पितुः । जननीस्पर्शने तु पितुरपि स्नानं वक्ष्यति ।

तथा च, अङ्गाग्रौचापगमार्थं दुहितृजनुषि स्नानाभावः । एवं च

“स्नानोपस्पर्शनादेव पिता शुद्धः” इति वाक्यस्य, पुंजननविषय-

त्वम् । नपुंसकोत्पत्तावपि भूयसः स्त्रीधर्मस्य दर्शनात् स्नानाभावः ।
तथा च जैमिनिसूत्रं “विरोधिधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वं”
इति । अतएव एतत् सर्वं विविच्य कालिदासचयिनिभिरप्युक्तं
“पुत्रीमज्जनतोऽथ सर्वजननीस्यर्घं दशाहात् शुचिः” इति । पुत्री
(पुत्रवान्) न तु तातादिशब्दः प्रयुक्तः गृहपतेर्वक्ष्यमाणस्रगृहस्थि-
तदुहितप्रसवनिमित्तादिसंसर्गाशौचे पुत्रादिद्वारैव वैश्वदेवादिक-
रणम् । सर्वार्थत्वाद्देश्यदेवक्रियादीनामलोपः ।

तथाचाङ्गिराः,—अशौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तत्र न लुप्यन्ते गृह्याणां न च तद्भवेत् ॥

गृह्याणां गृहभवपुत्रादीनां, गृहद्रव्याणां च इत्यर्थः ।

स्मार्त्ताग्नौ कर्म किञ्चिन्न भवति तु कृतः पौर्णमास्यश्चरुश्च,—
दारभ्यत्वात् समाप्तो भवति किल तदाशौचपातेऽपि दर्शं ।

श्रौताग्नावग्निहोत्राज्जतिमुखमखिलं नित्यकर्माण्यशौचे,

स्नानात्तत्कर्मशुद्धैः स्वयमपि कुलजैरन्यगोत्रैश्च कार्यम् ॥

यद्यपि,— अकृतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ।

तथा,— कृतमोदनसक्थ्यादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

श्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति ह्यं चिधा बुधैः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे उक्तम् ।

जावालिनापि,—जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥

इत्युक्तम् । शालाग्निः स्मार्त्ताग्निः केवलशब्दात् पचादिपिण्ड-
पितृयज्ञनिषेधः ।

पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातुकर्णवाक्यात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्प इति । तथापि,—

सूतके मन्त्रवत् कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

इति स्मृतेर्न किञ्चित् स्मार्त्ताग्नौ कुर्वन्ति । किन्तु स्मार्त्ताग्नावपि पौर्णमास्यचरौ कृते त्वमावास्यायामग्नौचपाते त्वारब्धत्वात् समापनमेव ।

पौर्णमास्यादिदर्शान्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

इत्युक्तेः । औताग्नौ तु पारस्करः,— नित्यानि विनिवर्त्तन् वै तानवर्जम् । वैतानिकानि नित्यान्यच दर्शपौर्णमास्याश्रयणाग्निहोच-
चातुर्मास्यादीनि ।

व्याघ्रपादः,— “औते कर्मणि तत्कालं प्रातः शुद्धिमवाप्नुयात्” ।

अग्नौचमध्येऽपि चत्विक् यजमानश्चेत्यर्थः ।

मनुः,— “न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्” । सनाभ्यः
सपिण्डः । तत्कर्म औतेष्वात्विजं असगोचालाभे कर्म कुर्वाणो
नाशुचिर्भवेदित्यपि शब्दार्थः ।

नित्यः सोमोऽपि तद्वत् पशुरुपरि तयोः पर्वसत्त्वान्न कार्या,
वन्ते पर्वण्यग्नौचं यदि पतति नवान्नेष्टिरचागते स्यात् ।

नाग्नौचे स्यात्प्रवासो न च भवति निजस्त्यार्त्तवेष्टाद्विपत्तौ,
सोऽप्यत्राय प्रवेशो न च भवति भवेत् पर्वप्राते तु सोऽपि ॥

निरूढपशुवन्धसोमयोर्नित्ययोरपि पर्वान्तरभावकाग्रत्वात् नाग्नौ-
चेऽनुष्ठानम् । आश्रयणमप्यन्तिमपर्वगतमनन्यगतिकत्वात् अन्ते-
कार्यम् ।

मृतके मृतके चैव यस्य भार्या रजस्वला ।

प्रवासे गमने तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

इत्यग्नौचे पत्न्या रजस्यपि प्रवासः निषिद्ध एव । तथाप्यात्यायिके कार्ये शुद्धिविधानादेव विपत्तौ तु प्रवासे कार्ये अग्न्युपस्थापनं कार्यम् । तथा प्रवेशोपस्थापनञ्च पर्वसन्निधावावश्यकत्वात् कार्यमेव ।

पिचोर्मध्ये दशाहं यदि भवति सुतः साग्निको दर्शपाते,

त्यक्त्वास्मिन् पैत्रयज्ञं सकलमनुचरेच्छ्रौतदर्शोक्तकृत्यम् ।

अस्मिन्नावत्सपिण्डीकरणमृषिगिरा यन्निषिद्धं विना तत्,-

नो युक्तः पिण्डयज्ञस्तदितरविहितश्रौतलोपः कुतः स्यात् ॥

स्यतिसंग्रहे,— दशाहमभ्यन्तरे यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वं सर्वदा तस्य यावदाभूतसंज्ञवम् ॥

कार्ष्णाजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राचेत् कुह्ररब्दोपरौतरः ॥

इतरोऽजग्निः ।

जावालिः,— नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापौ भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायते ॥

“असपिण्डी सपिण्डनमहत्वा” इति कल्पतरुकाराः ।

एवं च दशाहमध्ये दर्शपाते सपिण्डीकरणमात्रस्य निषिद्धत्वात् सपिण्डीकरणं विना च पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानस्य निषिद्धत्वात् तमेव विना श्रौतमन्यद्दर्शकर्म कार्यमित्यभियुक्ताः । मातुः पिण्डपितृयज्ञे प्रवेशाभावेऽपि,

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाग्दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति वाक्यान्मातुरपि सपिण्डीकरणं कृत्वैव पिण्डपितृयज्ञ-
करणमिति । मातृदशाहमध्येऽप्येवम् । विमातुस्तु स्वकाल एव
सपिण्डनमिति वक्ष्यते ।

साग्निस्त्वेकादशाहे यदि पतति कुङ्कुर्द्वादशाहेऽथवान्या-

ग्नौचे कृत्वा सपिण्डीकृतिमपि तनुयात् श्रौतदर्शाक्तकृत्यम् ।

यागोऽग्नौचे समाप्यो यदि भवति रजो योषितो यागमध्ये,
तच्छुद्धौ तत्समाग्निस्त्वघविगमभवे पर्वके जातकेष्टिः ॥

वृहस्पतिः,— द्वादशैकादशे वाङ्नि साग्निः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

शावाग्नौचस्य मध्येऽपि कुर्यादेवाविशङ्कयन् ॥

इति पुत्रस्य साग्निकत्वे द्वादशाहे दर्शपातेऽग्नौचेऽपि द्वादशाहे
सपिण्डीकरणम् । एकादशाहदिने दर्शपाते तु एकादशाह एव ।
अग्नौचानन्तरं दर्शपाते तु अग्नौचापगमदिने सपिण्डनम् । देये
पितृणामित्युक्तेः ।

* ब्राह्मे,— गृहीत मधुपर्कास्य यजमानस्य ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्वद्गृहीतदीचस्य चैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्ववस्थे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

ऋत्विजां मधुपर्कग्रहणानन्तरं यजमानस्य दीचायाः पश्चात्
पतितमग्नौचं तत्कर्मसमाप्तिपर्यन्तं न भवतीत्यर्थः । तथाचाग्नौचेऽपि
यागसमाप्तौ न दोषः । यागस्य मध्ये पत्नीरजोदर्शने तत् शुद्धावेव

यागसमाप्तिः । ‘यस्य पत्नी अनालम्बुका स्यात् तामवरुध्य यजेत’
इति श्रुतेः ।

अनालम्बुका (रजोवती) श्रौतमपि जातेष्ट्यादिकं अशौचाप-
गमपतिते आद्ये पर्वणि कार्यं, नाशौचमध्ये । तथाच पूर्व-
मीमांसायां चतुर्थाध्यायतृतीयपादोऽनविंशाधिकरणस्य संग्रहकारिका
माधवीये,—

जातकर्मानन्तरं स्यादशौचापगतेऽथवा ।

निमित्तमन्निधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥

इति । अशौचानन्तरकार्या जातेष्टिरशौचानन्तरपतिते पर्वण्येव ।
“य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायाम् पौर्णमास्याम्
वा यजेत” इति श्रुतेः । सामान्यतः सर्वासामिष्टीनां पर्वण्येव
विधानात् ।

अङ्गाशौचं समग्रे भवति हि मृतके व्याप्य तुर्याहमस्मिन्,
खण्डे भागं तृतीयं न तु जनुषि कुले स्नानमस्मिन् वसुः ।
मातुः सूत्यन्तमेव स्पृशति यदि पिता तां तदन्तः ससूत्या-
शौचोऽङ्गाशौचयुक्ता अपि कुलजनना^(१) द्वादिस्वाध्याये ॥

सम्बर्त्तः,— ततः सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्यर्गो विधीयते ।

ततः पूर्वमङ्गाशौचमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,— चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्गो ब्राह्मणस्य तु ।

जेजस्य पञ्चमे ज्ञेयः सप्तमे च तथा विशः ॥

शूद्रस्य दशमेऽप्येवं खण्डाशौचं त्रिभागतः ।

(१) कुलजनना ।

चक्षुष्य पञ्चम इत्यादि तु चक्षियादीनां द्वादशाह्वाद्यशौचपक्षे,
अस्मद्देशे तु सर्ववर्णानां द्वाहाह्वाशौचपक्षाश्रयणात् चतुर्थेऽहन्येवास्थि-
चयनमङ्गाशौचं च तावत् ।

देवलः,—अशौचकालात् विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

सूतके तु सूतिकां विना कुलेऽङ्गाशौचाभावः ।

तथाचाङ्गिराः,—सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शा नैव दुष्यति ।

ब्राह्मे तु विशेषः,—

अन्यास्तु मातरं स्तद्धत् तद्गृहं न व्रजन्ति चेत् ।

मपिण्डाश्चैव संस्पृश्याः सन्ति सर्वेऽपि नित्यशः ॥

शङ्खलिखितौ,—“स्नानोपस्पर्शनादेव पिताशुद्धः, नाङ्गीच्छेदनात्
परं दशरात्रपर्यन्तं मातुरप्यङ्गाशौचम्” ।

तथा च हारीतसूत्रं,—“अत ऊर्ध्वमसमालम्भनमादशरात्रा-
दिति” ।

देवलोऽपि,—“माता शुद्धेदशाहेन” । इति ।

यदि पत्न्यां प्रसूतायां नरः सम्पर्कमृच्छति ।

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥

पारस्करः,—“स्पर्शतश्च पितुर्नतरेषाम्” । इत्यनेन षडङ्गविदपि
ब्राह्मणः पिता सूतिकास्पर्शं दशरात्रपर्यन्तमङ्गाशौचीत्यर्थः । अन्येषां
तु तत्स्पर्शं स्नानमात्रम् ।

तथाचाङ्गिराः,—संस्पर्शं सूतिकायाश्च स्नानमात्रं विधीयते ।

ज्ञातौनामपि द्वित्रिचतुरादियत्किञ्चिदशौचमन्निपाते त्वशौ-
चापगमान्तमङ्गाशौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,— सर्वमङ्गमसंस्पृश्यं तत्र स्थासूतके सति ।
सूतकमध्ये सूतके नितरां मृतकमध्ये मृतके ।

पित्रोर्मृत्यां शरीरं गृहमग्नौ भवेदर्धमेकं न दैवम्,
पितृव्यं कर्मापि काम्यं परगृहपचनचौद्रमांसाशनं च ।
स्वाध्यायान्याब्दिकाद्युत्सवशुभकरणं चेत्तृतीयादि न स्थात्,
किन्तु सुनिर्णयनैमित्तिककरणपरप्रेतकृत्यान्यपौह ॥
षण्मासान् स्थादिमातुर्मरण इदमधं व्याप्य भार्याविनाशे,
चीन् मासान् स्थादशौचज्जदितमपि सुतभ्रातृनाशे त्रिपचान् ।
तन्मध्ये चेत्सपिण्डीकरणमपि कृतं काम्यकृत्येऽपि वृत्ते,
द्रव्यादानादिरूपेऽधिकृतिरपि मता पूर्त्त इष्टेऽपि तत्र ॥
दानं नित्यव्रताङ्गं ग्रहणमिहिरसङ्गान्तिदाने च पैत्रो,
यज्ञश्चरामनीराशयसुरसदनान्यन्नदानञ्च पूर्त्तम् ।
द्रष्टुं त्वातिथ्यमुक्तं श्रुतिपठनतपःश्रौतशालाश्रिकाया,—
नर्वदौदानमुक्तं स्मृतिषु निगदितं वैश्वदेवोऽपि सत्यम् ॥
नोद्वाहे दारसत्वे त्वधिकृतिरितरान्नादिभुक्तौ महे नो,
दर्शादौ दीपदाने निपवन इह न प्रेतपचे गयायाम् ।
नान्येषां तर्पणेनाब्दिक इव जननीवार्षिके नाधिकार,—
स्ताताब्देऽथास्ति ताताब्दिक इह जननीवर्षमध्येऽधिकारः ॥

इति चतुर्भिः कुलकम् । अन्याब्दिकादि इत्यनेन पित्रव्यादि-
तर्पणस्यापि संग्रहः । इतरान्नादि इत्यनेन मांसमाचिकयोः संग्रहः ।
महे उत्सवे । दर्शादित्यनेन अष्टकान्वष्टकाद्युगाद्यादीनां संग्रहः ।
निवपनं, निवापः श्राद्धमिति यावत् । दीपदाने प्रदीपामावा-

स्यायां दीपदाने । गयायामित्यत्रापि निवपन इत्यन्वयः । अन्येषां
पितृव्यादीनां इवशब्देन यथा पित्रोर्वर्षमध्ये पितृव्यादितर्पणश्राद्धे
न कार्यं, तथा जनकवर्षे जननीवार्षिकमपि न कार्यमित्यर्थः ।
जननीवर्षे तु जनकसांवत्सरिकं कार्यमितीयान् मातृतः पितुर्भेदः
इति सूचनार्थं अथशब्द उपात्तः ।

विश्वामित्रः,— पिता चोपरमेष्ठस्य गृहं तस्याशुचिर्भवेत् ।

पितेति माताप्युपलक्ष्यते । गृहमिति देहोऽपि ।

तथा च देवीपुराणे,—

प्रमृतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पितृव्यं स्थाद्यावत्पूर्णे न वत्सरः ॥

महागुरुनिपाते च सर्वकर्माणि वर्ज्येत् ॥

महागुरुः मातापितरौ ।

पुनर्विश्वामित्रः,—

स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायश्चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

स्नानमिति तीर्थस्नानम् । “तीर्थस्नानं महादानं” इत्येतत्
समानम्, यमोक्तेः । स्वाध्यायो वेदपाठः । अन्यतर्पणमिति पितृ-
व्यादिश्राद्धसुपलक्ष्यते ।

शातातपः,— अन्यश्राद्धं परान्नञ्च मधु मांसञ्च मैथुनम् ।

वर्जयेदब्दमेकञ्च महागुरुनिपातने ॥

मधु चौद्रं । मैथुनं विवाहः । यमः,— “माङ्गल्यसुत्सवं काम्यम्”
इति निषेधं प्रकृत्योवाच । इति सामान्यतोऽग्नौचप्रकरणेऽपि “तथैव

काम्यम् यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते” इति व्याघ्रोक्तेः काम्येष्वनधिकारो न नित्यनैमित्तिकयोः ।

तथा,— अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कूर्युः संवत्सरात् पूर्वं नैकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति बृहन्मनूक्तेः ।

पितृव्यादीनां प्रेतकार्याणि “नैकोद्दिष्टं न पार्वणं” इति कुलभेदेन द्विविधमप्याब्धिकं न कार्यम् ।

विमात्रादिविषये बृहन्मनुः,—

पित्रोरब्धमग्नौचं स्यात् षण्मासान् मातुरेव च ।

मासचयन्तु भार्यायास्तदूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः ॥

मृताविति शेषः । मातुरिति विमातुः पित्रोरिति पूर्वमुक्तत्वात् ।

कनिष्ठमातुः षण्मासान् मातापित्रोश्च वत्सरम् ।

इति वाक्यान्तरात् अपकृत्य सपिण्डीकरणे कृते काम्येष्वप्यधिकारः । तथा प्रतिग्रहादिष्वपि । तथा च मातृस्थे,—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभाक् भवेत् ।

वृत्तपूर्त्तैष्टियोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

वृत्तं प्रतिग्रहादि द्रष्टुं यागादि गृहस्थो भवेदित्यनेन पुत्रः स्वविवाहं कुर्यात् । गृहस्थपदस्य संगृहीतदार एव मुख्यार्थत्वात् । ननु गृहस्थाश्रमविहितकर्मानुष्ठानयोग्यतापरत्वमसु ? इति चेत् न । लक्षणाप्रसक्तेः मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अनङ्गीकारात् । अत्र पूर्वैष्टियोः परिगणनं पूर्वाचार्यैः कृतम् ।

तथाचाग्नेयपुराणे,— वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तधर्मं च मुक्तिदम् ॥

तथा,— ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसङ्क्रमणेषु च ।

द्वादश्यादौ च यद्दानं पूर्त्तं तदपि नाकदम् ॥

कात्यायनः । आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव, तथा ब्राह्मणा-
नपि भोजयेत् पूर्त्तरिति ।

दृष्टक्षत्रं महाभारते,—

एकाग्निहोत्रवहनं चेतायां यच्च ह्ययते ।

अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥

जातुकर्णः,— अग्निहोत्रं तपः श्रौचं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च दृष्टमित्यभिधीयते ॥

द्वादश्यादीत्यादिपदेन जन्माष्टम्यादिब्रताङ्गदानसंग्रहः । एतेन
चेत्रतीर्थादियानादीनां अत्रानुक्तेर्न तत्करणं समाचारस्यैवमेव ।

तथा वचनवलात् भार्यायां विद्यमानायां विवाहान्तरकरणा-
भावः । एवं मातापित्रोर्वर्षं सपिण्डीकरणे कृते पितृव्यादितर्पण-
श्राद्धादिकं न कार्यम् ।

यमः,— माङ्गल्यमूत्सवं चैव परपाके च भोजनम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मधु मांसं परान्नञ्च मैथुनं चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥

दृढमनुः,— दीपदानं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपाचिकम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मैथुनमत्र विवाहः, विवाहं विना मिथुनत्वासम्भवात् । ननु

“गृहस्थश्च ततो भवेत्” इत्युक्तौ विवाहः कार्यं इत्युक्तम् । अत्र च निषेध इत्युभयोः कथं सङ्गतिरिति चेदुच्यते । विद्यमानपत्नीकेन पत्यन्तरस्त्रीकारो न कार्यं इत्युभयोर्न विरोधः । तथा च पूर्वम-
विवाहितो मृतपत्नीकश्च विवहेदिति निष्कर्षः । तदेतत् विविच्य
“नोद्वाहेदारसत्वे” इत्यस्मात्कारिकायां निविद्धम् । दृढमनूक्तौ
अपरपाच्छिकमिति अपरपक्षे विहितामावास्याश्राद्धम् । एतदष्ट-
कान्वष्टकायुगाद्यादीनामुपलक्षणम् । अतएव प्रेतपक्षश्राद्धमपि न
कार्यम् तस्य नित्यकाम्यत्वात् । “पितर्युपरते” इति वक्ष्यमाणोक्तेः ।
मातापितृविषये दृढन्मनुः,—

पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्त्तते ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुः श्राद्धादृते समाः ॥

समाः सांवत्सरिकं वर्जयित्वा इत्यर्थः । इदं सन्निहितवाक्येन
सम्बध्यते, न पूर्ववाक्येनापि ।

मातर्यपि च वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम् ।

तस्या न वत्सरं कुर्यात् प्रेते पितरि च क्वचित् ॥

इति शङ्खगेक्तेः, इति कृत्यकौमुदीकारादयः । कुर्यादिति
पुनरुपादानात् नञः पूर्ववाक्ये सम्बन्धशङ्का नास्त्येवेति तन्मतं समी-
चीनम् । तस्मात् जनकमरणान्दे मातृवार्षिकमपि न कार्यम् ।
मातृमरणान्दे तु पितृवार्षिकश्राद्धमात्रं कार्यमितौयानेव भेदः ।
अमावास्यादिनित्यश्राद्धानि उभयोरप्यन्दे न कार्याणीति सिद्धान्तः ।
अत्र विप्रमिश्रैः “स्यते समाः” इत्युभयत्रापि योजयित्वा अस्मद्देशे
निर्विशानं मातृसांवत्सरिकानुष्ठानाद्यसम्बद्धव्यायाभावादनुसङ्गाधि-

करणन्यायसम्भवादुभयोः संवत्सरे उभयोः सांवत्सरिकं कार्यमिति
यल्लिखितं तन्न विचारसहम् इत्यस्मत्पितृचरणाः ।

तथाहि,—

अनुषङ्गाधिकरणेषु असम्बद्धव्यवायाभावो नानुषङ्गनिमित्तम् ।
किन्तु आकाङ्क्षादिसङ्गाव एव तन्निमित्तमिति विचारितं “पितर्यु-
परते” इति वाक्ये आकाङ्क्षादिविरहाच्चानुषङ्गप्रसङ्गोऽपि । अनेनैवा-
स्वारस्येन “मातर्यपि च” इति वाक्यस्य प्रामाण्ये मातृसांवत्सरिके
विकल्प इति तैरप्युक्तम् । शङ्खस्मृतौ तदाक्यस्योपालम्भादप्रामाण्य-
शङ्का दूरापास्तैव । यद्योक्तं विकल्प इति तत्रापि प्रष्टव्यम् । किं
वाक्ययोर्विरोधाद्विकल्प इति कल्पनीयम् ? अथवा स्मृत्याचारयो-
रिति ? तत्र न प्रथमः, उभयोर्वाक्ययोरपि संवत्सरे मातृसांव-
त्सरिकानुष्ठानाभावस्य स्पष्टमभिहितत्वेन विरोधाभावात् तस्माद्
द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयः । सोऽप्युक्तः । तथाचारस्य कृत्यकौमु-
द्यादिषु अलिखितत्वेन अनादृतत्वात् । स्मृत्यपेक्षयाद्यन्तरितप्रामाण्ये-
नाचारस्य दुर्बलत्वमिति सिद्धन्ताच्चेत्यलमतिविस्तरेण । विस्तरस्तु
अस्मत्कृते शृङ्गिमारे द्रष्टव्यः इति चतुष्कस्य ।

अथ वाङ्माशौचशृङ्गिः ।

सर्वे वर्णा अहोभिर्दशभिरिहगतैः सङ्कराश्चानुलोम्यो-

त्पन्नाः शृङ्गिन्मथो तेऽभिषवणशृङ्गिः प्रातिलोम्योद्भवश्चेत् ।

विंशत्या स्त्री शृङ्गिः स्यात् सुतजनुषि दिनैस्त्रिंशता स्त्रीप्रसूतौ,

योषित्पुंसोर्यमत्वाज्जनुषि गुरुसदृग्भागतस्त्रिंशतैव ॥

यद्यपि,— शृङ्गेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शुद्रो मासेन शुध्यति ॥

इति मनुनोक्तम् ।

तथापि,— सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरथ वा इति शातातपो ऽब्रवीत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यात् अस्मद्देशे सर्वेषां वर्णानां दशाहाशौचसमा-
चारः । दशाहेन इत्यादौ गतेनेति शेषः । अनुलोमसङ्कराणामपि
दशाहाशौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,—शौचाशौचं प्रकुर्वीरन् शुद्रवद्वर्णसङ्कराः ।

इति । प्रतिलोमसङ्कराणान्तु सूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मलापकर्ष-
स्नानमात्रम् । “प्रतिलोमा धर्महीनाः” इति गौतमोक्तेस्त्वेषां
विधनधिकारात् । यत्तु,—

एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

व्यहात्केवलवेदज्ञो निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥

तथा,— सम्यक्विनिवृत्तानां न प्रैतं नैव सूतकम् ।

इति पराशरवाक्यं तत्कलौतरयुगविषयम् ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ स्थान्मोहकिल्बिषी ॥

इति हारौतोक्तेः । तेन गुणतारतम्यादिनाप्यशौचसङ्कोचो न
कलौ । मरणग्रहणं जन्मनोऽप्युपलक्षणं, विप्रग्रहणं क्षत्रादेरपि ।
पैठैनसिः,— “सूतिकां पुत्रवतीं स्नातां विंशतिरात्रेण कारयेत्
मासेन स्त्रीजननीम्” इति पुत्रवतीं, पुरुषजननीमित्यर्थः । मासोऽत्र
मावनः, अशौचे तन्मासस्यैवोक्तत्वात् ।

तथा च शङ्खव्यासौ,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।

ननु पुत्रकन्ययोर्यमलतया जनने तु मातुः केन शुद्धिरिति चेत् ? अत्र केचित् यमलतया पुत्रकन्ययोर्जनने प्रथमतो यज्जन्म स्त्रियाः पुंसो वा, तज्जननेनैव मातुरग्नौचम् प्रथमतस्तस्यैव प्रवृत्तत्वात्, द्वितीयस्य तन्मान्तरौयकत्वात् तदननुबन्धत्वेन पृथग-
ग्नौचप्रयोजकत्वाभावात् द्वयोरप्येकसंप्रयोगजन्यशुक्रशोणितजन्यत्वेन एकत्वाच्च । तन्मन्दमेवेति अस्मत्पितृचरणाः । तथा,—

गुरुणा लघु बाध्येत लघुना नैव तद्गुरुः ।

इति वक्ष्यमाणवृहन्मनुवचनेन लघुनः पुत्रजननाग्नौचस्य गुरुणा स्त्रीजननाग्नौचेन बाधात् मासेनैव मातुः शुद्धिः ।

अथोच्यते,—

न वर्द्धयेद्दघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

इति वचनात् पुत्रजननाग्नौचस्य वल्लवत्वमिति । तदपि मन्दम् । लघुगुरुविचारस्य उच्छेदापत्तेः । “न वर्द्धयेत्” इत्येतस्य तु अग्नौ-
चस्य दशाहप्रभातश्रवणे त्रिदिनवृद्धिनिषेधपरत्वमिति वक्ष्यते ।
तथाच कन्यापुत्रयोर्यमलतया जनने स्त्रीजननेनैव मातुरग्नौचमिति सिद्धान्तः ।

योषित् मासावृतौ स्याच्छुचिरभिषवणात् स्पर्शने औचक्ये,
तुर्थाहे पञ्चमाहे स्रवविरहवती चेद्रतौ स्मार्त्तकृत्ये ।

षण्मासान् माससंख्यैरपि गतदिवसैः सर्वथोर्द्धं ससूत्या-

शौचोऽथो सर्वसूतौ दशदिवसपरं श्रौतकृतस्पर्शयोग्या ॥

वशिष्टः,—“चिरात्रे रजस्वला शुचिर्भवति” चिरात्रे गते इति शेषः ।

शङ्खः,—शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि न शुद्धा दैवपितृव्ययोः ।

दैवे कर्मणि पितृव्ये च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति ॥

भर्तुरपि पादसम्बाहनादिव्यापार एव शुद्धा, न स्मार्त्तकर्मणि ।
किन्तु श्रौतकर्मसु शुद्धा । तथाच कात्यायनसूत्रम्,—“पत्न्या उद-
क्याया दौक्षारूपाणि विहाय इत्युपक्रम्य चिरात्रान्ते गोमयमिश्रेण
उदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति” इति । पञ्चमेऽह्नि तु
स्मार्त्तकर्मसु अभिगमने चाधिकारवतीति सिद्धम् । चतुर्थदिनरात्रौ
अभिगमने चाधिकारोऽस्यायुर्गुणरहितपुत्रोत्पत्तिरूपदोषसहिष्णो-
रिति पूर्वं लिखितम् ।

अत्र यद्यपि केचित्,—

एकाकिन्यो विवाहादौ देशभङ्गेऽथवापदि ।

उपोषणेन शुध्यन्ति सद्यो नार्यो रजस्वलाः ॥

अत्रिः,—रजस्वला यदा जाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादवांगशुचिलं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरवांगिकाहं विंशतेर्द्वाहम् ।

यस्यास्तु नियमेनाष्टादशदिनमध्ये भूयो रजोदर्शनम्, तस्याः
स्यादेव चिरात्राशौचमिति विज्ञानेश्वरा व्यवस्थापयामासुः । तथापि
एकाकिस्त्यादौनामपि तथाचारो न दृश्यत इत्यस्माभिः तत्किञ्चिन्न
निवद्धम् । यद्यपि स्मृत्यन्तरे वर्णविशेषे त्वशौचविभिन्नत्वमुक्तम् ।

अतौ तु न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ।

इति मनूक्तेः, सर्ववर्णस्त्रीसाधारणोऽयं विधिः ।

द्वतीयमासमारभ्य षण्मासान्तं तु व्यवस्था ब्राह्मे,—

षण्मासाभ्यन्तरे यावत् गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदामाससमैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्द्धं स्वजात्युक्तमग्नौ च तामु विधत्ते ।

तासामिति वज्रवचनात् स्वजात्युक्तमिति लिङ्गाच्च सर्ववर्णस्त्री-
साधारणमिदम् । अत ऊर्द्धमित्युक्तेः सप्तमादिसप्तमासेषु जातमृतौ
मृतजनेन च सर्वथा मातुः सूतकाग्नौ चमेव । “प्रजातायाश्च दश-
राचाग्नौ चम्” इति कात्यायनसूत्रात् सूतिकाया दशराचादूर्द्धं
श्रौतेऽधिकारः ।

यन्तु,— ब्राह्मणी चक्षिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ।

गतैः शूद्रा च संस्पृश्या चयोदशभिरेव च ॥

इति ब्राह्मवचनम् । तदनूढापरम् । यदा शूद्राणाम् मासाग्नौ च-
पक्षाभिप्रायम् ।

दशाहमेवाग्नौ चन्तु सर्वेषामपरे विदुः ।

इति दशराचाग्नौ चपक्षस्य अस्मद्देशे सर्ववर्णानामादृतत्वात् ।

सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति ।

इति वचनान्तरेण च सर्वस्त्रीणामपि दशराचात्परं स्पर्शयो-
ग्यत्वमेव ।

स्त्रावः स्नान्तुर्यमासावधिरथ कथितः पात आषष्ठमासम्,

सद्यःश्रौचं कुले स्नात् स्नानमिह पितुः स्नादथाप्रसूतिः ।

षष्ठोर्द्धं मासयुग्मे स पिबकुलभुवां जातमृत्यां मृतस्योत्-

पत्तौ तिस्रो निशाः स्युः श्वसिति यदि शिशुः पूर्णमचाप्यशौचम् ॥

स्मृतिः,— आचतुर्थ्याङ्गवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अपप्रसवसंज्ञा स्यात्सप्तमाष्टममासयोः ॥

स्त्रावपातयोः सपिण्डानां सद्यःशौचम् । षण्मासाभ्यन्तरमिति
ब्राह्मोक्तौ वाक्यशेषे,—

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ।

इत्युक्तेः । गर्भस्त्रावे पितुः स्नानमात्रम् । “सप्तमाष्टममासयोस्तु
जाते मृते मृते जाते कुलस्य चिरात्रम्” इति हारीतोक्तौ जातशब्द-
लिङ्गात् सपिण्डानां चिरात्राशौचमेव । पितुरप्यनयोर्मासयोस्त्य-
हाशौचम् ।

जीवन् जातो यदि प्रेथान मृतो वा यदि जायते ।

सूतकं मातुरेव स्यात् पित्रादीनां चिरात्रकम् ॥

इति वृहन्मनुवचनात् हारीतोक्तकुलशब्दस्य पित्रादिपरत्वेन
व्याख्यानाच्च । मातुरशौचं तु पूर्वश्लोके लिखितम् । सप्तमाष्टममास-
योरपि बालजीवने सपिण्डानां समानोदकानां यथायोग्यं सम्पूर्णा-
शौचं उत्सर्गसिद्धमेव ।

सर्वेषां प्रेतजाते भवति हि नवमाद्येषु मासेषु पूर्णं,

जातप्रेते तु वप्नुर्जनुरवधि दशाहाघमङ्गाशुचित्वं ।

ज्ञातीनां नाघमात्रं यदि तु शिशुमृतिः स्मृतिमध्येऽपि नाङ्गी-
क्रेदोर्द्धं तत्र ताते जनुरवधि दशाहाघमन्येषु नाघम् ॥

नवमादिमासे मृतजाते, पारस्करः,—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ तु कौर्म,—

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्थान्मरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वसृश्व एव च ॥

सद्यः श्रौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

तत् सूतकं जननाश्रौचमित्यर्थः । तथाचात्र पित्रोर्जननावधि-
दशरात्रम् । सपिण्डानां सद्य इति वचनात् पितुरप्यङ्गाश्रौचं
दशाहान्तं इत्यस्मद्देशे व्यवस्था सुस्थिरा । अन्यप्रकारा व्यवस्था यथा
वृहत्प्रचेताः,—

सुहृत्तं जीवितो बालो यदि पञ्चलमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःश्रौचास्तु गोत्रिणः ॥

सुहृत्तमपि नाङ्गीच्छेदोपलक्षणम् । या चाप्यन्या व्यवस्था, नाङ्गी-
च्छेदात् पूर्वं बालमरणे पुनर्हारीतः,— “जाते मृते मृते जाते
पुनर्वादशाहं सपिण्डानां” । इदं नवमदशमादिमासविषयम् । पुन-
र्हारीतवचनस्य सप्तमाष्टममासयोः व्यहाश्रौचविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रस्थिते तस्य बान्धवैः ।

शावाश्रौचं न कर्त्तव्यं सूत्यश्रौचं विधीयते ॥

इति वृहन्मतुवचनाच्च सपिण्डानां दशाहमेव । जातमात्रस्येति
कौर्मवचनात् नाङ्गीच्छेदात् पूर्वमपि सद्यःश्रौचम् । इति व्यवस्था
अस्मद्देशे नाद्रियते । धर्मसन्देहे “स्वस्य च प्रियमात्मनः इति
याज्ञवल्क्येन आत्मतुष्टेर्धर्मं प्रामाण्यस्य सिद्धान्तितत्वात् । “यस्मिन्
देशे य आचारः” इति मनूक्तेः । यच्च विज्ञानेश्वरैः पञ्चमषष्ठ-
मासयोर्गर्भपाते कुलस्य त्रिरात्रं, सप्तमादिषु जातमृते मृतजाते वा

विशेषाद्दशरात्रं, दशरात्रान्तर्वाल्मरणेऽपि कुलस्य सूतिकाशौचं
स्मृत्यन्तरसम्वादेन व्यवस्थापितम् तदपि नास्मद्देशे आद्रियते । अथ
“प्रकृतं जातमात्रस्य” इत्यादिवचनात् सर्वत्र जातशब्दानां जातमात्र
परत्वम् तथाच नाङ्गीच्छेदोत्तरं दशाहमध्ये वाल्मरणे मातापित्रो-
रित्यनुवृत्तौ पारस्करः “अन्तः सूतके चेदोत्यानादाशौचं सूतक-
वत्” इति । अस्मार्थः । आ उत्थानादिति पदद्वयम् । तथा पित्रो-
र्जननावधिदशरात्रावसानपर्यन्तमेव अशौचं इत्यर्थः ।

ज्ञातिविषये तु शङ्कः,—

वाल्मन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥

एकः प्रेतः परश्चेच्छसिति यमजयोस्तददेकोऽत्र जात-

प्रेतोऽन्यः प्रेतजातस्तदिह जनिमनादृत्य मृत्योर्वलित्वात् ।

सद्यःशौचाः सपिण्डा जनुरवधिदशाहं पिताङ्गाशुचिः स्यात्

सद्यः शौचे तु शिष्टाविदधति सकले स्नानमात्रं न चान्यत् ॥

यमलजननेऽप्येकस्य जीवने अन्यस्यमृतौ, तथैकस्य मृतजननेऽन्यस्य
जातमृतौ जातमात्रस्य “वाल्मन्तर्दशाहे तु” इत्यादिवाक्येभ्यो
जननापेक्षया मृतेर्वलियस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ज्ञातीनां सद्यः
शौचम् । पित्रोर्दशरात्राशौचं अङ्गाशौचं च । मातुः सम्पूर्णाशौच-
मुक्तमेव । अस्मद्देशे “द्विसन्ध्यं सद्य इत्याहुः” इत्युक्तिमनादृत्य
सद्यःशौचे स्नानसमाचारः । “सद्यःशौचे स्नानमात्रं पाकत्यागो न
विद्यते” इत्यपि शिष्टाः ।

पुत्रे पित्रो रदात्प्राङ् मृत उदितमहस्तत्प्राहं तु व्रतात् प्राक्,

ज्ञातेः सद्योऽहरेकं व्यहमुदितमधोदन्तचूडाव्रतेभ्यः ।

सर्वेषां पूर्णमूर्द्धं त्वघमपि रदनचौरकर्म व्रतोक्तं,

काले तेषामभावेऽप्यध उत भवने तत्तदुक्तं ह्यग्नौचम् ॥

एकादशाहादुत्तराग्नौचविचारः कौर्म,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाऽहमिष्यते ।

जातदन्ते त्रिणाचं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु याज्ञवल्क्यः,—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी मता ।

चिराचमाव्रतादेशाद्गिराचमतः परम् ॥

अत्र दन्तजननादयः कालोपलक्षका इति कल्पतरुकारादयः ।

तथाच दन्तजन्मकाले दन्तानुत्पत्तावपि वाल्मृतावहरग्नौचम् ।

एवं चूडाकाले चूडाया अभावेऽपिव्यहाग्नौचम् ।

अत एव तृतीयाब्दे चूडाकरणभावे अङ्गिराः ।

यद्यप्यह्णतचूडोऽपि जातदन्तश्चसंस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येन मग्नौचं व्यहमाचरेत् ॥ इति ।

एवं उपनयनकाले उपनयनाभावेऽपि सम्पूर्णाग्नौचमेव ।

तथाच ब्राह्मे,—

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्द्धरः ।

अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्त्वस्त्रधक् ॥

म्रियते यत्र तत्र स्यादग्नौचं व्यहमेव च ।

द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां च षडाब्दिकः ॥

पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्रजात्युक्तमतः परम् ।

अत्र हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादित्रयाणां उपनयनधनुर्ग्रहण-
प्रतोदग्रहणकालः । शूद्रस्य षष्ठेऽब्दे वस्त्रग्रहणकालः । ततः पूर्वं
बालमृतौ चिराचम् । तदूर्द्ध्वं बालमृतौ सम्पूर्णाशौचं इत्युक्तं भवति ।
एवं चोपनयनस्य कालोपलक्षकत्वमुक्तम् । एवं दन्तजन्मादिषु बोध्यम् ।
यत्तु,— चतुर्थे पञ्चमे मासे दन्तजन्म सुदृश्यते ।

एवं ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमेऽब्दे उपनयनम् । प्रथमेऽब्दे चूडा-
करणं तत्र दन्तजन्माद्युक्ताशौचमेव । तथाच जावालिः,—

व्रतचूडादिजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाहस्यह एकाहः शुध्यन्त्यपि हि निर्गुणाः ॥

द्विजानां (दन्तानां) अत्र प्रतीतिपदोपादानादकालेऽपि तद्दर्शने
यथोक्ताशौचम् । अन्यथा व्रतचूडादिकेष्वित्युक्तं स्यात् ।

पित्रोः पुत्रीमृतावारदनमहरतः सर्वदोर्द्ध्वं व्यहं स्यात्,

भ्रातुः स्नानं तथाहस्यहमपि रदनात् चौरतः प्राक्विवाहात् ।

ज्ञातेः सद्यः क्षुरात् प्रागहरूपरि च वाग्दानकाले व्यहं स्यात्,

वाग्दानेऽनुष्ठिते तु व्यहमुभयकुले चेत् विवाहो न पित्व्ये ॥

कन्याशौचे कौर्म,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमुच्यते ।

दन्तजन्मोर्द्ध्वं सत्यन्तरे,—

अप्रत्तासु च प्रत्तासु संस्क्रतासंस्क्रतासु च ।

मातापित्रोस्त्रिराचं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

कन्यामरणाधिकारे पुनः कौर्म,—

आदन्तात्सोदरे सद्य आचूडादेकराचकम् ।

आप्रदानात्त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु ब्राह्मे,—

आजन्मनस्तु चूडान्तं सद्यःशौचं विधीयते ।

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव च ॥

अतःपरं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ।

वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् ॥

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव च ।

स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सूतके मृतके तथा ॥

अस्यार्थः । चूडानन्तरं वाग्दानपर्यन्तं सपिण्डानामेकाहम् ।

वाग्दानकालानन्तरं वाग्दानकर्मानुष्ठानपर्यन्तं अहम् ।

तथाच मनुः,— स्त्रीणामसंस्क्रतानां तु अष्टाक्षुध्यन्ति बान्धवाः ।

असंस्क्रतानां अविवाहितानां ।

तथाच विष्णुः,— “स्त्रीणां विवाहः संस्कारः” । इति ।

“अष्टात् शुद्ध्यन्तिबान्धवाः” इत्यनुवृत्तौ, शङ्खोऽपि,— “अमू-
दानां तु कन्यानां” इति । वाग्दानकर्मण्यनुष्ठिते तु विवाहपर्यन्तं
पितृकुले भाविभर्तृकुले अहम् । पितुर्वरस्य चेति पूर्वेणान्वयः ।
उभयत इत्युक्तावपि पितुर्वरस्य चेत्युक्तिः स्पष्टार्था । विवाहानन्तरं
भर्तृकुले एवाशौचं, न पितृकुले । वृहस्पतिः,—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम्,—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतितं सप्तमे पदे ॥

इति यमोक्तेः । तत्पूर्वं त्रिरात्रमुभयत्र । यद्यथादिपुराणे,—
सापिण्डं स्नात्तु कन्यानामदत्तानां त्रिपूरुषम् ।

इत्युक्तम्,

तथापि मन्वर्थविरोधात् तत्रानादरसमाचारः । ततो दत्ताना-
मिति ब्रह्मवाक्यात् पितृकुले सप्तपञ्चनन्तरं नात्रौचमित्यर्थः ।
केवलं तदुत्तरमपि पित्रोः ग्रहं वक्ष्यते च ।

षष्ठो मासो रदेषु चुरकरण इहाब्दस्तृतीयोऽब्दषट्कात्-
मासद्वन्धाधिकात्स्यात्पर उपनयने वाक्प्रदाने च कालः ।

अब्देऽतीते द्वितीये दहनमथ पुनः शूद्रजातेरशौचे,
भेदोऽयं षष्ठवर्षः परिणयसमयस्तत्तमारभ्य पूर्णम् ॥

ब्राह्मे,— अजातदन्तो वा मासै र्मृतः षड्भिर्गतो वहिः ।

इति षण्मासस्य दन्तजन्मकालत्वं । “दन्तजन्म सप्तमे मासि”

इति रुद्रधरलिखनं तु वज्रनिबन्धविरोधात् सर्वथा नादेयम् ।

मनुः,— चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ॥

तत्र “चूडा कार्या यथाकुलं” इति याज्ञवल्क्योक्तेरस्मद्देशे
तृतीयवर्ष एव चूडाकाल इति सिद्धान्तितम् । यद्यपि,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे त्रैके विशामेके यथा कुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्यविश्वामित्रौ । तथापि अशौचाधिकारे,

द्विजन्मनामयं कालः स्त्रीणां चैव षडाब्दिकम् ।

पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ॥

इति ब्राह्मोक्तौ चैवर्णिकदशाहाशौचपचाश्रयणेन अहाशौचस्य षष्ठवर्षाधिकत्वस्य उक्तत्वात्, गर्भाष्टमपचाश्रयणेन द्विमासाधिकवर्ष-
षट्कानन्तरं उपनयनकाल इति सिद्धम् । वाग्दानकालविषये
शुद्धिगुत्सकारैः,—

‘अष्टवर्षा भवेत् गौरी’ ।

गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा दृषमुत्सृजेत् ।

अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा” इत्यादिवाक्यैः वाग्दानं प्रत्यष्टवर्षस्य मुख्य-
कालत्वावगमादित्युक्तम् । पञ्चाननस्तु वाग्दानकालस्य मुनिभि-
रनुक्तत्वात् उपनयनकालस्य वाक्प्रदानकालत्वेन प्रमाणसम्भव
इत्याह । वस्तुतस्तु द्विमासाधिकषड्वर्षानन्तरं विवाहकाल इति
विवाहप्रस्तावे प्रमाणान्युक्तानि । यत्तु शुद्धिगुत्सकता उक्तं, तन्न
रुचिरम् । “अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा” इत्यस्य गर्भाष्टमपरत्वम् । “अ-
ष्टवर्षा भवेद्गौरी” इति वाक्यं तु कन्याया गौरीत्वप्रतिपादकम्,
न तु विवाहकालप्रतिपादकम् । गौरीं वेतिवाक्ये फलातिशय
उक्तः, न तु विवाहकाल इति व्याख्यानात् ।

स्त्रीपुंस्त्वयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

इति नारदोक्तेः वाग्दानस्य विवाहप्राक्कालीनत्वसिद्धेः । सुतरां
मासद्वयाधिकवर्षषट्कानन्तरं वाक्प्रदानस्य काल इति सिद्धम् ।

अथ बालमरणे दाहकालविचारः ।

द्विवर्षमध्ये बालमरणे निखननम्, याज्ञवल्क्यः,—

ऊनद्विवर्षे निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

मानवीये तु,— जनद्विवर्षकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा वहिः ।

नास्य कार्योऽस्थिसंस्कारो नास्य कार्योदकक्रिया ॥

अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा चिपेयस्यहमेवहि । इति ।

“अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा” इत्यनेन दृष्टान्तेनापूर्णद्विवर्षं भूमौ निधाय^(१) श्रौद्धदेहिकेषु उदासीनैर्भवितव्यमिति विज्ञानेश्वरादयः । अहाशौचोक्तिस्तु संवत्सरचूडाभिप्राया इति ।

यद्यप्यक्तचूडोऽपि जातदन्तश्च संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशौचं अहमाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं वर्षत्रयोद्धौ चौलोत्कर्षं ज्ञेयं इति च । एवं “जनद्विवर्षस्य दाहचेपौ पाचिकौ” इति केषाञ्चिन्निखनं न सम्य-
गित्यवधेयम् । “अद्विवर्षं मातापित्रोरेकराचं चिराचं वा शरीर-
मदग्ध्वा निखनति” इति पारस्करसूत्रे त्वजातदन्ते एकराचं, जा-
तदन्ते चिराचमिति वाशब्दो व्यवस्थावाची । तथाच तृतीया-
द्विवर्षं मरणे चूडायां कृतायामकृतायामपि दाह एवेति सिद्धम् ।
शूद्राणां सर्वत्राशौचे ब्राह्मणसाम्येऽपि षष्ठवर्षस्य विवाहकालत्वं,
तदवधि पूर्णाशौचं च इत्येव भेदः । तत्र प्रमाणवाक्यं प्राग्लिखितम् ।

सूतौ सूतिः समा चेत् मृतिरपि मृतके पूर्वजाशौचशेषा-

हैः शुद्धिर्दीर्घमाद्यं परमपि लघुनो बाधकं स्यात् सदृक् चेत् ।

दीर्घं चाख्यं पुरोजं परमपि मृतकं शोधकं सूतकस्य

त्यक्तोदक्यां क्रियाकृतमृतपतिवनितासूतिकाः पुत्रवध्वौ ॥

समानजातीयाशौचसन्निपाते विष्णुः,— “जननाशौचमध्ये यद्य-

परं जननं स्यात्, पूर्वाग्रौचव्यपगमे शुद्धिः” । रात्रिमध्ये द्वाभ्यां, प्रभाते दिनत्रयेण अग्रौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवमेव । तथाच ज्ञाति मरणमध्ये मृगकान्तरेऽपि पूर्वशेषेण शुद्धिः । “रात्रिशेषो अवशिष्टो यत्रेति व्युत्पत्त्या रात्रिशेषपदमन्याहोरात्रपरं” इति पञ्चाननः । तस्मिन् द्वाभ्यां प्रभाते दशाहकाल्ये दिनत्रयेण इत्यर्थः । तथाच शुद्धः,— “अथ चेदन्तरा प्रभूयेत जायेत वा अवशिष्टैरेव दिवसेः शुद्धेदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते त्रिभिः” इति । तथाच दशमे ऽहनि तदुषसि च सजातीयनिमित्ताग्रौचश्रवणे द्वित्रिदिनवृद्ध्या-शुद्धिर्यद्यपि सतिषु विहिता, तथापि “नवर्द्धयेदघाहानि” इति मनुनानिषिद्धा । तथाच विहितप्रतिषेधाद् विकल्पः । तदुक्तं भट्टैः,—

अथवान्तर्यदाग्रौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् ।

तच्छेषेण विशुद्धिः स्यात्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥

न वर्द्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

विकल्पे सति यथादेशाचारं व्यवस्था, इत्यस्मद्देशे दशमाह-प्रभातप्रयुक्तद्वित्रिदिनवृद्धिर्नाद्रियते । तथा देवलः,—

परतः परतः शुद्धिरघटद्वौ विधीयते ।

स्यात्चेत् पञ्चतमादहः पूर्वेणाप्यनुशिष्यते ॥

अस्यार्थः । पञ्चतमादहः परतः पञ्चमदिवसानन्तरं सजातीय-याग्रौचद्वौ सत्यां परतः परेणाग्रौचेन शुद्धिः । पञ्चदिवसात् पूर्वं सजातीयाग्रौचद्वौ पूर्वेणाग्रौचेन शुद्धिर्विधीयत इति । तथाच ‘पूर्वेण’ इत्येतत्पदमावृत्या व्याख्येयमिति । इत्यादीन्यपि

“न वर्द्धयेदघाहानि” इत्येतेन निषिद्धत्वात् वैकल्पिकानि यथा-
देशाचारं व्यवस्थितानीति नास्मद्देशे विचार्यन्ते ।

अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इत्यादिमन्वाद्युक्तमपि अस्मद्देशे समाचाराभावात् न व्यवस्था-
प्यते । अतएव विज्ञानेश्वरैर्नानादिवसशोधकवाक्यान्युदाहृत्य “स-
माचाराभावान्न व्यवस्थाप्यते” इत्युक्तम् । अन्तरङ्गगुणवद्भावेन शुद्धि-
विचारो न कलावस्तीत्यप्याहुः । अथ सजातीयविषये उग्रनाः,—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न च पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति ॥

वृहन्मतुरपि,— गुरुणा लघु वाध्येत लघुना नैव तद्गुरुः ।

अतएव अल्पकालीनमरणाशौचस्य दीर्घकालीनसूतकं वाध-
कम् । इति हारलताकृता यदुक्तं तन्नादेयमिति । तयोर्विजा-
तीयत्वात् मृतेर्वर्णीयस्त्वाच्च ।

अङ्गिराः,— अनिर्दशाहे मरणे पश्चात् स्थान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्राशौचं स्वबन्धुभिः ॥

देवलः,— मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

षट्चिंशन्मते,—

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ।

वृद्धाचिः,— सूतकात् द्विगुणं शावं शावात् द्विगुणमार्त्तवम् ॥

आर्त्तवात् द्विगुणा सूतिसूतोऽधिगवदाहकः ॥

गवदाहको दाहादिप्रेतकर्मकर्त्ता पुत्रादन्योऽपौत्यर्थः । पूर्वस्मादु-
त्तरोत्तरमशौचं बलवदित्यर्थः । ततोऽपौति पाठे सूतितोऽपौत्यर्थः ।

बृद्धमतुः,—

शावस्थोपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।

शेषाहोभिर्भवेत् शुद्धिरुदक्यां सूतिकां विना ॥

श्रीरामायणे सीतां प्रति, अनुसूयावाक्यम्,—

नातोविशिष्टं पश्यामि वान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।

पतिर्वन्धुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेवसः ॥

तथाच क्रियाकर्त्तारं सूतिकां त्रियमाणपतिकां रजस्वलां च स्त्रियं त्यक्त्वा अन्येषां पूर्वाशौचेन शुद्धिः । पुत्रं प्रति पित्रशौचस्य बलवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तस्य क्रियाकर्त्तृत्वेऽपि अकर्त्तृत्वेऽपि पितृ-मरणेनैव शुद्धिः । तत्समानधर्मत्वात् तद्गार्ह्याया अपि । तथाच पुत्रवध्वोरपि पूर्वाशौचशेषेण न शुद्धिरिति स्थूणानिखननन्यायेन उक्तम् । चतुर्भिः कुलकम्,—

पित्रोर्मृत्युं दशाहात्परमपि शृणुयाद्दूरगोऽप्यात्मजश्चेत्

स्नालोपोऽर्घ्वासास्तदवधि च दशाहान्यशौची नियम्य ।

नित्यं स्नात्वा मु दद्यादय न यदि ह्यतं प्रेतपिण्डाद्यतीते

ऽप्यब्दे कुर्यादशौचे स्थितवति विदिते शेषघसैर्विशुध्यत् ॥

पित्रोराशौचमाद्यं परमपि सकलाशौचसंशोधकं स्यात्

तत्रादौ मातृमृत्यां पितरुपरितने नाप्यशौचेन शुद्धिः ।

तातस्यैकादशाहे भवति तदुभयोः सर्वमेकादशाहो-

क्तं कर्माथो तयोः स्वस्वमृतितितिथिदिनाद्येव कर्मापरं स्यात् ॥

माता ताताघमध्ये यदि भवति मृता तत्समाप्यादशाहा-

न्तं सर्वं कर्म वसुर्दशदिनपरतः पक्षिणीं वर्द्धयित्वा ।

तत्राद्यत्रौन् द्वितीयेऽहनि च वितनुयात् सप्तपिण्डानयास्थाः,
 पित्रोरेकादशाहोदितविधिमपराहे परं स्वस्वमृतयोः ॥
 मध्येऽब्दे चेद्दिमातुः मरणनिशमनं मज्जनं चोपवासः
 पुत्रस्य स्यादशौचं दशदिवसमतीते तु वर्षं चिराचम् ।
 पक्षिण्यन्तर्निग्नैकाभित उभयदिने चाहरुक्तं त्रिसन्ध्यं,
 यावत् सूर्योदयं यन्निशि मृतकरजःसूतयोऽहस्तदेकम् ॥
 पित्राद्यशौचे विशेषः ।

पैठौनसिः,—पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।
 श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकौ भवेत् ॥

आग्नेये,—

पितृमातृपघाते तु आर्द्रवासा ह्युपोषितः ।

अतीतेऽब्दे प्रकुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

अतः पुत्रः पित्रोर्दशाहोत्तरमरणश्रवणे स्नातोदकं कृत्वाऽर्द्रवासाः
 तदवधि दशाहोक्तनियमान् कृत्वा नित्यं स्नानोदके च कृत्वा दशा-
 हमशौचमाचरेत् । वर्षोत्तरमपि मरणश्रवणे तथैव सर्वं कुर्यात् ।
 केनचित् क्रियायामकृतायां तु सर्वं पिण्डादिकं कर्मापि कुर्यात् ।
 दशाहमध्ये श्रवणे तु “उपोषितश्चेत् प्रेयात् श्रवणप्रभृति कृतोदकाः
 कालविशेषमासीरन्” इति सर्वसाधारण्येन पारस्करोक्तेः । केनचित्
 क्रियायामारभ्यायामपि सर्वनियमवान् शेषदिनैः शुध्येत् । एवं
 पित्रोर्दशान्तरमरणे वर्षोऽतीतेऽपि दशाहाद्यशौचविधानाद्वक्ष्यमाण-
 नानानियमविधेस्तु सर्वाशौचापेक्षया पित्रशौचं गुरुतरमेव । तस्मात्
 तदशौचं पूर्वं परमपि सर्वाशौचसंशोधकमेव ।

अत्रापि विशेषः स्मृत्यन्तरे,—

मातर्यग्रे प्रमौतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

इति मातरि मृतायां पश्चात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृमरणेन एव शुद्धिः । द्वयोरेकादशाहकृत्यं पितुरेकादशाहदिने कार्यम् । “पितृमरणाग्नौचमध्ये पश्चान्मातृमरणे तु पितुरग्नौचं समाप्य पश्चात् पक्षिणीं प्रक्षिप्य शुद्धिः, न पूर्वशेषमात्रेण, दशाहानन्तरं पक्षिणीं समाप्य द्वयोरेकादशाहकृत्यं कार्यम्” इति विज्ञानेश्वराः । एतदन्येष्वस्यद्देशीया निबन्धकतः संसेनिरे । अत्र यत् केचित् “पूर्वां वा परतोऽथवैवमनयोर्मातुः पिताग्नोधकः” । इति कारिकां निबध्य पितृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने मातृवियोगे मातृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने पितृवियोगे चोभयथापि पितृवियोगदिनमारभ्य दशाहोरात्रैः शुद्धिः ।

तथाच महाभारते,—

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

भस्त्रा चर्मपुटिका, एतेन पितृपुत्रयोरेकात्मत्वप्रदर्शनेन मातुरपेक्षया पितुरेव परमान्तरङ्गत्वं सूचितं इति युक्तिमूचुः । तन्न रुचिरम् । “मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीं” इति वाचनिकेऽर्थे न्यायावतारस्यानुचितत्वात् युक्तिविरुद्धत्वाच्च । तथाच माता, भस्त्रा, इति नाग्नौचप्रकरणेऽभिहितम् । तथापि पितुराधिक्योक्तिर्यद्यप्यग्नौचप्रयोजिका च स्यात् । श्रीरामायणे, स्मृतौ, च, “उपाध्यायाद्दश-पिता” इत्याद्युक्ता,

गर्भधारणपोषाभ्यामेभ्यो माता गरीयसी ।

इत्यादिना,

उपाध्यायाद्ग्राचार्या आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।

इति मानवभविष्यपुराणवाक्येन च वन्दनादौ मातुराधिक्यदर्शनेन च मातृशौचं किमिति वल्लवत्तरं न स्यात् ।

किञ्च “अन्तरङ्गभावेन शुद्धिविचारो न कलौ” इत्यप्युक्तं किञ्च पितृदशमेऽहनि पितृकर्मसमाप्तौ स्वल्पावशिष्टायां एव मातृमरणे मातृर्दशदिनविहितकर्मणां स्वल्पकालेन कर्तुमशक्यत्वेन पक्षिणौप्रक्षेपं विनाऽनिर्वाह्यात् पितृविद्योगमध्ये मातृमरणे पक्षिणौप्रक्षेपो युक्ततमः । सर्वत्राप्यशौचपाते एकादशाहकर्मानुष्ठानस्य अशौचान्तदिने सिद्धान्तितत्वात् पक्षिण्यनन्तरदिने द्वयोरप्येकादशाहकृत्यं कार्यमिति विज्ञानेश्वराभिप्रायः । मासिकादीनि तु स्वस्वमरणतिथ्यवधेव कार्याणि । त्रैपक्षिकं स्वमरणदिनावधेव ।

अत्र विमातुर्विशेषो दक्षेणोक्तः,—

पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति संवत्सरात् पूर्वं दशरात्रमित्यर्थः । विमातुर्मातृत्वसत्त्वात् श्रवणदिने स्नानोपवासावुत्सर्गसिद्धौ ।

अङ्गिराः,— दिसन्ध्यं सद्य इत्याहुस्त्रिसन्ध्यमहरुच्यते ।

एका रात्रिर्दिने द्वे च पक्षिणीत्यभिधीयते ॥

पक्षिण्यां यथा पिण्डव्यवस्था, सा पूर्वपक्षे निवद्धा ।

तत्र सूतिः अहाशौचे,—

प्रथमेऽङ्गि त्रयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ।

द्वितीयेऽङ्गि त्रयः पिण्डाः पक्षिण्यां प्रथमे त्रयम् ॥

द्वितीयेऽङ्गि च सप्तस्युरिति खण्डाशुचौ विधिः ।

सद्यःशौचे स्नानमात्रसमाचारात् पद्येऽस्त्राभिर्न निवद्धम्,
त्रिसन्ध्यमहरित्युक्तम् । तत्र रात्रौ सूतकादिपाते गणनं कथं स्यात् ?
इत्यपेक्षायां जावालिः,—

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेव दिनं याच्च यावच्चाभ्युदितो रविः ॥

चतुर्णां प्रमाणानि ।

पत्नी पत्या सहाग्निं प्रविशति यदि वाशौचमध्येऽनुगच्छेत्-

भेदेऽप्यत्रोभयत्रोभयमृतदिनयोः पत्यशौचेन शुद्धिः ।

आशौचे चेदतीतेऽप्यनुगमनमिहाशौचमेव त्रिरात्रम्

विप्रानेवानुगच्छेत्तदितरवनिता अन्वयुः क्षत्रियाद्याः ॥

व्याघ्रपादः,— मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेत् ज्वलनं गता ।

तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्त्रिक्रिया भवेत् ॥

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं समाप्यं स्यात् सकृद्द्वयोः ।

अत्र मृत्युभेदेऽपि नवश्राद्धानि यद्दिने ॥

भर्तुर्यत् क्रियते पत्या अपि तत्रैव तत्क्रिया ।

चतुर्थ्यादिश्राद्धं नवश्राद्धमिति पूर्वमुक्तम् ।

वैशम्पायनः,— एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् पिण्डं च श्राद्धं च ओदनं न पृथक् पृथक् ॥

एकपात्रे अन्नं पक्त्वा द्विधा विभज्य दद्यात् इत्यर्थः ।

एकचित्यां समारूढौ धियेते दम्पती यदि ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा पृथक् पिण्डं समापयेत् ॥

इति वाक्यान्तरात् । अत्रापि पिण्डपदं पूर्ववाक्यात् आङ्गोप-
सृजकम् ।

एकां चितिं समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति ।

तद्गर्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियां चरेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्मरणदिनभेदेऽपि सपिण्डान्तकृत्यस्य पत्न्या सहोक्तौ
पत्यशौचेन शुद्धिः कैमुतिकन्यायसिद्धा । पूर्वद्युः स्वत्पावशिष्टायां
रात्रौ भर्तृमृतौ परेद्युर्दाहारभे सहगमनेऽपि दिनभेदः सम्भवति ।
एवमग्निप्रवेशं विना पत्न्या दाहाद्यापन्नरणेऽप्यन्नमेकभाण्डे सम्याद्य
पृथक् दद्यात् ।

एकात्रे तिथिभेदे तु नवश्राद्धेषु तन्त्रता ।

आङ्गानि मासिकादीनि मृततिथ्योर्दयोः पृथक् ॥

इति वाक्यात् । सहगमनानुगमनयोरेकविधित्वात् दशाहमध्ये-
ऽनुगमने पत्यशौचेन शुद्धिः । दशाहोत्तरमनुगमने तु पुत्रादीनां
त्रिरात्रमशौचम् ।

अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्यहेन तु ।

स्वाम्यशौचे व्यतीते तु तस्याः आङ्गं विधीयते ॥

इति पैठीनसुक्तेः । अन्विताया अनुगमनकक्ष्याः ।

पुनः पैठीनसिः,—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

पृथक् चित्तिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं व्यवस्थितः ॥

श्रौताग्नेः पर्णदाहो यदि भवति दशाहान्तरे वा तदूर्ध्वं,

ज्ञातॄणां चात्मजानां तदवधि तदधं सर्वथैव चिरात्रम् ।

पर्णा दाहो निरग्नेर्यदि भवति दशाहान्तरे शेषधसैः,

शुद्धिः स्यान्न ग्रहैः स्यात् यदि भवति तदूर्ध्वं तदैव ग्रहैः स्यात् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे “अस्थ्यामलाभे” इति वाक्ये “ततः प्रभृति स्मृतकं” इति यदुक्तं, तत् आहिताग्निविषयम् ।

एतत् तु,— यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्ध्वं दाहकर्मणः ।

इत्यस्यैवानुवादः । यद्यपि ब्राह्मे आहिताग्नेरित्युपक्रम्य,

“अनाहिताग्नेर्देहस्तु” इत्युक्त्वा,

एवं पर्णनरं दग्ध्वा चिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इति साग्निरग्निसाधारण्येन दाहावधि चिरात्राग्नौचमुक्तम् ।

तथापि श्रौताग्नेर्दशाहावध्येवाग्नौचमित्युक्तत्वात् दशाहमध्येऽपि पर्ण-

दाहे तदुत्तराग्नौचस्य समानविषयत्वेन बाधकत्वम् । निरग्नेस्तु

दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्य अग्नौचस्य भिन्नविषयतया

पर्णदाहनिमित्ताग्नौचेन न बाधः । प्रत्युत दीर्घकालीनेन दशरा-

त्राग्नौचेन अल्पकालीनस्य पर्णदाहनिमित्तचिरात्राग्नौचस्य बाधः ।

ननु निरग्नेरपि पर्णदाहनिमित्तचिरात्राग्नौचं दशरात्राग्नौचस्य

बाधकमस्त्विति चेन्न । तस्य दशाहोर्ध्वं पतितपर्णदाहसावकाशत्वेन

भिन्नविषयतया बाधकत्वाम्भवात् ।

साग्नेरेवास्थिदाहो भवति चयिनिनः कालिदासा अवोचन्
तत्राशौचं अहं स्यादिति निगमविदोऽन्ये दशाहं ब्रुवन्ति ।
ऊढा पुत्री प्रसूते यदि पितृसदने तत्तिराचं तु पित्रोः,
तस्या मृत्यां तयोर्वा त्रिदिनमपि मृतौ यत्र कुत्रापि वासे ॥

विदेशस्थेत्यादि पूर्वोदाहृतकात्यायनोक्तौ “पात्रन्यासादिपूर्व-
वत्” इत्युक्तत्वात् पात्रन्यासार्थमेव पुनर्दाहप्रवृत्तेः । साग्नेरेवास्थि-
दाहः त्रिरात्राशौचातुष्टौ कालिदासचयिनिनः “दग्धेऽस्थिपर्णे
नरे” इति । तत्र टीकायाम् “एवं पर्णनरं दग्ध्वेति,” पर्णनर-
दाहे अष्टाशौचविधानात् तत्सन्नियोगशिष्टास्थिदाहे अष्टाशौचमेव
इति व्याख्यातं तदन्ये न सहन्ते । पर्णदाहापेक्षया मुख्येऽस्थिदाहे
पर्णदाहोक्तस्य त्रिरात्राशौचस्य कथमतिदेशः स्यादिति । तस्माद-
स्थिदाहे दशाहमेवाशौचं । तथाच वशिष्ठः, “आहिताग्निश्चेत् प्रवसन्
म्रियेत, पुनः संस्कारं कृत्वा शव इवाशौचं” इति । तत्र पुनः
संस्कारपदोपादानादस्थिदाह एव न पर्णदाह इति । पर्णदाहवि-
चारः पूर्वोक्तः ।

कौर्म,— दत्ता नारी पितृगृहे प्रधाने सूयतेऽथवा ।

म्रियेत वा तदा तस्याः पिता शुध्येत्त्रिभिर्दिनेः ॥

प्रधाने संसर्गे, पितेति मातुरूपलक्षणम् । वशिष्ठः “प्रत्ता-
नां तु स्त्रीणां त्रिरात्रमशौचं विज्ञायते” इति पित्रोरिति शेषः ।
वृहस्पतिः,—

शावाशौचं त्रिरात्रं स्थान्महागुरुनिपातने ।

दुहितृणां तु विज्ञानां सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

दुहितृपदसमभिव्याहारात् महागुरु पितरौ विज्ञानां
विवाहितानां, तत्र स्वगृह इत्युपादानाभावात् यत्र कुत्रापि
स्थितौ दुहितृणां पित्रोश्च मृतावन्योऽन्यं ग्रहं, रदोत्पत्त्यनन्तरं
यदाकदाचिद्दुहितृमरणे पित्रोः चिराचाग्रौचस्य उक्तत्वेऽपि पुनरु-
पादानं स्फुटत्वाय “यत्र कुत्रापि” इत्यस्य प्राप्त्यर्थश्च ।

सन्यासी प्रैति चेत्तन्निशमयति सुतस्तद्दिने स्नानपूर्वं,
नीरं दत्तैव सद्यः शुचिरथ यतिनोऽप्यातुरस्याभियुक्ताः ।
मृत्यौ केचित्तथेति ब्रुवत इह परे तस्मिन्स्यैव पूर्णा-
ग्रौचं दाहादिद्वयं परमिदरगृहस्थाविशेषं वदन्ति ॥

“अग्निजलसंयामदेशान्तरस्थसत्र्यास्यनशनमहाध्वनिकानामुदक-
दानं कार्यम्” इति सुमन्तुवाक्यात् । “सत्र्यस्ते सद्यःशौचं विधी-
यते” इति ब्रह्मवाक्याच्च सत्र्यासिमृतौ पुत्रस्यापि तद्दिने उदक-
दानमात्रम् । श्रवणे सद्यःशौचमेव । अनुक्तोऽप्युपवासः कार्यः ।
यत्तु वक्ष्यमाणप्रचेतोवाक्ये जलदानस्य निषिद्धत्वं तत्प्रथमदिनव्यति-
रिक्तविषयम् । एवं आतुरसत्र्यासिमरणेऽपि सद्यःशौचमिति
केचित् । वस्तुतस्तु सुमन्तूक्तौ सत्र्यासिपदोपादानेऽपि “सत्र्यस्ते सद्यः
शौचं विधीयते” इति वाक्ये सत्र्यस्तपदे च निष्ठान्ते साङ्गप्रधान-
क्रियोपरमप्रतीतेर्दौचित्यनियमे^(१) साङ्गदौचाव्यापारोपरमप्रतीतिव-
त्सर्वैतिकर्तव्यतायुक्तस्य सत्र्यासस्य अपवर्गे सत्र्यस्तत्वं दौचित्यत्ववदिति ।
तदुक्तं पूर्वमीमांसापञ्चमाध्यायतृतीयपादे । “परेणावेदनात् दौचित्यः
स्यात् सर्वे दौचाभिसम्बन्धादिति” । प्रैषोच्चारणमात्रेण सत्र्यस्तत्वा-

(१) प्रतीतेर्दौच्योपरमे ।

भावात् सद्यस्ते सद्यःशौचमित्यस्यापवादस्याभावात् दशाहाशौचमेव ।
एवं च सुमन्तूकौ सद्यासिपदं सद्यस्तपरं । किञ्च आतुरस-
द्यासिनो दैवाज्जीवने,

अग्नीन् परिचरेत् सम्यक् न त्यजेद्दाहकारणात् ।

इति श्रीधरस्वामिवाक्यात् सर्व एव मरणोत्तरसंस्कारा गृह-
स्थाविशेषाः ।

सद्यःशौचे हि वर्णी वज्रभिरभिमतश्चोपकुर्वाणको यः,
कैश्चित् सोऽपि व्रतेऽस्मिन् गतवति गदितोऽशौचवान् वा चिरात्रम् ।
पित्रोर्मृत्यां तु दाहादिकमखिलविधिं सोऽपि कुर्वीत किन्तु,
प्रेतान्नं नैव खादेन्निजनियमयुतो ज्ञातिपम्पर्कहीनः ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारौ स्वकं क्वचित् ।

न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् ॥

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।

अशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् अहं तु ब्रह्मचारिणाम् ॥

सूतकेऽशौचे स्वकं ब्रह्मचर्याश्रमविहितम् ।

मनुरपि,—

आदिष्टौ नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

संप्राप्ते तु दकं कुर्यात् चिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टं व्रतं अस्यास्तीति आदिष्टौ ब्रह्मचारौ ।

याज्ञ्यवल्क्यः,—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हत्यापि व्रतौ व्रतौ ।

सकटान्नं च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥

अत्र विज्ञानेश्वराः, माता च पिता च पितरौ, एतन्निर्द्ध्यापि व्रती ब्रह्मचारी ब्रत्येव, न पुनरस्य व्रतभङ्गः । कटशब्देन अशौचं लक्ष्यते । कटसहितमन्नं सकटान्नं ब्रह्मचारी नाश्रीयात् नचाशौचिभिः सह संवसेत् एवं वदता याज्ञवल्क्येन आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतभङ्ग इत्युक्तं ।

अतएव वशिष्ठः, “ब्रह्मचारिणः श्रवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यच्च मातापितृभ्योः”, इति विज्ञानेश्वराणामयमभिप्रायः । पिता माचेत्येकशेषः । कटशब्दः श्रववाची, तचाशौचे लक्षणेति । अस्मद्देशे आचार्यापाध्यायाशौचस्थानादृतत्वान्तद्विषये न किञ्चिन्निवृद्धं “पितर्यपि मृते नैषां” इति वाक्यं हि ब्रह्मचारिणः पितृमातृमृतावपि तदाश्रमविहितकर्मप्रतिपादकम् । न तु पितृमातृप्रेतकर्मनिवारकम्, अन्यथा याज्ञवल्क्यवशिष्ठवाक्यविरोधः स्यात् ।

ब्रह्मचारी द्विविधः,—

द्विविधो ब्रह्मचारी स्यादाद्यो ह्युपकुर्वाणकः ।

द्वितीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेव व्रते स्थितः ॥

इति दत्तोक्तेः ॥

एकाहं स्यात् प्रयाते मरणमनुपनीतासपिण्डेऽथ सद्यः—

शौचास्तवादिशिल्पिद्विजनिचयमतौ सूपकारादिकारुः ।

अन्यानिर्वाह्यकार्येष्वपतिषु च निजेष्वेकभूमौपतीष्टो,

वैद्यः सची च भूपानुचरनृपतयो दामदास्यावमात्यः ।

हारीतः “एकाहमसपिण्डतः” इदमनुपनीतासपिण्डपरम् ।

मद्यःशौचे विष्णुः,— नाशौचं राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतीनां व्रते,
न मन्त्रिणां मन्त्रे, स्वकर्मणि च राजाज्ञाकारिणां, न कारुणां
कारुकर्मणि ।

प्रचेताः,— कारवः शिल्पिनो वैद्या दासदासस्तथैव च ।

राजानो राजमृत्याश्च मद्यःशौचाः प्रकौर्त्तिताः ॥

कारवः स्तूपकारादयः । शिल्पिनो वर्द्धकिचित्रकारशौचिक-
चेलनिर्णजकतन्तुवायादयः ।

दासस्त,—अधिकारी तु यो यस्य स दासस्तस्य कौर्त्तितः ।

इति लघुहारीतोक्तलक्षणः ।

व्यासः,— चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्मात् चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यशः ॥

पराशरः,— “यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । वहवो ब्राह्मणाः सम्भूय
यस्य शुद्धिमिच्छन्ति तस्य मद्यःशौचमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,— “यस्य चेच्छन्ति भूमिपः” अतएव “यस्य चेच्छन्ति
नरेन्द्राः” इति शातातपोक्तौ वज्रत्वमविवक्षितम् । तस्मादेकेनापि
मूर्द्धाभिषिक्तेन यस्य दध्यते, तस्य मद्यःशौचम् । पराशरः,— “वैद्या-
मात्यास्तथैव च” । अशौचेऽपि शिल्पादिकर्मणामन्यानिर्वाहे तैरेव
शिल्पिप्रभृतिभिर्यज्ञपात्रादितच्छणादिकं कारयित्वा तत् कर्म कार्यं,
इति तेषां तत्कर्मसु तात्कालिकी शुद्धिरित्यर्थः । एवं सति श्री-
पुरुषोत्तमवेचे श्रीजगन्नाथादिमूर्त्तिनिर्माणादौ तच्छिल्पिनां अशौ-
चाभावसमाचारः तन्मूल एव ॥

कोपादेः स्वेच्छ्याभोविषमृगपतनोदन्धनैर्वैद्युताम्य-

स्नाग्याद्यैर्दीपिष्टिश्चपचभुजगगोश्टङ्गिदंद्वादिहिंसैः ।
 राज्ञा विप्रेण नष्टेऽनशनमृतमहापापिनोश्चाभिग्रस्ते,
 सद्यःशौचं तु पूर्णं त्वनवहिततया दुर्मृतौ स्याच्च वैध्याम् ॥
 कोपादेरिति अपमानादेः संग्रहः । वैध्यां दुर्गतावपि विधि-
 विहिते दुर्मरणेऽपीत्यर्थः ।

पराशरः,—

अपमानादथ क्रोधात् स्नेहात् परिभवात् भयात् ।
 उद्वध्य म्रियते नारौ पुरुषो वा कथञ्चन ॥
 पूयशोणितसंपूर्णं अन्धेतमसि दारुणे ।
 षष्टिसहस्रवर्षाणि^(१) हत्वात्मानं वसेन्नरः ॥

गौतमः,—

प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषोदकोदन्धनपतनैश्चेच्छताम् ।
 शङ्खः,— भृग्वग्न्यनशनाम्भोभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।
 पतितानाञ्च नाशौचं शस्त्रविद्युद्भूताश्चये ॥
 तथा,— व्यापादयेदथात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिषु ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाग्निनाप्युदकक्रिया ॥

विष्णुपुराणे,—

वाले देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते ।
 सद्यः शौचं तथेच्छातो जस्नाग्न्युदन्धनादिषु ॥
 सत्यन्तरे,— खेच्छया मरणे विप्राच्छृङ्गिदंद्भिर्मरौस्पैः ।
 अन्यान्यज^(१)विषोदन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

(१) अन्यान्यज ।

(२) षष्टिवर्षसहस्राणि ।

संपूर्णं सर्वगात्राणां विषाद्याकर्षणेऽपि वा ।
 विषाग्निगर्भपातैश्च रोहारोहादिभिस्तथा ॥
 येषामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।
 पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥
 स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।
 न तेषां स्नानसंस्कारौ न आर्द्रं न सपिण्डता ॥

सद्यःशौचे मनुः,—

डिम्भाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।
 आहवे हतस्येति पराङ्मुखहतस्येति बोध्यम् ।
 अन्यथा, महाभारते, महता प्रवन्धेन उक्ता उदकादिक्रिया
 व्यर्था स्यात् । इदं सद्यःशौचं क्रोधादिना बुद्धिपूर्वतया यत्र मरण-
 शङ्का, तत्रावस्थितं भवति । प्रमादेन यदा विधिवाक्येन विहित-
 भृगुपातादिना दुर्मरणेऽपि सम्पूर्णाशौचमेव ।

तथाच शङ्खाङ्गिरसौ,—

अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिषु ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कार्या चास्योदकक्रिया ॥
 दुश्चिकिकैर्महारोगैः पीडितश्च पुमानपि ।
 प्रविशेत् ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ॥
 तथा,— स्वयं देहविनाशे तु काले प्राप्ते महामतिः ।
 उत्तमानामुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेन्नरः ॥
 यत्तु,— दृढश्चैव क्रियालुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
 आत्मानं घातयेत् यस्तु भृग्वग्न्यनशनान्बुभिः ॥

तस्य चिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये त्वदकं दत्त्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥

इति शातातपवाक्यं, तस्य सगुणनिर्गुणत्वविचारस्य कलौतर-
विषयत्वात् कलियुगेतरविषयत्वम् । एवं कालिदासचयिनिभिर्युद्धे
पराङ्मुखहतस्यापि कालान्तरे मृतौ यत्तद्वाशौचं लिखितं, अन्य-
चापि यद्व्यवस्थापितं, तत्सर्वं कलौतरविषयमेवेति ज्ञेयम् ॥

नष्टे मातामहे तु श्वशुरगुरुषु वा मातुलेऽशौचमुक्तं,

त्यक्त्वा स्नानोपवासौ विदधति सुधियस्तद्विधाणां च नाग्रे ।

नाशौची ब्रह्मविद्यात् सकल इह यतिर्नैष्ठिकब्रह्मचारी,

वानप्रस्थोऽथ वृत्तिर्हरिभजनपरः त्यक्तसद्मापि शूद्रः ॥

यद्यपि स्मृतिषु मातामहश्वशुरगुरुमातुलानां मातामहीश्वश्रूगु-
रुपत्नीमातुलीनां ग्रहपचिष्याद्यशौचमुक्तम् । तथापि तदनादृत्य
स्मृत्ये तन्मरणेऽपि वार्त्ताश्रवणेऽपि वा स्नानोपवासावेव समाचर-
न्तीति श्रिष्टाः । पूर्वं तत्तत्कर्मणां तत्तत्कर्मिषु अशौचाभावमुक्त्वा
इदानीं यतिप्रभृतीनां नैवाशौचमित्याह नाशौचीत्यादिना ।

यद्यपि,— मतीव्रतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

इति याज्ञवल्क्याद्युक्तिषु व्रतिप्रभृतीनामपि सद्यःशौचं साधा-
रण्येनोक्तम् । तथापि,—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्त्त्यते सद्भिः—

इत्यादिवाक्यादेकदण्ड्यादिमकलसत्रासिनां नैष्ठिकब्रह्मचारि-

दादब्रह्मविदां प्रतिग्रहनिवृत्तवानप्रस्थानां च सर्वथा नाशौचम् ।
नाशौचं विद्यते कचिदित्यनुवृत्तौ, वानप्रस्थस्य सर्वदा,—

प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यत इति

कन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । प्रतिग्रहनिवृत्तत्वं वनस्थानामिति वाक्ये-
ऽप्यन्वेति । तथाच सवृत्तिवानप्रस्थो नाशौचं कुर्यात् । उपकुर्वाण-
कब्रह्मचारिणोऽशौचाभावेऽपि पितृविषयेऽशौचस्योक्तत्वात् नैष्ठिक-
ब्रह्मचारिण एवाशौचाभाव उक्तः । यदि शूद्रोऽपि पुत्रकलत्रादिकं
त्यक्त्वा वैष्णवो भवति तदा तस्यापि यतिवदशौचाभावः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

इति सर्ववर्णाश्रमसाधारण्येन श्रीभगवदुक्तेरिति वदन्ति । हरि-
पदस्य उपलक्षणत्वात्, हरादिसर्वदेवैकभक्तानां त्यक्तगृहाणां
नाशौचम् ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

इत्यादिभगवदुक्तेः ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।

इति पुराणान्तरोक्तेः ॥

दाहे वाहे शवस्थानुगमनकरणे स्नानप्राणायमाश्वा

द्रांस्त्रिस्पर्शं सजातेरिदमपि रुदिते यावदभ्युत्थितिः स्यात् ।

ऊर्ध्वं चाचाममात्राद्भवति हि श्रुतिताऽथो न शूद्रस्य विप्रा

दाहं वाहं शवस्थानुगममपि तथा रोदनं जातु कुर्युः ॥

सजातीयशवस्य दहनवहनानुगमने च केवलस्पर्शं च सजाती-

याद्रास्त्रिस्पर्शं च अस्त्रिस्पर्शयावधि^(१) रोदने च ज्ञातिभिन्नानां
निर्हरणाद्यग्नौचापगमाथं स्नानं प्राणायामाश्च ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिणामपि ।

इच्छतां तत्तृणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥

संयमात् प्राणायामात्, परेषां ज्ञातीनां ।

अङ्गिराः,—प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दूष्यति ।

अथ वाप्यग्निदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

तत्राग्निदातुः स्नानेन सद्यःशौचं तत्कर्मण्येव नान्यतः ।

बोधायनः,—शवोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेलोऽपः स्पृष्ट्वा सद्यः
शुचिर्भवति, अभिसन्धिपूर्वं चिरात्रमृतुमत्याञ्च । अभिसन्धिः
धानादिकेच्छा, सचेलोऽपः स्पृष्ट्वा स्नात्येत्यर्थः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रोनिर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति चिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमन्ति तेषाञ्च दशाहेनैव शुध्यति ।

अनन्नन्नमन्त्रैव न चैतस्मिन् गृहे वसेत् ॥

इति मनूक्तिस्तु कलौतरविषया ।

अनुकम्पेच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

इतिवाक्यान्तराच्च नाग्नौचाधिकादर इत्यस्मद्देशीयाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

नारं स्पृष्ट्वास्थि मस्त्रेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्त्रेहं गामालभ्यार्कमीचते ॥

एतत् सजातीयस्थिविषयम् ।

ब्राह्मे,— मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतान्यपि ।

तावत्तद्वान्धवस्तत्र रौति चेद्वान्धवैः सह ॥

ततः स्नात्वा भवेच्छुद्धिस्तत्स्पृष्ट्वाचमनं चरेत् ॥

ऊर्द्धमाचमनमिति । यावदस्थिसञ्चयनं न क्रियते, तावद्वान्धवः
उदासीनोऽपि रौति चेदित्यर्थः । सजातीयविषयश्चेतत् । चक्षिथ-
वैश्ययोः कलियुगेऽभावात्तच्छवस्य विचारो न कृतः । शूद्राणां
वहनदहनादिकं ब्राह्मणैः सर्वथा न कार्यम् ।

ब्राह्मणो न दहेत् शूद्रं मित्रं वाप्यन्यमेव वा ।

मोहाद्गृध्वा ततः स्नातः स्पृष्ट्वाग्निं प्राशयेद्दृष्टम् ॥

उपवासरतः पश्चात्चिरात्रेण विशुध्यति ।

इति प्रायश्चित्तोक्तेः,

ब्राह्मणो नातुगन्तव्यो न तु शूद्रो कथञ्चन ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

विप्रैर्दग्धाश्च ये शूद्रा गतिं तेषां ब्रजाम्यहम् ।

इति जैमिनीयरामायणे भरतवाक्ये दोषोक्तेष्वेत्यलमिति

विस्तरेण ॥

प्रेतस्पर्शा दिवा चेन्निशि निशि तु दिवा ग्राम उक्तः प्रवेशो

यद्वादाय द्विजाज्ञामतिविपदि पुनः सोऽवधिर्न प्रतीक्ष्यः ।

पुत्राणामाहुरेके श्रवणमिति परे सर्वसापिण्ड्यभाजां

केचित् प्रेतावराणां मृतिदशमदिनेऽथ स्त्रियस्तन्निषिद्धम् ॥

पारस्करः,— “प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरानञ्चदर्शनात्,
रात्रौ चेदादित्यस्य” । प्रेतस्पर्शानुवृत्तौ हारीतः,— “ब्राह्मणानाम-
नुमत्या वा” तथाच यदा ग्रामप्रवेशं विना आत्यन्तिकः कार्यनाश
आपद्यते^(१), स्पर्शिनोऽशक्तिर्वा, तदा ब्राह्मणाञ्चां मृष्टौत्वा पूर्वाक्ता-
वधिसुखं ग्रामप्रवेशेऽप्यदोषः ।

सत्यन्तरे,—

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापित्रोर्गुरुर्मृते ।

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थस्वयं विधिः ॥

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजां गयां ।

मृते मरणे नैमिषं पुष्करं गयां इति पाठान्तरम् । अत्र
यन्मुण्डनमुक्तं तन्मातापित्रोर्मरणावधिदशमाह एव । उपवासो
मृताह एवेत्यस्मद्देशसमाचारः । पित्रमात्रपश्चात् इति आग्नेयोक्तेः ।
देशविशेषे तु गङ्गायामिति वाक्ये मातापित्रोर्मृतेऽहनि इति पठित्वा
मातृपितृमरणदिनेऽपि चौरं कुर्वन्ति ।

अस्मद्देशे तु,—

आर्द्रवासाश्च मलिनः श्मश्रुलो दशभिर्दिनैः ।

मातापित्रोः क्रियां कुर्यात् ज्ञातिवन्धुसमन्वितः ॥

इति बृहस्पत्युक्तौ श्मश्रुलः क्रियां कुर्यादित्यभिधानात् क्रिया-
कर्तुर्दशमदिनात् पूर्वं चौराभावसमाचार इति । क्रियाकर्तुर्वपनम् ।

(१) आपद्येत ।

पारस्करः,—“वपनश्चानुभाविनां” अनु पश्चाद्भावयन्तीति अनुभाविनः,
प्रेतकनीयांसस्तेषां तथाच प्रेतज्येष्ठानां न वपनमित्यस्याभिप्रायः ।

केचित्तु,— तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः सर्वसपिण्डानां चौरमिति । पञ्चचयेऽपि
स्त्रीणां नैव चौरम् ।

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने प्रेतकृत्ये तु योषिताम् ।

निषिद्धं वपनं केचित् तीर्थेष्वपि यथेच्छया ॥

इति स्मृतेः ।

न स्यादाचार्यमातापितृमरणदिनात् द्वादशाहानधीति,
न स्यात् शिष्ये गुरौ ऋत्विजि च मृतिमति चौणि न स्युर्दिनानि ।
यामान्तस्थे शवे नाध्ययनमभिहितं नौयमाने च दृष्टे,
स्वयामीणे मृते नाशनमतिनिकटयामगेऽपि प्रमौते ॥

अनध्यायानुवृत्तौ आपस्तम्बः,— “वैरमरणं गुरुष्वष्टाख्ये व्यहम्
तथा मातरि पितर्याचार्ये च द्वादशाहं” इति । वीरमरणमेव
वैरमरणमिति अध्ययननिवृत्तिरित्यर्थः । गुरुषु प्रेतेष्वित्यनुसङ्गः ।
अष्टाख्ये (अष्टकायां) ।

उपनीय वदेदेदं आचार्यः स उदाहृतः ।

इत्युक्तलक्षणे आचार्ये । “ऋत्विक् यज्ञकदुच्यते” इत्युक्तलक्षणे
ऋत्विजि ।

याज्ञवल्क्यः,— व्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विगुरुबन्धुषु ।

तथा,— अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥

अनध्ययनानुवृत्तौ नारसिंहे,— “नौयमानं शवं दृष्टेति” ।

मनुः,— स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृतेऽपि वा ।

न भुञ्जीताशनं धौमाना धर्मशोककारणात् ॥

स्वग्रामे (स्वग्रामीणे) । ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टग्रामीणे इत्यर्थः ।

वर्षान् पञ्चोत्तरांश्चेत् पितरि दश गते नागतिर्नापि वार्त्ता,
तन्येषु द्वादशाब्दान् तदुपरि निखिलं प्रेतकर्मादि कार्यम् ।

जीवंश्चेत् कश्चिदायान्तमपि घृतघटे प्रास्य चोद्वास्य कार्यम्,
जाताद्यं कर्म नेहाजिनघृतिवपने मेखलादण्डभिन्नाः ॥

इत्येवं संस्कृतः सोऽप्यचल उपवसेत् द्वादशाहं व्यहं वा,
तस्मादागत्य पूर्वां स्त्रियमपि विवहेत्तदिनाग्रे तथान्याम् ।

साग्रेरायुष्मतीष्टिस्त्रिह भवति पुरोडाशकोऽष्टाकपाल,
स्येन्द्राग्रेथो निरग्रेश्चरिह तु मतः सोऽयमायुष्मताख्यः ॥

प्रास्य घृतकुम्भे क्षिप्वा, अचले (पर्वते) जाताद्यं कर्म, जातकर्मादि-
पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

गतस्य न भवेद्वार्त्ता यस्य द्वादशवार्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतवान्धवैः ॥

पिता प्रवसितो यस्य न च वार्त्ता न चागमः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशादृषात् कार्या पिण्डोदकक्रिया ॥

सुततुल्या वान्धवाः सुतवान्धवाः इति मध्यपदलोपिसमासः ।

अन्यथा पितेत्यादितदनन्तरवाक्यस्यसंलग्नता स्यात् ।

तथाच जातकर्णः,—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशादृष्टात् कृत्वा तत् प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदानीमेव सर्वाणि प्रेतकार्याणि सञ्चरेत् ॥

हारीतेन तु,— प्रोषितस्तु पिता पुत्रैः प्रतीक्ष्यो विंशतिः समाः ।

तीर्णः पञ्चदशादापि पश्चान्मृतवदाचरेत् ॥

इति विंशतिवर्षपञ्च उक्तः । स पक्षो नाद्रियते इति ।

विहितक्रियस्य जीवतः तस्य दैवादागमने, बृहन्मनुः,—

जीवन् यदि समागच्छेद् दृतकुम्भे नियोज्य तम् ।

उद्धृत्य स्थापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतं कुर्यात्तिरात्रमथवास्य तु ।

स्नातोद्वहेत्ततो भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वा यजेत् ।

तथैवैन्द्राग्निपशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥

इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादिप्सितांश्च क्रतुंस्तथा ।

इदं साग्नेः । निरग्नेस्तु चरुरेव स चैन्द्राग्नेयः । तदुक्तं गृह्यप्राय-

श्चित्ते,— “आहिताग्नेः पुरोडाश एव अनाहिताग्नेश्चरुर्भवति, इति” ।

पुनरुपनयने वर्ज्याण्याह मनुः,—

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।

न वर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥

तत्र बृहन्मनूक्तवचनस्थार्यक्रमः कालदर्शकारिकायां स्फुटमुक्तः ।

यदा गच्छेत् पुमान् जीवन् स पैत्र्येऽधिकसंस्कृतः ।

दृतकुम्भे स्थापयित्वा तमुदास्य शुभे क्षणे ॥

संस्क्रुतं जातकर्माद्यैरुपनीतं विधानतः ।

दादशाहं चिराचं वा विहितोपोषणं व्रतम् ॥

गिरावागत्य पूर्वां वा तदभावे परां स्त्रियम् ।

ऊढवन्तं च संस्क्रुयात् चरुणायुष्मतेन च ॥

इति कारिकयोः । इत्यग्नौचकारिका ।

अथ कृतानशनादिप्रतिज्ञापूर्वकान्तर्जलस्य दैवाज्जीवने गृहा-
श्रमं कर्तुंकामत्वे प्रायश्चित्तं अनशनमधिकृत्य आग्नेयवाराहयोः,—

कारयेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि वा ।

जातकर्मादिसंस्कारैः संस्क्रुयात् तं तथा पुनः ॥

अनुगमनेऽग्नौचस्य उक्तत्वात् तत्प्रसङ्गादनुगमनं विचार्यते ।

अग्निप्रवेशं प्रकृत्य व्यासः,—

यदि प्रविष्टो नरकं यदा पाशैः सुदारुणैः ।

संप्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीनो वेद्यमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालपाही यथा व्यालं वल्गादुद्धरते त्रिलात् ॥

तद्वद्वर्त्तारमानीय दिवं याति च सा वल्गात् ।

अङ्गिराः,— मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेत् ऊताशनम् ।

सारन्धतिसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिस्रकोव्योऽर्द्धकोटी च यानि स्रोमानि मानुषे ।

तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे रमते चोमया सह ॥

व्यालपाहीत्यादि ।

तथा,— मातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

पुनाति चिकुलं नारी भर्तारं यानुगच्छति ॥
 तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा ।
 क्रीडते पतिना साङ्गं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 ब्रह्मघ्नो वा पितृघ्नो वा कृतघ्नो वापि मानवः ।
 तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥
 साध्वीनामेव नारीणामग्नौ प्रतपनादृते ।
 नान्यो धर्मा हि विज्ञेयो मृते भर्तारि कर्हिचित् ॥
 यावन्नाग्नौ दहेत् देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
 तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन ॥

साध्वीनामिति सर्ववर्णसाध्वीनामित्यर्थः ।

महाभारते,—

आर्त्तार्त्तं मुदिते दृष्ट्वा प्रोषिते मलिना कृशा ।
 मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

इति सर्ववर्णसाधारण्येन तत्सङ्ख्योक्तेः । तत्र वाल्मीकिपत्यादिस्त्रीणां
 नाधिकारः ।

तथाच व्याघ्रपादः,—

न म्रियेत समं भर्ता ब्राह्मणी शोकमोहिता ।
 प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी ॥

अन्यत्र,— उपकारं चरेद्भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोकवती सती ॥

तथा,— स्त्रीरिणीनाञ्च नारीणां पतितानाञ्च योषिताम् ।

नास्ति पत्याग्निसम्भेदः पतितौ हि तथा हि तौ ॥

पतिद्विट् स्त्रैरिणी नारी नानुगच्छेत् कदाचन ।

वालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टरजसस्तथा ॥

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शुभे ।

पारस्करः,— वालसंवर्द्धनं त्यक्त्वा वालापत्या न गच्छति ।

रजस्वला स्मृतिका च रचेद्गर्भश्च गर्भिणी ॥

अन्यत्र,— तृतीयेऽङ्गि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः ।

तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ॥

तथाच,— “रजसुतुर्थदिने सहगमनेऽधिकारः” ब्राह्मणस्त्रीणां पतिदेहदाहकाले एकचितावेव सहगमनं नान्यचितौ । तत्र “मृता-नुगमनं नास्ति” इति पैठीनसिवाक्यं लिखितम् ।

पुनस्तद्वाक्यमपि,—

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

पृथक् चितिमिति उग्रनोवाक्यमपि लिखितम् । तथाच चक्षियादिस्त्रीणामेव पतिदाहानन्तरं यदा कदाचिदपि चिह्नानि गृह्यैवानुगमनमिति सिद्धं ।

तद्विधिश्च ब्राह्मे,—

देशान्तरगते तस्मिन् साध्वी तत्पादुकादयम् ।

निधायोरसि तच्चित्ता प्रविशेत् जातवेदसम् ॥

यत्तु कैश्चिदुक्तम्,— “स्वःकामा प्रेयादिति श्रुतेः”,

अतिप्रवृद्धस्वर्गाप्तिकामाया^(१) एव अयमनुगमनोपदेश इति

(१) स्वर्गादिकामाया एव ।

पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषेधादात्महत्याप्रायश्चित्तं
कार्यमित्याशङ्कितं, तन्न, स्त्रीणामनुगमनस्य प्रायश्चित्तत्वात् ।
तथाच प्रायश्चित्तप्रकरणे, गारुडे,—

ब्रह्मघ्नं वा हतघ्नं वा महापातकदूषितम् ।

भर्तारमुद्धरेन्नारौ प्रविष्टा सहपावकम् ॥

एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः ।

प्रचेताः— चित्तौ परिष्वज्य विचेतनं पतिम्,

प्रयाति या मुञ्चति देहमात्मनः ।

कृत्वा हि पापं शतलक्षमयसौ,

पतिं गृहीत्वा परलोकमाप्नुयात् ॥

सत्यनुगमने आत्महत्यादोषाभावः स्फुटमुक्तो ब्राह्मे,—

ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनौ

सहगमननियुक्तमन्त्रलिङ्गादित्यर्थः ।

तथाच मन्त्रः,—

“इमा नारौरविधवाः सपत्नौराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु,
अनश्रवो^(१) अनमीवाः सुरत्ना आरोहन्तु जनयो योनिमये” इति ।
इमाः नारौः नार्यः अविधवाः भर्तृवियोगरहिताः सन्विशन्तु
संशेरतां किंविशिष्टाः सपत्नौः पतिव्रताः । आञ्जनेन अञ्जनसंवन्धिना
सर्पिषा विशिष्टा इति शेषः कृताञ्जनादिप्रसाधना इत्यर्थः । अनश्रवो
अकृतरोदनाः शोकमोहरहिताः संहृष्टा इति यावत् । अनमीवाः
अरोगाः, सुरत्नाः शोभनाभरणाः । किमर्थमारोहन्तु इत्याशङ्क्याह

(१) अनश्रवो ।

अपेयोनिमुत्तमयोनिं जनयो जनयन्त्यः आरोहन्तु, आरोहण-
मत्रानुयानम् । एवं रजस्वलादिव्यतिरिक्तानां सर्वासां सहमरणे-
ऽधिकारः ।

ननु कार्यकारणयोः सामानाधिकरणस्य शास्त्रसिद्धत्वात् कथं
पत्नीगतानुगमनेन पतिगतदुरितापूर्वस्य चय इति चेन्न । पति-
पत्न्योः सहकर्तृत्वेन अग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः । आर्त्त-
त्यादिवाक्ये पत्यनुकूलायाः पतिव्रतात्वात् सहमरणे तस्या एवाधि-
कारे सिद्धेऽपि,—

अवमन्ति च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्रानुमरणे काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्त्युत ॥

आदिप्रभृति या साध्वी भर्तुः प्रियपरायणा ।

ऊर्द्धं गच्छति सा नारी भर्त्रानुमरणे गते^(१) ॥

इति उतशब्दश्रवणात् पत्यवमाननकर्त्त्यादीनामपि परलोक-
प्राप्तिः पापचयश्चेति तत्साधकत्वेन चारितार्थमिति । पत्यौ मृते या
चियते सा पतिव्रतेत्यनेन सहगमनस्य नित्यत्वाद्भ्रजोगर्भादिना
पतिव्रताया अपि सहगमनाभावेऽपि ब्रह्मचर्याचरणान्न व्रतचतिः ।

तथाच विष्णुः,— “मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति”
सूत्यन्तरे, सर्वविधवाधर्मानुक्ता,—

एवं धर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता ।

पतिलोकमवाप्नोति न भवेत् कापि दुःखिता ॥

तथा,— प्रेतकृत्यं समाप्यैव ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

प्रब्रज्यागतिमाप्नोति हरिं स्वामिवदाचरेत् ॥

इत्यग्निप्रवेशविचारः ।

अथैतत् प्राप्तङ्कितया सर्वे दाहभेदा लिख्यन्ते । तच्चादौ सन्निहितत्वादग्निप्रवेशदाहविधिः ।

नारदः,—

अग्निप्रवेशे नारीणां किं कर्त्तव्यं महामुने ।

स्नानमङ्गलसंस्कारभूषणाञ्जनधारणम् ॥

मङ्गलञ्च तथा सूत्रं पादालक्तकमेव च ।

शक्त्या दानं प्रियोक्तिश्च प्रशंसासत्वमेव च ॥

नानामङ्गलवाद्यानां श्रवणं गीतकस्य च ।

मङ्गलसंस्कारो नूतनवस्त्रालंकारादिः । दानं ब्राह्मणदीनानाथार्थिभ्यः, प्रियोक्तिः सर्वत्र प्रियभाषणम् । प्रशंसासत्वं गुणैककीर्तनपरम् ।

मृतं पतिं समालिङ्ग्य या वक्तिं प्रविविच्यते ।

सा स्नात्वा पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

वैतरण्यादिदानानि दत्वा पाथेयकान्यपि ।

नववस्त्रयुगच्छन्ना गन्धमाल्यादिभूषिता ॥

सिन्दूरकज्जलोपेता घृताक्तालक्तभूषिता ।

शोकमोहादिरहिता नानावाद्यरवान्विता ॥

विपन्ति पथि स्नाज्जादीन् चितायाः सन्निधिङ्गता ।

तत्र प्रेते चितारूढे पात्रन्यासे तु साग्निके ॥

आसीना प्राङ्मुखी तोयपात्रमादाय साक्षतम् ।

अयेहेत्यादिदेव्यन्तं वाक्यमुच्चार्य पूर्ववत् ॥

मम सभर्तृकाया ब्रह्महत्यादिनानाविधपापक्षयपूर्वकचतुर्दशे-
न्द्रकालावच्छिन्नविशिष्टस्वर्गप्राप्तये पतिशरीरेण सह अग्निप्रवेश-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य मन्त्रेण प्रार्थयेज्जातवेदसम् ।

त्वमग्निः सर्वभावज्ञ अन्तश्चारी जगद्गुरुः ॥

कर्मसाक्षी ऊतवहः पावकोऽसि प्रधानतः ।

यथाहं स्वं निजं कान्तं मनसा कर्मणा गिरा ॥

अनुरक्ता तथा देव देहि जन्मान्तरे पतिम् ।

“त्वमग्ने रुद्रो असुरो महोदिवस्त्वं शुद्धोभारुतं पृचो ईशिषो-
त्वं वातैरक्षैर्याशिषं गत्यस्त्वं पूषा विदधतः शासिनुन्ना”^(१) ।

इति प्रार्थ्य चिताग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ।

“इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु अन-
श्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आरोहन्तु जनयो योनिमये” ।

इन्द्रादयोऽष्टदिक्पालाः साक्षिणः सन्तु कर्मणि ।

इन्द्रियाणि च भूतानि मनो भूतानि पञ्च च ॥

प्रत्यागन्तुमना नाकं प्रविशामि ऊताशनम् ।

सर्वेन्द्रियाणि दह्यामि प्रविशाम्यग्निमग्नदम् ॥

पत्या सहैव यास्यामि स्वर्लोकां पतिदेवता ।

पतिपावकरूपाय स्वाहेमं मम विग्रहम् ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य पावकं प्रविशेत् सती ।
 पतिद्विद् खैरिणी नारौ नानुगच्छेत् कदाचन ॥
 अथ तस्यां मृतायान्तु पुत्रो मन्त्रमनूहितम् ।
 सकृत् पठित्वा मन्त्रेण^(१) जुहुयादाहुतिं द्वयोः ॥
 तौ पृथक्कृत्य दग्धव्यौ पृथगस्थिते कृते ।
 अन्यत्सर्ववाक्यानि लिखितानि । इति सहगमनविधिः^(२) ॥

अथ सूतिरजस्वलयोर्दाहे विशेषः ।

स्नापयित्वा चतुर्थेऽङ्गि मृतामृतमतीं दहेत् ।
 अतिक्रान्ते तु दशमे स्नापयित्वा प्रसूतिकाम् ॥
 दाहेच्छा चेत्तयोर्जाता मध्ये अहदशाहयोः ।
 तदा तामसृगन्नद्भिः स्नापयित्वा घटे जलम् ॥
 प्रपूर्य पञ्चगव्येन पुण्यग्निर्भरभिमन्त्र्य तत् ।
 स्नापयित्वा दहेत् कच्छं ततः कुर्युः शवस्पृशः ॥
 पुण्यर्चस्तु,— “पावमानीः स्वस्त्वयनीः सुदुघाश्च घृतश्रुतः ।
 ऋषिभिः संमृतरसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥
 पावमानी दिशतु न इमं लोकमथोऽप्यसुम् ।
 कामात् सम्बर्द्धयन्तु नो देवीदैवैः समाहिताः ॥
 येन देवाः पवित्राणा आत्मानं पुनते सदा ।
 तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु माम् ॥
 प्राजापत्यं पवित्रञ्च शतोद्दामहिरण्यम् ।
 तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे ॥

इन्द्रः पुनाति सहसा पुनातु

सोमः खस्तवरुणः प्रमोत्या ।

यमो राजा प्रसूनाभिः पुनातु

मा जातवेदा भोजयन्त्या पुनातु ॥

ऋषयस्तमसस्तो^(१)मे सर्वे सर्वजिगीषमाः ।

तपसस्तपसे यौवं पावमानी ऋचोऽब्रवीत् ॥

यन्मे गर्भे वसतः पापमुग्रं

यज्जायमानस्य च किञ्चिदन्यत् ।

जातस्य यच्चापि च वर्द्धतो मे

तत् पावमानीभिरहं पुनामि ॥

यदन्तिकाञ्च^(१) दूरज्ञा भयं विदन्ति मामिह ।

पवमानस्तु सोऽद्य नः पवित्रेण विचर्षणाः ॥

यः पाता स पुनातु नः । यत्ते पवित्रमर्चिष्यमग्ने विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनीहि नः । यत्ते पवित्रमर्चिर्वदग्ने तेन पुनीहि । ब्रह्म

सर्वैः पुनीहि नः । उभाभ्यां देवसविताः पवित्रेण सर्वेण च^(२) । मा

पुनीहि विश्वतः । त्रिभिर्द्वं देव सर्वतो वशिष्टैः—सोमधामभिः ।

अग्ने ? दक्षैः पुनीहि नः । पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु

मनसा धिया ।

विश्वेदेवा पुनीत मा जातवेदः पुनीहि माम् ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्हित्वा वन्द्यमापः ॥

(१) तपसस्तापे ।

(२) यदन्ति यच्च दूरञ्चे ।

(३) सवेन ।

शतं पवित्रा वितता ह्य^(१) सुनाभिः त्वा देव सविता पुनातु ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो या स्वग्निः ।
 या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शं०१० स्योना भवन्तु ।
 यासां राजा वरुणो जातिमध्ये मृत्यान्तुते अवपश्यं जनानाम् ।
 यासां देवादि विह्वलन्ति भिद्यया अन्तरौचे वज्रधा निविष्टाः ।
 या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शं०१० स्योना भवन्तु ।
 शिवेन वा चक्षुषा पश्यन्त्या शिवया तन्नोपसृशन्तु त्वचन्ते । दृत-
 श्रुतः शुचयो याः पावकाः तास्ता आपः शं०१० स्योना भवन्तु ।
 आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयम्,—

वस्त्रान्तरवृतं कृत्वा दाहयेदधिपूर्वकम् ।

उदक्यां वा प्रसूतां वा यद्यग्नौचां दहेन्मृताम् ॥

कृच्छ्रमेकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्येन शुध्यति ।

दाहकर्त्ता कृच्छ्रैकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

इति सूतकोदक्यादाहविधिः ॥

अथ गर्भिणीदाहविधिः ।

गर्भिण्याञ्च मृतायाञ्च गर्भजीवनशङ्कया ।

विमोच्य गर्भं दग्धव्या निक्षिप्य स्रोतसां परे ॥

मृतगर्भभिन्नकर्त्ता पतिः कृच्छ्रं समाचरेत् ।

अन्यस्तु कृच्छ्रद्वयं कृच्छ्रैकं दाहवाहकाः ॥

निक्षिप्य गर्भं स्रोतसां परे नद्यां परे जनाः ॥

पत्यादिना सगोत्रिणा अशौचानन्तरं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ।
यथाह विष्णुधर्मात्तरे,—

चतुर्णांमिव वर्णानां गर्भिणीं प्रेततां गताम् ।

दहेत् वहेच्च यस्तस्य कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

भर्ता तस्याः पृथक् कृत्वा गर्भस्थोल्लेखनं स्वयम् ।

घृतेन मधुनाभ्यक्तं शवधर्मेण दाहयेत् ॥

शावाशौचेन भूतेन प्राणायामशतेन च ।

उपोष्य पञ्चगव्यञ्च सगर्भाञ्चैव दक्षिणाम् ॥

दत्त्वा ब्राह्मणमुख्याय शुध्यते नात्र संशयः ।

गर्भभेदकर्त्ता पतिः कृच्छ्रैकं कृत्वा अन्यथेत् कृच्छ्रद्वयं कृत्वा
तद्दिनं उपोष्य अपरदिनप्रभाते प्राणायामशतेन पूतः पञ्चगव्य-
पानानन्तरं तदङ्गदक्षिणं सगर्भां गां दत्त्वा शुद्धो भवति ।

इति गर्भिणीदाहविधिः ।

अथ अनुपनीताविवाहितकन्ययोर्दाहविचारः ।

भूमिसंस्कारवन्न स्यात् हिरण्यशकलैर्विना ।

असंस्कृतप्रमौतस्य दाहः कार्यो निरग्निवत् ॥

अस्योदकक्रिया कार्या दशपिण्डाश्च पूरकाः ।

विना दर्भैर्दशदिनैस्त्रिभिर्वा नास्त्रिसञ्चयः ॥

सद्यःशौचे सद्य एव दशपिण्डास्त्यहाशुचौ ।

प्रथमेऽङ्गि त्रयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ॥

तृतीयेऽङ्गि त्रयः पिण्डाः पचिण्यां प्रथमे त्रयम् ।

द्वितीयेऽहनि सप्त स्युरिति खण्डाशुचौ विधिः ॥

पूर्ववत् कन्यकां दग्ध्वा पिता क्लोदकक्रियाम् ।
 विनास्थि सञ्चितं दद्यात् दशपिण्डान् त्रिभिर्दिनैः ॥
 अद्विवर्षमृतं ग्रामात् वह्निः प्रक्षाल्य वारिणा ।
 यमगाथां ततो गायन् यमसूक्तमपि स्मरन् ॥
 गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य घृताक्तं निखनेद्भुवि ।
 वने हि काष्ठवत्^(१) क्षिप्त्वा न कुर्वीतोदकक्रियाम् ॥
 अपि वा दहनं कार्यं पक्षेऽस्मिन्नुदकक्रियां ।

इत्यसंस्कृतप्रमीतदाहः ।

अत्र पुत्रस्य उपनयनकाले प्राप्तेऽप्युपनयनाभावे एवं प्रेतहृत्य-
 माचर्यते संपूर्णाग्रौचक्ष्त्र त्रिभिर्विंति यो विकल्प उक्तः, स चूडा-
 कालानन्तरं व्रतकालपर्यन्ताभिप्रायकः ; इदानीन्तु शिष्टैरपि
 चूडाकालप्रवेशानन्तरं दाहमात्रं क्रियते न पिण्डादिकम् । एवं
 दुहितुर्विवाहकाले प्राप्ताग्रौचक्ष्त्र त्रिदिनत्वादेव त्रिभिर्दिनैः पिण्डा-
 दिकं कार्यम् । इत्यसंस्कृतप्रमीतहृत्यम् ॥

अथ पतितप्रेतहृत्यम्

क्षिप्त्वा मध्येन मरणमुद्दिश्य स्वात्मघातिनम् ।
 नीत्वान्त्यजा वह्निर्ग्रामात् क्षिपेयुरशुचिस्थले ॥
 अनुद्दिश्यात्महन्तारं पतितं ब्राह्म्यकौर्त्तितम् ।
 गङ्गादितीर्थं प्रक्षिप्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 कर्त्ता दासीं समाह्वय कुलटादत्तवेतनाम् ।
 अशुद्धघटहस्तां त्रिः प्रब्रूयात् प्रेतद्वप्रे ॥

(१) काष्ठवज्जह्यात् ।

हे दासि ! गच्छ मूल्येन तिलान्तादाय सत्वरम् ।
 प्रपूर्य तिलतोयेन तं घटं दक्षिणामुखीम् ॥
 संकीर्त्य पापिनो नाम विनयस्त्र जलं पदा ।
 इति संप्रेषिता दासौ ब्रह्महन्त्रमुकाभिधा ॥
 तिलोदकं पिवेति द्विरभिधाय घटीजलम् ।
 सतिलं वामपादेन विनयेदशुचिस्थले ॥
 समाप्तेऽब्दे क्रियाकर्त्ता मृताहे ज्ञातिभिः सह ।
 दग्ध्वा पर्णनरं कुर्याद्दशाहविहितां क्रियाम् ॥
 दशाहादत्सरं यावत् स्त्रे स्त्रे काले तु षोडश ।
 श्राद्धानि कृत्वा कुर्यात्तु नारायणवल्लिं ततः ॥
 अब्दमध्ये यदा चैषामौर्द्धदेहिकमिच्छति ।
 तदा मृताहत्तत् कुर्यात् प्रायश्चित्तपुरःसरः ।
 इह चान्द्रायणं तप्तकच्छदयसमन्वितम् ॥
 प्रत्यान्नायविधावष्टधेनुदानं प्रकीर्तितम् ।
 दाहेऽस्थ्यां द्विगुणं कार्यं तदा पर्युषिते शवे ॥
 अभावेऽस्थ्यां ^(१)पर्णनरदाहश्चेत्तच्चतुर्गुणम् ।
 अन्यजातिहतं तुष्णीं दग्ध्वा कृत्वोक्तनिष्कृतिम् ॥
 मन्त्रवद्हनं कुर्यात्तदस्थिषु यथाविधि ।
 साग्निश्चेत् पतितः प्रेतस्तदग्निमप्नु निक्षिपेत् ।
 पात्राणि दग्ध्वा कुर्वीत प्रागुक्तपतितक्रियाम् ॥

इति पतितप्रेतकृत्यम् ।

अथ पर्णनरदाहविधिः ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

अस्थ्यामलाभे पर्णानि ^(१)सकलान्यूर्णयावृता ।

दाहयेदस्त्रिसंख्यानि ततःप्रभृति सूतकम् ॥

आवृता परिपाय्या । अस्त्रिसंख्या तु षष्ठाधिकं शतत्रयम् ।

तथाचादित्यपुराणे,—

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।

शतैस्त्रिभिस्तथाषष्ठा शरपत्रैर्विधानतः ॥

वेष्टितव्यस्तथा यन्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा ।

ऊर्णसूत्रेण बद्धा तु प्रलेप्तव्यस्तथा यवैः ॥

सपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना ।

[^(१)तदभावे अस्थ्यामलाभे सवृन्तपलाशपत्राणां षष्ठ्युत्तरचिह्नैः

पुरुषप्रतिनिधिं कुर्यात् ।

तथाच पराशरः,—

आहिताग्निर्दिजः कश्चित् प्रवासे कालचोदिते ।

दैशनामह्यनुप्राप्ते तस्याग्निर्वर्त्तते गृहे ॥

प्रेताग्निहोत्रसंज्ञेयं श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः ।

कृष्णाजिनं समास्तीर्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ॥

पलाशानां सवृन्तानां विभागं ब्रूहि याज्ञिक ।

(१) शकलानि ।

(२) [] बन्धनिमध्यगताः पङ्क्तयः कियति पुस्तके न सन्ति ।

चत्वारिंशद्भवेन्मूर्द्ध्नि घौवायाञ्च दशैव च ॥
 उरसि त्रिंशतं दद्यादुदरे विंशतिस्तथा ।
 वाक्कोशैव शतं दद्यादङ्गुलिषु दशैव तु ॥
 षड्वै वृषणयोर्दद्यादष्टाद्वै मेढ्र एव च ।
 उर्वोश्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ॥
 पादाङ्गुलिषु दश च यज्ञपात्रं ततोऽन्यसेत् ।
 ऊर्णासूत्रेण बध्वा तु प्रक्षिप्य च तथा यवैः ॥
 प्रपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना ।]
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वबान्धवैः ॥
 एवं पर्णनरं दग्ध्वा चिराचमशुचिर्भवेत् ॥

अयं दाहः साग्निरग्निसाधारणः । “गतस्य न भवेद्दात्ता”
 इत्यादिवचनमध्ये तथा निर्णीतत्वात् । एवं पर्णनरं संपाद्य पूर्ववद्ध-
 स्तोदरे^(१) चन्दनादिवस्त्रयज्ञोपवीतमाल्यधृतादि दत्त्वा आज्येन तृण-
 मादाय प्रदक्षिणं कृत्वा मुखाग्निमन्त्रेण अपसव्यस्तमग्निं शिरःस्थाने
 निरग्नेर्दद्यात् । त्रिभिरश्वत्यपचैर्दर्भत्रयेण घृताक्तेन अग्निं प्रज्वाल्य
 शिरःस्थाने दद्यात् । एवं दाहे कृते तृष्णीमुदकधारां परितो
 दद्यात् । साग्निकानामन्यत् पात्रासादनादिकं सर्वं वक्ष्यमाणा-
 हिताग्निविधिना कुर्यात् । एतस्मिन्नग्नौचे त्रिदिनाशौचवत्
 पिण्डव्यवस्था,

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिसञ्चयनं तथा ॥

(१) हस्तद्वये ।

• चैन् प्रदद्यात् द्वतीयेऽङ्गि वस्त्रादिचालनं तथा ।

इति पर्णनरदाहविधिः ।

अथ निरग्निदाहः ।

तत्रादौ गृहाभ्यन्तरमृतस्य विशेषः । यदि गृहाभ्यन्तरे दुर्बलस्य प्राणा गतास्तदा बान्धवैर्गृहात् शीघ्रं ब्राह्मणानग्निञ्च पुरस्कृत्य धान्यपिधानमन्नपिधानं नवकपर्दांश्च गृहीत्वा शवो वह्निर्नयः । समाचारादर्द्धमार्गे शनैः शनैर्गत्वा अन्नपिधानादिकं प्रचेष्टव्यं ततो जलाशये कर्त्तव्यम्,

यत्र देशे जलं नास्ति मरसौ वा न विद्यते ।

नदीनाञ्च कथा कार्या वक्तव्यं वा हिमं हिमम् ॥

तद्गृहस्थितभुक्ताभुक्तसर्वमृन्मयभाण्डानि त्यजेत् । इति विशेषः । दाहार्थं दणकाष्ठादीनि सर्वथा शूद्रद्वारा न नेतव्यानि, प्रमादात् शूद्रद्वारा नयने तत्कालं ब्राह्मणैर्नयम् । “स्नेष्ठाश्रुवान्धवैर्मुक्तं” इत्यादिस्मृतेः, सर्वथा रोदनं कार्यम् । पुत्रादिब्राह्मणद्वारा निर्यासप्रधानवनस्पतिवटश्लोदुम्बराणामन्यतमस्य निर्यासमानौय चन्दना-शुरूकपूरमृगमदजातिफलानि पिष्ट्वा मिश्रीकृत्य शवस्य समीपे कृत्वा मृज्जलेन संगोधयेत् । ततः स्नात्वा दृततैलाभ्यां स्थापित-निर्यासगन्धसहिताभ्यां शवमभ्यज्य जलसमीपं नयेत् ।

तत्र कुशानास्तौर्य दक्षिणगिरसं समाचारादुत्तरगिरसं वा उत्तानदेहं स्थापयित्वा,

ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।

कुरुचेचञ्च गङ्गा च यमुना च सरिदरा ॥

कौशिकी चन्द्रभागा च सर्वपापप्रणाशिनी ।

भद्रा च काशी सरजूर्णकुली पञ्चगा तथा ॥

भैरवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥

इति पठित्वा मनसा तानि तीर्थानि ध्यात्वा गन्धमात्यैरलङ्कृत्य
नासिकादयश्चतुर्दशकर्णद्वयेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तहिरण्यशलाका^(१)नि-
क्षिप्त्वा वस्त्रेणाच्छाद्य कोलाहलवाद्यं^(२) सम्पाद्य आमपात्रेणान्नमा-
दाय अग्निपुरःसरं प्रेतमनुगम्यार्द्धपथेऽर्द्धमुत्सृज्य श्मशानं गत्वा
पुत्रादिः श्मशाने आसीनो दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाकुक्ष्य
रेखाकरणवनेजनकुशास्तरणपिण्डदानप्रत्यवनेजनजलाञ्जलीन् नाम-
गोत्राभ्यां कुर्यात् । ततः क्रियाकर्त्ता स्नात्वा ब्राह्मणद्वारा दारुसञ्चयं
सम्पाद्य समे भूमिप्रदेशे वज्रस्तवणे दुर्वादिकमुत्पाद्य गोमयेनोपलिप्ते
प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्च कुशगोमयकुशोदकपात्र-
^(३)न्यासादिपरिसमूहनादीन् पञ्चभूतसंस्कारान् सकृत् कृत्वा अग्निमुप-
समाधायान्नेर्दक्षिणभागे चन्दनादिमुगन्धिकाष्ठेन चितां रचयित्वा
समाचाराच्चतुर्भिः सह श्रवं गृहीत्वा वारचयमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
नामोच्चार्य वारचयमाह्वय चितायां कुशानास्तीर्थं उत्तानं दक्षिण-
शिरसमुत्तरशिरसं वा निपात्य ज्वलमानमग्निं कृत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वायजानता ।

मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥

(१) हिरण्यशकलम् ।

(२) कोलाहलवाद्यम् ।

(३) ऽपात्राण्यासाद्य ।

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमायुतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु स्वाहा ॥

इत्युक्त्वा शीघ्रमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ज्वलमानमग्निं शिरःस्थाने
आसीनो दद्यात् । शवसम्बन्धपरिधानोत्तरौयव्यतिरिक्तं वस्त्रं
खट्वादिस्थितं एकदेशं वा श्मशानवासिभ्यश्चाण्डालेभ्यो दद्यात् ।
साधु दग्ध्वा ज्वलत्काष्ठचयदग्धव्यस्य शवस्य किञ्चिदवशिष्टमवस्थाप्य
दाहकैः सह प्रादेशप्रमाणानि सप्तकाष्ठानि गृहीत्वा चितायां सप्त-
प्रदक्षिणानि कृत्वा प्रत्येकं तानि प्रक्षिप्य कुठारेणोल्मुकोपरि सप्त-
प्रहारान् कृत्वा “क्रव्यादाय तुभ्यं नमः” इति सप्तकृत्यः पठित्वा
सव्यमावृत्य पुत्रादिदाहकाश्च सर्वे चितां पश्यन्तः पङ्क्तिक्रमेण,—

अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशून् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

इति यमगाथां यमसूक्तञ्च पठन्तो बालानग्रतः कृत्वा जला-
शयान्तं गच्छेयुः ।

इति निरग्निदाहः ।

अथ केवलस्मार्त्ताग्निमहाहः ।

शालाग्नौ चरुमसगोत्रेण अपथित्वा शालाग्निं स्मार्त्तपात्राणि चरुं
च पृथक् शवं च शकटे संस्थाप्य “अपेतः, इत्यध्यायं जपन् दक्षिणां
दिशं गच्छन्^(१) अर्द्धपथे चरोरर्द्धं दत्त्वा श्मशाने शेषं पिण्डं दद्यात् ।
परिसमूहनादिसंस्कृतभूमौ वस्त्रं निधाय चितां विरचय्य पूर्व्ववत्
शवं स्नानादिभिः संस्कृत्य,

(१) गच्छेत् ।

चितौ प्राग्गौवमजिनमास्त्रीर्योत्तरलोमकं ।
 तत्र प्राक्शिरसं प्रेतं निधायोत्तानशायिनं ॥
 हिरण्यशकलान्यस्य मुखे नासिकयोर्दृशोः ।
 कर्णयोश्च विनिक्षिप्य सष्टतामुरसि स्तुचं ॥
 स्तुवं नासिकयोः सार्ज्यं चमसं शिरसोऽन्तिकं ।
 पार्श्वयोः स्तूर्णसकले^(१) मुष्कयोररणिद्वयं ॥
 दक्षिणे च करे वज्रमूर्वोर्मध्ये उल्लूखलं ।
 ऊर्वशीं मुषलं चात्र मन्त्रं चापि विनिक्षिपेत् ॥
 मृन्मयान्यस्य निक्षिप्य अग्निं दद्याद्दिजातये ।

चितिमध्ये सादयित्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य घृताक्तां
 कुशमुष्टिं,

अस्मात् त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायते पुनः ।

“असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा” इत्युक्त्वा जुहुयात् । शेषं च
 पूर्ववत् स्मार्त्ताग्निहोत्रोपपत्त्यास्तु निरग्नेरिव “कृत्वा तु दुष्कृतं
 कर्म” इत्यनेन वराहपुराणोक्तमन्त्रेण दाहः ॥

इति स्मार्त्ताग्निमहाहः ।

अथ साम्निकदाहः ।

तत्र विशेषः । सायमाहुत्यां हुतायां प्रातराहुतेः प्राक्
 यजमानमृतिशङ्कायां तदैव प्रातराहुतिर्देया । तस्य होमस्य
 सायमादिप्रातरपवर्गत्वेन एककर्मणोऽवशिष्टत्वात् । जीवेत चेद्यज-
 मानः पुन नप्रातर्होमं कुर्यात् । अग्निहोत्रमध्ये हविर्गहणादि

प्रागासादानाच्चेन्मरणशङ्का, तदा हविषो गार्हपत्ये दाहः । आसना-
दूर्द्धं चेदाहवनीये दाहः । आरब्धपदार्थे चेन्मृतिस्तदा स पदार्थः
समाप्यः । एवं कृते पौर्णमास्यां दर्शात् पूर्वं मरणशङ्का तदैव पिण्ड-
पितृयज्ञरहितां दर्शष्टिं कुर्यात् । पौर्णमास्यादिदर्शान्तत्वादिष्टेः ।
इयमन्त्येष्टिरित्युच्यते, एवं प्रारब्धचातुर्मास्यस्य सुनासिरीयान्तं
समापनं, यदि साङ्गप्रधानं कर्तुमसमर्थस्तदा चतुर्गृहीतेनाज्येन
पुरोऽनुवाक्ययाज्याभ्यां प्रधानयागाः कार्याः, नायनयोः करण-
पक्षस्थानादृतत्वात्, तदैककरणविचारो न लिख्यते, एकस्यैव
समाचारात् । दुर्बलस्य यजमानस्य गार्हपत्यपुरस्तात् स्थापनमुचित-
मपि नानाशङ्कया न क्रियते तथा कल्प्यते । मरणानन्तरं पुत्रः
स्नात्वा प्राचीनावीतौ दक्षिणामुखः सक्तत् सक्तत् परिसमूहनादि-
पञ्चभूषंस्कारान् कृत्वा आहवनीयदक्षिणाग्नीं उद्धृत्य शंस्यनर्या-
धाय्येषु करौषचूर्णशाल्मलीढलषणादिगर्भास्त्रिस्तो उखा अधि-
श्रित्य तावत् संतापयेत्, यावत्तास्त्रिभिरुत्पद्येत ।

आवसथ्ये अन्यगोत्रेण चरुमधिश्रयेत् । ततो मृतदेहं पूर्ववत्
संस्थाप्य नववस्त्रं परिधाप्य यज्ञोपवीतं दत्वा अलङ्कारैरलङ्कृत्य
सुगन्धिद्रव्यैरुपलिप्य शकटे निवेश्य सन्तापजानग्नीन् उखास्थान् पृथक्
असन्तापजौ पात्रस्थौ सभ्योपासनाग्नीं पृषदाज्यमाज्यं कुशांस्तिलान्
सर्वाणि च श्रौतस्मार्तयज्ञपात्राणि सप्त हिरण्यशकलानि नापि
चुरकाष्ठादिसर्वमुपयुक्तं शकटे तस्मिन्नादाय चरुं तु असगोत्रेण
ग्राहयित्वा तं शकटं दक्षिणां नयन्तः ।

सपिण्डाः,—अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुं ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्यते^(१) पितृमते स्वाहा ।

इति च । अपेताध्यायं च्छवेदप्रसिद्धं यमसूक्तं च पठन्तोऽनु-
गच्छेयुः । अग्नीनां यथा निर्वापो न भवेत्तथा रक्षेयुः । यदि
नद्यादौ मृतिः, तदा प्रागुक्तेन विधिना शकटेन दाहदेशं प्रति
नयेयुः । ततः आवसथ्याग्निं चरोरर्द्धभागं अन्नं दद्यात् ततो नद्या-
दिसमौपे शुचौ तणवज्जले उद्धृतचौरिणि क्षतौषधिकदुर्वासुन्जा-
श्वगन्धाष्ट्रिपणीसावपणीविशाखाङ्गुणिकाध्यण्डातके देशे पञ्चभू-
संस्कारं कृत्वा गार्हपत्यं संस्थाप्य ततः अष्टप्रक्रमे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं
आश्वनीयं दक्षिणाग्निं तृतीये दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । सभ्यावसथ्य-
योरैशान्यां निधानं । तथा च साय्नायनः^(२)—“सभ्यावसथ्यावाहिताग्ने-
र्दहनकर्म न प्रयुज्येत” ।

इति, चितादेशात् प्रागुदिच्यां दिशि पञ्च प्रक्रमानातिक्रम्योत्-
सृज्यतीति । ततो नर्यशांस्थान्तरा काष्ठानुचितिं कृत्वा प्रेतस्य केश-
श्रुनखच्छेदनं कृत्वा इच्छयातोद्धरणेन तं विपूरिषं कृत्वा प्रक्षाल्य
सर्पिषान्तरभ्यज्य पुरीषकेशादीनि निखनेत् । ततस्तं पूर्ववन्नव-
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य प्राग्धीवं कृष्णाजिनमास्तीर्यास्मिन् प्रेतं प्राक्-
शिरसमुत्तानं निवेशयेत् । ततः सप्त हिरण्यशकलानि^(३) मुख-
नासिकाद्वयदृग्द्वयकर्णद्वयेषु निक्षिप्य मृतदेहे श्रौतानि यज्ञ-
पात्राणि उत्तानानि कृत्वा सादयेत् ।

(१) व्याङ्गिरस्यते ।

(२) साय्नायनः ।

(३) शलाकाः ।

तद्यथा,—

दृतपूर्णं जुह्वं दक्षिणकरे, करस्यपुष्करामनुवाङ्गदण्डं रिक्ता-
मुप^(१)हतं वामकरे । उरसि प्रत्यङ्गदण्डं ध्रुवं । वामनासिकायाः^(२)
प्रत्यङ्गदण्डं वैकंकतं सुवं । कर्णयोः प्रत्यङ्गदण्डे प्राग्निच^(३)हरणे ।
शिरसि प्रणीतां । स्वर्ग^(४) द्विधा कृत्वा पार्श्वयोः । उदरे षष्ठदाज्य-
पूर्णं प्रत्यङ्गदण्डामिलापार्चैः । शिश्ने शम्यां दृषणयोररणी । वज्रा-
ग्निहोत्रहरणीखादिरसुवाणां आङ्गत्यर्थं स्थापनं ।

अवशिष्टानां दारवपात्राणां उर्वोर्मध्ये सादनं मृन्मयाश्लमय-
पात्राणां कपालानां च अप्सु निक्षेपः । अयोमयानां ब्राह्मणाय दानं,
स्मार्त्तपात्राणामपि स्मार्त्ताग्निमत इवासादनं, दाहस्तु तेनाग्निनैव ।
ततो दक्षिणतोऽग्निभिरादीपनं चितायाः । तत आज्यस्थाली कुशाः
सुवं सुक् आज्यमिति एतानुपकल्प्य आज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य
गार्हपत्ये अधिश्रित्य खादिरसुवाग्निहोत्रहवणौ संमृज्याज्यमुदास्य
कुशैरुत्पूयावेक्ष्य^(५)सुवेण सकृद्गृहीत्वाऽग्निहोत्रहवणुपरि समिधं दत्त्वा
वज्रोपग्रह आहवनीये समिधं दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती
मयं जान्वाच्य प्रेतमुखसंलग्ने वक्त्रावाङ्गतिं जुहुयात् ।

तद्यथा,—

अस्मात्त्वमित्यस्य मन्त्रस्य । आदित्य ऋषिः । गायत्र्या निरुक्ति-
श्रुन्दः । अग्निर्देवता । अस्मात्त्वमधिजातोऽसि इति मन्त्रेण होम
इति । इदमग्नये इति त्यागः ।

(१) उपभृतं ।

(२) वामनासिकायां ।

(३) प्राग्निच ।

(४) सूर्यं ।

(५) क्ष ।

अस्मात्त्वम्

अस्मात्त्वमन्त्रेणासाविति प्रथमास्त्रा पत्न्या अपि स्त्रीस्त्रीज्ञानूहेनैव होमः । शवं वृद्धौ कृत्वा प्रागग्रं वज्रदक्षिणहस्ते । प्रत्यग्दण्डामग्नि-
होत्रहवर्णीं सुखे प्रत्यग्दण्डं खादिरसुवं दक्षिणनासायां ।

एवमेषोऽग्निमान् यज्ञपाधा^(१)युधसमन्वितः ।

लोकानन्दानतिक्रम्य परं ब्रह्म स विन्दति ॥

एवं आहिताग्निजीवद्वर्तृका पत्नी यदि म्रियेत, तदा चौर-
रहितः सर्वो विधिः कार्यः । आहिताग्न्योर्दम्पत्योरेकस्यादौ मरणे
अपरस्मारणन्तरं निर्माय पात्रैर्दाहः कार्यः ।

किन्तु पत्न्या आदौ मरणे पुमान् पत्यन्तरं उदाह्याग्निहोत्रं
यदि कुर्यात्तस्य सपात्रकदाहः पूर्वत् स्यात्^(२) ।

अथ दाहकाले अग्न्युपशमे दाहविधिः ।

यदि वज्रिर्विनश्येत दह्यमानेऽग्निहोत्रिणि ।

दग्धाविशिष्टारणिकवज्रिणा तं पुनर्दहेत् ॥

सकलारणिनाग्रे तु शवशेषं जले क्षिपेत् ॥^(३)

अथ विदेशमृतसाग्निशवस्या^(४)नयनाशक्तौ तत्रैव महं^(५) कृत्वा
अस्थि आनीय पुनः सपात्रकतयाऽस्थिदाहः कार्यः ।

तथा च पराशरः,—

शवस्थानयनाशक्तौ तदस्थौनि समाहरेत् ।

(१) शा ।

(२) इत्याहिताग्निदाहः ।

(३) इत्यमुगमशमविधिः ।

(४) अथ विदेशमृतसाग्निकदाहः ।

(५) दाहं ।

अग्नानभूमौ चेतान्नीन् विहृत्य रचयेच्छिताम् ॥

आस्तीर्य कृष्णमजिनं तदस्थीनि पुमाकृतिम् ।

निर्मायाज्येन चाभ्यज्य सादयेदुन्नयेत् पुनः ॥

यज्ञपात्राणि विन्यस्य दहेदाहुतिपूर्वकम् ।

शेषं सर्वं साग्निकदाहे उक्तम् ।

इत्यस्मिदाहः ॥

स च साग्निकस्यैवेति पूर्वमुक्तम् ।

अथोत्सनाग्निदाहः । उच्छन्नाग्निर्द्विविधः । सारणिपात्रको-
ऽरण्यादिरहितश्चेति, तत्र सपात्रपत्रो मरणानन्तरं पृतः प्राचीना-
वीतौ दक्षिणमुखो पञ्चभूतसंस्कारान् पूर्ववत्कृत्वा तत्र पूर्वारणीं
स्थापयित्वा अग्निं मन्यौयात् ।

तत्र मन्त्रः,—

“येऽस्याग्नये जुहुतो मा१७ सकामाः संकल्पयन्ते यजमान मा१७
संजायन्तु ते हविषे सादनाय स्वर्गलोकं प्रेतमिमं नयन्तु” इति ।

मथित्वा तृष्णीं गार्हपत्यं संस्थाप्य आहवनीयदक्षिणाग्न्योः
पञ्चभूतसंस्कारपूर्वकं तृष्णीं विहरणम् । तत आज्यस्थाली, कुशाः,
सुवः, सुक्, एका समित्, आज्यं चेत्यासाद्य स्थास्यां तदभावे शरा-
वादिपात्रे आज्यं निरूप्य गार्हपत्ये अधिश्रित्य कुशैः सुवसुक्-
संमार्जनं आज्यस्रोतपवनावेक्षणं च कृत्वा सुचि द्विधा दृताहुतिं कृत्वा
आहवनीये प्रजापतिं ध्यात्वा स्वाहेति सुचा जुहुयात् । ततो
गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु शुष्ककरीषचूर्णद्वलषणादिगर्भास्तिष्ठः
उखा अधिश्रित्य यावत्तास्त्रिभिरुत्पद्येत तावत् सन्तापयेत् । ततः

संस्कारपूर्वकं स्मार्त्ताग्निं मथित्वाऽग्निं संपाद्य स्थापयित्वा तेनाग्निना असगोत्रेण चरुं संपादयेत् । ततो मृतदेहं संस्थाप्य गन्धादिना संस्कृत्य नववस्त्रं परिधाप्य शकटे निवेश्य तान् सन्तापजानग्नीन्, सर्वयज्ञपात्राणि कुशतिलादिसप्तस्वर्णशकलानि^(१) च स्थापयित्वा दाहदेशं नयेत् । असगोत्रः स्मार्त्ताग्निं पक्वचरुं गृहीत्वा पुरतो गच्छेत् ग्रामनात् प्राक् ।

अहरहर्नैयमानोऽपि गामश्च पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृष्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

“यमाय त्वाङ्गिरस्यते पिबमते स्वाहा” इत्यादि पूर्ववत् पठित्वा,—

सर्वे अनुगच्छेयुः । तस्माच्चरोः पथार्द्धपथान्नदानं प्रकृतवत् । भूसंस्कारपूर्वकं चितिं कृत्वा प्राक्शिरसं दक्षिणादिपूर्वकं प्रकृतवत् स्थापयित्वा मुखनासादयचतुर्द्वयकर्णद्वयेषु स्वर्णशकलानि दत्वा अरण्यादिस्थापनपूर्वकं पात्रदानं प्रकृतवत् कुर्यात् । दक्षिणतोऽग्निभिरादीपनं चितायां अग्नीनां तत्र स्थापनम् । आज्यं पूर्णाङ्गतिवत् संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा अपसथो दक्षिणामुखो वाग्यतः सव्यं जान्वाच्य । अस्मात्वमित्यस्य मन्त्रस्य, आदित्य ऋषिः, गायत्र्या निरुक्तिश्चन्द्रः, अग्निर्देवता, होमे विनियोगः ।

अस्मात्वमधिजातोऽसि यदयं जायतां पुनः ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा । इति मन्त्रेण दक्षिणदेशे जुहुयात् “इदमग्नये” इति त्यागः । अन्यत् सर्वं प्रकृतवत् ।

अरण्यादिरहितत्वपक्षे तु नवीनारणिद्वयं सुवस्तुचौ च संपाद्य
तेनाग्निना पूर्ववत् सर्वं कुर्यात् । इति विशेषः ।

इत्युत्सनाग्निदाहः ।

अथ पुष्करेषु दाहः,—

भद्रातिथौ पापवारे त्रिपादर्चं यदा मृतिः ।

तदा चितौ शवारोपे कृते कुर्यादिमं विधिम् ॥

कुशैः प्रतिकृतिं कृत्वा मृतौ चत्रियविप्रयोः ।

वैश्वस्य पिष्टैः शूद्रस्य गोमयेनाकृतिं तथा ॥

संयोज्य मधुदध्याज्यैः शवेन सह दाहयेत् ।

त्रिपुष्करे द्वे संयुक्ते दहेदेकादिपुष्करे ॥

इति पुष्करदाहः ।

एतत्शान्तिरेकादग्नाहे वक्ष्यते ।

अथ क्रियाकर्तुर्विचारः ।

मनु मरीचौ,—

मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।

बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः ॥

सर्वेषान्तु मतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

लघुहारीतः,— सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि कचित् ॥

मरीचिः,— नवश्राद्धं सपिण्डञ्च श्राद्धान्यपि च षोडश ।

एकेनैव च कर्त्तव्यं संविभक्तधनेष्वपि ॥

एतेन सर्वपुत्राणां विभक्तानामविभक्तानाञ्च मध्ये ज्येष्ठेनैव कार्यम् । दैवात्तदभावेऽन्यपुत्रस्थाधिकारः ।

तत्रापि विशेषः,—

द्वादशविधेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु औरसः कनिष्ठोऽपि कुर्यात् । औरसपुत्रिकापुत्रचेचजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तक्रीतकृतकस्वयंदत्त-सहोदापविद्वान् द्वादश पुत्रानुक्त्वा “पिण्डहरस्त्रैषां पूर्वाभावे परः परः” इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

दैवात् पुत्राभावे, आग्नेयहारीत स्मृत्योः,—

असगोत्रोऽप्यसंवद्धः प्रेताग्निं प्रददाति यः ।

उदकं पिण्डदानञ्च स दशाहं समापयेत् ॥

ब्राह्मो,— असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

विष्णुपुराणेऽधिकारिणः,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वदा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाहेर्न नृप जायते ॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो योजनेन च ॥

कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।

संघातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया ॥

उत्सन्नबन्धुरिच्छब्दा कारयेदवनीपतिः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरक्रियाः ॥

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तेषां भेदान् शृणुस्व मे ।

आदाहाद्वार्यायुधादिस्यर्शद्यन्ताश्च याः क्रियाः ॥

ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ताः नृपोत्तराः ।

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥

तत्सङ्गान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्वा क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥

दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ।

अत्र कल्पतरुकाराः, मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो मातृसपिण्डः ।

मातृपक्षस्य जलेन संवद्धो मातृसमानोदकः । उत्सन्ना बन्धवो यस्य

स तथा, तस्य रिक्त्वाद्भूनात् तस्य क्रिया, अन्तो मरणं तत्र भवाः ।

मासि मासौति एकादशाहादिसपिण्डीकरणान्तपूर्वक्रियोपलक्षणम् ।

तत्र च पितृमातृसपिण्डाः पूर्वक्रियामेव कुरुर्नोत्तराः । मध्यम-

क्रियायां ह्येतेषामनियमः । उत्तरक्रियायान्तु पुत्रा वा भ्रातृ-

सन्तितिपर्यन्ताः । दौहित्रैस्तत्तनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषयम् ।

तत अपुत्रविमातृत्रिविधक्रियायां स्वमातृकर्मणि इव सपत्नीपुत्र-

स्थाधिकारः ।

वक्त्रीनामेकपत्नीनां यद्येका पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तेनैव पुत्रेण प्राह पुत्रवती मनुः ॥

इति मनुकेः । सर्वाभावे संघातान्तर्गतानां राजनियुक्तानां येषां

केषाञ्चिदप्यधिकारः ।

गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्वपणं सदा ।

कृत्वा तु पैदकं शौचं स्वजातिविहितं च यत् ॥
 भ्रातुर्भाता स्वयं चक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते ।
 तस्य भ्रातुः सुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥
 दत्तानामप्यदत्तानां कन्यानां कुरुतेऽपि वा^(१) ।
 चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥
 मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥
 जामातुः श्वशुराश्चकुस्तेषां तेऽपि च संयताः ।
 मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥
 भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ।
 आह्वं कार्यन्तु प्रथमं स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ॥
 राज्ञि मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
 मन्त्रं वा तदशौचन्तु चित्वा^(२) पश्चात् करोति सः ॥
 ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
 कामाक्षोभाङ्गयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय चत्रविट्शूद्रयोः नयः ।
 स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
 स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ।

मात्स्ये,— भ्राता वा भ्रातृपुत्रश्च भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।

दौहित्रश्चैव शिष्यश्च षडेते पिण्डदाः स्मृताः ॥

च्छब्दशृङ्गः,— पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।

एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥

एतदत्यन्तासम्भवविषयम् ।

सम्भवे तु हन्द्ोगपरिशिष्टे,—

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आद्धमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाङ्गतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथायजः ।

न जायायाः पतिः कुर्यादपुत्राया अपि क्वचित् ॥

मार्कण्डेये,— सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥

सजातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

तथा स्त्रीणामप्येवमेवैतदिति । सर्वाभावे स्त्रिय इति पत्नी-
व्यतिरिक्तावरुद्धादिस्त्रीविषयम् । भ्रातृभ्रातृति वाक्ये अर्वागेव
पत्यधिकारदर्शनात् । स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्या-
दीनां पुरुषाणां एकादशाहादि, तादृशेन सम्बन्धेन स्त्रीणामपि
कार्यमिति । आचारस्तु सगोत्रादिसङ्गावे पत्नी नैव करोति,
“सर्वाभावे” इति मार्कण्डेयोक्तेः । स्त्रीणामपि यत्रमन्त्रवत्-
कुर्यादिति विधिस्तत्र मन्त्रपाठे दोषाभाव इति और्द्धदैहिके
मन्त्रवत् पाठोऽप्यविरुद्ध इति पूर्वं नीर्णीतम् । परन्तु केषाञ्चि-
च्छूद्राणां गृहे विवाहितस्त्रीणां आद्धादिकर्तृत्वसमाचारो दृश्यते,
सोऽपि युक्तः ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः ।

तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः । ऋष्यशृङ्गोक्तौ बान्धवा इति बह्वचनोक्ते-
स्त्रिविधा अयधिकारणः ।

ते च कन्दोगपरिशिष्टे,—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्रा पितृमातृस्वसुः सुताः ।

पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

शुनः पुच्छः,— प्रथमेऽहनि यद्रव्यं तदेव स्यात् दशाहिकम् ।

पुत्रान्तराभावेऽनुपनीतस्यापि पुत्रस्य तृतीयाब्दकृतचूडले
दशहान्तकर्मसु मन्त्रपाठपूर्वकमधिकारः ।

तथा च मनुः,— न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म यावन्मौञ्जीनिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनियनादृते ॥

ब्रह्म वेदः स्वधानिनियनं प्रेतकर्म ।

सुमन्तुः,— अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् ।

यद्यमौ कृतचूडः स्याद्यदि स्यात्तु त्रिवत्सरः ॥

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आर्द्धमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाज्जतिं पाणौ जुहुयान् मन्त्रपूर्वकम् ॥

एवं तृतीयाब्दकृतचूडस्य मन्त्रवदौर्ध्वदैहिककरणे सिद्धे कृत-
पञ्चमाब्दचूडस्य कैमुतिकन्यायेन सिद्धोऽधिकारः ।

यत्तु,— कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥

इति व्याघ्रवाक्यम् । तत्प्रथमान्दकतचूडविषयमिति काला-
दर्शकाराः ।

अथ दशाहाभ्यन्तरकार्यविचारः ।

वशिष्ठः,— गृहाण, प्रव्रजित्वापप्रस्तरे व्यहमनश्चरन्तः आसीरन् ।
क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तरन् । अपप्रस्तरः अशौचिनां शयनासनार्थ-
स्तृणमयः प्रस्तरः ।

अतः चितिशयनविधिः खट्वादिनिषेधपरः ।

वृहस्पतिः,— अधःशय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षरलवणान्नाः सुर्लब्धक्रीडासनास्तथा ॥

प्रथमेऽङ्गि तुरीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमे वाससां त्यागो नखलोन्नां तथाऽन्तिमे ॥

गौतमः,— “ब्रह्मचारिणः सर्वे” ।

विष्णुपुराणे,— शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीक्ष्यते ।

तस्यास्त्रिसञ्चयादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिताम् ॥

मार्कण्डेय पुराणे,—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनन्तु यत् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्रन्ति स्वबान्धवाः ॥

पुनर्गौतमः,—

“मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात्” अन्यत्र सर्वेण मार्जयेयुर्न मांसं
भक्षयेयुराप्रदानात् ।

आग्नेये,— सङ्कल्प्य बन्धवः प्रेतमपसव्येन तां चितिम् ।

परिक्रम्य ततः स्नानं कुर्युः सर्वे सवाससः ॥
 प्रेताय च ततो दद्युस्त्रींस्त्रीन् चैवोदकाञ्जलीन् ।
 द्दार्थशानि पदं दत्वा प्रविशेयुस्ततो गृहम् ॥
 अक्षतान्निचिपेदङ्गौ निम्बपत्रं विदक्ष वा ।

इत्युक्त्वा पुत्रस्थाधिककार्यमुक्तम् ।

पृथक् शयीत भूमौ च क्रीतलम्बासनो भवेत् ।

याज्ञवल्क्येनापि,— क्रीतलम्बासनाद्युक्ता,—

पितृयज्ञकृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

इति पुत्रेणेति शेषः । सङ्कल्प्य दाहं कृत्वा तथा च पुत्राणां
 तद्विन्नक्रियाकर्तृणां वा सर्वे नियमाः । स्नानोदकदानमांसानशन-
 परास्नानशनान्येव सपिण्डानामिति समाचारः ।

विष्णुः,— सर्वपापविशुद्ध्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ।

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पथस्तथा ॥

दशमदिनपर्यन्तम् । अन्यत्र,—

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।

ब्राह्मे,— अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान् ।

अशक्तौ मरौचिः,— प्रथमेऽङ्गि तुरीये तु पञ्चमे नवमेऽपि वा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

ब्राह्मे,— समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

यामादहिस्ततो गत्वा प्रेतसृष्टे च वाससी ॥

अन्यनामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।

केशशश्रुनखानान्तु यत्त्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

इत्यादिविधिः । प्रेतक्रियाकालस्पृष्टे प्रेतस्पृष्टे । यत्त्याज्यमित्य-
नेन वचःकचशिखोपस्थरोम्भां न वपनम् । नखानामग्नभागकर्त्तनं
एव । प्रथमदिने क्रियाया अनारम्भे चतुर्थादिदिनेषु अस्थिसञ्चय-
नस्योक्तत्वात्तदन्यतमदिने क्रियारम्भः ।

प्रथमेऽङ्गि तुरौथे वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिजैस्तद्गोचजैर्गृहे ॥

संवत्सरे वा कर्त्तव्यं यावत्तन्न प्रदीयते ।

इति संवर्त्तकृतेः । अत एव वर्षमध्ये यदा कदापि प्राप्ते दश-
माहे सुतरां क्रियाकरणसमाचारः ।

सन्यासिनां दाहाद्यभावः ।

ब्राह्मे,— त्रयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्यादाहादिकां क्रियाम् ।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

महाभारते,— न दग्धव्यो न दग्धव्यो विदुरोऽयं कदाचन ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥

किञ्चिदिति दाहादिसपिण्डान्तविषयमिति कल्पतरुकाराः ।

प्रचेताः,— एकोदिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यत् प्रेतभूताय भिक्षवे ॥

कुर्यादेकादशाहेऽस्य पार्वणं न सपिण्डनम् ।

एकोदिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह ॥

सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ।

एकदण्डिसन्यासिनां न श्राद्धम् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युक्तमात्रं ततो देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इत्युक्तेः,— एवमुक्तासु पूर्वमध्यमोत्तररूपासु तिसृषु क्रियासु एकेन क्रियमाणास्वपि ये केचित् पुत्रनियमा उक्तास्ते सर्वे सर्वेषां कार्या एव । फलसंस्काराणां फलसामानाधिकरणनियमात् । एकेनापि कृतया क्रियया सर्वेषां पृथक् पृथक् फलप्राप्तेः । अन्यथा तेषां प्रत्यवायपरिहाराभावात् । सर्वेषां अधिकारिलेन सम्बन्धात् । यत्तु “सर्वेषान्तु मतं कृत्वा” इत्यादि । ज्येष्ठस्य कर्त्तृश्रे नियमः । अतएव तस्य यावदुक्तमासि^(१) ब्रह्मचर्यमनुव्रज्यत्वादिति न्याये फलसंस्कारावचनेन व्यवस्थापिताः^(२) ते सर्वेषामपि फलित्वादावर्त्तन्त इत्युक्तम् । तथा च फलसंस्कारजनकानां नियमानामकृतौ अन्येषां किञ्चित्संस्कारहानौ फलतारतम्यमेव स्यादिति । एवं यजमानस्थाशक्तौ यद्यनेन केनचिच्छ्राद्धादिकं क्रियेत, तदा यजमानस्यैव पूर्वदिनोक्ततद्दिनविहितसर्वनियमकरणं, न तु कर्त्तुः, अन्यस्य कर्त्तुः फलित्वाभावात् । ननु यजमानस्थाशक्तौ अन्याङ्गवदन्योऽपि नियमान् कुर्यादिति चेत् न । फलसंस्काराणामन्यकृतानां यजमानयो^(३) योग्यतापादकत्वात् । तथा चोक्तं षष्ठाध्याये, फलसंस्कारास्त्वन्येन क्रियमाणा^(४) यजमानस्य योग्यतां जनयन्ति इति” । ननु सत्रे कथं ऋत्विजां फलसंस्कारा इति चेत्, उच्यते । तत्र फलसंस्कारा न तेषां योग्यतासम्पादनाय, किन्तु संस्काराणां कर्त्तृष्वप्युक्ततासम्पादनायेति दिक् ।

(१) यावदुक्त आशौः ।

(२) अथवस्थापिताः ।

(३) योग्यतानापादकत्वात् ।

(४) न ।

अथ गङ्गायामस्थिप्रक्षेपविचारः ।

विष्णुः,— “वतुर्यं दिवसेऽस्थिमञ्चयनं कुर्युस्तेषाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः ।”

यावदस्थिमनुष्यस्य गङ्गाम्भसि च तिष्ठति ।

तावद्वर्षमहस्राणि स्वर्गलोकेऽधितिष्ठति ॥

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणे घाटृक् ताटृक्फलमवाप्नुयात् ॥

यमः,— गङ्गातोयेषु यस्यास्थि वर्त्तते शुभकर्मणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकोत्पद्यते ॥

आदित्यपुराणे^(१), तन्नयनाधिकारिणः,—

अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां

नयन्ति गङ्गाम्भसि ये कदाचित् ।

सङ्गावकस्यापि दयाभिभूता-

स्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥

कुलद्वयं वाप्यथ वर्जयित्वा

मातापित्रोर्जन्मभूम्याश्रयञ्च ।

अस्थीनि शान्त्यस्य नरो वहंश्च

भाग्यक्षयं लभते दुष्कृतं च ॥

सङ्गावकस्य शुद्धभावस्य अतिसुहृद् इति यावत् ।

जन्मभूम्याश्रयं चेत्यनेनापि प्रायिकत्वात् सुहृदेवोच्यत इति नारा-
यणभाष्ये ।

तथा,— मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

(१) आदिपुराणे ।

अस्थीन्यन्यकुलोत्पस्य नीत्वा चान्द्रायणाच्छुचिः ॥
 तत्स्थानात् सकलैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले ।
 कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥

तत्स्थानात् अस्थिसञ्चयनात् ।

तत्प्रक्षेपविधिरादिपुराणे,—

स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा
 द्विरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य^(१) ।
 ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय
 पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ॥
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं समे प्रीत इति क्षिपेच्च ।
 उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं
 स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात् ।
 एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्य
 स्वर्गं गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥

अस्यार्थः,— गङ्गायां स्नात्वा ततोऽस्थीनि पञ्चगव्येन सिक्त्वा काञ्चन-
 मध्वाज्यतिलैः संयोज्य मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणामुखो “नमोऽस्तु
 धर्मायिति” वदन् जलं प्रविश्य “समे प्रीतो भवतु” इति जले
 क्षिपेत् । ततः उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा वृत्ताध्ययनसम्पन्नाय ब्राह्मणाय
 दक्षिणां किञ्चिद्दद्यात्, इति ।

अथ श्राद्धकालो निरूप्यते ।

तत्रादौ श्राद्धसूतिः ।

(१) योज्यं ।

यमः,— ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सङ्गताशनान् ।

सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

दत्तानेन विधानेन लभन्ते चतुरो वरान् ।

धनमन्नं सुतानायुर्ददते पितरो भूवि ॥

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कान्तिं पुष्टिं वलं तथा ।

पशून् सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

अन्यत्र,— रतिशक्तिर्वरा कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता ।

दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यमेव च ॥

आर्द्रपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ।

हारीतः,— स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वं च विन्दति ।

य एवं वेत्ति मतिमान् तस्य आर्द्रफलं भवेत् ॥

उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ।

अकरणे दोषं तु स एवाह,—

न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र आर्द्रं विवर्जितम् ।

अपि मूलैः फलैर्वापि तथा ह्युदकतर्पणैः ॥

अविद्यमाने कुर्वीत नैव आर्द्रं विवर्जयेत् ।

आर्द्रस्वरूपं मनुः,—

विप्रस्त्रीकारपर्यन्तस्त्र्यागो द्रव्यस्य यः पितॄन् ।

उद्दिश्य मुख्यं आर्द्रं तत्तदङ्गमितरं स्मृतम् ॥

अतएवापस्तम्बः,— तथैतन्मनुः^(१), आर्द्रशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजा-

पतिः निःश्रेयसार्थं, तत्र पितरो देवताः ब्राह्मणास्त्राहवनीयार्थं

मासि मासि कार्योऽपरपक्षः । स्यादपराहः श्रेयानिति । आहमिति
शब्दो वाचको यस्य तत् तथा । ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थ इति
त्यक्तव्य^(१)द्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वेनेत्यर्थः । तथा च पितृभुक्षिष्य द्रव्यत्यागो
विप्रस्त्रीकारपर्यन्तः आहमिति लक्षणं । विष्टरब्राह्मणकआह्वेऽपि
पश्चात् ब्राह्मणस्त्रीकारालक्षणसमन्वयः ।

दैविकआह्वेऽपि,—

वसुसुद्रादितिसुताः पितरः आह्वदेवताः । इति स्मृतेः,

एते वै पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

इति मन्त्रशिङ्गाच्च, देवानां पितृलोकसम्बन्धेन पितृत्वात्
यमायमादीनां पितृत्वाल्लक्षणसङ्गतिः । आह्वानुक्त्यहिरण्यदाने तु
यथोक्तलक्षणसत्वात् सम्यगेव लक्षणसङ्गतिः ।

एतेन आह्वस्य दानत्वं सिद्धमिति । गङ्गातौरैऽन्यपुण्यस्थानेषु च
प्रतिग्रहस्य निषिद्धत्वाच्चाह्वनिमन्त्रणम् तेषु न स्त्रीकार्यम् । ननु
गयाआह्वदौ केवलपिण्डदाने स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापत्तिफलकत्याग-
रूपस्य दानस्याभावात् कथं दानतेति चेत्, उच्यते । परस्वत्वा-
पत्तिर्न दानपदार्थान्तर्गता, प्रतिग्रहस्य वृत्त्यर्थत्वात् प्राप्तत्वेन विधे-
यत्वाभावात् । न चैवं प्रीतिदत्तादिस्त्रीकार इव मन्त्रादिनियमो
न स्यादिति वाच्यं । भोजनादौ दिङ्मुखादिनियमस्येवादृष्टार्थ-
त्वात् । किञ्च, यदि परस्वत्वापत्तेर्दानपदार्थान्तर्गतत्वं स्यात्तर्हि
विवाहप्रकरणे “पिता प्रत्तामादाय” इति पारस्करसूत्रे प्रत्तामित्यनेन
प्रतिग्रहसिद्धेरादायेति अर्थं स्यात् । किञ्च,—

मनसा पात्रमुद्दिश्य ततो भूमौ जलं क्षिपेत् ।

विद्यते सागरस्थान्तस्तस्थान्तो न हि विद्यते ॥

इत्युक्त्यागमाचक्ष्य दानत्वं न स्यात्, इति प्राञ्चः । वस्तुतः प्रति-
ग्रहस्याङ्गत्वादङ्गनां प्रधानदेशकालान्वयित्वात् दानकाले प्रतिग्रहे
समयफलं प्रतिग्रहाकरणे तु अङ्गवैगुण्यं । वचनान्तु परोक्षदानस्थले
काम्यकर्मण्यङ्गवैगुण्ये फलमिति निष्कर्षः । मैथिल्यास्तु यागदान-
होमविलक्षणं उत्सर्गाभिधमपि त्यागमाहुः । पुष्करिण्युत्सर्गादौ
आब्रह्मन्तम्बपर्यन्तानां स्वीकाराभावेन दानत्वाभावात् । अयमेव
न्यायः परोक्षदानस्थले इति । तस्मिद्धं श्राद्धस्य दानत्वम् । तथा,—

श्राद्धं नामादनौयस्य द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्राद्धया त्याग इति
वदद्भिर्विज्ञानेश्वरैरपि दानत्वमुक्तम् । तथा,—

पितृभ्यो ददातीति प्रत्यक्षश्रुतावपि दानत्वम् । नन्वत्र पितृणां
प्रतिग्रहीतृत्वाभावात् ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहीतृत्वेऽपि दानविधौ
उद्देश्यत्वाभावादुद्देश्यत्वे सति प्रतीग्रहीतुरेव सम्प्रदानत्वात् सम्प्रदान-
रहिते ददात्यर्थः, कथं सङ्गच्छते इति चेत् उच्यते । उद्देश्यत्वं च
तस्येदमिति ज्ञानविषयत्वं तच्च ब्राह्मणस्यास्ति ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ।

द्विगुणांस्तु कुशान् कृत्वा उग्रान्तस्त्रितृचा पितृन् ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तादावावाहनेन प्रतिमाया^(१) देवतात्ववत्
ब्राह्मणस्यापि पितृत्वादुद्देश्यत्वोपपत्तेः^(२); अन्यथा प्रोक्षेत्यादिब्राह्मणा-

तुज्ञादिकमसंज्ञतं स्यात् । “पितृभ्यो रोचतां, यथासुखं वाग्यता-
जुषध्व”मित्याद्ययसंज्ञतं स्यात् । अतएव “(१)अमुकसगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं
स्वधा नमः” इति ब्राह्मपुराणोक्तौ पितृगोत्रोच्चारणमेव, न तु
निमन्त्रितब्राह्मणस्य । ननु “पितृन् यजते”(२) इति श्रुतेः आहुस्य
यागत्वमिति चेत्, न । तत्र यजतेर्दानार्थत्वपक्षाश्रयणात् ।
दानार्थत्वे तु पितृनिति द्वितीयाविभक्तिरनुपपन्नेति चेन्न ।
पितृनुद्दिश्य यजते(३) इति व्याख्यानस्याङ्गीकरणात् । “त्यागो द्रव्यस्य
यः पितृन्” उद्देश्येति मनूक्तिरेवात्र प्रमाणं । एतेन यजत इति
वचनमवलम्ब्य आहुस्य त्यागत्वं यागदानोभयरूपत्वं चेति युक्तिजालं
वितत्य वदन्तो निरस्ता एव । तत्र ब्राह्मणभोजनं प्रधानं, उत
पिण्डदानं आहोस्वित् उभयम् ।

यदा पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्याग एव, इति सन्देहे । “विप्रस्त्री-
कारपर्यन्तः” इत्युक्तेर्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं, पिण्डदानमिति
च केचित् । अन्ये तु पङ्क्तिपावननिमन्त्रणापाङ्कभोजनदोषामद्रव्यक-
आहुदर्शनआहुतिकप्रतिग्रहानध्यायादिदर्शनात् ब्राह्मणभोजनं प्रधान-
मिति । कर्काचार्यास्तु,— गयाआहुभौषपिण्डदाने शान्तनुहस्तो-
त्थानदर्शनकेवलपिण्डदानविधिभ्यः पिण्डदानं प्रधानमिति ।

नारायणभट्टप्रभृतयस्तु “उभयं प्रधानं” इति ।

तथा च,— अग्नौ ऊतेन देवस्थाः पितृस्था द्विजतर्पणैः ।

नरकस्थाश्च तृप्यन्ति पिण्डैर्दत्तैस्त्रिभिर्भुवि ॥

(१) अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नम् ।

(२) यजेत ।

(३) यजेतेति ।

इति ब्राह्मणभोजनपिण्डदानयोः समकक्षतया फलश्रवणं ।
नन्वेवं सति अग्नौकरणस्यापि प्राधान्यमिति चेत्, अस्तु नाम,
नैतावताऽनयोः प्राधान्यहानिरिति । ननु मघादौ पिण्डाभावात्
कथं श्राद्धफलसिद्धिरिति चेत्, उच्यते, असोमयाजिनः सान्नाय्य-
विरहेऽपि प्रधानसिद्धिवत् फलसिद्धिः । वस्तुतस्तु पितृनुद्दिश्य
द्रव्यत्याग एव प्रधानं, स च गयाश्राद्धादिविहितकेवलपिण्डदानेऽ-
प्यस्ति “विप्रस्त्रीकारपर्यन्तः” इति मनूक्तिस्तु दानरूपे श्राद्धे
प्रतिग्रहस्याङ्गत्वेनार्थप्राप्तत्वादेव विप्रस्त्रीकारांशेऽनुवाद एव । अन्यथा
“त्यागोद्रव्यस्य यः पितृन्” उद्देश्येति व्यर्थं स्यात् । तत्र अमुक^(१)म-
गोत्रैतदित्यादिब्राह्मोक्तिः प्रमाणम् ।

ननु पिण्डदानसहितश्राद्धे कृत्स्नस्य पाकस्य आदावेव पित्रुद्देशेन
त्यक्तत्वात् कथं पिण्डदानमिति चेत्, उच्यते । वपाप्रचारद्व-
याद्यङ्गप्रचारविप्रकर्षवत्तावत्कालव्यापी प्रधानपदार्थः पिण्डदानं ।
उत्पत्तिविधावेकत्वश्रवणात् सोमवत् वा एक एवाभ्यस्यते । यदा-
पशुपुरोडाशवत् देवतास्मारकत्वेन तत्सन्निपातिसंस्कारविशेषोऽङ्गं
पिण्डदानम् । ब्राह्मणभोजनकाल एव कृत्स्नपाकस्य पित्रुद्देशेन त्यक्त-
त्वेऽपि पिण्डदानकाले पुनः स्त्रीकरणं स्निष्टकृद्ददविरुद्धमिति सर्वं
समञ्जसम् ।

अथ श्राद्धकालाः ।

याज्ञवल्क्यः,— अमावस्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिविधुवत्सूर्यसंक्रमः ॥

(१) अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नम् ।

विश्वामित्रः, आङ्गानि द्वादशेत्याह—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिआङ्गं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं^(१) शुद्ध्यर्थमष्टमं ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

याचास्त्रेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं पुनः ॥

विवृतञ्चैतत् भविष्ये,—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनन्तदशक्ताबुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदेवं कर्त्तव्यं अयुग्मानाशयेद्विजान् ॥

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थमिद्वये ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

वृद्धौ यत् क्रियते आङ्गं वृद्धिआङ्गं तदुच्यते ।

सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाङ्गे त्वपवीतिना ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यामेतद्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।

नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्वणि यत्तु तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥

गोष्ठ्यां यत्क्रियते आहुं गोष्ठौआहुं तदुच्यते ।
 बहूनां विदुषां सम्यक्सुखार्थं पितृव्रतये ॥
 क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।
 शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥
 निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयं पुंसवने चैव आहुं कर्माङ्गमेव च ॥
 देवान्तुद्दिश्य तु आहुं यत्तद्देविकमुच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्पुनः ॥
 गच्छन् देशान्तरं यत्तु आहुं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 याचार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
 शरीरोपचये आहुमर्थोपचय एव च ।
 पुद्ध्यर्थमेतत् विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥

उपवीतिनेत्यन्तं वृद्धिआहुये योज्यम् । वृद्धिः पुत्रजन्मादि । शेषं
 स्यादित्यन्तं सपिण्डने योज्यम् । अपिकारेण स्त्रियाः सपिण्डनं
 कार्यं, एकोद्दिष्टपदेन वार्षिकं स्त्रियाः कार्यमित्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः,—

एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।

अमावास्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स तेनामावास्यां प्राप्येति
 व्याख्या । क्रियते वेत्यत्र पर्वपदेन संक्रान्त्याद्यष्टकान्वष्टकादिपरि-
 ग्रहः । गोष्ठौआहुं कर्त्तृसमुदायः, सम्यक्सुखार्थं आहुसामग्रीसम्पदा
 यत्सुखं तदर्थं बहूनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थआहुये
 कर्त्तव्ये देशकालादिवशात् पृथक्पाकाद्यसम्भवे सम्भूय आहुसामग्री-

सम्पादनेन यत् आङ्गं तद्गोष्ठीआङ्गमित्यर्थः । निषेककाल इत्यादि
 औतस्मार्त्तकर्मोपचक्षणम् । एतच्च कर्माङ्गआङ्गं वृद्धिआङ्गवत्कार्यम् ।
 “कर्माङ्गं वृद्धिहृतं” इति पारस्करसूत्रात् । कर्माङ्गसंज्ञाकरणं
 अकरणे कर्मवैगुण्यद्योतनार्थम् । दैविकं तु नित्यआङ्गवत् । तदनु-
 वृत्तौ “नित्यआङ्गवत् कुर्यादिति” पारस्करोक्तेः । गच्छन्नित्यादि-
 तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमनसमये, यात्रां समाप्यागमनानन्तरं
 गृहप्रवेगे चेत्यर्थः । सर्पिषा सर्पिःप्राधान्येन यात्राङ्गआङ्गमित्यर्थः ।
 शरीरेत्यत्र शरीरोपचयहेतौ रसायनादौ कर्त्तव्ये इत्यर्थः । एतत्-
 वचनक्रमेण आङ्गकाला विचार्यन्ते । तत्राष्टधाविभक्तस्य दिवसस्य
 पञ्चमो भागो नित्यआङ्गकालः ।

तथा च दत्तः,—

पञ्चमे च तथाभागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कौटानां चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्यः शेषभुक् भवेत् ।

यथार्हतो यथायोग्यम्,

संविभागो विभज्यान्त्रस्य प्रतिपादनम् । यद्यपि नित्यआङ्गे
 “अग्निलैः पाणिनैर्वार्धः” इत्यादिविधिरस्ति, तथापि अयुद्धृत्येत्या-
 द्युक्ताग्रक्तपक्षमेवाश्रित्य अन्नादिकं स्थापयित्वा कुशसहितजलेन वा
 उत्सर्गमाचरतु नान्यत् किञ्चित् ।

तथा च कुन्दोगपरिशिष्टे,—

अप्येकमाशयेत् विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्धये ।

अद्यैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अपुङ्गुत्वं यथाशक्ति किञ्चिदन्यो^(१) यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निवपेदपः^(१) ॥

अन्नोत्सर्गार्थमन्ते जलं क्षिपेदित्यर्थः । तथा च मनकाद्यन्नदान-
मपि नित्यश्राद्धाङ्गं ।

तच्च व्यक्तं स्मृत्यन्तरे,—

नित्यश्राद्धमदैवं स्थान्मनुष्यैः सह गीयते ।

कुलविशेषे एतन्नित्यश्राद्धं एकस्मिन्नेव पत्रे षट्पुरुषात्मकतया
कुर्वन्ति । केचित् पित्रादीनां एकपत्रं मातामहादीनां एकपत्रं कुर्व-
न्ति । अस्मदादिकुलेषु पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, षाट्पुरुषिकं चान्य-
दिति पत्रत्रयं^(२) कुर्वन्ति । अत्र कर्तुर्मांसाशित्वे मत्स्यमांसादिकं
देयम् ।

देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ।

इति नित्यश्राद्धाभिप्रायेण मनुनाभ्यनुज्ञातत्वात् । एवं च,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि मांसवर्जमदैवतम् ॥

इति वाक्यं वानप्रस्थविषयम् । काम्यमांसवर्जनमङ्गल्यकर्तृविषयं
वेति ज्ञेयम् । अस्मदादिकुलेषु तु एतदुभयवाक्यानुरोधेन त्रैपुरु-

(१) अन्य० ।

(२) निनयेत् ।

(३) पत्रत्रयात्मक० ।

षिकपत्रयोर्नैव मांसदानम् । षाट्पुरुषिकपत्रे एव मांसदानमिति
समाचारः समीचीनः ।

मांसमन्नं तथा आहुं गृहे यच्चोपसाधितम् ।

इत्युक्तेष्व । एतन्नित्यआहुं अपुत्रभाटपितृव्यादीनां एकपुरुषा-
त्मकं कार्यम् । भ्रात्रादीनामुत्तरक्रियास्वपि कर्तृलोकेः ।

केचित्तु जीवत्पितृकस्यापि साग्निकत्वे,—

न जीवत्पितृकः आहुं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ।

इति सुमन्तूक्तैर्वैकल्पिकमिति तत्र ।

“न जीवन्तमतिदद्यात्”

इति प्रत्यक्षश्रुतेः ।

सपितुः पितृहृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुसृतिविरोधात् । तथा च जीवत्पितृकस्य साग्निकत्वे-
ऽपि पश्चान्तमेव वैश्वदेवं नित्यआहुर्भावश्चेति समाचारः समीचीनः
नित्यआहुर्वैश्वदेवादिकं तु पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्तानामेकेन
करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेत् विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ इत्युक्तेः ।

यद्यपि,—

एवं सह वसेयुर्वा पृथक् वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथक् हि वर्द्धते धर्मस्तस्मात् धर्म्याः पृथक् क्रियाः ॥

इति ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलार्थं पुनः काम्यतया पृथक् पृथक्

करणं अविभक्तानां मनुनोक्तं । तथापि तथाचारः कदापि न दृश्यते । तथापि,—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

इति गौतमोक्ते मातामहादिश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनत्वेन अविभक्तसपत्नीभ्रातृणामपि एकेन नित्यश्राद्धे कृते अन्येन स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पत्रान्तरं न क्रियते । एवममावास्यादिश्राद्धेष्वपि पृथक्करणसमाचाराभावः ।

ब्रह्मचारौ भवेच्छ्राद्धे मुक्ता श्राद्धं तु नैमित्तिकम् ।

इत्युक्तेर्नित्यश्राद्धे श्राद्धदिनविहितश्राद्धनियमाभावः । गृह-स्वामिनोऽनुपनीतत्वे तु नित्यश्राद्धस्यास्य पञ्चयज्ञान्तर्गतत्वात् करणाभावः । पारस्करसूत्रे समावर्त्तनमुक्त्वा,— “अथातः पञ्चयज्ञा इति” समावर्त्तनानन्तरमेव पञ्चयज्ञेष्वधिकारोक्तेः ।

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन निवर्त्तेरन् ।

इति षष्ठे च जैमिनीयसूत्राच्च,—

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्तेरन्निति तस्यार्थः । अविभक्तानां प्रावासे गृहान्तरावस्थाने पृथक्पाके सत्यपि न पृथक्वैश्वदेवकरणम् ।

लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवसु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपाद्युक्तौ पञ्चसूनादोषस्यैव वैश्वदेवनिमित्तत्वमिति एकेन यत्र कुत्रापि तत्करणे^(१) दोषनिवृत्तेरुत्पन्नत्वात् । एतेन

पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वमाशङ्क्य पृथक्पाके यद्वैश्वदेवान्तरकरणं
तन्निरस्तम् । पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वात् श्रुतेः ।

अथ क्रमप्राप्तनैमित्तिकश्राद्धस्य कालविचारः ।

श्राद्धकालनिगमोक्तकारिका याः स्वदेशबुधतोषकारिकाः ।

अन्यदेशमततापकालिकास्तास्तनोम्युदितयुक्तिकालिकाः ।

तथा च,—

मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तात् दशमादधः ।

एकोद्दिष्टस्य कालोऽयं मुहूर्त्तात् दशमात् परम् ॥

मुहूर्त्तचितयं काल आमावास्यास्य सप्तमात् ।

परतः पञ्च मुहूर्त्ताः पार्वणस्येतरस्य तु ॥

पूर्वाह्ने प्रथमादूर्द्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

तदाभ्युदियकश्राद्धकालत्वेनावधारितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य कालश्चेन्न लभ्येत दिनद्वये ।

मुहूर्त्तं दशमादावप्येकोद्दिष्टं तदा भवेत् ॥

पार्वणस्य तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छस्ता अष्टमस्तदसम्भवे ॥

दिनद्वयेऽपि लभ्येत कालश्चेत् प्रथमादरः ।

पूर्वं वा मुख्यचोदना लोकवत् प्राह जैमिनिः ॥

तत्रादौ नैमित्तिकस्य वार्षिकश्राद्धस्यावश्यकत्वं भविष्ये,—

मृतेऽहनि पितुर्यस्य न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥

नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ।

तथा,— पण्डिता ज्ञानिनो वापि मूर्खा योषित एव वा ॥

मृताहं समतिक्रम्य चण्डालाः सप्तजन्मसु ।

शतानन्दसंगहे,—

आङ्गानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं साम्बत्सरं स्मृतम् ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत अकुर्वन्नरकं व्रजेत् ॥

फलं चाह हरिहरसमुच्चये,—

ग्रहणानां सहस्रेषु अमावास्याशतेषु च ।

ततोऽक्षयतरं याति यस्तु कुर्यान्मृतेऽहनि ।

तच्च द्विविधम्,—

एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति ।

यमः,— सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ।

मातापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

अत्र भविष्योक्तिरप्युक्ता । यमदग्निः,—

आपाद्य सहपिण्डत्वमौरमो विधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः चलेऽहनि ।

पार्वणविधिनेत्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्येन एकोद्दिष्टमुक्तं । मनुना पार्वणमुक्तम् । एवं च उभयोर्यवव्रीहिवत् विकल्पः । ननु यवव्रीहि-विकल्पे निन्दोक्तिर्नास्ति ।

इह तु,— ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् ।

स देवपितृहा स स्थान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥

मृताहे पार्वणं कुर्वन्नधोऽधो याति मानवः ।

संप्रकृतेष्वाकुलीभावः प्रेतेषु तु ततो भवेत् ॥

इति मात्स्योक्तौ निन्दोक्तेः, कथं विकल्प इति चेत्, उच्यते ।
न हि निन्दाऽनिन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते । अपि तर्हि सुत्यं सोतु-
मिति न्यायेन उदितानुदितहोमवद्विकल्पोऽस्तु । अतएव कल्प-
तरुकारैस्तुल्यवलत्वाद्विकल्प इत्येवोक्तम् । कर्काचार्यैरपि देशकुला-
चारव्यवस्थयेत्युक्तम् ।

कल्पतरौ औरसचेचजपुत्रसाम्यनग्नीनां याऽत्र व्यवस्था उक्ता,
साऽस्मद्देशे नैवाद्रियते, विज्ञानेश्वरैरपि नादृता । एवं देशकुला-
चारव्यवस्थया उभयोर्विकल्प इति ।

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मात्स्येऽपि प्रतिप्रसवोक्तेरेकोद्दिष्टकुलेऽपि साग्निपुत्रेण
मृताहश्चाद्धं पार्वणविधिनैव कार्यम् । तथा त्रिदण्डिसन्यासिनो-
मृताहश्चाद्धं पार्वणमेव ।

आपस्तम्बः,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत सन्यासिनां च सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणश्चाद्धं न कर्त्तव्यं सुतेन वै ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैवगच्छति ॥

तत्पत्नीनामपि मृताहश्चाद्धम् । तथा प्रेतपत्नीमावास्थयोर्मृताह-
श्चाद्धपाते पार्वणमेवेति वक्ष्यते । अथ पार्वणि कुलेऽप्येकोद्दिष्टविधिः ।

आपस्तम्बः,—अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ इति ।

तथा च आङ्गार्हणामपि पुत्रपितृव्यादीनां तत्पत्नीनामपि मृताहश्राद्धम् सर्वकुलेष्वपि एकोद्दिष्टमेव । तथा साग्निकानग्निकैः सर्वैरपि आमावास्याप्रेतपक्षयोरपि तन्मृताहे एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

अनयोर्लक्षणम् ।

कण्वः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितम् ।

चौनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयो विदुः ॥ इति ।

अतएव पर्वण्यमावास्यायां भवं पार्वणमिति, यौगिकार्थस्य मृताहदादौ अभावेऽपि पारिभाषिकपार्वणत्वं त्रिपुरुषोद्देशेन विहितत्वादमावास्यासाम्येन प्रवृत्तम् । एवं काम्यश्राद्धेष्वपि ज्ञेयम् ।

अथ मृताहस्वरूपम् ।

व्यासः,— मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं चयाहं तस्य तद्विदुः ॥ इति ।

अथैकोद्दिष्टश्राद्धकालः ।

व्यासः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैवहीनं विधीयते ।

एकोद्दिष्टन्तु तत्प्रोक्तं मध्याह्ने तत्प्रकीर्तितम् ॥

कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ इति ।

तथा च पूर्वाक्तपञ्चदशधा विभक्तस्य दिवसस्य, गन्धर्व-
कुतपरोहिणसंज्ञकानां, सप्तमाष्टमनवममुहूर्त्तानामेकोद्दिष्टकालत्वेन प्रतीतावपि,—

आरभ्य कुतपे आर्द्धं कुर्यादारोहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

रोहिणं लङ्घयेद्यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

आसुरं तद्भवेच्छार्द्धं पितृणां नोपतिष्ठति ॥

इति श्लोकगौतमोक्तेः कुतपरोहिणावेव कर्मकालत्वेन व्यवस्थितौ ।

अत एव,— मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्धं मुहूर्त्ताद्दशमादधः ।

इति श्रिष्टाः ।

कुतपलक्षणं वायवीये,—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दौभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमन्त्रयम् ॥

इति । तथा च तन्मुहूर्त्तद्वयव्यापिनी तिथिरेकोद्दिष्टे ग्राह्यैव ।

तत्र षोढाभेदे सति पूर्वद्युरेव तद्वाप्तौ न सन्देहः । परेद्युरेव तद्वाप्तौ परेद्युरेव । उभयत्र तद्वाप्तौ उभयत्र तद्वाप्त्यभावे वा पूर्वद्युरेव ।

तत्र हारीतः,—

अपराह्नः पितृणान्तु यापराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्यं च न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

वृहन्ननुः,—यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्नः स्वयंभुवा ॥

वौधायनः,—उदिते दैवतं भानौ पित्र्यंश्चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्णश्च सा तिथिर्हव्यक्रव्ययोः ॥

इत्याद्यपराह्णसायाह्णास्तमयव्याप्तिविषयसामान्यवचनबलात् ।

तथा उभयव्याप्तिपक्षे मनुरपि,—

द्वयाङ्गव्यापिनी चेत् स्थान्मृताहे तु ^(१)यथा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

उभयदिने साम्येनैकदेशव्याप्तौ तिथेः साम्ये च वृद्धौ च पर-
दिने आङ्गम् । तिथेः चये तु पूर्वद्युः आङ्गं, पूर्वोदाहृतखर्वादि-
वचनात् । तद्वचनस्य दैवपित्र्यसाधारण्येन निर्णीतत्वात् । उभयदिने
वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ यद्दिने महती व्याप्तिः, तद्दिने एव आङ्गम् ।
महत्वेन निर्णयः पार्वणश्राद्धे वक्तव्यः ॥

इति एकोद्दिष्टश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ पार्वणश्राद्धकालः ।

तत्र यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये “अपराङ्गः पितृणान्तु” इति
हारीतोक्तिः, “यस्यामस्तं रविर्याति” इति बृहन्ननूक्तिः “उदिते
दैवतं भानाविति” बोधायनोक्तयः साधारण्येन पूर्वमुक्ताः “अप-
राङ्गः पितृणां” इति श्रुतिश्च ^(१) ।

वृद्धगौतमः,— मध्याङ्गव्यापिनौ या सात्स्यैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् । इति,
अपराङ्गव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥ इति ।

तथा चापराङ्ग एव पार्वणश्राद्धकालः । अपराङ्गस्य पञ्चदशधा-
विभक्तस्य दिवसस्य दशमैकादशद्वादशात्मकः चतुर्थी भागः ।
ननु मनुना तु,—

तथा श्राद्धस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गो विशिष्यते ।

इति दिवसापराङ्गमेवापराङ्गत्वेनोक्तम् इति चेत्, उच्यते ।

कदाचित् कार्यवशात् पार्वणश्राद्धस्य सहसा कार्यत्वे सति दिवसा-
परभाग एव कार्यत्वं न पूर्वभाग इत्यत्रैव तात्पर्यम्, तद्वचनस्येति
बोध्यम् । यच्च,—

अङ्गो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्ता यः स कालः कुतपः स्रुतः ॥

अष्टमे भास्करो यस्मान्मन्दीभवति सर्वदा ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति मातृशौकौ यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये कुतपस्य प्रारम्भकाल-
मुक्त्वा नवमादिमुहूर्त्तानां श्राद्धकालत्वमुक्तम् । तेन मध्याह्नसम्बन्धि-
नमपि नवममुहूर्त्तमादायैवामावासेतरपार्वणश्राद्धकालो निर्णयः ।

अत एव अक्षद्वेशीयशिष्टाः,—

पार्वणस्य^(१) तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छस्ता अष्टमस्तदसम्भवे ॥ इति ।

तथा च सति अमावासेतरपार्वणेऽधिकं नवममुहूर्त्तस्य प्रवेशो
न प्रकृतापराह्नस्य हानिः । किञ्च, सप्तमात् परतः इति यदक्ष-
द्वेशीयशिष्टैः प्रागुक्तं तदष्टममुहूर्त्तस्यारम्भाभिप्रायमित्यवधेयम् ।
तत्र षोढा भेदा उन्नेयाः । तत्र पूर्वद्युरेव तादृशपराह्नव्याप्तौ
पूर्वद्युरेव । परेद्युरेव तद्व्याप्तौ परेद्युरेव श्राद्धम् । दिनद्वयेऽप्यपराह्न-
व्याप्तौ पूर्वद्युरेव । “मुख्यं वा पूर्वचोदनेति” जैमिनीयन्यायात्,

(१) पार्वणस्य मुहूर्त्तास्तु पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

दद्याद्व्यापिनौत्यादि मनूक्तेषु । दिनद्वयेऽपीति संग्रहकौ स्फुटत्वाच्च ।
यदा दिनद्वयेऽप्यपराक्ते व्याप्यभावस्तदा पूर्वद्युरेव ।

तत्र मनुः,— “यस्यामस्तं रविर्यातीत्यादिना” ।

शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि,—

प्रायः प्रातरूपोव्या हि तिथिर्दैवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृदृष्ट्यर्थं पैत्र^(१)ञ्चोक्तं महर्षिभिः ॥

मूलं तिथिमूलम् । “पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काल-
कोविदैः” । इति नारदीयोक्तेः ।

व्यासः,— अङ्गस्तमनवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिके आद्धे नेतरा पुण्यहानिदा ॥

नारदीये,— पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकौ स्मृता ।

पितृव्येऽस्तमनवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

इति साकल्यमपि प्रतिपादितम् ।

गोभिलः,— सायाह्नव्यापिनौ या तु पार्वणे सा उदाहृता ।

शिवरहस्यब्रह्मवैवर्त्तनारदीयसौरपुराणेषु,—

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च^(२) पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ननु अपराह्नव्याप्यभावे परेद्युः कुतपकाले सत्तात्तद्दिन एवास्तु
इति चेन्न, पूर्वद्युस्तिथिमूलत्वास्तमयव्याप्तिरूपगुणद्वयसङ्गावात्, कुतप-
स्यारम्भकालत्वेनोपादानात् व्यवस्थापकत्वाभावाच्च । यदा दिनद्वये
वैषम्येणैकदेशव्याप्तिस्तदा यद्दिने महतौ व्याप्तिस्तद्दिन एव आद्धम् ।

द्विपराङ्गव्यापिनी चेदाब्दिकस्य यदा तिथिः ।

महतौ यत्र तद्विद्वां प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यपराङ्गैकदेशव्याप्तौ साम्येन एकदेशव्याप्तिश्चेत् तत्र तिथेः साम्ये वृद्धौ च परेद्युः आर्द्धं । तस्मिन्नेव पक्षे तिथेः चये पूर्वद्युः आर्द्धं खर्वदर्पादिवाक्यात् ।

एतेन,— अपराङ्गद्वयव्यापिन्यतीतस्य तु या तिथिः ।

चये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या तयोत्तरा ॥

इति, बौधायनोक्तिरेतत्समानार्थिकैव । अतीतस्य मृतस्येत्यर्थः । अत्र यत्साम्ये किञ्चिन्नोक्तम्, तद्वृद्धिपक्षोक्तेखेनैव चारितार्थादिति बोध्यम् ।

ननु,— तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् ह्रामो वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् याह्यः स पूर्वद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्म्मणि ॥

इति स्मृतिमुपजीव्य उत्तरतिथिगतवृद्धिचयप्रक्षेपेण कृतस्य प्रेक्षावच्छिखामणिमाधवाचार्य्यनिर्णयस्य किमित्यनादरः कृत इति चेत्, उच्यते ।

अस्याः स्मृतेर्मूलाभावेऽपि स्वदेशाचारोपष्टम्भेनैव माधवाचार्य्य-
स्तादृशो निर्णयः कृतः । कल्पतरुप्रमृतिभिस्तथाऽस्मदेशीयेः
प्राचीनैरन्यग्रिष्टैरपि स्वदेशाचारविरुद्धः स निर्णयो न कृत इति
अस्माभिरपि नादृतः । ननु अस्मदेशेऽपि कैश्चिन्नवीनैर्महतां
माधवाचार्य्याणां निर्णयः कथं न स्वीकार्य्य इत्याग्रहः क्रियत इति
चेत् । न किञ्चिदेतत् । यदि माधवाचार्य्यव्यवस्था सर्वत्रैवादरणीया,

तर्हि वक्ष्यमाणमावास्याश्राद्धेऽपराह्णकालीनो दर्श आब्दिकवन्मत
इति पञ्चधाविभागपक्षमादृत्य तत्कृतां व्यवस्थामनादृत्य त्रिधा-
विभागपक्षः किमिति तैरप्याद्रियेत ।

अथ तैर्वक्तव्यम्,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनूक्तेरमावास्यायां स्वदेशाचार एव गृह्यत इति । तर्हि
स्वदेशाचारोपष्टम्भेनैव तद्व्यवस्था नादरणीयैव । तस्मादस्मद्देशसमा-
चारविरुद्धा माधवाचार्यव्यवस्थास्मद्देशीयैः श्राद्धविषये नाद्रियत एव ।
इत्यमावास्येतरपार्वणश्राद्धकालनिर्णयः पार्वणिभिः साम्प्रसारिके
योज्यः । विघ्नवशादपराह्णसम्भवे सायाह्णेऽपि सर्वपार्वणश्राद्धकरणे-
ऽप्यदोषः ।

तथा च व्यासः,— स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वं यथाविधि ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

विधिज्ञः श्राद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

श्रेयः श्राद्धकरणोक्तफलम् ।

अतएव सायाह्णस्य गौणकालत्वमिति न कश्चिद्विरोधः । तथा
दिवारभ्यस्य तस्य रात्रौ समापनेऽप्यदोषः । “न च नक्तवच्छ्राद्धं
कुर्वीत आरभ्य चाह्नि वा भोजनमासमापनादिति आपस्तम्बोक्तेः ।”
यत्तु स्कान्दे,— उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।

स काल आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

इति । तत् सति सम्भवे तत्र नादरणौषमित्येव परम् ।

किन्तु,—

रात्रौ आह्नं न कुर्वीत रात्रौ कौर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्यं चैवाचिरोदिते ॥

इति मनूक्त्वा रात्र्यादिषु आह्वारम्भः सर्वथा न ^(१)कार्यः । अत्रा-
सम्भवपक्षा ये उक्तास्ते काम्यआह्वेषु नादेयाः । आवश्यककर्माणामेव
गौणकालाभ्यनुष्ठानात् ।

तथा च मण्डनाचार्याः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि तत्कार्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

इति । एतादृशो मुख्यसदृशः । तथा यत्र यत्र दिनद्वयापराह्ण-
व्याप्तौ पूर्वेषुः आह्नं निर्णीतम् । तत्र केनचिन्निमित्तेन पूर्वेषुरकरणे
परेषुरप्यनुष्ठेयम् । अङ्गलोपादरमङ्गवेगुणसहनमिति तिथिशेष-
करणपक्षोऽयं काम्यनित्योभयसाधारणः ।

तथाच, काम्यव्रतप्रसङ्गे माधवाचार्याः,—

मुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथिशेषोऽपि गृह्यते ^(१) ।

इति । यत्तु माधवाचार्यैराब्दिकपरित्यागे प्रत्यवायवाङ्ग-
ल्यादसम्भवे रात्रावपि तदारम्भः कार्यः इत्युक्तं तदस्मद्देशीयैः
कदाचित् ^(१) नाचर्यते ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः, “रात्रेः पूर्वं यथाविधि । रात्रेरन्यत्र

(१) स्वीकार्यः ।

(२) गृह्यताम् ।

(३) कदाचिदपि ।

कुर्वाणः” इत्यादि मनूक्त्वादेश्च । ननु तर्हि आब्दिकलोपः प्रसज्येत
इति चेत्, न । आद्धविघ्ने कालस्य विहितत्वात् ।

तथाच मरौचिः,—

आद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति सर्वविघ्नोद्देशेनोक्त्वा पुनर्द्रव्याद्यसम्पत्तौ, स एव,—

आद्धविघ्ने समुत्पन्नेऽविज्ञाते च मृतेऽहनि ।

कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुचये ॥

विधुचये दर्शे । एतत्कृष्णैकादश्यामसम्भवे “दर्शे वापि मनौ-
षिणः”, इति स्मृत्यन्तरात् ।

कार्ष्णाजिनिर्व्यक्तमाह,—

आपन्नोऽप्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन कर्हिचित् ।

अन्नेन तदमायान्तु कृष्णे वा हरिवासरे ॥

हरिवासर एकादशी । तथा भार्यायां रजस्वलायामपि
आब्दिकं पक्वान्नेनैव कार्यं, नामेन न हेम्ना वापि ।

तथा च लोपाचिः,—

पुष्पवत्स्त्रपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वामेन न क्वचित् ॥

हारौतोऽपि,—आद्धविघ्ने द्विजातीनामामयाद्धं प्रकीर्त्तितम् ।

अभावाद्यादिनियतं माससम्बत्सरावृत्ते ॥

मासं मासिकं सम्बत्सरमाब्दिकं इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि
हेमामश्राद्धविधायकवचनानि आब्दिकेतरपराण्येव ।

ननु,— आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तत्कार्यं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥

इत्युक्तेः का गतिरिति चेत्, उच्यते,

अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते पत्युराब्दिके ।

रजस्वला भवेत् सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनि ॥

इति श्लोकगौतमोक्तिसमानार्थमेवेति बोध्यम् । केवलं चन्द्र-
सूर्यापरागदिने आब्दिकपाते आमेन हेन्ना वा तच्छ्राद्धं कार्यम् ।

तथाच गोभिलः,—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।

अग्नेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

दर्शे रविग्रहणे तत्पूर्वयामचतुष्के पाकाभावादन्नासम्भवा-
दामेन हेन्ना वा आद्धकरणं, सुत्वनन्तरं आद्धकालसम्भवे पक्वाग्नेनैव
तत्करणं स्वतःसिद्धमेव इत्यभिप्रायः । चन्द्रग्रहणे तु ग्रहणात् पूर्वं
पौर्णमास्यां कदाचित् आद्धकालसम्भवे पक्वाग्नेनैव, कदाचिदसम्भवे तु
तत्रापि हेन्नामेन वाब्दिकआद्धम् ।

तथा च बौधायनः,—

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुचजन्मनि ।

हेमश्राद्धं संयहे च द्विजः शूद्रः सदाचरेत् ॥ इति ।

शातातपोऽपि,—

आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि ॥

एवमादिवाक्यानि विश्वनाथमिश्रादिभिरत्रैव लिखित्वा एवं

यस्तास्तमिते चन्द्रे यावत् स्यान्नोदयस्तत्र नाश्रीयादित्यशननिषेधाद-
चापि ब्राह्मणसम्भवेन हेन्नामेन वा कुर्यादिति स्पष्टमुक्तम् । आह्ना-
नन्तरं प्रतिपत्तिकर्माणः स्वभोजनस्याप्यभावादित्यलमतिविस्तरेण ।

आमादिलक्षणमाह वशिष्ठः,—

शस्यं चैत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।

आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥

अशौचेन विघ्ने तु अशौचगतदिन एवाब्दिकम् ।

तथा च च्छय्यश्टङ्गः,—

आब्दिके चैव संप्राप्ते अशौचं जायते यदि ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुं प्रदीयते ॥

तथा— शुचिभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न लब्धा वै कदाचन ॥

अशौचानन्तरदिनेऽपि विघ्ने तदुत्तरदर्शे आब्दिककरणम् ।

तदाह गोभिलः,—

देये प्रत्याब्दिके आहुं लन्तरा मृतमृतके ।

अशौचानन्तरं कुर्यात् तन्मासेन्दुचयेऽपि वा ॥

इन्दुचयेऽमावास्यायाम् । देयेऽवश्यकर्त्तव्ये । अशौचान्तर्दिने

मलमासपाते तु मलमासानन्तरभाविदर्शे एवाब्दिकम् ।

मलमासमृतानान्तु आहुं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन ॥

इति पैठीनस्युक्तयोः यस्मिन्मलमासे मृतः कालान्तरे तस्मिन्नेव
मलमासे सति तस्यैव तत्र आहुमिति । मलमासप्रकरणे सम्यग्वि-

चारितत्वात् । शूद्रेण तु अब्दिकमपि आमेनैव हेमैव वा कार्यं,
न सर्वथा पक्वान्नेन ।

तथा च गालवः,—

तीर्थेऽनग्नावापदि च देशभङ्गे रजस्यपि ।

हेमश्राद्धं दिजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात् सदैव हि ॥

शातातपादिवचनमप्युक्तम् । शूद्रः सदैव हीत्युक्तेः सुतरां
शूद्रस्य दर्शादिश्राद्धं वक्ष्यमाणप्रेतश्राद्धानि च हेन्नामेन वा ।
हेमामयोर्विकल्पो ब्रौह्मिववत् समवलः ।

ननु,— आमश्राद्धन्तु पूर्वाङ्ग एकोदिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्वणञ्चापराङ्गे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

इति शातातपोक्तेरपराङ्गं वाधित्वा पूर्वाङ्ग एव आमश्राद्धं
विहितमिति चेन्न । एवमादिवाक्यानां कल्पतरुप्रभृतिष्वनादृतत्वे-
नानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यात्, इति वहवः । वस्तुतस्तु प्रायश्चित्त-
दानादौ आमद्रव्यकवैष्णवश्राद्धविषयत्वेनास्य वाक्यस्योपपत्तिः । दानस्य
दैवत्वेन पूर्वाङ्ग एव कर्त्तव्यत्वे तदङ्गस्य श्राद्धस्य सुतरां तत्र विधा-
नात् । अन्यत्राप्येवमूह्यम् । एवञ्च सति कालादर्शं महता प्रबन्धे-
नास्मिन् विषये यत्लिखितं तत्सर्वं निरस्तमेव । तथा च आमश्राद्धं
यत्र यत्र प्रसक्तं स्यात् तत्र तत्रापराङ्गादिकाल एव कार्यं न सर्वथा
पूर्वाङ्गे । शूद्रस्य तु सुतरामपराङ्गादावेव । हेमश्राद्धन्तु प्रत्येकं
पितृनुद्दिश्य हिरण्योत्सर्गमात्रम् । तत्रेतिकर्त्तव्यतायाः कैरप्य-
लिखनात् ।

इत्यामश्राद्धनिरूपणम् ।

अथाज्ञातमृताहादिनिर्णयः ।

प्रवासमृतस्य मासाद्यज्ञाने वृहत्स्यतिः,—

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा ह्याषाढके मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

न ज्ञायते मृताहस्येत् प्रोषिते संस्थिते सति ।

मासस्येदं विज्ञातस्तद्दर्शं च तथाब्दिकम् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानमासदिवसौ याद्वौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

भविष्ये,— दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

पूर्वोक्तया दिशेति मृताहाद्यज्ञाने यथा व्यवस्था तथात्रापौ-
त्यर्थः । तेन प्रस्थानमासदिनज्ञाने तद्ग्रहणं । प्रस्थानमासमात्रज्ञाने
तन्मासौयदर्शस्य ग्रहणम् । प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने आषाढाद्यन्यतम-
मासेषु तस्यास्तियेर्ग्रहणम् । मरणमासमरणदिनप्रस्थानमासप्रस्थान-
दिनानां सर्वेषामज्ञाने तु अवर्णदिने तदसम्भवे अवर्णमाससम्बन्धिदर्शं
आह्वम् । तदाह प्रचेताः,—“अपरिज्ञाते मृतेऽमावास्यायां अवर्ण-
दिवसे वेति” । मृते मृताहे ।

नैमित्तिकश्राद्धे मघायोगेऽपि (१) पिण्डदानम्,—

च्यते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाशः स्यादिति निश्चितम् ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेः, श्राद्धपदमत्र पिण्डदानपरम् ।

(१) मघायोगे पिण्डदानं ।

क्षते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यात् पिण्डञ्च तस्यैव ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति सत्यन्तरात् । इति नैमित्तिकत्वेन लक्षितस्याब्दिकस्य एकोद्दिष्टपार्वणभेदेन कालौ निरूपितौ । अयमापराह्निकश्राद्ध-कालोऽभावाद्याव्यतिरिक्तसर्वपार्वणश्राद्धेषु ज्ञेयः । सपिण्डीकरणान्त-प्रेतश्राद्धानां वृद्धिश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि पृथगुपादानान्नात्र तल्लिखितम् ।

अथ काम्यश्राद्धकालाः ।

विष्णुः,—आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो जन्मर्चमभ्युदयश्च,—

एतांसु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेषु यद्वत्तं तदानन्याय कल्पते ॥

विषुवती, मेघतुलासंक्रान्ती, अयनद्वयं, मकरकर्कटसंक्रान्ती, रविसंक्रान्तिपदेनैतासां^(१) प्राप्तावपि पुनर्ग्रहणं फलातिशयार्थम् । इदं संक्रान्तिश्राद्धं यदिने दानं भवेत्तद्दिन एव, श्राद्धस्य दानव-निर्णयात् ।

अथ रव्यादिवारेषु वृहस्पतिः,—

आरोग्यञ्चैव सौभाग्यं शत्रूणाञ्चापराजयः ।

सर्वान् कामान् प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् ॥

सूर्यादिषु वारेष्वेतच्छ्राद्धकृत्तमते फलम् ।

ववादिकरणेष्वेवं श्राद्धकृत्तमते क्षणम्^(२) ॥

तथा प्रतिपत्प्रभृतिषु याज्ञवल्क्यः,—

कन्याः कन्यावेदिनश्च पशुद्रव्यं सुतानपि ।

धूतं कृषिञ्च वाणिज्यं दिशफैकशफांस्तथा ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरौप्ये सकूप्यके ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति आद्धदः सदा ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

कन्यावेदिनो, जामातृन्, पशवोऽजादयस्तद्रूपं द्रव्यं, धूतं, धूत-
जयमित्यर्थः । कृषिवाणिज्ये तयोर्लभौ । दिशफाः, गवादयः ।
एकशफाः, अश्वादयः । ब्रह्मवर्चस्विनः ।

वृत्ताध्ययनसम्पत्तिरिष्यते ब्रह्मवर्चसम् ।

इत्युक्ततेजोयुक्तान् । सकूप्ये, ताम्रसौमकादिसहिते, स्वर्णरूप्ये ।
कामान् काम्यन्ते ये ते कामा इति व्युत्पत्त्या स्वर्गपुत्रपश्वादीन्
एतानि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षप्रतिपदादिष्विति विज्ञानेश्वराः ।
“कृष्णः पितृषु विशिष्यते” इति स्मृतेरिति तेषामभिप्रायः । चतु-
र्दशीनिषेधविचारो महालये लेख्यः ।

अथ कृत्तिकादिनचत्रेषु याज्ञवल्क्यः,—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च श्रौथ्यं चैत्रं वलं तथा ।

पुत्रान् श्रेष्ठ्यञ्च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥

प्रवृत्तचक्रताच्चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥

धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कूप्यङ्गामप्यजाविकम् ।

अश्वानायुश्च विधिवद्यो वा आङ्गं प्रयच्छति ॥

कृत्तिकादिभरणन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ।

आस्तिकः अद्धानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥

स्वर्गो निरतिशयसुखं, तेजः आत्मशक्त्यतिशयः, श्रौष्यं निर्भय-
त्वम्, चेचं ब्रीह्यादिफलवत्, वलं शरीरदार्ढ्यं, श्रेष्ठ्यं ज्ञातिषु, ज्ञाति-
श्रेष्ठ्यमिति पूर्वोक्तेः । सौभाग्यं, जनप्रियत्वम्, मुख्यता अग्रणीत्वं,
प्रवृत्तचक्रता प्रवृत्तं चक्रं मण्डलं येन स तथोक्तस्य भावस्तन्ता
अप्रतिहताज्ञेत्यर्थः । परमागतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।

अथ योगेषु मरीचिः,—

कृत्तिकादिषु चक्षुषु आङ्गे यत्फलमौरितम् ।

विष्कुम्भादिषु योगेषु तदेव फलमौरितम् ॥ इति ।

ववादिकरणे आङ्गफलं रव्यादिवारवत्, तच्चैवोक्तम् ।

अथ मन्वादिश्राद्धान्यपि काम्यानि, भविष्यमात्म्ययोः,—

अश्वयुक्-शुक्लनवमी कार्त्तिकी द्वादशी सिता^(१) ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

आवणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।

कार्त्तिकी फाल्गुनी ज्यैष्ठ्यी चैत्री पञ्चदशीति च ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याचयहेतवः ।

अत्र द्वादशी सितेति श्रितशब्दस्तृतीयायामप्यन्वेति । द्वादशी सितेति दशम्यामिति । तथा चामावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताद्याः तिथयः शुक्लाः, पुनः पुनस्तथाशब्दोपादानात् । यस्त्वत्र अश्वयुक्शुक्लनवमी-त्यादिषु द्विगुणैस्तौ तिथिभेद उक्तः, स सङ्कल्पान्तरविषयः ।

मन्वादिषु फलं मास्ये,—

कृतं आर्द्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनादिद्विसाहस्रं पितृणां तृप्तिमादरात्^(१) ॥

भारते,— या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।

स्नात्वा ऊत्वा च दत्वा च जप्त्वा नन्तफलं लभेत् ॥

काम्येषु युगादीनां ग्रहणेषुऽपि तत्र आर्द्धानां नित्यत्वमपीति उभयात्मकत्वात् विचारो नित्यप्रकरणे लेख्यः । तथा वक्ष्यमाणेषु अर्द्धेदयाद्यलभयोगेषु ।

तथा,— आकामावैषु यच्छार्द्धं यच्चदानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्रतम् ॥

इत्यादीनि बह्विनि काम्यआर्द्धानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि, विस्तरभयाच्च लिख्यन्ते ।

अथ वृद्धिशार्द्धं, तच्च नैमित्तिकम् ।

नैमित्तिकमतो वक्ष्ये आर्द्धमभ्युदयात्मकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः । तच्चावश्यकम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

वृद्धिशार्द्धमकृत्वा यो वृद्धिकर्म समाचरेत् ।

वृद्धिर्नो वर्द्धते तस्य स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥

भारतेऽपि,—

अष्टका ये चाभ्युदयास्तौर्ययात्रोपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्याद् भुवः स्मृतः ॥ इति ।

मासिकार्याद्दर्शश्राद्धादित्यर्थः । एतान्यावश्यकानौत्यर्थः । वृद्धिः
पुत्रजन्मादिशुभं तत्र श्राद्धमिति कुन्दोगपरिशिष्टविष्णुपुराणा-
द्युक्तश्रौतस्मार्त्तवृत्तिविषयम् ।

तथाच कुन्दोगपरिशिष्टे,—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनैयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

पूजयन्ति अभ्युदयसाधनेन प्रीणयन्तीति पूजाफलोक्तेः ।

पूजास्थानतदुपकरणानि तत्रैवाह,—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वास्तवपुष्पेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥

तत्र प्रतिमादिपत्रे स्फटिकादिनिर्मितत्वं, शुभ्रपदोक्तेः । समा-
चारसु अक्षतपूज्यपत्र एव । तथा,—

कुड्यलग्नां वसोद्धारां सप्तवारान् हतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनैचां न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥

तथा,— असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धकर्म च ॥

एतदेव तत्र विवृणोति,—

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

वलिकर्मणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनौषिणः ।

एकमेव भवेत् आद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

अतएव सोमयागे तु पुनः पुनः प्रयोगे मातृपूजादिकं भवत्येव ।

नवयज्ञोऽत्र आयहायणापरनामिका नवान्नेष्टिः ।

कर्मादिस्वित्यस्यापवादस्तत्रैव,—

नाष्टकासु भवेत्तद्धं न आद्धे आद्धमिष्यते ।

न सोध्यन्ती जातकर्म प्रोषिता गतकर्मसु ॥

सोध्यन्ती आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहितहोमः ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आद्धं नादौ कर्मणः कर्मणा स्यात् ॥

प्रदोषे आद्धमेकं स्योद्धोनिष्कालप्रवेशयोः, ।

न आद्धं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकन्तु कारयेत् ।

वृहत्पञ्चदशपञ्चस्यर्थं परिविश्व^(१)तोः ॥

सूर्यहोः कर्मणी ये तु तयोः आद्धं न विद्यते ।

न दशग्रन्थिनेकेन विषमदृष्टकर्मणि ॥

कृमिदृष्टचिकित्सायां न वै शेषेषु विद्यते ।

मातृपूजायामपि^(१) गणकर्मण्यपवादस्तत्रैव,—

गणशः क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सक्तम् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

ब्राह्मे,— कर्मण्यथाभ्युदधिके माङ्गल्यवति शोभने ॥

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य वा ।

पितृन्नान्दौमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्मणि वालानां चूडाकर्मादिकं तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दौमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

चूडादिकं इत्यादिशब्दस्य संस्कारमात्रोपलक्षणत्वादहिर्निष्क्रम-
णान्नप्राशनदिव्यपि वृद्धिश्राद्धं ।

तथा,—

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलावन्धमोचयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

इत्यत्र यज्ञशब्दोपादानात् महादानादावपि वृद्धिश्राद्धं कार्यम् ।

एवञ्च,— नानिद्वा तु पितृन् श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ।

इति शातातपोक्तौ वैदिककर्मपदेन सामान्यविधिः स्पष्टः,
संज्ञियेत विशेषत इति न्यायात्, ।

पुरोडाशं चतुर्द्धा करोति, आग्नेयं चतुर्द्धा करोति, इति उप-
संहारवच्छन्दोगपरिशिष्टादिगणितवैदिककर्मपरं बोध्यम् । ननु
छन्दोगपरिशिष्टादौ “तथातो गोभिलोक्ताना” मित्यभिधानात्,

गोभिलोक्तगृह्यमात्रे वृद्धिश्राद्धं विधीयते ।

इति श्राद्धादिष्वपि तदुक्तेः । प्रसङ्गान्निषेधो न गृह्यान्तरकर्म-
णीति चेन्न, शाखान्तराधिकरणन्यायेन गृह्यान्तरकर्मण्यपि श्राद्ध-
विधिनिषेधप्रवृत्तेः ।

केवलं तु,—

यस्मान्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति तदुक्तेः । षड्भ्यः पितृभ्यः इत्यादीनां गृह्यान्तरकर्मणि न
प्रवृत्तिः । तदुपरिष्ठात् स्पष्टं भविष्यति । एवं यथाश्रुतार्थावस्थितौ
यानि कर्माणि विधिवशेनार्थवशेन वा एकस्मिन् दिने क्रियन्ते ।
आधानं होमश्च, यद्वोत्तम्य क्रियमाणं जातकर्मादि, तत्र प्रतिकर्म-
माहपूजादिनान्दीमुखश्राद्धान्तकर्मणामारभ्याचारः^(१) संगच्छत एव ।
अत एवोत्तम्यैकदिनक्रियमाणेषु कर्मसु तत्र न्यायेन सङ्कत्करणमिति
यत्प्राचीनैरपि कैश्चिद्विहितं तत् कैरपि नाद्रियते ।

तत्र कर्तृनिरूपणम्,—

(१) आहत्याचारः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धनान्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥ इति ।

आ उद्धननादित्यत्राङ्गोऽभिविध्यर्थता, कन्यापुत्रविवाहेष्विति विष्णुपुराणोक्तेः । तथाच विवाहमभिव्याप्येत्यर्थः ।

तत्र,—नान्दीश्राद्धविधिं कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं सुतः कुर्यात् स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति स्मृतेः ।

सुतसंस्कारकर्मस्वित्युक्तेश्च पुत्रस्य संस्काररूपप्रथमविवाह एव पिता कुर्यात् । द्वितीयादिविवाहेषु पुत्रः स्वयमेव, जीवत्पितृक-
श्राद्धविशेषाधिकारप्रतिपादकवक्ष्यमाणहारीतोक्तेः । पितरि जीव-
त्यपि पितामहादीनां नान्दीश्राद्धं कुर्यादिति सिद्धं । एवं पुत्र-
मातामहादीनां द्वितीयादिविवाहे नान्दीमुखश्राद्धमितिच सिद्धं ।
तत्र परिशिष्टं वाक्यं वक्ष्यते । एवं सति स्वपितृभ्य इत्यत्र स्वशब्देन
सुतमातामहादिव्यावृत्तिः तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् संस्कार्यपुत्र-
दुहित्रादिक्रमात् संस्कार्यपित्रादिभ्यो मात्रादिभ्योऽपि दद्या-
दित्यर्थः । अतएव,

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इति लघुहारीतोक्तेर्भ्रात्रादेः कन्याप्रदत्ते उपनयनकर्तृत्वे वा
विवाहोपनयनाद्यर्थं संस्कार्यकन्यापुत्रादिपितृमातृसपिण्डीकरणं कृत्वा
संस्कार्यपित्रादिभ्यो दद्यादाभ्युदयिकश्राद्धमिति गम्यते । तस्मात्
पितरुपरमे संस्कार्यपित्रादिभ्य एवाभ्युदयिकं श्राद्धं दद्यादिति सिद्धं ।
वायवीये,—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् आद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

गौतमशातातपौ,—

मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पित्राणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

चिष्वप्येतेषु युग्मांसु भोजयेत् ब्राह्मणान् शुचिः ।

तथाच, नवपुरुषात्मकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । एवं सति षड्भ्यः
पितृभ्य इत्युक्तिश्चान्दोग्यविषयैवेति ज्ञेयं ।

न योषिभ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्रेभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त्यन्तरेण तत्स्त्रीणां साम्प्रतिकश्राद्धं
विना श्राद्धान्तराभावात् । अत्र पितृपितामहप्रपितामहानां ना-
न्दीमुखनामकता । तथाच, कात्यायनसूत्रम्,— “नान्दीमुखाः पितरः
पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तां इति न स्वधाम प्रयुञ्जीत युग्मा-
नाशये” इति । अत्र पितर इत्यादीनामुपलक्षणत्वान्मातृवर्गस्य
मातामहवर्गस्य च नान्दीमुखनामकत्वम् । “अथ नान्दीमुखेभ्यश्च
मातृभ्यः श्राद्धमुत्तमं” इति मात्स्योक्तेः, “नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः
पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्ध-
प्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां” इति गोभिलसूत्रञ्च ।

यत्तु, ब्राह्ममात्स्ययोः,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोऽप्यश्रुमुखाश्चैते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखेधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दीसमृद्धिरिति भण्यते ॥

ये स्युः पितामहादूर्द्ध्वं ये स्युर्नान्दीमुखास्त्विति ।

प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु माङ्गलीया यतस्तु ते ।

इति यत् वृद्धपितामहादीनां नान्दीमुखत्वमुक्तम् । तत्पिचा-
दिषु त्रिषु जीवत्सु वृद्धप्रपितामहादिचयाणां आभ्युदयिकश्राद्धं
कार्यमित्येवं परं ज्ञेयमिति कल्पतरूकाराः । मातृपूजावसोद्धारायुष्य-
मन्त्रजपनान्दीमुखश्राद्धानां परस्परसमन्वलेन नान्दीमुखश्राद्धस्या-
वश्यकत्वात्, इति नान्दीमुखश्राद्धस्य मातृपूजापूर्वकत्वं वृन्दोगप-
रिशिष्टादौ व्यक्तमेव । अतएवात्र विप्रमिश्रैः पिचादिचिके जीवति न
नान्दीमुखश्राद्धं केवलं मातृपूजामात्रं कार्यमिति यस्मिंश्चितं तद्व्या-
पासं । त्रिषु जीवत्सु विष्णुना पार्वणनिषेधात् विवृतित्वाच्च वृद्धि-
श्राद्धस्येति नारायणभाष्ये यस्मिंश्चितं तदपि न रुचिरं ब्राह्म्यादि-
वाक्यस्य विशेषविधित्वेन कल्पतरूकारव्याख्यानादाचारविरोधाच्च ।
एवं मातादित्रये जीवति उपरितनपुरुषत्रयस्य श्राद्धं । एवं माता-
महादिचिकस्यापि । एवं च तत्र कस्यचिन्मरणे उपरितनपुरुषं प्रवेश्य
श्राद्धं कार्यम् । तद्विविधे, “पूर्वाह्नः कालः” इति यदुक्तं, तत्र प्रथम-
मुहूर्त्तादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तचतुष्टयत्वमिति ज्ञेयम् । तच्छ्राद्धकालः प्रातात-
पीये, “प्रातर्वृद्धिनिमित्तकं” इति पूर्वमुक्तः ।

मातृये,— उत्सवानन्दमन्ताने यज्ञोदाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥

ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवांस्तथैव च ।

अत्र यद्यपि शातातपाद्युक्तविधिरस्ति । तथापि अशक्तौ पिण्ड-
दानहिरण्यदानब्राह्मणभोजनोत्सर्गाणां उक्तत्वात्, अष्टब्राह्मणभोज-
नोत्सर्गाणां उक्तत्वाच्च अष्टब्राह्मणभोजनोत्सर्गमाचरन्ति श्रिष्टाः ।
आभ्युदयिकश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि सत्यो नान्दीमुखे वसुरिति
वक्ष्यमाणवाक्यात्सत्यवसुसंज्ञयोर्विश्वेदेवलं । अष्टब्राह्मणभोजनं कुत
इति चेत्, उच्यते । त्रिव्ययेतेष्वित्युक्तेरेकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ
चौस्तौन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति आश्वलायनसूत्रे द्वौ द्वाविति
आभ्युदयिकश्राद्धविषयमिति कल्पतरुव्याख्यानादष्टपार्वणादावयुग्म-
ब्राह्मणनियमादिति स्मृत्यन्तरात् पार्वणे श्राद्धे काम्ये आभ्युदयिके
इत्यभिधानाच्च । मात्रादित्रिकस्य पित्रादित्रिकस्य मातामहादि-
त्रिकस्य च श्राद्धस्थानेषु प्रत्येकं भोजनद्वयं भोजनद्वयं भोजनद्वय-
मिति भोजनषट्कं विश्वेदेवानां स्थाने भोजनद्वयमिति अष्टभोज-
नानि सिद्धानि । सम्भवे उक्तविधिना करणं समीचीनम् । नात्र
तिथिद्वैधविचारावकाशः वृद्धिदिन एव तद्विधानात् ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि शस्तानि निशि देवालये तथा ॥

इति भविष्योक्ते रात्रौ विवाहे वृद्धिश्राद्धं प्राप्तमपि दिवैव
समाचरन्ति । भविष्यद्विवाहस्य दिवसस्य निमित्तत्वाद्रात्रिप्रसङ्गा-
भावात्, प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति कालविधानात् रात्रौ श्राद्धस्य
निषेधत्वाच्च । इदं वृद्धिश्राद्धं यत्कथं क्रियते तत्र देवादिप्रपाते

पुनर्यस्मिन् दिने विवाहादिकर्मकरणं, तद्दिने तदङ्गानां मातृ-
पूजावसोर्धारायुथमन्त्रजपवृद्धिआङ्गानां पुनः करणम् ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारप्राप्तौ तस्यैकादशाहादिआङ्गपूर्व-
कत्वात् एकादशाहादिआङ्गान्युच्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यवृद्धशातातपौ,—

मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च^(१) वत्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥

अत्राहःशब्दस्य तिथिपरत्वेनैव मृततिथौ मासिकान्याब्दिकं
च । आद्यआङ्गं तु एकादशाह एव, तत्र सावनमासोक्तेः^(२) । अत-
एव त्रैपक्षिके च न तिथिद्वैधविचारावकाशः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चैव आङ्गान्येवन्तु षोडश ॥

अत्र षाण्मासिके ऊनषाण्मासिको न वार्षिके ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः सम्बत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

इति तदुक्तेः । षण्मासद्वयान्तक्रियमाणतया षाण्मासिक इति
नारायणभाष्ये । षाण्मासिकयोः त्रिदिनन्यूनत्वात् वाक्यान्तरोक्तद्वि-
दिनत्वपक्षौ नाद्रियेते ।

(१) प्रतिमासं तु ।

(२) सावनमानोक्तेः ।

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं षण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति आद्धान्येतानि षोडश ॥

इति जातुकर्ण्येन,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

इति पैठौनसिना,—

आद्धानि षोडश कृत्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति गोभिलेनापि त्रैपक्षिकं प्रवेश्य सपिण्डीकरणं त्यक्त्वा
षोडशआद्धानि उक्तानि । यत्तु,—

द्वादशाहे त्रिपक्षे वा षण्मासे मासिकाब्दिके ।

आद्धानि षोडशैतानि संस्कृतानि^(१) मनीषिभिः ॥

इति व्यासोक्तौ द्वादशाहोपादानं तदेकादशाहे दैवादाद्यप्रेतै-
कोद्दिष्टआद्धकरणे बोध्यम् ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भारत ।

द्वादशे वाङ्गि कुर्वीत अनिन्द्ये तथवाहनि ॥

इति कौर्मोक्तेः । यच्च,—

जनषण्मासिकं षष्ठे मास्याद्ये चोनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा ॥

इति गालवोक्तौ जनमासिकोपादानं तदेकादशाहस्य द्वाद-
शाहस्य वा नामान्तरम् ।

मरणात् द्वादशाहे स्थान्मास्यूने चोनमासिकम् ।

इति गोभिलोक्तेः । एतत् कालादर्शेऽनुसन्धेयम् । अनयैव दिशा अन्यान्यपि वाक्यानि समाधेयानि ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् यानि श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानि च ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि ॥

इति पैठीनस्युक्तेः सपिण्डीकरणश्राद्धपूर्वश्राद्धानां पूर्वोक्तै-
कोद्दिष्टकालवत् कालव्यवस्था । माग्नेस्तु तद्वाहावधेव त्रिपदान्तं
सर्वकर्म कार्यम् ।

तथा च जातुकर्णः,—

ऊर्ध्वं त्रिपचात् यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।

अधस्तत्कारयेद्धौमान्^(१) आहिताग्नेर्दिजन्तः ॥

कुन्दोगपरिशिष्टेऽपि,—

श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि । इति ।

अत्रिः,— प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

आद्यश्राद्धनिमित्तेन चैकमेकादशेऽहनि ॥

सत्यव्रतः,— एकादशेऽह्नि प्रातरुत्थाय प्रेतार्थमेकादशब्राह्मणानामन्व्य
मध्याह्ने नानाभक्ष्यरसपानाद्यैः भोजयित्वा विधिवत् पिण्डदानं । यथा
अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र पाठक्रमोदर्थक्रमोवल्लवन्तर-
इति न्यायात् यवागुपाकानन्तरमग्निहोत्रहोमः तद्वदत्रापि श्राद्धा-
नन्तरं दानं दत्त्वा दशदानपात्राणां भोजनमित्यर्थः । श्रीरामायणे

(१) कारयेद्वाहादाहिताग्निं ।

आद्धानन्तरमेव नानादानानि प्रतिपादितानि । तत्रादौ नग्राच्छा-
दनम् ।

प्रेतस्थाच्छादनार्थन्तु प्रथमं वाससी शुभे ।

दत्तान्यानि च देयानि प्रेतकालोचितानि च ॥

इति पैठीनस्युक्तेः । शुभे नवे । ततो मृतशय्यादानं भविष्यो-
त्तरविधिना । विस्तरभयात् स न लिखितः ।

स्मृतिः,— गोभृहिरण्यवासांसि दीपमन्त्रं जलं तिलाः ।

शय्या प्रपानकं चैवं प्रेतदानानि वै दश ॥

भविष्योत्तरविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

वस्त्रयानाश्चगोभृमीशय्याच्छत्रासनानि च ।

प्रेतकाले प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

आग्नेये,— आसनं तैजसं पात्रं लवणं गन्धचन्दनम् ।

धूपं दीपञ्च ताम्बूलं लोहं रूप्यञ्च रत्नकम् ॥

ब्रीह्यादिनानाद्रव्याणि दत्त्वा स्यात् भुक्तिमुक्तिभाक् ।

अन्यानि काष्ठपादुकादीनि स्कान्दादिषूक्तानि पद्धत्यनुसारेण
देयानि । तानि विस्तरभयाच्च लिखितानि । यदि दैवान्मरण-
दिने मृताहपञ्चकस्य दानाभावः तदा सर्वेषामादौ तत्पञ्चकदानं ।
एकादशाहश्राद्धमपि चिदण्डिमन्यासिनः पार्वणमेवेति प्राक्-
लिखितम् ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

यमः,— एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतलोकात् स स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

वक्त्रिपुराणे,— ये प्रतभावमापन्ना ये चान्ये आद्भुवर्जिताः ।

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

तदकरणे प्रत्यवायोऽन्यत्र,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः आद्भुगतैरपि ॥

श्रुतिरपि,— न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थं वा जलाञ्जलिम् ।

न प्रयच्छति यः पुत्रः पितुरुच्चार एव सः ॥

एकादशाहे दैवादकरणे, आग्नेये,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतभावात्स षण्मासेऽप्याद्विकादिषु ॥

तचाप्यसामर्थ्यं, भविष्योत्तरे,—

कार्त्तिक्यामथवा माघ्यामयने वा युधिष्ठिर ।

चैत्र्यामथ तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

अत्र द्वादशाहोक्तिः ।

द्वादशाहे वृषोत्सर्गः कर्त्तव्यः चक्षियेण तु ।

इति वाक्यात् चक्षियविषय एवेति चेत्, न । द्वादशाहे चक्षियाग्नौचस्य सत्त्वात् । तर्हि तद्वचनस्य का गतिरिति चेत् ।

तस्य प्रामाण्ये चक्षियस्य दशाहाग्नौचपचाश्रयणादिति समाधेयम् ।

विष्णुस्मृतौ तु आश्वयुज्यां वा इत्युक्तम् ।

पुनर्यमः,—

एष्टव्या वहवः पुत्रास्तत्रैकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाय्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

सोदितो यस्तु वर्णेन शिरः पुष्कस्तु पाण्डुरः ।

ताम्रः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां इत्यधिकं वृद्धस्यतिराह ।

मात्स्यविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

चरणाश्च मुखं पुच्छं श्वेतानि यस्य गोपतेः ।

सुल्लाचारसवर्णस्तु स नीलो वृष उच्यते ॥

नीलवृषाभावे अन्येऽपि वृषा देयाः । वज्रिपुराणे,— “भाग्य-
सौख्यप्रदः शुक्लः” इत्यादिना सर्ववर्णानामुक्तत्वात् । विधवायाः
स्त्रियो मरणे वृषोत्सर्गः, न जीवत्यतिकायाः ।

यदि पुत्रवती नारौ म्रियेत पत्युरयतः ।

वृषं नैवोत्सृजेत्तस्या यावत्तिष्ठति तत्पतिः ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

अत्र पूर्वाङ्गादिकालस्यानुक्तावपि सौकर्यार्थमादावुत्सृज्य आर्द्धं
कुर्वन्ति । इति ।

अथ पुष्करविचारः ।

वराहसंहितायाम्,—

पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफाल्गुनी ।

पूर्वभाद्रविशाखे च षडेते च्छपुष्कराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शनिर्भौमो रविर्यत्र तिथिवाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

हानिर्वा यदि वा वृद्धिर्भयं रोगोऽथवा भवेत् ।

मृतोऽपि निर्गुणो वापि शवो येषु गृहेषु च ॥

त्रिपुष्करे चीन् गृह्णाति शवो द्वाभ्यां दयं तथा ।
एकेन तु भवेद्रोगी^(१) ह्यर्थहानिं च निर्दिशेत् ॥
तस्मात् वारञ्च ऋचञ्च तिथिं यत्नेन लक्षयेत् ।

राजमार्त्तण्डे,—

त्रिगुणा स्यात्त्रिभि र्योगो द्वाभ्याञ्च द्विगुणी भवेत् ।
एकेनैव भवेद्भूतानौ रोगश्चैव प्रजायते ॥

तथा,— त्रिपुष्करन्तु यद्वृत्तं सर्वत्र त्रिगुणी भवेत् ।

शोको वा जायते तत्र त्रिगुणस्य न संग्रहः ॥

अत्र शान्तिर्वराहपुराणाद्युक्तविधिना कार्या इति । तद्दिनेऽसम्भवे
श्रीघ्नं शुभदिने कार्या ।

द्वादशाहे ब्राह्मणभोजनं कुर्वन्ति । एकादशाहोक्तभोजनस्य
तद्दिने प्रेतश्राद्धशेषस्य रात्रिपर्यन्तं सत्त्वेन करणासम्भवात् ।

अग्नौ जुत्वा ततो विप्रान् भोजयेदपरेऽहनि ।

इति पैठीनस्युक्तेश्च । अपरेऽहनि द्वादशाहे इति निबन्धकृतः ।

अथ मासिकनिर्णयः ।

मासिकानां प्रतिमासकर्त्तव्यत्वं प्रागुक्तं ।

तत्र करणाशक्तौ मरीचिः,—

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृत्तं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्याद्द्विकाहे द्वादशापि वा ॥

मासि मासि इति मुख्यः पक्षः । अपर्याप्तावसम्भवे मासद्वयान-
न्तरं श्राद्धद्वयं । तत्राप्यशक्तौ द्वादशभिर्दिनैर्द्वादश श्राद्धानि । तद-

(१) भवेद्रोगी ।

सम्भवे एकस्मिन्नपि दिने द्वादशश्राद्धानीत्यर्थः । एवं च मासिकाप-
कर्षं तन्मध्ये तदन्तकालकर्तव्यत्वेन त्रैपक्षिको नषाण्मासिको नषाम्ब-
त्सरिकसपिण्डीकरणपकर्षः सिध्यति ।

अथ मासिकेषु साग्निकैकाग्निनिराग्नीनां व्यवस्था । प्रथममासिकं
साग्नेर्दाहावधेव । ऊर्द्धं त्रिपक्षादिति पूर्वोक्तिः । निरग्निवदेकाग्नेरपि
मरणावधि ।

एकाग्नेर्मरणादूर्द्धमग्नौ चं श्राद्धमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नौनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥

इति जातुकर्षोक्तेः । द्वितीयमासिकादिकं तु साग्नेरपि मृत-
तिथिष्वेव । त्रैपक्षिके तु नैव मृततिथ्यादरः । षट्चत्वारिंशद्दिन एव
तस्यानुष्ठानम् ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः,—

ऊनान्यूनेषु मासेषु वर्द्धमाने^(१) ससेऽपि वा ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्थान्मृताहे लितराणि तु ॥

भविष्ये,— त्रैपक्षिकं भवेद्दृष्टे त्रिपक्षे तदनन्तरम् ।

दृष्टे प्रवृत्ते ।

कात्यायनोऽपि,—

यत्र वा तत्र वा मासि षष्ठे षाण्मासिकं भवेत् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे च पूर्णं स्थान्तदनन्तरम् ॥

यत्र वा तत्र वा इति शुद्धे मल्लिनेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वा-
रिंशदङ्गीत्यर्थः ।

अथ षाण्मासिकम् । तत्पूर्वदिने जनषाण्मासिकम् ।

तत्र पैठौनसिः,—

षाण्मासिकाब्दिके आद्धे स्थातां पूर्वद्युरेव हि ।

एकाहेन तु इति वचनमप्युक्तम् । अतएव प्रथमषण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते तु, अधिमासं गृहीत्वैव षष्ठमासपूर्वतिथावेव जनषाण्मासिकं कार्यम्, यत्र वा तत्र वा इति पूर्वोक्तेः ।

अथ द्वितीयषाण्मासिकम् ।

तस्य जनसाम्बत्सरिकमिति नामान्तरम् ।

पूर्वद्युराब्दिकं आद्धं परेद्युः पुनराब्दिकम् ।

इति शङ्खगेक्तेः । एतत्षण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते सति त्रयोदशमासिकपूर्वतिथावेव जनसाम्बत्सरिकम् । “द्वादशमासाः सम्बत्सरः कच्चित्रयोदशमासाः सम्बत्सरः” इति श्रुतेः ।

ननु अब्दमध्ये अधिमासपाते तत्र सर्वकर्मनिषेधात् तत्र मासिकं आद्धं न कार्यं, किं वा कुत्र वा कार्यं, इति सन्देहे, गमस्तिः,— एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमेत्तिकमुच्यते ।

तत् कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

पूर्वमासे मलौस्तुचे ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

सम्बत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकम् ।

तदा त्रयोदशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

भरद्वाजः,— अधिमासे तु यच्छ्राद्धं कुर्यात्तदधिमासिकम् । इति

अधिमासविहितं आद्धं अधिमास एव कार्यम् ।

मरीचिरपि,—

प्रतिमासं मृताहे च यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

द्वादशमासे अधिमासपाते द्वादशमासमृताहपूर्वदिने जनसाम्ब-
त्सरिकं कार्यम्, तस्य सपिण्डनपूर्वदिने विधानात्, सपिण्डनस्य च
मलमासेऽपि विधानात् । तद्वाक्यं सपिण्डीकरणप्रस्तावे वाच्यम् ।

मासिकादीनां दैवादकरणे ऋष्यशृङ्गः,—

मासिकाब्दे तु सम्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् कुर्यादन्तरितं तदा ॥

कण्डोऽपि,— नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तरसात्तन्व्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ॥

अन्तरितं अकृतं सातन्व्यात् समानतन्त्रत्वात् अकृतमासिकं
उत्तरमासिकञ्च उत्तरमासमृताहे कार्यमित्यर्थः ।

अन्यत्र,—एकादशे नवश्राद्धे षण्मासे मासिकेऽपि वा ।

आब्दिके च त्रिपचे च श्राद्धेऽतीते कथञ्चन ॥

कुर्यात्तत्क्रमणो दर्शं यदा कार्यवशाद्विधुः ।

एकदैव समस्तं तत् सपिण्डीकरणान्तकम् ॥

समारभ्य विधानेन पक्वान्नेन समापनम् ।

अशौचेन विघ्ने तु अशौचानन्तरदिन एव कार्यं, इत्यशौच-
प्रस्ताव उक्तम् । प्रेतश्राद्धानां मध्ये एकस्य भ्रमादकरणे पश्चात्करण-
मेव । समकक्षाणां षोडशश्राद्धानां एकतमाकरणे षोडशानाम-
पूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वस्य दर्शापूर्ववदभिद्धेः ।

न च, यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।

पतितापतिता वापि एकोदिष्टविधानतः ॥

इति जावाल्युक्तेः ।

तथा,— व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि यो नरो धर्ममोहितः ।

ददाति नरकं याति पितृभिः सह शाश्वतम् ॥

इति देवलोक्तेश्च, क्रमरूपाङ्गसिद्धौ कथमपूर्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । सर्वशक्त्यधिकरणे नित्यकर्मण्यङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानस्य सिद्धान्तत्वात् ।

तथाच ह्न्दोगपरिशिष्टे, सर्वकर्मसु दैवादन्यथाक्रियायां तस्मिन् कर्मणि सत्येव सुकरत्वे यत्कार्यं तदाह,—

(१) प्रवृत्तिमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतः तदन्यथा जातं^(२) तत एव समापयेत् ॥

अन्यथाकृतेः तत्प्रयोगमध्ये त्वज्ञाने यत्कार्यं तत्तत्रैव,—

समाप्ते यदि जानीयान्मयेतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

नावृत्तिः न साङ्गप्रधानावृत्तिः । दैवात् प्रधानकर्मणो कृतौ, अङ्गस्याकृतौ च यत्कर्त्तव्यं, तत्तत्रैव,—

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

तदैगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणम् । तथाच योगौ याज्ञवल्क्यः,—

अज्ञानात् यदि वा मोहात् प्रच्यवेदध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

तथाच क्रमरूपाङ्गसिद्धये विष्णुस्मरणं कार्यम् ।

ननु,— सपिण्डीकरणे कृते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।

पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कुर्यात्^(१) सपिण्डनम् ॥

इति हारौतोक्त्या सपिण्डनानन्तरं पतितमासिककरणे पुनः सपिण्डनप्रसङ्ग^(२) इति चेत्, न । एतदाक्यस्य प्राप्तपितृलोकप्रेतशा-
स्त्रोक्तं घनपूर्वकपृथक्करणपरत्वात् ।

तथाच,—प्रेतानामिह सर्वेषां ये च मन्त्रैर्नियोजिताः ।

कृतार्थास्ते हि सम्बृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥

प्रेतभावात् विनिस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥

विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ।

इति शातातपोक्त्या पितृत्वप्राप्त्यनन्तरं सपिण्डीकरणं निषिद्धं,
मासिके पतिते षोडशश्राद्धासम्पत्त्या पितृलोकप्राप्त्यसिद्धौ पृथक्कर-
णेऽपि न दोषः ।

नन्वेवं सति,—यस्य सम्बत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यस्य का गतिरिति चेदुच्यते । मासिकं मासि
मासि ब्राह्मणभोजनं न तु श्राद्धमित्यर्थः ।

(१) कार्यम् ।

(२) सपिण्डीकरणप्रसङ्गः ।

तथाच भरद्वाजः,—

अर्वाक् सपिण्डीकणं यस्य सम्बत्सरात् भवेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेन्नो वा प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥ इति ।

नोवेति आङ्गनिषेधः, इति निबन्धकृतः । अत्र वाग्रब्द एवकार्थः । पितृमरणान्दे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारोऽग्नौचप्रस्तावे लिखितः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारः ।

पाद्मे,— असपिण्डीकृतः प्रेतः क्षुत्तृषापरीषीडितः ।

आर्त्तो दुःखान्यवाप्नोति यातनां निरयेष्वपि ॥

ततः पितृत्वमापन्नः सर्वभोगसमन्वितः ।

अग्निव्यान्तादिमध्यस्थः प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम् ।

विष्णुधर्मात्तरे,—

कृते सपिण्डीकरणे नरः सम्बत्सरात् परम् ।

प्रेतदेहं समुत्सृज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥

अथ सपिण्डीकरणकालाः ।

शातातपः,—

सम्बत्सरे तु वेज्ञेयं सपिण्डीकरणं त्विह ।

सपिण्डीकरणान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत् । इति ।

तथाच, सपिण्डीकरणश्राद्धस्य पार्वणत्वमिति अमावास्यांतर-
पार्वणकालेनैव व्यवस्था ।

वौधायनः,—“अथ सम्बत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपचे वा तृतीये
मासि षष्ठे वा एकादशे वा द्वादशाहे वा एकादशाहे वा” इति ।

आश्वलायनः,— “अथ सपिण्डीकरणं सम्पूर्णं सम्वत्सरे त्रिपचे वा यदहर्वा वृद्धित्वमापद्यते” इति ।

अत एव शातातपः,—

अर्वाक् सम्वत्सराहृद्धौ सम्पूर्णं वत्सरेऽपि वा ।

पैठौतसिः,— “मृतस्य मासि मासि आर्द्धं कुर्यात् सम्वत्सरान्ते विसर्जनं नवमास्यं” इत्येके । विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवमास्यं नव-भिर्मासैर्निष्पाद्यमित्यर्थः । एवं सपिण्डीकरणस्य स्वातन्त्र्येणैव नव कालाः । यत्तु कल्पतरावुक्तं^(१) उत्तरमासि वृद्धौ निश्चितायां पिण्ड-पितृयज्ञानुरोधेन च सपिण्डीकरणापकर्ष इति । तत् वर्षान्तपक्ष-प्राधान्यप्रदर्शनार्थं न तु स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थं । एवं गद्यायात्रार्थं स-पिण्डनापकर्षः^(२) ।

वृद्धिश्राद्धौ गयां गच्छन् सद्यः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति हेमाद्रिधृतवचनात् । अत्र गच्छिन्नित्युक्त्वा दीपदानं गयाश्राद्धमिति वर्षमध्ये गयाश्राद्धस्य निषेधाच्च गयाश्राद्धं न कार्यम् । गयायात्रैव कर्त्तव्या इत्यस्मद्देशसमाचारः । देशविशेषे तु गयाश्राद्धमपि कुर्वन्ति ।

यत्तु,— आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इति उशनोवचनं तद्देशविश्ववज्यौतिषिकावधारितायुःसमाप्त-विषयम् । तेषु कालेषु कर्त्तृविशेषा भविष्ये,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान् ।

(१) कल्पतरुकारादावुक्तं ।

(२) सपिण्डीकरणापकर्षः ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

कर्त्तरि साग्निके तु कार्ष्णाजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्व्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुहूरब्दोपरौतरः ॥

दशरात्रात्परतः कुहूश्चेत् एकादशाहे कुहूश्चेत् इत्यर्थः । इत-
रोऽनग्निः । अब्दोपरौत्यर्थः । “अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्ति” इति श्रुत्या साग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्यावश्यकत्वात् ।

तथाच गालवः,—

सपिण्डीकरणान्ते पैतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः शनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥

अत्र यत् सपिण्डीकरणमुक्तं, तदेकादशाहे दर्शपात एव बोध्यम् ।

तथाच भविष्ये,—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतस्थानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

यजमानः, कर्त्ता ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

एकादशाहं निर्वर्त्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।

निर्वर्त्त्य आहुं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यम् ।

शोभिलः— साग्निकश्च यदा कर्त्ता प्रेतस्थानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

तथाच द्वादशाहे दर्शपाते तु साग्निकेनापि एकादशाहे एका-
दशाहआहुं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यं, अत एव द्वादशैका-

दशे वाङ्नि इति वक्ष्यमाणवृहस्पत्युक्तौ एकादशाहस्य पञ्चादुक्तिः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य इति स्फुटमुक्तं च ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्यात् आह्वानि षोडश ।

इत्युक्तेः, एकादशाहे द्वादशापि वा इत्युक्तेश्च एकदिने षोडश-
आह्वानां करणमविरुद्धमिति शूलपाण्यादयः ।

द्वादशाह्यादिकालेषु सपिण्डीकरणेष्विमे ।

साम्यनग्नित्वविधयः कर्तुरेव नियामकाः ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तेः द्वादशैकादशाहयोरन्यतरस्मिन्नेव साग्निकः
कर्त्ता कुर्यान्नान्यत्र । विस्तरस्तु कालादर्शं द्रष्टव्यः ।

एवं च सति निरग्नेरपि कार्यवशात् द्वादशाह्यादिषु सपिण्डी-
करणाचारोऽपि अविरुद्धः । एवं त्रिपचेऽपि बोध्यम् ।

तथा च सुमन्तुः,—

प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्तानग्निर्ददा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पचे तृतीयके ॥

किन्तु निरग्निकेन साग्निकस्य पितुः सपिण्डीकरणं त्रिपच एव
कार्यं इत्यर्थः । यदा कदाचिदपि प्रमादात् साग्निको द्वादशाहे
एकादशाहे वा सपिण्डनं न कुर्यात्, निरग्निरपि साग्निकस्य पितुः
त्रिपचे सपिण्डनं न कुर्यात् । तत्सन्निहितोत्तरकाले कुर्यात् ।

तथा च गोभिलः,—

द्वादशाह्यादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् कालेषूत्तरभाविषु ॥

दशाहमध्ये तु दर्शपाते पिण्डपितृयज्ञव्यतिरिक्तदर्शोक्तसर्वश्रौत-

कर्मानुष्ठानम् । तथा मातृसपिण्डानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञकरणं, मातृदशाहमध्येऽप्येवं दर्शानुरोधेन अग्नौचप्रकरणे लिखितमनुमन्ये-
यम् । अहिताग्नेर्जीवत्पितृकले तु पिण्डपितृयज्ञानारम्भपक्षेवाद्-
तत्वात् मातृसपिण्डनं अनाहिताग्निपुत्रवत् पूर्णोऽब्दे त्रिपचादौ वा
कुर्यात्, पिण्डपितृयज्ञाभावात् । एतेन प्रमौतपितृकस्यापि साग्नि-
कस्य विमात्रादेः स्वकाल एव सपिण्डनमिति सिद्धम् । पुत्रस्य
साग्निकले एकादशाहद्वादशाहयोर्दर्शपातेऽग्नौचेऽपि दर्शानुरोधेन
सपिण्डनमित्यग्नौचप्रस्तावे लिखितं । अग्नौचानन्तरं दर्शपाते तु
अग्नौचानन्तरमेव^(१) सपिण्डनम् ज्येष्ठभ्रातृसप्तत्राग्निले यदा भार्या-
मरणादिना आधानानधिकारिले साग्निकेन कनिष्ठभ्रात्रापि पिण्ड-
पितृयज्ञानुरोधेन एकादशाहदौ सपिण्डनं कार्यम् ।

ज्येष्ठो भ्रातानग्निमांसेत् कनिष्ठः साग्निको भवेत् ।

कनिष्ठेनैव कर्त्तव्या सपिण्डीकरणक्रिया ॥ इति स्मृतेः ।

एन्विधे विषये कनिष्ठेनैव उत्तरषोडशकं कार्यं इत्यर्थतो
भवति, साग्निकस्य कर्त्तुर्द्वाविंशतिदिने दर्शपाते तु, द्वादशाहेन^(२)
वा कुर्यात्, इति वाक्यात् आह्वयविवेककारा एकादशाहदिद्वाद-
शसु दिनेषु व्यवस्थामाहुः । तथाच एकादशाहे एकादशाहआहुं
कृत्वा तद्दिन एव प्रथममासिकम् । द्वादशाहे त्रैपचिकं कृत्वा तत्रैव
द्वितीयमासिकं । त्रयोदश-चतुर्दश-पञ्चदशाहेषु तृतीय-चतुर्थ-पञ्च-
ममासिकानि । षोडशाहे ऊनषाण्मासिकषष्ठमासिके । सप्तदशा-

(१) अग्नौचापगमदिने सपिण्डनमित्यपि पूर्वमुक्तं ।

(२) द्वादशाहेऽपि ।

द्वादशोनविंशविंशैकविंशाहेषु सप्तमाष्टम-नवम-दशमैकादशमासि-
कानि । द्वाविंशाहे जनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिके कृत्वा तत्रैव
सपिण्डनं, तिथिवृद्धौ तु द्वाविंशेऽङ्गि जनसाम्बत्सरिकं त्रयोविंशेऽङ्गि
द्वादशमासिकसपिण्डने कार्यम् । यदा त्वेतदब्दमध्येऽन्तिममासं त्यक्त्वा
मध्येऽधिमासपातः, तदा तत्संख्यकदिने आधिमासिकश्राद्धं ।
ततः परदिनेष्वपरमासिकश्राद्धानि । द्वादशमासे त्वधिमासपाते
द्वाविंशेऽङ्गि आधिमासिकोनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिकसपिण्डनानि
कार्याणि । अयमाचारः सर्वशिष्टसम्मतः । यत्तु कैश्चिदत्र लिखितं
वृद्धिनिमित्तभ्युदयिकश्राद्धेऽपि अनयैव रीत्या एकादशाहमारभ्य
द्वादशदिने सपिण्डनं कार्यम्, इति । तदुभ्रान्तिमूलम् । तत्रयो-
विंशेऽङ्गोऽपि वृद्धौ द्वाविंशेऽङ्गोऽपि सम्भवति, नान्यत्र । तथाहि, “यद्-
हर्वा वृद्धिरापद्यते” इति गोभिलसूत्रे, “अथ सपिण्डीकरणं” इति
आश्वलायनसूत्रे च यो वृद्धिनिमित्तः सपिण्डनापकर्षः उक्तः, तत्र,
“प्रागावर्त्तनात् अङ्गः कालं विद्यात्”, इति गोभिलसूत्रान्तरेण,
“पूर्वाङ्गे दैवतं कर्म” इति शतातपोक्त्या च वृद्धिश्राद्धस्य पूर्वाङ्गे
विधानात्, सपिण्डनस्य पार्वणत्वेन अपराङ्गे विधानात्, तयोः समा-
धानाय तत्सन्निहितपूर्वदिने एव सपिण्डनापकर्ष इति सर्वैर्निर्णीत-
मिति, द्वादशाहेन वा कुर्यादित्यस्यान्यत्र प्रवृत्तिरेव ।

अत एव तथाचारो न दृश्यते वृद्धौ^(१) । वृद्धिं निश्चित्य
सपिण्डने कृते तत्र विघ्नवशात् वृद्धभावेऽपि पुनः सपिण्डनं कार्यम् ।

(१) तथाचारो न दृश्यते ।

“प्रेतानामिह सर्वेषां” इति पूर्वोक्तगतातपोक्त्या पितृत्वप्राप्त्य-
नन्तरमेव सपिण्डनस्य निषिद्धत्वात् ।

अथ द्वादशमासस्याधिमासत्वे सपिण्डनविचारः ।

तत्र,— असंक्रान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

इति हारौतादिवज्जवचनैः पूर्वोक्तमलमासलिखितव्यवस्थायां^(१)
द्वादशमासस्याधिमासत्वेऽपि तदधिमासिकद्वादशमासविहितश्राद्ध-
सपिण्डनानि कार्याण्येव । ईदृशे विषये शुद्धे त्रयोदशे मासि
वार्षिकश्राद्धं पुनः कार्यम् ।

आब्दिकं प्रथमं यस्य प्रकुर्वीत मलौस्तुचे ।

त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

इति व्यासोक्तेः । एवं अपरुष्याब्दमध्ये सपिण्डने कृतेऽपि पूर्णोऽब्दे
पुनराब्दिकश्राद्धकरणम् ।

अत्र यत्तु गौडैः तिथितत्त्वाकारैः,—

पूर्णे सम्बत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

इति हेमाद्रिधृतवाक्यात् पूर्णोऽब्दे क्रियमाणात् श्राद्धात् यथोभयं
निर्व्वहति, तथा अपरुषष्टसपिण्डनादपि उभयोर्निर्वाहः, न पूर्णं वत्सरे
आब्दिकान्तरं । गोभिलेन पूर्णोऽब्दे सपिण्डीकरणमभिधाय अत-
ऊर्द्धं सम्बत्सरे सम्बत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्
इति सूत्रे श्राद्धाब्दादूर्द्धं साम्बत्सरिकविधानाच्च, इति, तन्न युक्तिसहं ।

(१) पूर्वोक्तमलमासलिखितव्यवस्थाया ।

पूर्णेऽब्दे सपिण्डने तद्दिने पुनराब्दिककरणशङ्कायां तेनैवाब्दिकं
तन्त्रसिद्धमिति हेमाद्रिदृष्टतवाक्यस्याभिप्रायः ।

अत एव पूर्णं इत्येवोक्तं न त्वपकर्ष इति यत्तु सूत्रे अत-
ऊर्द्धमित्युक्तं तद्वार्षिकश्राद्धस्य प्रत्यब्दमवश्यककरणार्थमिति । यस्मिन्
अहनि मृततिथेरपराह्व्यापित्वं^(१) तस्मिन्नहनि सपिण्डीकरणस्य^(२)
उक्तत्वात् तदनुरोधेन तद्दिने तत्पूर्वमासिकस्यापि अन्यतिथौ^(३)
करणम् ।

अपुत्रस्यापि सपिण्डीकरणं ।

तथा च स्त्रीपाक्षिः,—

सर्वाभावे स्त्रियं पत्युः स्त्रभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च । इति

एवं अपुत्रायाः स्त्रिया अपि,

तथा च पैठीनसिः,—

अपुत्रायास्य पत्यास्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एतदपि सर्वाभावेऽपि बोध्यम् ।

ननु,— अपुत्रस्य परे तस्य नैव कुर्यात् सपिण्डताम् !

अग्नौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । इति ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

(१) अपराह्व्याप्तिः ।

(२) सपिण्डीकरणानुष्ठानस्य ।

(३) अन्यतिथावपि ।

इत्युक्तिद्वयेनापि सपिण्डीकरणाभावः प्रतीयते, इति चेन्न
तदुक्तोः प्रजाः चोत्पादयितव्याः इत्यर्थवादकतया निर्णयात् ।

अविवाहितस्य तु सपिण्डनाभावः ।

द्वादशात् वत्सरादर्व्वक् पौगण्डमरणे सति ।

सपिण्डीकरणं न स्यादेकोदिष्टादि कारयेत् ॥

इत्यन्यत्रोक्तेः । पौगण्डो वालकः । आदिपदेन एकादशाह^(१)—

आद्धाद्युपसङ्ग्रहः ।

यस्यैतानि न कुर्वीत एकोदिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं^(२) भवेत्तस्य दत्तैः आद्धशतैरपि ॥

इति जावाच्युक्त्वा सपिण्डनं विनापि एकादशाहआद्धाभिधानात् ॥

पितामहादिभिः पितुः सपिण्डनम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

पितुः सपिण्डीकरणं तस्य पित्रादिभिः सह ।

पुरुषाणां च सर्व्वेषां तद्वत्कुर्यात् सपिण्डताम् ॥

पुरुषाणां पितृव्यादीनां । एतेन यः कश्चिदधिकारी प्रेतस्य
पित्रादिभिः सह कुर्यात् इत्यर्थः ।

स्त्रीणामपि सपिण्डनमावश्यकं ।

तथा च विष्णुः,—

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्य्यमेव यथा भवेत् ।

यावज्जीवं तथा कुर्यात् आद्धं तु प्रतिवत्सरम् ॥

तासां सपिण्डीकरणं पितामहादिभिः सह ।

तथाच शङ्खः,—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत् सुतैः ।

पितामह्यादिभिः साङ्गं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥ इति ।

पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ॥

इति यमवाक्यम् ।

यच्च,— मृतं यानुगता नाथं सा तेन सहपण्डिताम् ।

अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतविश्वम् ॥ इति ।

अन्यारोहेऽपि शातातपवाक्यम् तत्फलश्रवणात् काम्यं, इति तन्नाद्रियते । एवमन्येऽपि ये स्त्रीविषये भेदाः स्मृतिषु उक्ताः, ते दैवादिविवाहोत्पन्नपुत्रविषया इति कैरपि नाद्रियन्ते ।

पितामहादिजीवने ब्राह्मणन्दोगपरिशिष्टयोः,—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्तथः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

सुमन्तुरपि,— त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डनम् ।

पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एवं पुरुषत्रयस्य नियतत्वात् पितामहे जीवति प्रपितामहा-
दित्रयेण पितामहप्रपितामहयोर्जीवतोर्द्व्यप्रपितामहादित्रयेण सह
सपिण्डनम् ।

मातृविषयेऽपि ब्राह्मणे,—

मातर्यं मृतायां तु विद्यते चेत्पितामही ।

प्रपितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥

इति पूर्ववत् । सत्रासिनां सपिण्डनाभावोऽशौचप्रसूवेऽलेखि ।
दैवात्पितुः पश्चात् पितामहादिमरणे तेषां पुत्रान्तराभावे पौत्रा-
दिभिः सपिण्डनं कार्यम् ।

तथा च कन्दोगपरिशिष्टे,—

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं आङ्गषोडशं ॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः ।

इति पितामहपौत्रशब्दः प्रपितामहप्रपौत्राद्युपलक्षणम् । षोडश-
शब्दस्य षोडशके लक्षणा । तथा च, एकादशाहादिसपिण्डीकरणा-
न्तानि आङ्गान्येव कुर्यात्, न दर्शाब्दिकानि इत्यर्थः । सपिण्डी-
करणानन्तरं पितुरेव तस्यैवोक्तौ तद्विधानात् ॥

तथा च,—

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति ।

मासानुमासिकं दर्शश्राद्धमित्यर्थः । एतच्च श्राद्धमात्रोपलक्षणमिति
नारायणभाष्यम् । यस्य पिताग्रे मृतः तद्वर्षमध्ये पितामहप्रपिता-
महौ पश्चान्नृतौ, तस्य पितृसपिण्डनकालप्राप्तौ अकृतसपिण्डनाभ्या-
मेव ताभ्यां सह पितुः सपिण्डनं कार्यम् ॥

तत्रैव,—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कुर्यात् इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः ॥

अत्र नारायणभाष्यम् प्रेतभावापन्नमपि पितरं निस्तीर्षप्रेत-
भावेन अनिस्तीर्षप्रेतभावेन वा पितामहेन सह शृद्धिं कुर्यात्,
सपिण्डयेदिति शास्तीयो विनिश्चयः । ततश्च शास्त्रबोधिते कानुप-
पत्तिः । यदा तु संस्क्रयात् इति निश्चय इति पाठः तदायमर्थः ।
विष्णुधर्मोत्तरे,—

यैरिष्टं विविधैर्यज्ञैः पूजितो यैश्च केशवः ।

प्रेतलोकं न ते यान्ति तथा ये अग्निहोत्रिणः ॥

ये चान्ये समरे हता इति पाठान्तरम् । इति अग्निहोत्रादेः
प्रेतदेहप्राप्तिर्नास्ति । अतोऽसौ शृद्धस्तमपि पितामहेन शृद्धेन अशृद्धेन
च संस्क्रयात् सपिण्डयेदित्यर्थः इति । एवं पितामहीप्रपितामहीभ्यां
असंस्कृताभ्यामपि सह मातरं सपिण्डयेत् इत्यर्थः । “कार्यः तत्राप्ययं
विधिः”, इति ब्राह्मोक्तेः । इमानि सपिण्डनान्तप्रेतकर्माणि ग्रहण-
दिनेऽपि पक्वान्नेन एव कार्याणि ।

प्रेतश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेनैव सर्वदा ।

स्वयं पाकं प्रकुर्वीत सगोत्रं वापि कारयेत् ॥

अपत्नीकोऽपि सिद्धान्नैः कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ।

इति प्रचेतोवाक्ये सर्वदापदोपादानात् ।

अथ पुत्रिकापुत्रकर्तृक^(१)सपिण्डीकरणविचारः ।

तत्र पुत्रिकापुत्रप्रशंसा, याज्ञवल्क्यः,—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

पुत्रिका एव पुत्र इति वेति विज्ञानेश्वरा अर्थान्तरमप्याहुः ।

(१) सपिण्डीकरणादिविचारः ।

मनुः,— आख्यं विना यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्राः स्युः पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥

पितुर्मातामहस्येति यावत् । मातुः प्रथमतः पिण्डं इत्यादि
वक्ष्यमाणवचनञ्च ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेतुतः ॥

इत्युक्त्वा पुनस्तत्र मानवीये च,—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुः ॥

तस्याः पितुर्मातामहस्य तस्याः पितुः पितुः

प्रमातामहस्य । अत्र नारायणभाष्यम्,— “पार्वणे प्रथमं मातु-
र्दद्यात् तदनुप्रमातामहस्य तदनु मातामहस्य” । अनेन पार्वणोप-
देशेन सपिण्डनमुपदिष्टम् । अतएव,—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

इति हारीतेनोक्तम् ।

तथाचोशनाः,—

पितुः पितामहे यब्दत्पूर्षं सम्बत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तब्ददेषा कार्या सपिण्डता ॥

मातामहे मातामहादित्रये, पितामहे दब्ददित्यभिधानात् ।

बौधायनः,—

आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहं ॥ इति

सोपाचिः,—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रिया ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

एवं सति व्यवस्था क्रियते । पुत्रिकापुत्रो द्विविधः । मातामहे-
नैव सम्बन्धो मातामहेन स्वपित्रा च सम्बन्धश्चेति ।

क्रमेण तल्लक्षणं, तत्र वशिष्ठः,—

अभ्राह्मकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥

मनुरपि,— यदपत्यं भवेत्तस्यां^(१) तन्मम स्यात् स्वधाकरं । इत्याद्यः ।

कात्यायनः,—

अपुत्रोऽहं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां भवानपि ।

पुत्रार्थी चेदिहोत्पन्नः स नौ पुत्रो भविष्यति ॥

इति द्वितीयः ।

तत्र मातुः प्रथमतः पिण्डं इत्यादिविधिर्मातामहेनैव सम्बन्धस्य ।

उभयसम्बन्धस्य तु उग्रनाः,—

मातामह्यं तु मात्रादि पैतृकं पितृपूर्वकम् ।

मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ॥

मातामह्यं मातामह्यादिदेवताकं कर्म, मातामह्यादि, उभय-
सम्बन्धो वर्गद्वयस्य, आहुं कुर्यात् मातामह्याहुपूर्वकं चेत्यर्थः ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः,—

यस्मादुभयसम्बन्धः पुत्रिकायाः सुतोह्यसौ ।

पूर्वं मातामह्याहुं पश्चात्पैतृकमाचरेत् ॥

तथाच मातुः सपिण्डीकरणं मातामह्यादित्रयेण द्विविधाभ्यामपि
कार्यं । पार्वणश्राद्धं तु मातामहैकसम्बन्धेन मातृमातामहप्रमाता-
महानामेव कार्यं । उभयसम्बन्धेन तु आदौ मातृमातामहप्रमाता-
महानां ततः पितृपितामहप्रपितामहानां च आहुं कार्यं । इति
पुत्रिकापुत्रकर्तृकसपिण्डनादिविचारः ।

उक्तकालेषु सपिण्डनासम्भवे गालवः,—

सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत् कृतं ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मित्रभे वा समाचरेत् ॥

व्यासोऽपि,—

सपिण्डीकरणश्राद्धं प्राप्तकाले न चेत् कृतम् ।

रौद्रे हस्तेऽथवा मैत्रे कर्त्तव्यं वा मृताहनि ॥

इति सपिण्डीकरणावचारः ।

अपहृत्य सपिण्डने कृते नित्यश्राद्धवत् किञ्चिदन्नं जलकुम्भं च
प्रतिदिनं सम्बत्सरं यावद्देयं । तथा च पारस्करः,—“अहरहरन्नमसौ
ब्राह्मणायोदकुम्भं दद्यात् पिण्डमेने निगृणन्तीति” ।

तत्र पिण्डपक्षस्य नाचारः ।

अर्वाक् सापिण्डीकरणं यस्य सम्बत्सरात्भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् सम्बत्सरं दिजे ॥

इति याज्ञवल्क्यगोक्तेः ।

फलं च मात्स्ये,—

यावदब्दं च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायात्रसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

अब्दमनुघटं दद्यादन्नं चामिषसंयुतं । इति ।

इति यदामिषदानमुक्तं, तदस्मद्देशे नाद्रियते । वज्रपु वाक्येषु
आमिषाभावात् । पुत्रस्य तस्मिन्नब्दे आमिषभोजनाभावाच्च ॥०॥

अथ क्रमप्राप्तममावास्यादिपार्वणश्राद्धं ।

विष्णुः,—अमावास्याः तिस्रोऽष्टकाः तिस्रोऽन्वष्टकाः, माघी-
प्रौष्टपद्यूद्धं कृष्णत्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ च । इति ।

एतांसु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रत्यवायश्रवणात्, नित्यशब्दोपादानाच्च । एवं वक्ष्यमाणो-
शनोवाक्यादिषु वीप्साश्रवणाच्च दर्शश्राद्धादीनां नित्यत्वं ।
पार्वणत्वञ्च भविष्ये स्फुटमुक्तं । अहन्यहनीति भविष्ये, प्रतिदिन-
विहितस्य यन्नित्युत्पत्तमुक्तं, एतेषां तु पार्वणत्वमुक्तं तदितिकर्त्तव्यता-
प्रदर्शनार्थाय इति न विरोधः ।

तथाचोग्रनाः,—

कुर्यादहरहः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।

साग्निकोऽनग्निको वापि दर्शं दर्शं विशेषतः ॥

तच्च सर्वेषां श्राद्धानां अमावस्या प्रकृतिरिति श्रदावुपदिष्टत्वाच्च सा

विचार्यते । तत्र साग्निको निरग्निकश्च प्रमौतपितृकोऽधिकारौ एतच्चा-
मावास्याश्राद्धं साग्निकेन पिण्डपितृयज्ञानन्तरं कार्यमिति विशेषः ।

मनुः,— पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्वुधाः ॥

इति पिण्डानां पितृयज्ञसम्बन्धिनामनु पश्चादाहार्यं कार्य-
मिति दर्शश्राद्धं बुधा विदुरित्यर्थः ।

यदा,— ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

इति मात्स्योक्तेः, पिण्डानां पितृणां अन्वाहार्यं मासिकद्वि-
जनकमिति अन्वाहार्यं मासिके इति कोषात् ।

अयमर्थः,— साग्निनिरग्निसाधारणः पिण्डानां मनुक्त्यानुगतश्चेति
समीचीनः । चन्द्रचये चन्द्रचयोपलक्षितकाले अमावास्यायामित्यर्थः ।

तथा च श्रुतिः,—“तदेतदेष वै सोमो राजा यच्चन्द्रमाः स
एतां रात्रिं क्षीयते तत्क्षीणे देवानामन्ने पितृभ्योददाति” इति ।
श्रुत्यन्तरं च,— “मासि मासिकेऽग्नौ”मिति^(१) । संविशेषं ह्यन्तो-
गपरिशिष्टे ।

कात्यायनोऽपि,—

पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य द्वितीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

राजनि चन्द्रे क्षीणे अत्यन्तं विनष्टे अमावास्यायामित्यर्थः
दर्शश्राद्धं प्रशस्यते । किं इतरपार्वणवदस्यापि कालो ग्राह्यो नेत्याह,—

(१) मासि मासि वोऽग्नौमिति ।

वासरस इत्यादि, पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यंदिनं मनुष्याणां अपराह्णः
पितृणां इति श्रुत्युक्तत्रिधाविभक्तदिवसस्य तृतीयभागरूपेऽपराह्णे
दर्शश्राद्धं । ननु तर्हि पञ्चधाविभागे श्राद्धे निषिद्धस्य सायाहस्या-
प्यत्र ग्रहणं इत्याशङ्क्याह नातिसन्ध्येति । अतिसन्ध्यासमीपत्वेन
सायंकालात् पूर्वं मुहूर्तद्वयं दर्शश्राद्धे वर्ज्यं । मुहूर्तद्वयत्यागे किं
विनिगमकमिति चेत् उच्यते ।

सायान्हः त्रिमुहूर्तस्तु तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।

इति मात्स्योक्ता,

ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपात् यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति अत्यसम्भवे त्रयोदशमुहूर्तपर्यन्तं श्राद्धे सामान्येन विकल्पि-
तस्यापि कालस्य विनिगमकत्वं ।

अतएव अस्मद्देशीयप्राचीनानां सङ्ग्रहकारिका ।

मुहूर्ताद्दिशमात् परं ।

मुहूर्तत्रितयं कालः अमावास्यास्य । इति ।

एतेन नारायणभाष्यानुगततिथितले अतिशब्दस्वारस्यात्
मुहूर्तमात्रं त्याज्यं इति यदुक्तं, तच्चाद्रियते, नापि तन्मतं युक्ति-
सहं, यदि अतिशब्देन मुहूर्तमात्रस्य परिग्रहः, त्यागे तर्हि विनिग-
मनाविरहात् दण्डादेरपि त्याज्यत्वं किं न स्यात् इति । तथा च
मुहूर्तद्वयमेव त्याज्यं । ननु सर्वतिथीनां त्रयसाम्यद्वयः सिद्धाः
तत्र कथं दर्शं व्यवस्थेत्याकांक्षायां त्रयपक्षे आह स एव ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चौयमाणा तदैव आद्धमिथ्यते ॥

चतुर्दशीपदेनात्र पूर्वदिवसो गृह्यते ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति वक्ष्यमाणोक्तमनुरोधात् । चतुर्दशीयामं इत्येकं पदं ।

तुरीयं चतुर्थं, चयादिकं पूर्वतिथ्यपेक्षयैव ।

तिथिचये शिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहर्मता ।

साम्येऽपि च कुहर्ज्या वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्राचेतसीयोक्तौ स्फुटत्वात् । तथा च चौयमाणा पूर्वा-
परदिवसीयथावच्चतुर्दश्यपेक्षया चयवती अमावास्या यदा चतुर्थं
पूर्वदिवसीययामं अनुपूरयेत् । तदैव चतुर्दशीपूर्वदिन एव
आद्धं, एतेन भाष्यानुगततिथितत्वे चौयमाणा न्यूनकालव्यापिनी-
त्यादि यस्मिंस्त्रितं, तत्सर्वं परास्तमेवेति बुद्धिमद्भिर्विभाव्यं ।

ननु यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते तत्रामावास्यां कुर्वीत, इति
श्रुतौ, चौणे राजनीति तदुक्तौ, मानवीयोक्तौ च चन्द्रादर्शने आद्ध-
मुक्तं, तत्कथं पूर्वदिने चतुर्दशीसत्वे चन्द्रदर्शनेऽपि आद्धमिति-
विरोधमाशङ्क्य परिहरति स एव,—

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं चौणे राजनि चेत्यपि ॥

यस्मिन्नहनि चन्द्रक्षयो भवतीत्यभिप्रायात् यदहस्त्रित्यादि श्रुत्या
चौण इत्यादिसूत्र्या च चन्द्रक्षयरूपायां अमावास्यायां दर्शनाद्धस्य
कार्यता प्रतिपाद्यते न तु चतुर्दशीमिश्रा निषिध्यते इत्यर्थः । अतएव

दृश्यमानेऽप्येकदा इति गोभिलसूत्रं । इत्थं भूतचतुर्दशीविषयतां स्फुटयतीति स एवाह । यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया । ननु तर्हि अमावास्या प्रतीक्षणीया न वा ? इत्याशङ्कायां स एवाह,—

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ।

तदन्ते चतुर्दशीशेषे निर्वपेत् आहुं कुर्यात् । इति ।

ननु अमावास्यायां चन्द्रक्षयो भवति, तत्कथं चतुर्दशीशेष इत्यप्युच्यत इत्याशङ्क्य चन्द्रक्षयकालमाह,—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः ॥

चतुर्दश्यष्टमयाममारभ्य अमावास्यासप्तमयामान्ते सम्पूर्णः क्षयः ।

ततोऽमावास्याष्टमयामे चन्द्रोत्पत्तेरारम्भः इत्यर्थः । किलेति आगमवार्त्तायां । एवं दशसु अमावास्यासु व्यवस्थामुक्त्वा मार्गशीर्ष-ज्येष्ठामावास्थयोर्विशेषं स एवाह,—

आग्रहायणमासास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

आभ्यामिति ल्यप्प्रोपे पञ्चमी । इमे अमावास्थे प्राप्य इत्यर्थः । चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः अत्र शुक्लप्रतिपदादिमासाश्रयणेन मार्गशीर्षपौर्णमास्युत्तरज्येष्ठपौर्णमास्युत्तरामावास्थे याज्ञे । सर्वग्रन्थ-कारलिखनादाचाराच्च । अत्र विशेषं स एवाह,—

अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति शास्त्रमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥

अत्र अस्मिन् मासद्वये इन्दुश्चन्द्र आद्ये प्रहरे अन्यदर्शेषु तु चन्द्रक्षयकालत्वेन^(१) अभिमते चतुर्दश्यष्टमयामरूपे इत्यर्थः । चतुर्थ-
भागो न कलावशिष्ट इत्यादि । जनश्चतुर्थभागः चतुर्थभागाद्धं
चतुर्दश्याः कलाया अष्टमो भाग इति यावत् । कला पञ्चदशी-
कला चतुर्थभागो नश्च कलाचेति द्वन्द्वसमासः । ते अवशिष्टे
अविनष्टे यस्य स तथोक्तः । तदन्ते चतुर्दश्यन्ते अमावास्याया-
मित्यर्थः । कृत्स्नं समयं क्षयं पञ्चदश्याः कलाया अपक्ष-
व्यापारं एति प्राप्नोति । अनयोरमावास्यायोः चन्द्रगतिवैलक्षण्यात्
न चतुर्दश्यष्टमयामे क्षयः । किन्तु दर्शाक्षयामप्रभृतिदर्शाष्टमयाम-
साध्यः क्षयः । अनयोरपि दर्शयोर्मलमासयुक्ते वर्षेऽन्यदर्शेष्विव क्षय
इति विशेषमाह स एव, -

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकस्य यथाः

तस्मिन्दृतीयापरिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

यव्यशब्दो मासवाची । यस्मिन् वर्षे द्वादशयथा एको यव्यश्च
इति त्रयोदशमासा इत्यर्थः । मलमासः पततीति यावत् । तस्मिन्
वर्षे चन्द्र आद्ये प्रहरे इति पूर्वस्मादनुषङ्गः । तृतीयापरिदृश्यः तृतीय-
मात्रया परिदृश्यः नोपजायते चतुर्थभागो न कलावशिष्टो न
भवतीत्यर्थः । मलमासयुक्ताब्दस्तु एकस्मान्मलमासात् अब्दद्वया-
नन्तरात्मकः । तृतीयवर्षे मलमासस्यावशंभावात् । चारः गति-

विशेषः तस्मिन् चन्द्रे अपराह्णे पूर्वोक्तत्रिधाविभक्तदिवसस्य तृतीय-
भागाद्यमुद्धर्तत्रयरूपे ।

एवं चीयमाणापचं, तत्राशङ्कया चन्द्रक्षयं च विचार्य्य द्दानौ
समापचे व्यवस्थामाह स एव,—

समिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कश्चित् ।

खर्वतां तां विदुः केचित् उपेध्वमिति चापरे ॥

या अमावास्या तिथिः क्षयवृद्धिरहिता सा समेत्युच्यते ।
स्तम्भेनावस्थितेति स्तम्भितेति कल्पतरुकरादयस्तामाहुः, या समा-
मावास्या चतुर्दश्या संमिश्रा भवेत् । तां खर्वतां खर्वा समतिथि-
र्ज्ञेयेति बौधायनोक्तेः समामित्यर्थः । कश्चित् उभयदिनापराह्णद्वय-
सम्बन्धसम्भवे इत्यर्थः । केचित् बुधाः विदुः जानन्ति आह्वाय इति
शेषः, आह्वाहं स्त्रीकुर्वन्तीति यावत् । अपरे च बुधाः यूयमिति
शेषः, इति हेतोः अन्येषां स्त्रीकाराद्धेतोः इति शेषः, उपेध्व-
मुपगच्छत आह्वाय स्त्रीकुरुत इत्यर्थः । केवलं न विदुः । अपरे-
चेति चकारः समुच्चये, “साम्येऽपि च कुहर्ज्ञेयेति” प्रचेतोवचने
पूर्वदिनस्य निषिद्धत्वात्, कात्यायनोऽपि भीतद्व कश्चिदित्यादि
अब्रवीत् । एतेषां वाक्यानां सावकाशलं वक्ष्यते ।

वर्द्धमानापचे व्यवस्थां स एवाह,—

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

प्रतिपद्यपि कुर्वीत आहुं आहुविदो विदुः ।

प्रतिपदि चन्द्राद्यकलोपचयव्यापारविशिष्टे काले अमावास्या-

ष्टमांशे इत्यर्थः । अत्र तदेतदेष वै इति पूर्वोक्तप्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् विरोधाधिकरणन्यायेन स्मृतेर्दुर्वलत्वं मत्वा वर्द्धमानास्मृतिरनादरणीया इति केचित्, तत्र । तथाहि औदम्बरीं सर्वा वेष्टितव्या इति स्मृतिः, औदम्बरीं स्पृष्टोद्गता गायेत इति श्रुतिः, तत्र सर्ववेष्टने सति श्रुत्युक्तस्पर्शनस्य अत्यन्तासम्भव इति श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतेर्वलीयस्त्वं निर्णीतं ।

प्रकृते तु वर्द्धमानास्मृत्यविरोधेन चौचमाणाश्रुतेः सावकाशत्वात् विरोधाधिकरणविषयत्वाभाव इति कैश्चित् समाहितं । वस्तुतस्तु तदेतदेष वै इति श्रुतिः अमावास्याश्राद्धं कार्यमिति प्रतिपादयति, नत्वमावास्यायां चौचमाणात्वं प्रतिपादयतीति, यदुक्तं यदहस्त्रेव इत्यादि पूर्वोक्तवचनेन दर्शश्राद्धस्य कार्यत्वं निश्चित्य अमावास्यातिथेस्त्रैविध्यं कात्यायनेनैव उक्तमिति न कश्चित् विरोधप्रसङ्गः । चयविषये नारायणभाष्यानुगततिथितत्वादौ तुरीयभागो नकलाविशिष्टता विनाशश्च इति द्वयं चयपदवाच्यं इत्यादि महता प्रबन्धेन यल्लिखितं तद्दुर्घटं इति अस्मद्देशीयपूर्वाचार्यलिखितचयप्रकारः सविशेषस्तच्छ्राद्धकालविचारश्च स्पष्टतया लिख्यते,—

चन्द्रचयः चन्द्रान्यकलाया अत्यन्तं विनाशः स चार्कसंक्रमणवदति-सूक्ष्मकालमात्रयोगात् अन्यकलापचयमात्रमित्येवं । तत्र पौर्णमास्यां अन्तिमकलोपचयक्रमेण पौर्णमास्यान्तिमचये संपूर्णः चन्द्रो भवति । ततःप्रभृति त्रिंशत्त्रिंशकोनायां प्रतिपदादितिथौ एकैकादि^(१)—

(१) एकैककलापचयक्रमेण ।

कलाचयक्रमेण चतुर्दश्याः सप्तमयामान्ते चतुर्दशानां कलानां चयात्
 अन्तिमैककला तिष्ठति । तस्याश्च ततः प्रभृति क्रमेण चये अमा-
 वास्यायाः सप्तमयामान्त्यक्षणे अत्यन्तं चय इत्येवं अन्यकलायाः
 चयः सम्पूर्णतिथिसाध्यः । ततः त्रिंशल्लिप्तिकाधिकास्तु प्रतिपदाद्ये-
 कैकतिथिष्वेकैककलोपचयक्रमेण पौर्णमास्यन्ते संपूर्णश्चन्द्रो भवति
 इत्युत्सर्गः । मार्गशीर्षपौर्णमासीज्यैष्ठ्यपौर्णमास्यनन्तरयोस्त्वपरपचयोः
 प्रतितिथिकलैकोपचयक्रमेण चतुर्दश्याष्टमे प्रहरे चतुर्दश्याः कलाया-
 अष्टमो भागः पञ्चदशी कला च तिष्ठति । तत्र कक्षाष्टमांशः
 चतुर्दश्याष्टमप्रहरान्ते विनश्यति । पञ्चदशी तु कला अमावास्याद्य-
 क्षणप्रभृत्यपचयक्रमेण अमावास्यान्यक्षणे एव अत्यन्तं विनश्यति ।
 अनयोरप्यमावास्यायोर्मलमासयुक्ताब्दे अन्यामावास्यास्त्रिव चतुर्दश्या-
 ष्टमयामादिदर्शसप्तमयामान्तः चयः । तदेतत् सर्वं ज्योतिः-
 शास्त्रादवधार्य^(१) । एष चन्द्रचयोपलक्षितः कालो यस्मिन्नहनि
 त्रिधाविभक्तदिवसद्वितीयभागाद्यमुद्धर्त्तचये लभ्यते तदैव आर्द्धं ।
 वासरस्येत्याद्युक्तेः, तत्रापि यदि पूर्वद्युरमावास्या चतुर्दश्याष्टमयामं
 अतिक्रम्य आर्द्धयोग्यकालव्यापिनी स्यात्, तदा चतुर्दशीशेषसमाप्ति-
 रपेक्षणीया । अन्यथा चतुर्दश्याष्टमयाम एव आर्द्धं, अमावास्या-
 मित्याद्युक्तेः ।

चौयमाणपक्षे तु यदा चतुर्दशी पूर्वद्युः आर्द्धयोग्यकाल-
 व्यापिनी परेद्युः अमावास्या ह्रासवशात् आर्द्धकाले चन्द्रचय-
 विशिष्टा न स्यात् । यदा^(२) ह्रासस्यादल्पत्वात् चन्द्रचयविशिष्टापि

(१) अवगन्तव्यं ।

(२) यदा वा ।

स्यात्, तत्र उभयत्रापि चतुर्दश्यष्टमयाम एव आहुं, यदा चतुर्दशी-
यामं इत्याद्युक्तेः ।

यदा तु पूर्वद्युः चतुर्दशी दिवसव्यापिनी यदा रात्रिमपि
सृगति, परेद्युर्द्वासाधिकात् अमावास्या आहुकाले चयविशिष्टा
न स्यात्, तदापि सम्पूर्णायां चतुर्दश्यां आहुं, चन्द्रचयविशिष्ट-
काललाभात् ।

यदा तु पूर्वद्युः चन्द्रचयविशिष्टा चतुर्दशी आहुकाले न स्यात्,
परेद्युः द्वासाधिकात् अमावास्यापि आहुकाले चन्द्रचयविशिष्टा
न स्यात् । तदा केवलायां अमावास्यायामप्येव आहुं^(१) । क्षीणे
राजनि शस्यते इति चन्द्रचयविशिष्टकालस्य प्राशस्त्यावगमेन चयलाभे
अमावास्यातिथिमात्रमप्रशस्तं न ग्राह्यं । तदभावे त्रयादिव प्रति-
निधिवत् अमावास्यामात्रमेव आश्रयणीयं ।

समापचे तु यदा त्रमावस्या पूर्वद्युः आहुयोग्यकाले चय-
विशिष्टाधिककालव्यापिनी स्यात्, परेद्युरल्पकालव्यापिनी स्यात्
तदा पूर्वद्युः आहुम् ।

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च पितुः साम्बत्सरं दिनं ।

पूर्वविद्धर्मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयोक्तेः,

सम्प्राप्ता या चतुर्दश्या इत्याद्युक्तेष्व कल्पतरावपि यदा अमा-
वास्याया न वृद्धिचर्यौ किन्तु क्षमेनोभयदिनयोः अपराह्ण-
सम्बद्धामावास्यासम्भवः । तदा पूर्वदिन एव आहुं कार्यं । क्षीणे

(१) अमावास्यायां आहुं ।

राजनि शस्यते इति लिखितं । यदा तु पूर्वद्युः आद्धकालेऽल्प-
कालव्यापिनी असमाऽमावास्या^(१) स्यात्, वा परेद्युरधिककाल-
व्यापिनी स्यात्, तदा परेद्युरेव आद्धं । साम्येऽपि च कुङ्क्षया-
इति प्राचेतसीयोक्तेः अधिकव्याप्तेर्वलवत्ताच्च ।

वर्द्धमाना पक्षे तु यदा दिनद्वयेऽपि आद्धकाले चन्द्रचय-
विशिष्टकाललाभः, तदा परेद्युः आद्धं, उभयत्र चन्द्रचयवैशिष्ट्यस्य
समानत्वेऽपि परेद्युरधिकममावस्यातिथिलाभात् । यदा परेद्युः
आद्धकाले चन्द्रचयविशिष्टा न स्यात्, केवलं वर्द्धमानामावास्या
यामत्रयात् किञ्चित् अधिकं यामत्रयं वा व्याप्नुयात् तदा चन्द्र-
चयमनादृत्य केवलामावास्यामात्रे परेद्युः आद्धं, वर्द्धमानाममा-
वास्यामित्याद्युक्तेः । मलमासयुक्ताब्देतरवर्षेषु मार्गशीर्षपौर्णमासीज्यैष्ठ-
पौर्णमास्युत्तरयोस्त्वमावास्यायोश्चन्द्रचयवैलक्षण्यस्य दर्शितत्वाच्चतुर्दशां
आद्धसम्भावनाऽपि नास्ति । तेनात्र यदा त्रिधाविभक्तदिवसस्या-
पराहप्रथममुद्धर्त्तत्रयेऽमावास्या तद्दिन एव आद्धं । यदि तु तत्र
द्वादशवाङ्म्यादिनद्वये अपि त्रिधाविभक्तदिवसद्वितीयभागाद्यमुद्धर्त्त-
त्रये अमावास्या न लभ्यते तदा द्विधाविभक्तदिवसद्वितीयभाग-
रूपापराह्णे यच्चैव मुद्धर्त्त अमावास्या लभ्यते तच्चैव आद्धमिति सर्वं
समञ्जसम् ।

दर्शष्टिकालस्य दर्शआद्धाधीनत्वात् तत्कालो विचार्यते । चन्द्र-
चयोत्तरदिन एव दर्शष्टिकालः । “पूर्वद्युः पितृभ्यो निष्क्रीय परेद्यु-
र्देवेभ्यो ददाती”ति श्रुतेः । अतएव सम्यदायगन्धे जीवत्पितृकस्य

(१) अमावास्या स्यात्, परेद्युः ।

पितृयज्ञाभावात् अमावास्यायामेवेष्टिः, इत्यभिप्रेत्य चतुर्दश्यामे-
वोपवास इत्युक्तम् ।

यागकालस्वरूपमाह बृद्धशातातपः,—

पार्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनौषिभिः ॥

तत्र,— न यष्ट्यं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

इति कात्यायनोक्तेः चतुर्थांशस्य दुष्टत्वेऽपि,—

सन्धिर्यदपराह्णे स्थात् यागः प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

इति बृद्धशातातपोक्तेः, चतुर्थभागेऽप्यदोषः । कुर्वाणः प्रति-
पद्भागे इति यदुक्तं, तत् मार्गशीर्षवैष्ठपूर्णिमोत्तरदर्शयोः, क्षीय-
माणापक्षेऽपि प्रतिपदि सर्वदर्शेषु, वर्द्धमानापक्षेऽपि प्रतिपदि
सर्वदर्शेषु, कदाचित् समापक्षेऽपिवेति बोध्यम् । सर्वत्र क्षीयमाणापक्षे
विशेषो यथा, यदा चन्द्रचयान्तुरोधेन चतुर्दश्यां श्राद्धं, तदा यदि
अमावास्यायां पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यंशत्रयरूपयागकालो न लभ्यते,
तदा पर्वद्वितीयांशेऽपि यागः कार्यः ।

तथाच हारौतः,—

पर्वणोऽंशे द्वितीये वा कार्या इष्टिर्द्विजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्मात् दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

आश्वलायना इत्युक्ते ऋग्वेदविषयमेतदिति केचित्, तत्र ।

अत्रिरुद्धपारक्यधर्मादपरस्या अदुष्टत्वात् ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि धर्मवत् ॥ इति ।

अत्र प्रसङ्गात् पौर्णमासेष्टिकालोऽपि निरूप्यते ।

कात्यायनः,— सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्ध्वं प्रागेवावर्त्तनाद्रवेः ।

सा पौर्णमासौ विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ॥

अथ विहृतेष्टिविचारः ।

यदा पूर्वाह्ने मध्याह्ने वा सन्धिः तदा प्रातरेव प्राप्तयोः प्रकृति-
विहृत्योः कस्या आदौ कार्यता इत्यपेक्षायां आह आपस्तम्बः,—
प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वात् अपूर्वं अन्ते स्यात् इति । अपूर्वा विहृतिः प्रकृतेः
समाप्तौ स्यात्, प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ।

तत्र कात्यायनो विशेषमाह,—

आवर्त्तनात् प्राक् यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विहृत्याः ।

तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्

तस्मिन् विहृत्याः प्रकृतेः परत्र ॥

आवर्त्तनात् परतः सन्धिः स्यात् चेत्, तदा केवलो विहृति-
यागः सन्धिदिने कार्यः । प्रकृतियागः परचेत्यर्थः । सर्वाभामिष्टीनां
दर्शपौर्णमासौ प्रकृतिः । आग्रहायणादयो विहृतयः, कान्या-
दृष्टयोऽपि ।

पक्षादिचतुःकालः^(१) कन्दोगपरिशिष्टे,—

(१) पक्षादिचतुःकालः ।

पचादावेव कुर्वीत सदा पचादिकं चरुं ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

पचादौ प्रतिपदि विद्धेऽपीति द्वितीयारहितेष्टिकालस्य प्राप्तौ सत्यां द्वितीयासहितो निन्दितः । अप्राप्तौ तु स एव यागाङ्ग-
मिति । अत्र मम विज्ञापनम् ।

नारायणीयभाष्यार्थविरुद्धं यन्मयोदितम् ।

स्वदेशाचार्यमर्यादास्थापनायैव तद्बुधाः ॥

अमावास्यानिषिद्धानि ।

अमावास्यायां नाधीयीत नाध्यापयेन्ना^(१)न्नमद्यात् परस्य च ।

स्मृतिः,— अमावास्यायां न क्तिन्द्यात् कुशांश्च समिधस्तथा ।

वौरुधावस्थिते^(२) सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥

गौडीयचिन्तामणौ तु,—

सायंसन्ध्यां पराह्नं च रात्रौ भोजनमैथुने ।

तैलं मांसं तिलपिष्टं^(३) अमावस्यादिने त्यजेत् ॥

एतद्वचनस्य देशान्तरे आदरः । तस्मादस्मद्देशे सायंसन्ध्यां
कुर्वन्ति ।

शातातपः,—

वनस्पतिगते सोमे पराह्नं ये तु भुञ्जते ।

(१) न क्तिन्द्यात् ।

(२) सर्वत्रावस्थिते ।

(३) तिलपिष्टममायां च विवर्जयेत् ।

तेषां मासकृतो होमो दातारमनुगच्छति^(१) ॥

होमशब्दोपादानादिदं साम्प्रिकपरमिति केचित् । मासकृतं पुण्यमिति केचित् पठन्ति । वस्तुतस्तु होमशब्देन वैश्वदेवहोमस्य ग्रहणात् निरग्रेरपि निषेधः । परास्मिन् अपवादोऽन्यत्र ।

शुर्वन्नं मातुलान्नं च श्वशुरान्नं तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य यज्ञान्नं न परान्नमिति स्मृतं ॥

एवं सति,

श्वशुरान्नं तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमल्लं

इति बौधायनोक्तिर्गर्हितश्वशुरधनोपजीवनविषया^(२) ॥

श्वशुरान्नस्य वृत्तिः स्यादिग्रहैर्न्यं करोति यः ।

इति महाभारते वृत्तिनिषेधात् । एतेनासन्ति न कार्या ।

स्मृतिः,— किनन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संख्ये निशाकरे ।

पुत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥

न पर्वणि दणमपि किन्द्यात् । इदं पुष्यपचच्छेदनं पूजार्थ-
गुरुशुश्रूषाव्यतिरिक्तपरम् । पर्युषितपुष्यपचयोर्निषेधात्, प्रतिदिनाह-
रणस्य विहितत्वाच्च, विहितस्य निषेधायोगाच्च । समिधादिच्छेदनं
तु निषिद्धमेव तस्यान्यदिनेऽपि सम्भवात् ।

कुशं पत्रं च पुष्यं च गवामर्थं दणानि च ।

इन्दुलोपे न दुष्यन्ति केदने समिधस्तथा ॥

इत्यत्र समिधादानमसम्भवपरम् । वीरुत्संख्ये इति ।

(१) अधितिष्ठति ।

(२) गर्हितश्वशुरधनोपजीवनपरा ।

अप्सु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं विशति चन्द्रमाः ।

ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥

इति विष्णुपुराणवाक्यात् अमावास्यामध्यभाग एव अयं दोषः ।
नाद्यन्तयोरिति केचत् । वस्तुतस्तु अमावास्यातिथिमात्रेऽयं दोषः ।
निषेधोऽमावास्यायामिति कल्पतरुहृद्ब्याख्यानात्, अमावास्यातिथौ
चन्द्रप्रवेशश्रवणाच्च । तथा च श्रुतिः,— स एता१० रात्रिं षोडश्या
कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते । तस्मादेता१०
रात्रिं प्राणभृतः प्राणान् न विक्लिन्धात् अपि क्लृप्ताश्रयेति तस्मादयं
निषेधः पुरुषार्थ एव ।

दर्शं स्नात्वा पितृभ्यश्च दद्यात् कृष्णतिलोदकं ।

अन्नं च विधिवद् दद्यात् सन्ततिस्तेन वर्द्धते ॥

इति वचनात् सन्ततिकामस्य स्नानतिलतर्पणश्राद्धानि समुदि-
तान्येव काम्यतया कुर्यात् । अन्यनिषिद्धममावास्यातिथिप्रकरणे
लिखितमनुसन्धेयम् । पत्यौ प्रवासस्थे तु लघुहारौतः,—

अमावास्यादिनियतं प्रोषिते धर्मचारिणी ।

पत्यौ तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिना ॥

इति दर्शश्राद्धसमाचारः ॥

अथ सप्तपितृकामावास्या ।

भाद्रपदामावास्या सप्तपितृकामावास्थेत्युच्यते ।

तथाच कल्पतरौ,—

अमावास्या च पितृयेण नक्षत्रेण च संयुता ।

सप्तप्रकाराः पितरो जाताः कमलमश्ववात् ॥

तेभ्यः पूजा च कर्त्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।

पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः आर्द्धं कार्यं च सर्वदा ॥

पित्रचं मघा, तद्युक्तामावास्या भाद्रपदामावास्यैव । अन्यासु
तद्योगाभावात् । ऋते नैमित्तिकं काम्यं इति पूर्वलिखितकार्ष्णा-
जिनाद्युक्तेर्नित्यआर्द्धे मघायोगे यः पिण्डदाननिषेधः, तन्निवृत्त्यर्थं
पुनः पिण्डदानमत्रोक्तं, अन्यथा आर्द्धं कार्यं इत्येतावदुक्तं स्यात् ।
पिण्डस्याष्टाङ्गानि ब्राह्मे,—

मधु साज्यं जलं चार्घ्यं पुष्पं धूपं विलेपनं ।

वलिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेत्तथा ॥ इति

वकुलामावास्या ।

अमावास्यां प्रकृत्य धवलसंगहे,—

पौषे तु वकुलचौरपायसैः तर्पयेत् पितृन् ।

अथाष्टकान्वष्टकाआर्द्धं ।

वायुपुराणे,—

पितृदानाय मूले सूरष्टकास्तिष्ठ एव च ।

छण्णपचे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रीति भाष्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदैविकी ।

आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥

शकैः कार्या तृतीया सादेष द्रव्यगतो विधिः ।

अष्टका हि पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥

या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्यात् विशेषतः ।

तासु आर्द्धं बुधः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यशः ॥

नित्यं प्राप्नोति श्रेयांसि परचेह च मोदते ।

पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वं गृहस्थमायान्ति निपानमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकासु ह्यपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परचेह च नित्यशः ॥

मूले आदौ प्रधानस्थाने अमावास्यायाः स्थाने इत्यर्थः । तस्मा-
द्दानशब्दोपादानाच्च अष्टकासु अमावास्याश्राद्ध^(१)वदत्र कर्त्तव्यता,
इति बोध्यम् । अत्र फलविशेषकामस्यैव चतुर्थी अष्टका कार्या । न तु
सा नित्या । तस्यां या चाप्यन्येति विशेषत इति पदाभ्यां नित्यत्वा-
भावस्य प्रतीतिः । विष्णुस्मृतौ, अष्टकात्रयस्य अन्वष्टकात्रयस्यैव च
नित्यत्वेनाभिधानात् । हेमन्तशिशिरयोस्त्रयाणामपरपक्षाणामष्टम्यां
अष्टका इति शौनकसूत्रात् ।

पौषादित्रिषु मासेषु कृष्णपक्षेऽष्टका^(२) स्मृता ।

इति स्मृतेश्च । अष्टकाश्राद्धात् परदिने अन्वष्टकाश्राद्धं ।
श्वस्ततोऽन्वष्टका^(३) इति वचनात्, श्वोऽन्वष्टकासु इति पारस्करसूत्राच्च ।
श्वः अष्टम्या उत्तरेद्युः अष्टकामनु भवन्तीति अन्वष्टका इति हरि-
हरभाष्यम् । तथाच तिथिद्वये यदिने अष्टकाश्राद्धं तत्परेद्युरेवान्वष्टका-
श्राद्धं न तु नवमीतिथिनियतता । अतएव श्वःपदमुपात्तं न तु
नवमीति तस्मान्नवम्यनुरोधेन मध्ये एकदिनं विहाय तच्छ्राद्धं
सर्वथा न कार्यम् । न चाष्टकादिने श्राद्धद्वयमिति सिद्धम् ।

(१) अमावास्यावत् श्राद्धेति कर्त्तव्यतेति बोध्यम् ।

(२) अष्टकामवेत् ।

(३) अन्वष्टक्य इति वचनात् ।

ननु चतुर्थीमष्टकामभिधाय सर्वाष्टकाभाधारणेन फलस्य दोषस्य च उक्तेरष्टकाचयस्येव अस्या अपि कार्यत्वं इति कैश्चित् लिखितमिति चेत्? उच्यते । यदि तत्तितयसाम्यमस्याः स्यात् । तदा वायुपुराणे, देवताद्रव्यविधिरुक्तः स्यात्, किं च तत्तयानन्तरं अष्टका हीति वचनेन नित्यत्वमभिधाय तदन्तरं चतुर्थी उक्तेति तस्या अनित्यत्वं स्पष्टमेव । उपक्रममध्ये यत्कथनं, तत्तस्या अष्टकानामकत्वकथनार्थमिति ज्ञेयम् ।

एवं च कालादर्शः,—

मार्गशीर्षे च भाद्रे च पौषे प्रौष्ठे च फाल्गुने ।

वृष्णपक्षेषु पूर्वैद्युरन्वष्टक्यं तथाष्टमी ॥ इति ।

अष्टकापञ्चकमिति यन्निखितं तदनर्थैव दिशा परास्तम् । एवमुपाष्टकायां यच्छ्राद्धं लिखितं, तदपि वानित्यम्^(१) ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः, षट्पुरुषात्मकपार्वणश्राद्धमष्टकासु कार्यम् । अन्वष्टकायां मातरि मृतायां मात्रादिभिः सह इति वचनात्, “अन्वष्टकासु वृद्धौ च” इति वायवीयपुराणोक्तेः अन्वष्टकायां मात्रादिपुरुषत्रयमधिकम् । तथाच नवपुरुषात्मकं श्राद्धम् । कान्दोग्यैस्तु मातरि मृतायामपि अन्वष्टकायां षट्पुरुषात्मकमेव श्राद्धं कार्यम् ॥

कर्षूसमन्वितं सुक्ता तथाद्यं श्राद्धषोडश ।

(१) तदपि न नित्यम् ।

प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

तथा,

न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

इति कन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् ।

अत्र

मातामहानां यः कृत्वा मातृणां सम्ययच्छति ।

तर्पणं पिण्डदानं च नरकं चैव गच्छति ॥

इति वचनात् पितृवर्गश्राद्धानन्तरमेव मातृवर्गश्राद्धम् । तद-
नन्तरं मातामहवर्गश्राद्धम् ।

अत्र कैश्चित् यस्मिन्, एतद्वचनस्यामूलत्वेन आगन्तुकानामन्ते
निवेश इति न्यायेन मातामहवर्गानन्तरं कार्यमिति । तदाचार-
विरुद्धत्वाद्नादरणीयमेव । एतद्वचनस्य सर्वशिष्टादृतत्वेन प्रामाण्यात् ।

(१) अन्वष्टकास्त्वष्टक्यमनग्नेः श्राद्धमिष्यते ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

वृद्धिश्राद्धे च मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः ॥

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यव्ययमुपतिष्ठताम् ।

इति शाखायनवचनाच्च ।

(१) अष्टकास्त्वष्टक्यमनग्नेः ।

यत्तु विप्रमिश्रैः पुराणस्मृत्यपेक्षया गृह्यसूत्रस्य बलवत्त्वात् अन्व-
ष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्
स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं कर्षुषु इति वचनादन्त एव कर्त्तव्यम् । अन्वष्टका-
कर्मणि तथा दर्शनादिति । तन्न रुचिरम् । तथा हि यज्ञवदित्यन्त-
मेकं सूत्रम्, स्त्रीभ्यश्चेत्येकम् । उपसेचनं च कर्षुषु सुरया तर्पणेन
लाञ्छनेनानुलेपनं सजश्चेत्येकम् ।

तत्र प्रथमस्यार्थः, अन्वष्टकासु सर्वासामष्टकानां कर्म भवति इति
शेषः । केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यामिति । सव्यशब्दस्य
उत्तरपदत्वं हान्दसम् । पशुसम्बन्धिभ्यामिति शेषः । परिवृते
सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने । इतिकर्त्तव्यतापेक्षयामाह
पिण्डपितृयज्ञवत्, अपराङ्गे पिण्डपितृयज्ञविधिना ।

अथ द्वितीयस्यार्थः । पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन पित्रादित्रयस्य
पिण्डदानं प्राप्तम् । ततोऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यश्चेति । मातृपितामही-
प्रपितामहीभ्यः पिण्डान् ददातीति शेषः । चकारः समुच्चये । अत्र
सामान्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसान्निध्यात् मात्रादिपरः ।

अथ तृतीयस्यार्थः, न केवलं स्त्रीभ्यः पिण्डान् दद्यात् किन्तु
उपसेचनं कुर्यात् । कथेत्याकाङ्क्षायां सुरया मद्येन । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां
कर्षुषु ख्यातेष्वित्यर्थः । न केवलं सुरया किन्तु तर्पयत्यनेन इति
तर्पणसाधनं सक्थिगादि, तेन । अञ्जनं वीराञ्जनं तदभावे लौकि-
काञ्जनम् । अनुलेपनं सुगन्धिद्रव्यं चन्दनादि । सजः अतिप्रषिद्ध-
सुरभिपुष्पमालाः । चकारः समुच्चये । दद्यादिति शेषः । तथाच
इदमावसथ्याग्निसदने कर्मान्तरं न त्वष्टकाश्राद्धविषयम् । अनेनैवा-

स्वारस्येन अन्वष्टकाकर्मणि इति यो हेतुरन्यस्तः सोऽप्यसंलग्नः ।
एतत्कर्मानन्तरं आद्धे यदि योज्यं तर्हि एतत्कर्मपद्धतौ भाष्येऽपि
प्रथमरेखायां, अस्मत्पितः अमुकशर्मन्, एवं पितामहप्रपितामहयो-
रित्यवनेजनादिकं लिखित्वा द्वितीयरेखायां अमुकगोत्रे अमुकदेवि
अस्मन्मातः इत्यादि लिखित्वा, एवं पितामहौप्रपितामह्योरित्येव
लिखितम् । न तु मातामहादीनां किञ्चिद्विहितमिति माता-
महादिआद्धलोपापत्तिरिति सुधीभिरवधेयम् ।

अथ युगादिनिरूपणम् ।

माघीत्यादिविष्णुस्मृतिवचो व्याख्यायते । माघी माघपौर्ण-
मासी मघायुक्ता पौर्णमासी माघीति निरुक्तेः । प्रौष्ठपद्यूङ्गं कृष्ण-
त्रयोदशी आश्विनकृष्णत्रयोदशीत्यर्थः । ग्रीहियवपाकौ च इत्यत्र
ग्रीहियवपाकोपलक्षितकालमात्राश्रये व्यवस्थापत्तिः । इति
कार्तिकशुक्लनवमी वैशाखशुक्लतृतीया च याज्ञा । इति युगादि-
चतुष्टयमित्यर्थः ।

तथाच ब्राह्मे,—

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां च द्वापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यां च घोरं कलियुगं कृतम् ॥

युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः । इति ।

अत्र भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां इति शुक्लादिमासाश्रयेणाश्विन-
कृष्णत्रयोदशीत्यर्थः ।

भविष्येऽपि,—

वैशाखशुक्लस्य तु या तृतीया,
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे,
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
 एता युगाद्याः कथिताः पुराणे,
 अनन्तपुण्यास्तिययश्चतस्रः ।
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं,
 दद्यात् पिबन्धुः प्रयतो मनुजः ॥
 आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं,
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ।

अत्र मासेऽपिकारेण आहुं सुतरां फलातिशयः ।

तथाचमाख्ये,—

कृतं आहुं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनादिदिशाहस्रं पिबेत् तन्निमावहेत् ॥

आसु स्नानं जपो होमः पुण्यानन्याय कल्पते । इति

एवमादिवाक्यानां अग्निहोत्रादिनित्यकर्मसु फलोक्तिवत् प्रशंसा-
 परत्वात् न पृथक्कर्मापादकत्वम् । तस्मादिप्रमिश्रैरेतच्छ्राद्धचतुष्कं पृथक्
 काम्यं च तेन धुरिरोचनयोर्देवतात्वमित्यादि यस्मिंस्त्रितं, तत्सर्वं
 पूतिकुशाण्डायितमिति मन्तव्यम् । तस्मात् पुरुरवोमाद्रवयोरेव^(१)
 देवतात्वसमाचारः समीचीनः ।

(१) पुरुरवोमाद्रवयोरेव ।

यत्तु भविष्ये पुनः कुत्रचित्,—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

इत्यादिमात्स्यवाक्यमपि तत्कल्पान्तरविषयमेव । कृतं सत्य-
युगः निरगान्निर्गतमुत्पन्नमित्यर्थः ।

अथ महालयश्राद्धम् ।

वृहन्मनुः,—

नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्यात् गजच्छायाङ्गयस्तथा ॥

तच्च नित्यं काम्यञ्च ।

तत्र श्राद्धाकरणे दोषमाह, गार्ग्यः,—

सूर्यं कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्यात् गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपौड्या ॥

शाव्यायनिः फलाश्रवणमाह,—

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं च यत् ।

कन्यागतान्वितं चेत्स्यात् स कालः श्राद्धकर्मसु ॥

त्वन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पुण्यस्तत्र श्राद्धं विधीयते ॥

तथाच,—

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ॥

वृहन्मनुः,—

आषाढौमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।

फलमाह जावालिः,—

पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धकामांस्तथापरान् ॥

अत्र न कन्यानियमः,

आषाढौमवधिं कृत्वा यः स्यात् पचस्तु पञ्चमः ।

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्योऽर्को भवेन्नवा ॥

इति मनूक्तेः ।

तत्र पचश्राद्धं मास्ये,—

कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।

पार्वणेन विधानेन तत्र श्राद्धं विधीयते ॥

पार्वणेनेति दर्शविधिनेत्यर्थः ।

दर्शश्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

इति शातातपोक्तेः ।

यत्तु,—कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाचयम् ॥

इति ब्रह्मवाक्यं, तत् तिथिवृद्धौ वेदितव्यम् ।

कार्ष्णाजिनिः,—

नभस्रस्यापरे पचे श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यात् नैव वर्ज्यां चतुर्दशी ॥

पचश्राद्धे चतुर्दश्यपि न वर्ज्या । अन्यपचेषु वर्ज्यैव ।

पचान्तराणि ब्रह्माण्डे,—

अश्वयुक्कृष्णपचे तु आर्द्धं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पचं वा त्रिभागं वृद्धिमेव वा ॥

तत्र पचश्राद्धाधिकारिणः ।

स्मृतौ,— अग्निहोत्रि-जितक्रोध-स्नातक-व्रतचारिणः^(१) ।

पचश्राद्धं प्रकुर्वन्ति नेतरे तु कदाचन ॥

दिने दिने इति वीष्मया सकलः पच इत्येकः पचः ।
त्रिभागहीनमिति पञ्चमौभारभ्येत्येकः पचः । तृतीयो भागः
त्रिभागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यत इति
कैयटोक्तेः । तेन हीनं पचमित्यर्थः । आद्यस्यापि भागस्य तृतीयत्वं
चालिनीन्यायेन बोध्यम् । कला तु षोडशो भाग इत्यादौ तथा
दर्शनात् । त्रिभागमिति दशम्यादिपचः, अर्द्धमित्यष्टमौप्रभृति-
पचः, इति कल्पतरुकारादिभिः सर्वैर्व्याख्यातम् । एतच्च “अथ अपर-
पचे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदशम्यादि
सर्वस्मिन्निति” गौतमसूत्रानुगतं । कात्यायनोऽपि,—“अपरपचे श्राद्ध-
मूर्द्धं चतुर्थ्या यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्द्धं यदहः सम्पद्यते, ऋते
चतुर्दशीं शाकेनाप्यपरपचं नातिक्रमेत्” । इति । अत्र पूर्वं पूर्वं
प्रशस्तं, अङ्गभूम्ना फलभूमेति सिद्धान्तात् ।

ननु त्रिभागहीनमिति पचस्य भागत्रयकरणे षष्ठ्यादित्वं प्रती-
यते इति चेदुच्यते ।

प्रतिपत्रमृतिव्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

इति योगीश्वरोक्तेः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च । चतुर्दशा निषिद्धत्वात्तां विना भागत्रय-

विधानेन पञ्चम्यादिपक्षः सुघट एव ।

ननु विष्णुधर्मोक्तौ षष्ठ्याद्येकादशादिपक्षौ सुव्यक्तौ, तौ किमिति नोपन्यस्तौ इति चेत् उच्यते ।

तथाच विष्णुधर्मोक्तरे,—

उत्तरात् त्रयनाच्छाद्वे श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् ।

चातुर्मासं च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूर्द्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वं ततोऽप्यति ॥

मघायुक्तापि तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी ।

इति क्रमेण प्रागस्त्योक्तिरेव, न तु सर्वथा षष्ठ्याद्येकादशादि-
पक्षौ ।

ननु त्रिभागहौनमित्यादिपक्षेषु उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात्
दशम्यादिपक्षस्य सन्निधानाच्च त्रयोदशादिकः पक्षोऽस्तु नाष्टम्यादि-
पक्षः इति चेत्, उच्यते । आदौ पक्षोपक्रमात्पक्षस्यैव विभाज्य-
त्वात् अर्द्धभागः पक्षस्यैव ।

उपक्रमस्य श्रुत्यनुरोधेन दुर्वलस्य क्रममात्रस्य बाधेऽपि न क्षतिः ।

सर्वत्र पक्षपदानुषङ्गं विनाऽनन्वयात् पक्षस्यैवानन्तरनिर्दिष्टत्वं ।
अर्द्धत्वे पुनः पक्षस्य त्रिभागस्य च अर्द्धत्वान्वयौचित्यादुपक्रमा-
नुरोधेन त्रिभागान्वयेऽपि मासादिव्यवच्छेदाय पक्षभागान्वयेन
पक्षोपस्थितेः पक्षस्यैव सन्निधानम् । पञ्चम्याद्यष्टम्यादिपक्षौ गौतमा-
दिभिर्व्यक्तमुक्तौ च । एतेन आङ्गविवेककृद्भिर्यस्मिंश्चितं, तत् सर्वं
पूतिकुष्माण्डायितमिति मन्तव्यम् ।

तैः पुनर्यस्मिंश्चितं कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकस्य विभाज्यत्वात्
दिने दिने इति वीप्सया पक्षश्चाङ्गपक्षः । ततः पञ्चदशआङ्गानि
इति । एवं तिथिद्वारे एकस्मिन्नेव दिने आङ्गयोग्यतिथिद्वयलाभे
आङ्गद्वयमिति हेयमेवैतत् । “नैकः आङ्गद्वयं कुर्यात्” इति वाक्या-
देव एकदिने समानजातीयस्य आङ्गान्तरस्य निषेधात् ।

उक्तपक्षचतुष्टयाग्रक्तौ पञ्चम्या ऊर्द्धं जन्मनचवादिवर्जिते कस्मिं-
श्चित् एकस्मिन् दिने आङ्गं कार्यम्, ।

तथा च स्कान्दे नागरखण्डे,—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एकस्मिन्नप्यहोरात्रे ततः आङ्गं करोति यः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

पञ्चम्या ऊर्द्धमित्यत्र भविष्ये,—

हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्ह्यङ्गम् ॥

पितृमातामहयोः कुलयोः ऋणमिव ऋणमित्यवश्यं शोधमित्यर्थः ।

तत्रैकदिनपक्षे वर्ज्यमाह गार्ग्यः,—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

स्यतिसमुच्चये,—

त्रिजन्मनि त्रिपापेषु कविनन्दामघासु च ।

काम्यश्राद्धं न कुर्वीत व्यतीपाते दिनक्षये ॥

वृद्धगार्ग्यः,—

प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्चं भार्गवे तथा ।

यस्य श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्यैकादशः भार्गवदिनं शुक्रवारः, त्रिजन्मनि जन्मदिने जन्मनक्षत्रे जन्मराशौ च, एतदष्टमचन्द्रनाद्यादेरुपलक्षणम् । त्रिपदनक्षत्राणि वृत्तिकापुनर्वसूत्तरफल्गुनीविशाखोत्तराषाढापूर्व-भाद्रपदानीति षट् । प्राजापत्यं रोहिणी । पित्रर्चं मघा । पौष्णं रेवती । व्यतीपात इति विष्टिवैष्टत्योरुपलक्षणम् ।

महाभारते,—

नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु शुक्रवारे च वर्जयेत् ।

दारुणानि ज्योतिःशास्त्रे,—

दारुणं चौरगं रौद्रं ऐन्द्रं नैर्ऋतमेव च ॥ इति ।

औरगं अश्लेषा, रौद्रं आर्द्रा । ऐन्द्रं ज्येष्ठा । नैर्ऋतं मूला ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ।

इति भविष्योक्तौ यो निषेधः, स पञ्चश्राद्धसङ्कल्पेतरविषयः ।

तथा च माकर्ण्यः,—

पञ्चाशद्दे त्रयोदश्यां सपिण्डं श्राद्धमिष्यते ।

संकल्पस्य वशादेव मघायां चैव तत्तथा ॥

संकल्पनाशं कुर्वीत संकल्प्य यदि शक्तिमान् ।

पितृभिर्नरकं यायादेकविंशतिमेव सः ॥ इति ।

आहिताग्निस्तु पञ्चादिप्रकारचतुष्टयाशक्तौ सकृत्करणपक्षे चन्द्र-
चयविशिष्टामावास्यायामेव महालयश्राद्धं कुर्यात् ।

न पैतृयज्ञिको होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शनं विना श्राद्धमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥ इति मनूक्तेः ।

यस्मात् पैतृयज्ञाङ्गभूतोऽग्नौकरणहोमो लौकिकेऽग्नौ न
विधीयते किन्तु दक्षिणाग्नौ, स तु दर्शनं एव । तदुद्धरणस्य विद्य-
मानत्वात् । अपरपक्षे यदहः सम्पद्येत अमावास्यायां विशेषेण
इति वशिष्ठोक्तेः । यदा निरग्निस्तु अमावास्यायां महालयं कुर्यात्,
तदा चन्द्रचयविशिष्टायां अमावास्यायामेव इति तस्य नियमः ।
किन्तु महालयश्राद्धस्य इतरपार्वणत्वात् “सप्तमात् परतः पञ्च
मुहूर्त्ताः पार्वणस्य इतरस्य तु” इत्युक्त्यनुसारेण यस्मिन् दिने
तादृशपार्वणकाले दर्शनं स्यात् तद्दिन एव महालयश्राद्धं कुर्यात् ।
महालयश्राद्धे धूरिरोचनयोर्देवतालम् । काम्येन नित्यत्वमिदं ।

पार्वणेन विधानेन कुर्यादापरपक्षिकम् ।

विश्वेदेवाः परं चात्र विज्ञेयौ धूरिरोचनौ ॥ इति स्मृतेः ।

अत्राधिमासपाते शुद्धमास एव महालयश्राद्धं कार्यमिति
कालाशुद्धिप्रकरणे लिखितम् ।

अस्मिन् कन्यागतापरपक्षे दैवाच्छाद्धामभवे ब्रह्माण्डे,—

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छाद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तथा ॥

कन्यां गते सवितरि पिढराजानुग्रासनात् ।

तावत्प्रेतपुरी शून्या यावदृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकमायाते निराग्राः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति ग्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इत्यादिवचनात् तुलायां सर्वत्र आद्धम् । येयं दीपान्वितेति वचनस्य अमावास्याप्रशंसापरत्वम् । यावदृश्चिकदर्शनं इति वचनात् वृश्चिकेऽपीति केचित् । तन्न आचारविरुद्धत्वात् युक्त्यसहत्वाच्च । तथाहि वृश्चिकदर्शनं यावदिति तुलैव प्राप्यते न तु वृश्चिकमासः । अतएव यावच्च कन्यातुल्योरित्येवोक्तम् । ततो वृश्चिकमायाते इत्युक्तेर्न सर्वथा वृश्चिके आद्धप्रसङ्गोऽपि । किं च यावच्च कन्या-तुल्योरित्यादिवचनैस्तुलायां अपरपक्षे सर्वत्र प्राप्तौ

“सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः”

इतिन्यायेन,

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यात् न चेद्दत्तं पिढृणां वै महालये ॥

इति सुमन्तुवचनेन कार्त्तिकामावास्यैव अनुकल्पत्वेन विहिता ।

अतएवास्य न प्रशंसापरत्वम् फलोन्नेखाभावात् ।

आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमे कार्त्तिकस्य तु ।

यस्तु आद्धं प्रकुर्वीत सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

इति मार्कण्डेयवचनन्तु केवलकाम्यश्राद्धान्तरं प्रतिपादयति ।

न तु नित्यश्राद्धम् । संन्यासिनो महालयश्राद्धं द्वादश्यामेव ।

तथाच वायवीये,—

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्यात् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु ॥

पार्वणविधिनेत्यर्थः । अत्र यतेर्द्वादशी नियता । न तु द्वादश्यां यतिनियमः । तत्र अन्यश्राद्धस्थानिषेधात् ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं, शंखः,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

मनुः,—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यनयमेव स्यादर्षासु च मघासु च ॥

यत्किञ्चिदिति अनिषिद्धश्राद्धद्रव्यविषयमेवेति ग्राह्यम् । न तु हविष्यद्रव्यम् । सामान्येन श्राद्धेषु शुद्धद्रव्यस्यैव उक्तत्वात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी ।

तत्राचयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च ॥

ब्राह्मे,—

आश्वयुज्यां च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पितृनय यमालयात् ॥

विमर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

क्षुधान्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वकं कृतम् ॥
 काञ्चन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।
 तस्मान्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥
 मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ।
 घासमात्रं परगृह्णाद्भक्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥
 भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्भारयति वा स्वयम् ।
 यो वा सम्बद्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥
 आर्द्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुमञ्चितैः ।
 त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥
 नास्मात् परतरः कालः आर्द्धेष्वन्यत्र वर्त्तते ।
 यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम् ॥

अत्र सर्वत्र वर्षाशब्द आषाढ्यवधिपञ्चमपक्षपरः । आश्वयुज्या-
 मित्यादिब्रह्मोक्तिसमानत्वात् । अत्र मधुसर्पिषोः दानं अक्षयफल-
 कामिन एव, न तु सर्वेषां नियतम् ।

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्रुते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेर्मनूक्तिस्सारस्वाच्च ।

कन्यागतापरपक्षाधिकारे,—

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।

अर्चे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इति देवीपुराणोक्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इति स्मृतिसमुच्चयोक्तेश्च, पुत्रिणा वर्षात्रयोदश्यां पिण्डरहितं
आद्धमेव^(१) कार्यम् । आहिताग्नेः पित्रर्चनम्, “पिण्डैरेव ब्राह्मणा-
नपि भोजयेत्” इति कात्यायनवचनं पिण्डपितृयज्ञपरमिति तैरपि
युगादिवत् पिण्डरहितं आद्धं कार्यमेव । ज्येष्ठः प्रथमोत्पन्न इति
प्राचीनाः । विद्यमानपुत्राणां ज्येष्ठ इति मदनपारिजातादयः ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां आद्धं यः कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनेन ।

मघासु कुर्वतस्तस्य ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ।

इति वचनेन च आद्धनिषेधः पिण्डदाननिषेधपर एव ।
पूर्वाक्तवचनात्, केवलमघायां केवलत्रयोदश्यां च आद्धविधानाच्च ।
तथाच वायवीये,—

मघासु कुर्वन् आद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरस्तथा ॥

मघानक्षत्रस्य पितृदेवतत्वात् प्रत्यक्षमित्युक्तं ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

एतांस्तु आद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥ इति ।

तत्र यद्गौडैस्तिथितत्त्वकारैः केवलमघायां केवलत्रयोदश्यां च
आद्धविधायकवचनं विध्यन्तरकल्पनागौरवात् अवयुत्यानुवाद-
इत्युक्तम् । तन्न रुचिरम् । नित्यशब्दोपादानानुपपत्तेः । अमावास्या

तिस्रोऽष्टका इत्यादि विष्णुत्वादिना केवलत्रयोदश्यां आद्धसमा-
चाराच्च ।

ननु— पितरः सृष्टयन्त्रमष्टकासु मघासु च ।

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विदत्सु ब्राह्मणेषु च ।

इति शातातपवचने सदा शब्दोक्तावपि केवलमघायां किमिति
आद्धं न क्रियते, इति चेदुच्यते । एतदपि तस्यां त्रयोदश्यां मघा-
योगस्य प्रायः सम्भवात् त्रयोदशीपरमेवेति बोध्यम् । केवलमघायां
यच्छाद्धं तत्काम्यम् । तथा मघायुक्तत्रयोदश्यामपि काम्यम् ।
केवलत्रयोदशीआद्धन्तु नित्यमेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

गजच्छायायोगे तु फलाधिक्यम्, तथाच यमः,—

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥

स्मृत्यन्तरे,—

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्त्रिन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥

पितृदैवत्यं मघा, याम्या तिथिः त्रयोदशी, करः हस्तानक्षत्रं ।

मास्ये,— गयाआद्धसमयोगाः,

भरणौ पितृपक्षे तु महती परिकीर्त्तिता ।

तस्यां आद्धं कृतं येन स गयाआद्धकृद्भवेत् ॥

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्ये तु पैलके ॥

इति महालये योगविशेषफलम् ।

शस्त्रहतस्य महालयश्राद्धविचारः ।

ब्राह्मे,— तर्पणीयास्तुर्दृशां क्षुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

शस्त्रेण निहता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

वै इति नियमवाचकम् । तथाच “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीना दधीत” इतिवदुभयनियमः । चतुर्दृशां शस्त्रहतस्य एव श्राद्धम्, नान्येषाम् । शस्त्रहतस्य चतुर्दृशां नान्यस्यां तिथावित्यर्थः ।

तत्र तस्य श्राद्धमेव एकोद्दिष्टविधिनैव ।

तदाह मरीचिः,—

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पितृणां तु महालये ॥

समत्वमागतस्य कृतसपिण्डनस्यापीत्यर्थः ।

शस्त्रहतसंज्ञा पारिभाषिकी ।

तथाच भगवतीपुराणे,—

पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु शृङ्गिदंष्ट्रिनखैर्हताः ।

पतनानशनप्राथैर्वज्राग्निविषबन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः ।

वृहन्ननु,—

सर्पैर्हता रणे व्याघ्रैः कुम्भीरैश्च गजैर्दृषैः ।

उत्पातेन च वज्रैश्च श्राद्धं तेषां चतुर्दशीम् ॥

मरीचिः,— विषशस्त्रश्चापदादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ॥

घातमेषामस्तीति घातिनः, तैर्हतानामित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभ्युपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावास्यां तु कामिकी ॥

अत्र कामिकी पूजा च षाट्पुरुषिकमपरपक्षश्राद्धम् ।

अपरपक्षप्रकरणे प्रतिपदादिषु प्रतितिथिफलकामना उक्तास्तत्र
एकदिनकरणपक्षे शस्त्रहतपितृकस्य पुत्रस्य नाधिकारः, कामना-
पेक्षायां चतुर्दश्यां श्राद्धं कृत्वा दर्शं काम्यं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अमावास्यायां फलन्तु वायवीये,—

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्त्यमश्नुते । इति ।

एतेन मघाचयोदश्यां तस्य नाधिकारः ।

तथाच स्मृतिरपि,—

मघाश्राद्धं न कुर्वीत अकृत्वा शस्त्रघातिने ।

कृत्वा तु विधिवत्तस्मै शेषं दर्शं समापयेत् ॥

विधिवदिति षाट्पुरुषिकश्राद्धं कुर्यात् इत्यर्थः ।

अशस्त्रेण हताः केचित् यश्च शस्त्रैर्निपातितः ।

तेभ्यः पिण्डत्रयं देयं कर्त्तव्यमपरेऽहनि ॥

इति शास्त्रान्तरात् । कर्त्तव्यमिति मातामहवर्गस्यापीति-
शेषः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इति गौतमोक्तेः । एवं च सति
“चतुर्दश्यां भूतिकाम” इति हारीतोक्तेः, चतुर्दश्यामायुर्द्धनर्द्धि-
रित्यापस्तम्बोक्तिः ।

जातिश्रेष्ठं^(१) त्रयोदशां चतुर्दशां वज्रप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरश्च ये शस्त्रेण हता रणे ॥

इति मनूक्तिरपि पञ्चाशद्व्यसङ्कल्पविषयैव । केचित्तु दशम्यादि
सङ्कल्पिनोऽपि चतुर्दशीं निषिद्धैव इत्याहुः ।

तथाच मनुः,—

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आद्धे प्रशस्तास्तथयो यथैता न तथेतरा ॥ इति ।

इति महालयश्राद्धम् ॥

अत्यन्तनिर्द्धनस्य^(२) नित्यश्राद्धकरणाशक्तौ,

अनेन विधिना आद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तशीघ्रवर्षासु पञ्चयज्ञिकमन्त्रं ॥

इति मनुना वर्षमध्ये आद्धचयकरणेऽपि प्रत्यवायाभाव उक्तः ।

अत्र चतुर्थये मासस्यास्फुटत्वात् स्फुटमाह मास्ये,—

अनेन विधिना आद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

कन्याकुम्भवृषस्येऽर्कं कृष्णपक्षेषु सर्व्वदा ॥

तत्र दिनममावास्या इति प्रतिभाति ।

तत्रयाशक्तौ स्कान्दे,—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एकस्मिन्नप्यहोरात्रे तत्र आद्धं करोति यः ॥

तस्य सम्बत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् । इति ।

कन्यापरपक्षश्राद्धप्रकारचतुष्टयात् पृथगेवमिति बोध्यम् ॥ इति ।

अथ प्रदीपामावास्याश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं फलाश्रवणात् । कस्मिंश्चिदाक्ये फलोक्तेः काम्यमपि ।
वाक्यरत्नावल्याम्,—

तुलां प्रत्यागते सूर्य्ये अमावास्यातिथिर्भवेत् ।

उपास्तसमये दीपान् पितृन् दद्याच्छुचिः शुचिः ॥

शुचिः शुचिरिति दिवोपोषितः इति स्मृतिरन्नमालायाम् ।

तुलास्ये भास्क्रे दर्शे श्राद्धं कृत्वा पराश्रिकम् ।

दीपदानं ततः कुर्यादुपास्तसमये रवौ ॥

उपास्तसमयः त्रिसुहृत्तात्मकः प्रदोषकालः ।

तथाच ज्योतिषे,—

तुलासंख्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम् ॥ इति ।

तत्र पूर्व्वद्युर्दिवा अमावास्याया अभावेऽपि उपास्तसमये
तत्सम्बन्धे प्रदीपदानं तत्रैव । दर्शश्राद्धादिकं तु परदिने ।

अमा वसति यद्वाचौ तत्र दीपं प्रदापयत् ।

तर्पणं पिण्डदानं च श्राद्धं चैवापरेऽहनि ॥ इति स्मृतेः ।

यदोभयदिने प्रदोषव्याप्तिः, तदा परदिने दीपदानम् ।

दण्डैके रजनीयोगे दर्शस्य स्वात्परेऽहनि ।

तदा विहाय पूर्व्वद्युः परेद्युः सुखरात्रिका ॥

इति ज्योतिषवचनात् । उभयदिने प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि परत्र,
पूर्व्वोक्तपारणानुरोधात् ।

भृताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः ।

निराशाः पितरो यान्ति शपं दत्वा सुदारुणम् ॥

इति ज्योतिषवचनाच्च । दीपदाने सायंसमागम एव कालः,
उपास्तसमय इत्युक्तत्वात् ।

तद्विधिश्च परिशिष्टे,—

तुलास्ये भास्करे दर्शे उपास्तसमये रवौ ।

एकैकस्य पितृस्त्रींस्त्रीन् प्रदद्यात्पितृयज्ञवत् ॥

शरत्पक्षत्रौहिपिष्टैरनुस्त्रिंशैस्तु पूषकैः ।

आधारैर्हविषा दीपान् प्रदद्याद्गन्धलेपितान् ॥

रजसालङ्कृते देशे प्रस्तीर्णे तिलदर्भकैः ।

श्यामावस्त्रौजकुसुमैरर्चितैर्गन्धपुष्पकैः ॥

कार्पासवर्त्तिभिश्चैव शान्मल्यैर्विवर्जितैः ।

वसामेदोविरहितैर्न वेश्मनि कदाचन ।

दद्याद्दान्यञ्च च गृहे धूपं गुग्गुलु सर्पिषा ॥

ज्योतिर्लोकमवाप्नोति तुलास्ये दीपदर्शिते ।

पश्यन् वै दिशमाकाशं वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पितृन् पितामहानन्यान् दर्शयेच्च पृथक्पृथक् ।

आयुर्वल्लं धनं पुत्रमारोग्यं सुमनोरथम् ॥

दीप्यमानं प्रदीपं च दत्वा शंसन्ति दातरि ।

पितृयज्ञवत् तर्पणवत्, “पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति” कात्याय-
नोक्तेः । तेन विश्वेदेवानां प्रत्येकमेकैकं दीपान् दद्यात् । सनका-
दीनां द्वौ द्वौ । पितृणां चीन् चीन् । विमात्रादीनां पुत्ररक्षितानां
पितृव्यादीनां च एकैकम् । अत्र प्रमाणमस्मत्कृताचारसारे

द्रष्टव्यम् । अत्र^(१) पद्धतिः गृहादधिरङ्गणे सामान्यतो वेदीं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य सिततण्डुलरजसा चतुरस्रमण्डलं कृत्वा पूर्वस्यां दिशि दश कोष्ठाः, उत्तरस्यां प्रत्येकं मध्ये एकरेखायुक्ताः सप्त-कोष्ठाः । दक्षिणस्यां प्रत्येकं मध्ये द्विरेखायुक्ता द्वादशकोष्ठाः । विमादपितृव्याद्यर्थं एकैककोष्ठाः । तत्र पूर्वस्यां प्रतिकोष्ठं सव्यो-भूत्वा दक्षिणत उत्तरसंस्थं एकैककुशस्थापनं कुर्यात् । उत्तरस्यां प्रतिकोष्ठं निवीती भूत्वा पश्चिमतः प्राक्संस्थं कुशद्वयस्थापनम् । दक्षिणस्यां प्रतिकोष्ठं अपसव्यः भूत्वा पश्चिमतः प्राक्संस्थं मोटकस्थापनम् । पूर्वोत्तरकोष्ठेषु तण्डुलश्यामलतापुष्पादिप्रक्षेपः । दक्षिणपार्श्वे तिल-श्यामलतादिप्रक्षेपः, ततः ताम्रपात्रे जलं पूरयित्वा गन्धपुष्पतिल-कुशमोटकादि प्रक्षिप्य विष्णुं स्मृत्वा ओमित्युच्चार्य सङ्कल्पसर्वोपकरण-द्रव्यं प्रोक्षयेत् । ततः सङ्कल्पः, तत्र विशेषः । सव्यो भूत्वा देश-कालवाक्यमुच्चार्यापसव्यो दक्षिणामुखः सन् अथ कार्तिकामावा-स्यायां उपास्तसमयगे रवौ ज्योतिर्लोकप्राप्तिकामो अमुकसगोत्राणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकामुकशर्मणां,^(२) अमुक-सगोत्राणां अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनां अमुकामुकामुकदेवीनां^(३) अमुकसगोत्राणां अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां अमु-कामुकामुकशर्मणां, अमुकसगोत्राणां अस्मन्मातामहीप्रमातामही-वृद्धप्रमातामहीनां अमुकामुकामुकदेवीनां क्रत्वादिदशविश्वेदेवापूर्वक-सनकादिसप्तमनुष्यसहितानां दीपदानमहं करिष्ये । इति । ततः प्राङ्मुखः “विश्वेदेवा स आगत शृणुताम इमं हवम् । एवं वर्हिर्निषौ-

(१) तत्र ।

(२) अमुकशर्मणाम् ।

(३) अमुकदेवीनाम् ।

दत्त" इति मन्त्रं पठित्वा पूर्ववत् पुष्पकुशाक्षतानि गृहीत्वा प्रथमतो दक्षिणकोष्ठे क्रतोऽत्रागच्छेत्यावाहनम् । तदुत्तरकोष्ठे दक्ष अत्रागच्छेति । एवमुत्तरसंस्थं । वसो अत्रागच्छ । सत्य अत्रागच्छ । काल अत्रागच्छ । काम अत्रागच्छ । धूरे^(१) अत्रागच्छ । रोचन अत्रागच्छ । पुरुरवोऽत्रागच्छ । माद्रवोऽत्रागच्छ । इति विश्वेदेवानावाह्य ॐ क्रतो एष ते गन्धः स्वाहा, नमः इति गन्धं दत्वा पूर्ववत् इदं श्यामलतापुष्पं तुभ्यं स्वाहा । एवं धूपं दीपं दद्यात् । एवं क्रत्वादिभ्यो दद्यात् । तत उत्तरदिक्कोष्ठेषु पश्चिमतः । पूर्वं प्रति प्रतिकोष्ठं कुशद्वयपुष्पाक्षतानि गृहीत्वा ॐ सनक अत्रागच्छ । सनद अत्रागच्छ । सनातन अत्रागच्छ । कपिल अत्रागच्छ । आसुरे अत्रागच्छ । वोढो अत्रागच्छ । पञ्चशिख अत्रागच्छ । इति आवाहयेत् । सनक एष ते गन्धो हन्त एवं पुष्पधूपदीपान्तं दद्यात्, एवं सनदादिभ्यो गन्धपुष्पधूपदीपान्तं प्रत्येकं दद्यात् । ततो दक्षिणदिक्कोष्ठे पश्चिमतः प्रतिपूर्वं प्रतिकोष्ठं तिलकुशमोटकपुष्पाणि गृहीत्वा "ॐ उग्रन्तस्त्वा निधीमद्भुषन्त समिधीमहि । उग्रन्नुग्रत आवह पितृन् हविषे अत्तवे", इति मन्त्रं पठित्वा ॐ अमुकसगोत्र अस्मत्पितरमुकशर्धन् अत्रागच्छ, इत्यादिक्रमेण पितामहप्रपितामहौ मातृपितामहीप्रपितामहीः मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान् मातामहीप्रमातामहीवृद्धप्रमातामहीरावाह्य ॐ अमुकसगोत्र अमुकशर्धन् एष ते गन्धः स्वधानमः इत्यादि क्रमेण दीपान्तं सर्वेभ्यः दद्यात् । ततस्तेनैव क्रमेण ॐ क्रतो एष ते दीपः स्वाहा नमः इति, वाक्यात्

स्विन्न-पूपमय-घृताक्त-तृलवर्त्तिकं दीपं प्रत्येकमेकमेकं पूर्वदिगाकाशं पश्यन् सर्वेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यात् । ततः सनक एतौ दीपौ हन्तेति उत्तरदिगाकाशं पश्यन् सनकादिभ्यः प्रत्येकं द्वौ द्वौ दीपौ दद्यात् । तदनन्तरं अमुकसगोत्र अस्मत्पितरमुकग्रन्थं एते दीपास्तुभ्यं स्वधा नम इति दक्षिणदिगाकाशं पश्यन् पित्रादिभ्यः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् दीपान् दद्यात् । ततो विमाद-पितृव्यादिभ्य-श्चावाहनमन्तरेण प्रत्येकं एकैकं दीपं दद्यात् । अमुकसगोत्रे अस्मज्ज्येष्ठ-मातरेष ते दीपः स्वधा नम इति दद्यात् । तत आर्द्रकनारिकेलेषु खण्ड-क्रमुखण्ड-श्यामाकलतापुष्पकपर्दिकादीनि सर्वत्र क्रमेण सव्यतया निवीतितया अपसव्यतया च समर्पयेत् । ब्राह्मण-भोजनम् । अग्निद्रावधारणम् । तत उल्कादर्शनम् ।

तत्र ग्रहणमन्त्रः ब्राह्मे,—

अस्त्रग्रस्तहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवर्त्तिनाम् ॥

दानमन्त्रः,

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्^(१) ॥

विसर्जनमन्त्रः,

पितृलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

(१) कृत्वादिदेवताः सर्वाः पितरश्च महर्षयः ।

सर्वे ते व्यपगच्छन्तु अनया ज्वालाया सह ॥

कस्मिंश्चित् पुस्तके इदमधिकम् ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

ततो गृहदेवताभ्यो जीवद्भ्यश्च बन्धुभ्यो दीपान् दद्यात् ।

इति प्रदीपामावास्थाश्राद्धम् ॥

अथनवान्नश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं ।

तथाच शातातपः,—

नवोदके नवान्ने च गृहच्छादन एव च ।

पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

इति सदाशब्दप्रयोगात् । नवोदके वर्षीपक्रमे ।

अन्यत्र दोषोक्तिरपि,—

ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।

न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चनन ॥

तथाहि ब्रीहिपाककाले वृश्चिके, यवपाककाले मेषे च नवा-
न्नाशनार्हं यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषे नवान्नश्राद्धद्वयम् । अचास्रद्देशे
यवगोधूमयोः सर्वत्र प्रचाराभावात् केचित् यवान्नश्राद्धं न कुर्वन्ति ।

तत्र नवान्नतिथ्यादि, ज्योतिःशास्त्रे,—

भेषूद्याहिशिवान्येषु विभौमशनिवासरे ।

अन्नप्राशनवत् कुर्यात् नवान्नफलभक्षणम् ॥

नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्द्धने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि न तुलायां कदाचन ॥

वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।

यत्कृतं धनुषि आर्द्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ॥

पितरस्तन्न गृह्णन्ति नवान्नामिषकांचिणः ।

पूर्वफाल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वभाद्रवमघादिजाश्लेषार्द्रावर्जितेषु नक्षत्रेषु
इत्यर्थः । नन्दाः प्रागुक्ताः ।

मृगनेत्रारात्रयस्तु सूर्य्ये ज्येष्ठापरार्द्धगे ।

अन्नप्राशनवदिति रिक्ताः तिथयो वर्ज्याः । लग्नशुद्ध्यादिकं च
तद्वन्नान्यत् किञ्चित् ।

अस्य आर्द्धस्य पार्वणत्वात् अपराहः कर्मकालः । एतच्च
पिण्डादिरहितं सङ्कल्पआर्द्धम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,—

ग्रहणे च व्यतीपाते नवग्रहसमागमे ।

युगादौ षड्शीत्यां च गृहाच्छादन एव च ॥

नित्यआर्द्धे च संक्रान्त्यामपिण्डं आर्द्धमिष्यते ॥

तत्र शिष्टानां संग्रहकारिकाः,—

मघाव्यतीपातनिशाकरार्कोपरागसंक्रान्तियुगादिकेषु ।

च्छादे गृहाणां नवग्रहसलाभे आर्द्धे विशेषं प्रवदन्ति धीराः ॥

नावाहनं नार्घविधिर्न चाग्नौ क्रियाविकीर्णं न च चापि पिण्डाः ।

नाक्षयदानं न च सौमनस्यं नैव स्वधावाचनदक्षिणे च ॥

“वर्षोपक्रमआर्द्धन्तु हेमन्तग्रीष्मवर्षासु” इति वचनैः प्रावृट्-
कालाद्यदर्शआर्द्धेनैव चरितार्थमिति पृथक् आर्द्धं न कुर्वन्ति । तत्र
आर्द्धकरणे तु फलाधिक्यमिति ।

अथ भौष्माष्टमीश्राद्धम् ।

माघमासं प्रकृत्य धवलसङ्ग्रहे,—

अष्टम्यां च सिते पक्षे भौष्माय च तिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्दद्यात् सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥

अत्र फलाश्रवणान्नित्यत्वम् ।

माघे मासि शिताष्टम्यां सलिलं भौष्मवर्मणे ।

श्राद्धं च ये सदा कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

इति पुराणान्तरोक्तेः काम्यत्वमपि ।

भविष्योत्तरे,—

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्यात् भौष्माय भोजनम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

द्विजातय इति सम्बोधनम् । सर्वे वर्णा इति उक्तत्वात् ज्येष्ठवर्ष-
स्यापि ब्राह्मणस्यावश्यकत्वं शूद्रस्याप्यधिकारो महालयादिष्विव
नित्यकाम्यत्वात् ।

ब्राह्मणो ह्यन्यवर्णस्य यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।

तदर्णत्वमसौ याति दहल्लोके परत्र च ॥

इति मरौचिवचनम् ।

सवर्णभ्यो जलं देयं नासवर्णे कथंचन ।

इति वचनं च न भौष्मश्राद्धतपणयोर्वाधकम् ॥

ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्याद्भौष्माय नोदकम्^(१) ।

संवत्सरकृतं पुण्यं तेषां नश्यति सत्तम ॥

इति स्मृतेः । भीष्मस्य वसुत्वाच्च ।

वसून् रुद्रान् तथादित्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ।

एते सर्वस्य पितर एष्वायन्ता हि मानुषाः ॥

इति वसूनां पिढत्वस्मृतेः ।

तत्र तर्पणमन्त्रः,

वैयाघ्रपद्यगोत्राय^(१) सांस्कृतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सखिलं भीष्मवर्मणे ॥

आशंसावचनं तु,

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरङ्गिरवाप्नोतु^(२) पुत्रपौत्राचितां क्रियाम् ॥

एतच्च आगन्तुकत्वात् सर्ववर्णानां पिढतर्पणान्ते कार्यम् ।

अत्र गौडैस्तिथितत्वकारैर्यदुक्तं ब्राह्मणस्य वर्णज्यैष्ठ्यात् अन्ये कार्यं अन्येषां आदाविति, तद्युक्तिविरुद्धम् । भीष्मवर्मणो वसुत्वेन ब्राह्मणस्यापि पिढत्वात् ।

अतएव हरिभक्तिविलासे वैष्णवकारिका,—

माघस्य चाष्टमीं शुक्लामारभ्य दिनपञ्चकम् ।

तर्पयेदथवाष्टम्यां भीष्मं भागवतोत्तमम् ॥

नित्यतर्पणतः पश्चात् सलिलान्त उदङ्मुखः ।

निवीतितर्पणं कुर्यात् गाङ्गेयस्य महात्मनः । इति ।

अस्य आद्वयस्य एकोद्दिष्टकालत्वात् एकोद्दिष्टकालेन व्यवस्था, वैश्व-

देवानन्तरत्वं च । वैद्याघ्नपद्यसगोच भौश्ववर्मन् इदमन्नादिकं तुभ्यं
स्वधा नमः इति अन्नोत्सर्गः कार्यः । इदं भौश्ववर्मणे इति त्यागः ।

जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभौश्वयोः ।

इति वचनात् जीवत्पितृकेणापि भौश्वतर्पणं कार्यम्, नित्य-
त्वाच्च । आद्धस्य नित्यत्वेऽपि जीवत्पितृकस्य आद्धेयनधिकारात्
नैव आद्धं कार्यम् ।

जीवत्पितृकस्य आद्धनिषेधमाह कात्यायनः,—

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

सपितुः विद्यमानपितृकस्येत्यर्थः ।

क्रतुः,—

अष्टकादिषु संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।

चन्द्रसूर्यग्रहे पाते स्वेच्छया पूज्ययोगतः ॥

जीवत्पिता नैव कुर्यात् आद्धं काम्यं तथाखिलम् ।

आमआद्धं गयाआद्धं आद्धञ्चापरपक्षिकम् ॥

न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥

स्यत्यन्तरे,—

गयायानं कुह्मआद्धं तिलैस्ताम्रैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वन्तु पितृहा भवेत् ॥

अतएव,

जीवे पितरि वै पुत्रः आद्धकालं विवर्जयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात् तेषामेके प्रचक्षते ॥

इति मरीचिवचनेऽपि करणपचानादरः स्फुटएव । एके
इत्युक्तेः, इति ॥

अथ ग्रहणश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं काम्यं च ।

श्राद्धं प्रकृत्य कौर्म,—

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव श्राद्धानि ग्रस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

महाभारते,—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राजदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिव सौदति ॥

च्यव्यशृङ्गशातातपौ,—

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

विष्णुः,—

राजदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

सर्वस्वेनापि शुल्केनापि । नात्र काश्चन्यवस्था । ग्रहणकाल एव
विधानात् । तच्च श्राद्धं आग्नेन हेम्ना वा । तत्र वचनं आमश्राद्ध-
प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

एतच्च अग्नौचेऽपि कार्यम् । तत्र प्रमाणमग्नौचप्रकरणे उक्तम्,
इति ग्रहणश्राद्धविधिः ।

तीर्थश्राद्धं तन्नैमित्तिकम् ।

देवीपुराणे,—

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिढतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तु तच्छस्त्रं पिढणामतिदुर्लभम् ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ॥

अन्नार्थिनमतुप्राप्तं भोज्यं तं मतुरब्रवीत् ।

सक्युभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन वा ॥

कर्त्तव्यमृषिभिर्दृष्टं पिण्डाकेन गुडेन वा ।

देयन्तु तिलपिण्याकं भक्तिमद्भिर्नरैः सदा ॥

श्राद्धं तत्र च कर्त्तव्यमर्घावाहनवर्जितम् ।

श्रद्धां च गृहप्रकाकानां नैव दृष्टिस्तत्र यत् ॥

तथाच तर्पणं पृथक् तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं कार्यम् ।

तत्त्वानाङ्गं तर्पणन्तु न पृथक् तन्त्रेण तस्मिद्धेः । तर्पणश्राद्धयोः
तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वात् एकदिने अनेकतीर्थप्राप्तौ तयोः प्रतितीर्थं
करणम् । तीर्थप्राप्तिदिने तर्पणस्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वात् स्नाना-
शक्तस्यापि मन्त्रस्नानादिपूर्वकं तर्पणमावश्यकम् । अत्र न काल-
व्यवस्था प्राप्तिकाल एव तद्विधानात् ।

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत् ।

इति तद्वचनान्तराच्च । अत्राकाल इत्युक्तावपि रात्रौ तीर्थ-
प्राप्तावपि नैव श्राद्धम् ।

आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

इति यमशातातपाभ्यां ग्रहणव्यतिरिक्तरात्रौ आहुमात्रस्य
निषिद्धत्वात् पिण्डदानमात्रस्य नित्यआहुतासम्भवे विहितत्वेन नित्य-
काम्ययोस्तदप्राप्तावपि अत्राक्तेन पिण्डदानादिविधिना साद्गुण्य-
मिति बोध्यम् । तेन शक्तौ साङ्गआहुत्करणमिति सिद्धम् ।

इति पार्वणप्रसङ्गात् नित्यनैमित्तिकआहुतानि उक्तानि ।

अथ गोष्ठीआहुम् ।

तत्स्वरूपमादौ व्याख्यातं । तत्र कालो अमावास्याेतरपार्वणकालः
तीर्थप्राप्त्यादिकालो वा ।

अथ शुद्धार्थआहुम् । तत्र अमावास्याेतरपार्वणआहुत्कालः ।

कर्माङ्गं आहुत् तस्य कालो विधिश्च दृष्टिआहुत्वदिति पूर्व-
मुक्तमेव ।

अथ दैविकआहुम् । तत्र पूर्वाह्णः कर्मकालः ।

पूर्वाह्णे दैविकं कर्म अपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्दृष्टिनिमित्तकम् ॥

इति मात्स्योक्तेः,

पूर्वाह्णे दैविकं आहुत् कार्यमभ्युदयार्थिना ।

इति शातातपोक्तेश्च,

अथ यात्राङ्गआहुम् ।

तस्य यात्रापूर्वकालीनत्वात् न कालविशेषापेक्षा । तीर्थप्रसङ्गात्
तीर्थयात्रादिविधिरप्युच्यते ।

महाभारते,—

अग्निष्टोमादिनियमैरिष्टा विपुलदर्शिणैः ।

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

तथा,—

यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मध्यतमाः स्मृताः ।

तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादद्भुतात् भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।

परिग्रहान्मनूनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

तीर्थपदेन चेन्नस्याप्यभिधेयत्वात् पुरुषोत्तमचेत्तुरस्रचेत्तुरगयादिषु
तीर्थयात्राफलं तदवस्थानदानश्राद्धादिफलं च सर्वं साधारणमेव ।

तथाच कुरुचेत्प्रस्तावे महाभारते,—

ब्रह्मचेत्तं महापुण्यमभिगच्छति भारत ।

मनसाप्यभिकामस्य कुरुचेत्तं युधिष्ठिर ॥

पापानि च विनश्यन्ति सूर्यलोकं^(१) स गच्छति ।

मात्स्ये,—

देवेशि सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतमं मम ।

मद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति विष्णुभक्तास्तथैव च ॥

तथा,—

तत्र चेष्टं कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

सर्वमद्यमेवास्मिन्नविमुक्ते न संग्रहः ॥

एवमन्यान्यपि विस्तरभयान्न लिखितानि । अतएव कल्पतरौ
तीर्थकाण्डे वृहनि चेत्त्राणि लिखितानि । तीर्थादिस्नानादिफलात्
पृथगेव तदुद्देश्यात्रायामपि फलम् ।

(१) स्वर्गलोकं ।

तथा च शृङ्खलः,—

तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थं समाचरेत्^(१) ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयाचाश्रितं न तु ॥ इति ।

अतएव महाभारते, तीर्थयाचोपक्रमप्रसङ्गे,—

यस्य पादौ च हस्तौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

पादहस्तमनःसंयमाः क्रमेण अगम्यदेशगमननिवृत्त्यदत्तदानादि-
निवृत्तिकुसंकल्पनिवृत्तयः । विद्या तीर्थगुणविधिज्ञानम् । तपः उप-
वासतीर्थवासादि । कीर्त्तिः सच्चरितलेन प्रसिद्धिः ।

तथा,— प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्ककः दम्भरहितः । निरारम्भः अर्थोपार्ज्जनादिव्यापार-
रहितः । सर्वसङ्गः अविहितासक्तिः ।

तथा,—

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थानुगमनाद्भवेत् ॥

तीर्थानि तु यथोक्तेन विधिना सञ्चरन्ति ये ।

सर्वदुःखसहा धीरास्ते नरा स्वर्गगामिनः ॥

दुःखसहाः शीतातपादिक्लेशसहिष्णवः ।

ब्राह्मे,— गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या-
 देवालये पक्षिसंघास्य नित्यम् ।
 भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते
 तीर्थाच्च देवायतनाच्च सुख्यात् ॥
 भावं ततो हृत्कमले निधाय
 तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा ।

अकोपनस्य राजेन्द्र सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 आत्मोपमस्य भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥

पुनः शङ्खेन,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपस्य कीर्त्तिस्य स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति यदुक्तं तत् तीर्थस्नानाद्यङ्गम् यात्राप्रकरणमन्तरेणै
 वोक्तेः । कीर्त्तियुक्तस्य तीर्थयात्रायां तीर्थस्नानादौ चाधिकारकथनात्
 अभिशस्तस्य न तीर्थफलाधिकारः, केवलमभिशस्तलदोषनिवृत्तिः
 स्यादेव ।

तथाच वायवीये—

तीर्थान्यनुसरन् वीर श्रद्धाधानः समाहितः ।
 कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धिकर्मकृत् ॥
 तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे नैव जायते ।
 स्वर्गं भवति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति ॥
 अश्रद्धाधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
 हेतुनिष्ठस्य पञ्चेते न तीर्थफलभागिनः ॥

शङ्कोऽपि,— नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य संचयः ।

यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छान्तात्मनां नृणाम् ॥

ब्रह्मचारिप्रभृतीनां तीर्थयात्रायां विशेषोऽस्ति ब्राह्मे,—

या तीर्थयात्रा कथिता मुनीन्द्रैः,

कृता प्रयुक्ताप्यनुमोदिता च ।

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति

सुसंयतो गुरुणा चानुयुक्तः ॥

सर्वस्वनाशे त्वयवा नृपसु,

स ब्राह्मणानयत एव कृत्वा ।

यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते,

विप्रसु तीर्थानि परिभ्रमेत ॥

तीर्थं फलं यज्ञफलं हि यस्मात्,

प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमरप्रभावैः ।

यद्यस्ति यज्ञेऽप्यधिकारितास्य,

वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ॥

एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य,

तीर्थं गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।

सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र-

तुल्यानि नैवेति वयं वदामः ॥

इति औताग्निमतः तीर्थगमने निषिद्धेऽपि सपत्नीकतया अग्निं
गृहीत्वा गमने भवत्येव फलम् ।

सहाग्निमान् सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥

इति वचनात् केवलं श्रौतकर्माविरोधेन तीर्थक्षेत्रयोः स्नान-
दर्शनादिकं कार्यम्, श्रौतकर्मणः सर्वतो वलवत्त्वात् ।

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं कचित् ॥

इति कात्यायनोक्तेः,

अर्थार्थी प्रवसेद्विद्वान् न धर्मार्थी कदाचन ।

इति शिष्टस्मरणात् । आपत्सु प्रोषितोऽग्निबेलायां वाग्यतः
प्रतिदिनमग्नीन् मनसा ध्यात्वा मन्त्रतो ज्ञतं ज्ञात्वा व्रतयेत् इति
हारीतोक्तेः,

चुत्खिलीकृतवर्गस्य परिभूतस्य शुचुभिः ।

दर्शद्वयं प्रवासोऽस्ति परतो नाहिताग्निवत् ॥

इति प्रमाणिकोक्तेश्च प्रवासस्य तीर्थस्नानाद्यर्थत्वाभावेन यज्ञ-
विरोधाभावात् । एवं उत्सन्नाग्नेस्तु तीर्थयात्रैव कार्या, अग्निहोत्रा-
भावात् । स्मार्त्ताग्नेस्तु निरग्निवत् यात्रा कार्यैव । तीर्थस्नानादेरपि
स्मार्त्तत्वेन समबलत्वात् । धर्मार्थप्रवासो यज्ञाधिकारवत एव निषिद्धो-
न केवलं स्मार्त्ताग्नेः । तस्य यज्ञाधिकाराभावात् यज्ञपदस्य चेतान्नि-
साध्ययज्ञपरत्वात् । अन्यथा पञ्चयज्ञाधिकारस्य अन्धपङ्खादि-
साधारण्येन अव्यावर्त्तकत्वापत्तेः । एवं समाचारोऽपि । अत्र यत्
कैश्चिन्निखितम् तीर्थस्नानादिफललोभेन अग्निं विहाय तीर्थ-
स्नानादिकरणे तत्फलं स्यादेव । केवलमविहितप्रवासकरणार्थं
वैश्वानरौ कार्या इति, तन्मन्दमेव ।

महाभारते,—

बह्वपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ।

प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव इत्याद्युक्त्वा,

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।

तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधांवर ॥

इत्यादिवाक्यपर्यालोचने यज्ञस्यैवाधिक्यप्रतीतिः, श्रौतकर्मा-
पेक्षया स्मार्त्तकर्मणो दुर्बलत्वाच्च । तीर्थस्नानादौ कुत्रचित् यज्ञा-
दप्याधिक्यमुक्तम्, तत् यज्ञौपम्यगमकमिति ज्ञेयम् । किंचाग्निं परि-
त्यज्य प्रवासे तदन्तर्मरणे महाननर्थ आपद्येत आचारविरो-
धश्च स्यात् ।

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

ब्राह्मे,— यो यः कश्चित्तीर्थयत्रान्तु गच्छेत्,

सुसंयतः स च पूर्वं स्वगृहे ।

कृतोपवासः प्रयतस्तुष्टचित्तः,

संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥

देवान् पितृन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्

धौमान् संप्रीणयेत् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।

प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥

अत्र उक्तफलकामनया तीर्थयात्रां संकल्प्य स्वगृहे कृतोपवासो-
गणेशं पूजयित्वाभिष्टदेवं संपूज्य श्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
“पितृन् वित्तशक्त्या”त्यनेन विशेषतो धनवता पितृपूजनं कार्यमिति

विधीयते प्रत्यागमनानन्तरमपि देवब्राह्मणपूजनं आद्धञ्च । एतच्च तीर्थयात्राङ्गं नित्यम् । येन तीर्थं एव स्वीयते, तेन तु पुनरागम्यते तस्य प्रत्यागमनोक्तदेवतापूजनाद्यभावः ।

गयायात्रायां तु वायवीये,—

उद्यतश्चेत् गयां गन्तुं आद्धं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेशं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥

ततो ग्रामान्तरं गत्वा आद्धशेषेण भोजनम् ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥

इत्याद्यधिकमङ्गं नान्यत्र । प्रयागव्यतिरिक्ततीर्थगमने यान-
निषेधे प्रमाणादर्शनात् न तीर्थान्तरे यानगमनेन विरोधः इति
कल्पतरुकाराः । “गङ्गायां भास्करो ज्ञे” इत्यादिवाक्यात् तीर्थ-
प्राप्त्युपवासः शिखावर्जं केशवपनात्मकमुण्डनञ्च कर्तृसंस्काररूपं
तीर्थस्नानदानआद्धादिरूपकर्माङ्गम् । यत्तु देवलवाक्यं तीर्थान्यनु-
क्रम्य तदर्थमभिगम्य प्रतोपवासनिधमयुक्तस्यहमवगाहमानः चिरात्रं
उषित्वा सर्वपापैर्विमुच्यते स्वस्तिमांश्च भवतीति, तत्तीर्थयात्रा-
प्रकरण^(१) स्नानात् पृथगेव कार्यम् । एवम्,

अनुपोष्य चिराचन्तु तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥

इति महाभारतौक्तौ तीर्थाभिगमनकाञ्चनगोदानचिराचोपोष-
णानि दारिद्र्याभावफलानीति ज्ञेयम् । क्षेत्रतीर्थादिषु परकी-
यत्वाभावात् तत्र यत्र कुत्रापि आद्धकरणे न दोषः ।

(१) तत्तीर्थयात्राप्रकरणात् पृथगेव कार्यम् ।

अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ।

इति यमोक्तेः । पुण्याः पुण्यप्रदेशाः चेत्त्राणि इति यावत् ।
तेषु परिग्रहः प्रभुत्वं न कस्यचिदपीत्यर्थः । तीर्थं आहुतर्पणयोर्न
कालापेक्षा । अकालेऽप्यथवेत्यादि पूर्वोक्तदेवीपुराणोक्तेः ।

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

इति हारीतोक्तेश्च । तीर्थश्राद्धे जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः ।

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।

जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवित् ॥

इति मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टोक्तेः ।

परार्थतीर्थस्थाने प्रसङ्गात्तीर्थप्राप्तौ चापि फलमाह पैठीनसिः,—

षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

प्रतिहतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

तत्र मन्त्रः,

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नायात् यस्सार्थं ग्रन्थिवन्धनम् ॥ इति शिष्टाः ॥०॥

अथ पुण्यार्थं औपचारिकश्राद्धम् ।

तस्य शरीरोपचयनिमित्तरसायनादिप्रयोगकालीनत्वात् न
स्वतन्त्रः कालः, इति द्वादशविधश्राद्धकालाः तत्प्रासाङ्गिकश्राद्ध-
कालाश्च निरूपिताः ।

अथ जीवत्पितृकस्यापि आङ्गविशेषेष्वधिकारः ।

मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टे,—

विवाहे पुत्रजनने पितृव्येष्वां सौमिके मखे ।

तीर्थं ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

जीवत्पितृकस्य आङ्गकाला इत्यर्थः । पितृव्येष्टिः चातुर्मास्येष्टि-
विशेषः अत्र विवाहपदं द्वितीयविवाहपरम् । आद्ये विवाहे
पितुरधिकार इति पूर्वं निर्णीतत्वात् ।

अत्र हारौतोऽपि,—

अनिष्टिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ आङ्गकर्मणि ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य पार्वणम् ॥

इति मातृमरणे तु तस्य मातृमृताहआङ्गं कार्यमेव ।

आपद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥

इति पितृतुल्यत्वेन यमदग्निनोक्तत्वात् ॥०॥

अथ आङ्गवैश्वदेवयोः क्रमविचारः ।

भविष्ये,— कृत्वा आङ्गं महावाहो ब्राह्मणांश्च विस्मृत्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

आदित्यपुराणे,—

पितृन् सन्नर्थं विधिवत् वलिं कुर्यात्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चात्ब्राह्मणभोजनम् ॥

व्यासोऽपि,—

यदा आङ्गं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्ते आहुकर्मणि ॥

दृढगौतमः,—

पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

कार्ष्णाजिनिः,—

अकृत्वा पैतृकं आहुं वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

पैठीनसिः,—

पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

आहुं निर्वर्त्य विधिवत् वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिचां ततो दद्याद्भ^(१)न्तकारादिकं तथा ।

मनुः,—

उच्छेषणं तु उत्तिष्ठेत् यावद्विप्रा विमर्जिताः ।

ततो गृहवलिं दद्यादिति धर्मा व्यवस्थितः ॥

गृहवलिशब्दो भूतयज्ञाभिधायको वैश्वदेवादिनित्यमहायज्ञो-
पलक्षणपरः इति कल्पतरुकाराः ।

सूत्यन्तरेऽपि,—

गृहामिग्निशुदेवानां यतौर्ना ब्रह्मचारिणां ।

पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

इत्यादि वज्रवाक्यपर्यालोचनया पार्वणैकोद्दिष्टरूपोभयपिट-
आद्धानन्तरमेव साग्निकैर्निरग्निर्निरपि वैश्वदेवादिकं कार्यं ।

यत्तु परिशिष्टे,—

संप्राप्ते पार्वणे आद्धे एकोदिष्टे तथैव च ।

अयतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥

इति, तच्छान्दोग्यविषयमेव,—

आद्धे प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

एकादशाहिकं सुक्ता तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥

इति साखकायनोक्तिरपि पूर्वोक्तिसमानत्वात् तत्परमेव ।

एवं,—

याजुषाः सामगाः पूर्वं आद्धमध्ये तु वज्रुचाः^(१) ।

अथर्वाः पाकशेषेण वैश्वदेवं तु कारयेत् ॥

इति श्रौतकोक्तौ यद्यजुर्वेदिनामपि आद्धपूर्वत्वं, तत् वाज-
सनेयीतरशाखिपरं इति निबन्धकृतः ।

यदपि,—

वैश्वदेवाज्जतौरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुह्यात्^(२) भूतयज्ञादि आद्धं कृत्वा ततः स्मृतम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तौ अग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवः, तदनन्तरं
आद्धब्राह्मणभोजनम् । तदुत्तरं भूतयज्ञादि इत्युक्तम् । तदपि
शाखान्तरविषयम्, अस्मच्छाखोक्तकर्मक्रमविरोधात् । पिटून् सन्नर्थ
इत्यादि वज्रवाक्यविरोधाच्च ।

(१) वज्रुचः । (२) जुह्यात् ।

यत्तु,—

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दाशं वैश्वदेविकम् ॥

इति (१) लोकाक्षिवाक्यम् । तद्देशविशेषे आहुपाकात् पृथक्पाके वैश्वदेवं कुर्वतामेवादृतम् । दाशं दर्शसम्बन्धीत्यर्थः दर्शआहुस्य- सर्वआहुप्रकृतिकत्वात् सर्वआहुपरत्वमेतस्य इति आचार्याः ।

यदपि लोकाक्षिवाक्यम्,—

पचान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पितृयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः । इति ।

तदपि शाखान्तरपरम् ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इति मनूक्तिविरोधात् । पचान्तमन्वाधानम् । पिण्डान्वाहार्यकं दर्शआहुं एवमादिषु यत्साग्निकपदं तत् अनुवादमात्रं । न तु साग्निकानग्निकयोः क्रमभेदार्थं इति बोध्यं ।

यत्तु,—

वैश्वदेवमहत्तैव आहुं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नौ हुते शेषः पितृणां नोपतिष्ठते ॥

इति परिशिष्टवचनं, तदपि पूर्वोक्तव्यवस्थार्थम् ।

यत्तु कैश्चिद्विहितम् । सर्वैकोद्दिष्टानां वचनात् नित्यआहु- नन्तरं करणम् ।

तथा च जावालिः,—

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् । इति ।

नित्यश्राद्धमपि पार्वणमिति । तत्र सर्वशब्दोपादानं चिन्त्यम् ।

तथाच जावालिना,—

यदेकत्र ^(१)भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

इत्युक्तम् । तत्र एकोद्दिष्टपदेन मातृसाम्बत्सरिकादिपरिग्रहो-
न पितृसाम्बत्सरिक इति सर्वैर्व्याख्यातम् । अस्माभिरपि वक्ष्यते,
तस्य पृथगनुष्ठानाभावात् इति । तथाच एतद्वाक्यं न पितृसाम्बत्स-
रिके प्रसरति । किं च नित्यश्राद्धस्य पार्वणत्वमिति शास्त्रात् न
लभ्यते । मत्स्यादौ नित्यश्राद्धविधेः पार्वणभिस्रत्वात् कास्मभेदात्
वैश्वदेवहीनत्वाच्च । यदि अमावास्याश्राद्धस्य सर्वश्राद्धप्रकृतित्वात्
पार्वणत्वं नित्यश्राद्धस्यापि इति । तर्हि एकोद्दिष्टश्राद्धादीनामपि
पार्वणत्वं स्यात् । इत्यलमतिविस्तरेण ।

यत्तु,— विप्रमिश्रैरुक्तम्,—

विसर्जनं तु प्रथमं पितृपैतामहेषु वै ।

इत्यन्तं पार्वणश्राद्धमुक्त्वा,—

ततस्तु वैश्वदेवाख्यां कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तौ पार्वणश्राद्धोक्तेर्नैकोद्दिष्टश्राद्धोत्तर-
काले वैश्वदेव इति, तन्न रुचिरम् । तत्र पार्वणश्राद्धपक्षोद्दिष्ट-

त्वात् तदनन्तरता उक्तेति प्रत्युत वैश्वदेवस्य आद्धोत्तरकालताविधे-
रुक्तत्वात् अनेकवाक्येषु अविशेषेण आद्धानन्तरोक्तेः ।

यद्यपि तैरनैरप्युक्तम्, पितृन् सन्त्यर्थां पितृणां नोपतिष्ठत इति
वज्रवचनप्रयोगादेकोद्दिष्टस्य व्यावृत्तिरिति तदपि मन्दम् । तत्र
वज्रवचनस्याविवक्षितत्वात् । प्रत्युत एकवचनोपादाने तु पार्वणो-
त्तरत्वनिषेधः प्रसक्तः स्यात् वज्रवचनोपादानादुभयोरपि साधारण्येन
प्रतीतिरिति न कश्चिद्विरोधः । सर्वमेतत्पर्यालोच्य षट्त्रिंशत्सत-
कारिकायां साधारण्येन आद्धपदमुपात्तम् ।

प्रातिवासरिको होमः आद्धादौ क्रियते यदि ।

देवा ह्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥ इति ।

मात्स्येऽपि,—

निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युष्याग्निं समन्त्रवत् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं वलिमेव च ॥ इति ।

केवलं मातृश्राद्धस्य पार्वणत्वे एकोद्दिष्टत्वेऽपि वैश्वदेवानन्तर-
मेवानुष्ठानम् ।

पित्रोः आद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्तिथोगतः ॥

इति कार्णाजिन्युक्तेर्नित्यश्राद्धस्यापि पितृसम्बन्धित्वेन बल-
वत्त्वात् । नवे पश्चाद्भवे पर्युषिते चिरन्तने पूर्वभवे इत्यर्थः ।
अन्यत्र मातापितृव्यातिरिक्तश्राद्धे, आसन्तिः आसन्नता अन्तरङ्ग-
त्वमिति यावत् । एवं च सुतरां पितृव्यादिश्राद्धात् पूर्वमेव
वैश्वदेवः कार्यः इति सिद्धम् । नन्वेवं सति मातृश्राद्धस्यादौ नित्य-

आद्धादौ अनुष्ठानं भवतु आद्धानन्तरं वैश्वदेवलिकर्म कार्यमिति चेत्, उच्यते । वैश्वदेवलिकर्मोत्तरत्वमेव नित्यआद्धस्येति सुतरां आदौ वैश्वदेवलिकर्म इति सिद्धं । एतदस्मत्कृताचारसारे द्रष्टव्यम् । इति ।

अथ देवपूजाआद्धयोः क्रमः ।

आद्धदिने पाकस्य पित्रुद्देशेन कृतत्वात् सिद्धमन्नं इत्यादिभूतवचनस्यापि तत्र विहितत्वात् आदौ आद्धं कार्यमिति प्रतीयते । किञ्च पिण्डदानान्ते,—

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

आद्धकाले,—

ततोऽन्नं वज्रसंस्कारं नैकव्यञ्जनमचवत् ।

चोद्यपेयममृद्धं च यथाशक्त्यपकल्पयेत् ॥

इत्यादिवचनैः आदौ आद्धं कार्यमिति प्रतीयते ।

तथा,—

विष्णुपभुक्तशेषेण यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

तथा,—

पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति इत्यादि ॥

तथा,—

हरेर्निवेदितं सम्यक् देवेभ्यो जुहुयाद्धविः ।

पितृभ्यश्चापि तद्दद्यात् फलस्थानन्धमाप्नुयात् ॥

इति वचनैर्विष्णुपूजायाः प्राथम्यं प्रतीयते । एवं सन्देहात् सर्वपक्षद्रव्यं द्विधा कृत्वा आङ्गार्थमेकभागं देवार्थमेकभागं च सम-
कालमेव परिवेषयन्ति । पिण्डदानसमकालं विष्णुं पूजयन्ति च ।
केवलं येषामन्यदेवा अपि अभौष्टाः ते आङ्गपरिवेषणसमकालं
देवतोद्देशेन परिवेषणं कृत्वा पिण्डदानानन्तरं वैश्वदेवात् पूर्वं
पूजयन्ति । पितृशेषस्य विष्णोरेव निषिद्धत्वात् । प्रतिदिनविहिता-
भौष्टदेवतापूजनं वैश्वदेवात् पूर्वमिति निर्णीतत्वाच्च ॥०॥ इति ।

अथ पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमः ॥

जावालिः,—

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

पार्वणं अमावास्यादिविहितं । एकोद्दिष्टं एकोद्दिष्टकुले
मातृसाम्बत्सरिकम् । सर्वेषां पितृव्यादिसाम्बत्सरिकं च मात्रान्तर-
साम्बत्सरिकं च । एकोद्दिष्टकुलेऽपि न पितृसाम्बत्सरिकम्, तस्य
पृथगनुष्ठानाभावात् । तत्र वचनं वक्ष्यते । यद्विप्रमिश्रैरुक्तं मातृ-
साम्बत्सरिकं च तद्दिने पाकस्य तन्त्रत्वेऽपि एकोद्दिष्टिभिरमावास्या-
आङ्गानन्तरं कर्त्तव्यम् । पार्वणिभिः पुनर्देवताभेदात् प्रागेव
अमावास्याआङ्गात् पृथक् कर्त्तव्यम् । कालादर्शमते इतरपार्वणस्य
कालभेदात् इति । तन्न रुचिरम् । पित्रोः आङ्गे समं प्राप्ते इति
पितृआङ्गस्य प्रथमत एव वाचनिकत्वाच्च ।

पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र आङ्गकर्मणि ।

इति कालादर्शप्रामाण्याच्च । कालभेद इति यो हेतुरप्यन्यस्तः

सोऽप्यप्रयोजकः । वाचनिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशात् । अन्यथा एको-
द्विष्टस्य कालभेदात् पार्वणोत्तरत्वं तन्मतेऽपि न स्यात् ।

इति निपुणमतिभिर्विभावनौयम् ।

तथाच दर्शाष्टकायुगादिप्रेतपक्षेषु मातृमरणेऽग्नौचान्तविहितत्वेन
वा मातृमृताहश्राद्धे प्रसक्ते वा दर्शादिश्राद्धानन्तरं मातृमृताहश्राद्धं
कार्यम् । केवलमन्वष्टकायां मातृमरणे अन्वष्टकाश्राद्धेन तत्साम्ब-
त्सरिकश्राद्धस्यापि तन्त्रेण सिद्धिः । एवममावास्यादिश्राद्धदिने
तन्त्रसिद्धं ।

प्रेतपक्षे च पित्रमरणे साम्बत्सरिकश्राद्धं अमावास्यादिपार्वर्णेन
अमावास्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्विष्टं कदाचन ॥

इति श्रुत्वाः । अमावास्यां इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
अमावास्यायामित्यर्थः । अमावास्यापदं अष्टकादिष्वर्षोपलक्षणं ।
तथा च, गार्ग्यः,—

पर्वकालो मृताहस्य यदैव तद्वयं भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्विष्टं कदाचन ॥ इति ।

(१) अत्र पार्वणिनामपि मातामहाद्यधिकदेवताविषयत्वेन अमा-
वास्याश्राद्धस्यैव तन्त्रत्वात्पुरुषोमाद्रवसरेव देवतात्वमिति कर्का-
चार्याः । तत्र केचिदाशङ्कन्ते, मृताहश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वात् नित्यात्
नैमित्तिकस्य वस्तवत्वात्कालकामयोर्देवतात्वमिति, तन्न न्याय्यम् ।

(१) तत्र ।

नैमित्तिकस्य तन्त्रत्वे मातामहादीनां प्रवेशाभावः प्रसज्येत । किञ्च
 एकोद्दिष्टकुले विश्वेदेवाभावेऽपि अमावास्यादिवस्त्रेणैव पुरुरवो-
 माद्रवसोर्देवतात्वं, पार्वणिनां सृताहस्य वस्त्रवत्त्वात् कालकामयो-
 र्देवतात्वमिति सर्वानुगतो न्यायो न स्यात् । तस्मात्त्रात्र कालकामयो-
 र्देवतात्वं, सन्नदनुष्ठितमनेकानुगतं तन्त्रम् इति सामान्यतन्त्र-
 लक्षणम् । यदा तु एकोद्दिष्टिनामपि अशौचादिनाऽमावास्यादिषु
 पितृसाम्प्रसारिककरणम् । तदाऽमावास्यापार्वणेन एकोद्दिष्टं प्रसङ्ग-
 सिद्धम् । ननु एकोद्दिष्टपार्वणयोः कालभेदात्कथं प्रसङ्गसिद्धि-
 रिति चेदुच्यते । हविःस्वाद्यादितेषु (१)प्रवृत्तौ (२)प्रयाजनस्यानु-
 ष्ठानान्तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति पशौ कालभेदेऽपि प्रसङ्गवत् ।
 अन्योद्देशेनानुष्ठितस्यान्यत्रोपकारसंपादनं प्रसङ्ग इति प्रसङ्गलक्षणम् ।
 अमावास्यादिषु षाट्पुरुषिकश्राद्धे कृतेऽपि षाट्पुरुषिकं नित्यश्राद्धं
 पुनः कार्यमेव ।

तथा च श्राद्धेतरकर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणे,—

नित्यक्रियां पितृणां तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक्पाके न वेत्यन्ये केचित्सर्वमपूर्ववत् ।

इति वहवः पक्षा उक्ताः । तत्र प्रथमपक्षस्यैवास्मद्देशे आदृतत्वात् ।
 तस्मात् विप्रमिश्रैरमावास्याश्राद्धदिने तदहर्विहितं षाट्पुरुषिक-
 नित्यश्राद्धं अमावास्याश्राद्धेनैव तन्त्रसिद्धत्वात् न कर्तव्यं इति

यस्मिंश्चित् । तदत्यन्ताचारविरोधात् मार्कण्डेयपुराणैकपञ्चाश्रयणा-
द्यानादरणीयमेव । इति ॥

अथ एकदिने बह्मश्राद्धनिर्णयः ।

दक्षः,—

नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कस्यचित् ।

न यज्ञं न वसिं चैव देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

इत्येतत् काम्यश्राद्धपरमिति वचनान्तरात् ।

तथाच जावालिः,—

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।

नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदये^(१) ॥

क्रतुः,—

श्राद्धं कृत्वा पुनः श्राद्धं न कुर्यादेकवासरे ।

यदि नैमित्तिकं न स्यादेकोद्देशं^(२) भवेद्यदि ॥

संघातमरणे श्राद्धक्रमः ।

बृहस्पतिः,—

एकाहनि विनष्टानां बह्वनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा पृथक्पचं प्रकल्पयेत् ॥

कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।

तृतीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं क्रमः ॥

बह्वनामेकोद्दिष्टानां सन्निपाते इति शेषः ।

(१) क्रमोदयात् ।

(२) स्यादेकोद्देशं ।

क्रमज्ञानाभावे तु,—

भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तदा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छाद्भूमाचरेत् ॥ इति ।

सपिण्डपदोपादानात् इदं सर्वं मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।
युगपन्मरणं च जले वा गृहदाहादिना वा इति ज्ञेयम् ।

मातापित्रोस्तु सहगमनेऽन्यप्रकारेण युगपन्मरणे वा एकदैव
ब्राह्मणभेदेन पूर्वमध्यमोत्तररूपाणां त्रिविधानामपि क्रियाणां
करणम् ।

तथाच देवलः,—

पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियां कुर्व्युर्दयोरपि ।

अनुमृतौ च नान्येषां संघातमरणेऽपि च ॥

अनुमृतौ सहगमने शूद्रस्त्रीणां दशाहमध्येऽनुगमने च ।
महाभारतादिषूभयत्रापि अनुमरणादिपदप्रयोगात् पितृश्राद्धयो-
र्युगपत् करणेऽपि आदौ पितृकर्म कृत्वा ततो मातृकर्म क्रियते,
इति । पितृपूर्वत्वमपि संगतम् । सहाग्निप्रवेशे तिथिभेदे तु
मातृसाम्बत्सरिकं यथातिथ्येव । सपिण्डनान्तक्रियायामेव मातुः
तिथेरङ्गोऽप्यनादरात् । एतदग्नौचप्रकरणे लिखितम् ।

एवं सपत्नमाहूणां बहूनामप्यग्निप्रवेशे बोध्यं । तत्र यस्याः पुत्रो
विद्येत तस्य विभक्तत्वे साम्बत्सरिकस्य तथाविधिकरणे अधिकारः ।
एवमपुत्रपितृव्यपत्न्याद्यग्निप्रवेशेऽपि । वैश्वदेवस्य स्वचन्तमातृसाम्बत्स-
रिके पूर्वानुष्ठाने सिद्धेऽपि अग्निप्रवेशे तु मातृसाम्बत्सरिकस्य पितृ-
साम्बत्सरिकाधीनत्वात् अन्वष्टकायामिव पश्चादनुष्ठानमविरुद्धम् ।

अमावास्यादिनित्यश्राद्धाशक्तौ संकल्पश्राद्धं कार्यम्,—

अशक्त्या पार्वणश्राद्धं यथावत्कर्तुमक्षमः ।

पिण्डार्घादिविहीनं तु संकल्पश्राद्धमाचरेत् ॥

अग्नौकरणमर्घं चावाहनं चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत् ॥

स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरश्चैव लुप्यते ।

अच्यवदक्षिणास्त्वस्ति सौमनस्यं तथापि च ॥

इति वाक्यात् ।

अथ वा पिण्डमात्रं देयम्,—

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेन्निराशनेऽपि वा ॥

इति धर्मेति । अमावास्यायां तु तत्रोक्तविधिना षट् पिण्डाः ।

अष्टकायामपि तथा । अन्वष्टकायां तु छान्दोग्यव्यतिरिक्तानां नव

पिण्डाः । छान्दोग्यानां षट् पिण्डाः । जीवन्मातृकाणां च तथा ।

इति पिण्डमात्रदानपक्षे व्यवस्था । ० ।

पिण्डवलिपक्षे,— भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पच्यते गृहे ।

न भोक्तव्यं पितृणां तदनिवेद्य कथञ्चन ॥

इति श्राद्धप्रकरणे यमेनोक्तत्वात् नवभाण्डे पिष्टकादिकं

कृत्वा ददतीति समाचारः । पिण्डमात्रदानासम्भवे उपवासः ।

सर्वकृष्णपक्षाणां श्राद्धकालत्वं वैजवापः,— कृष्णपक्षे श्राद्धं प्रकुर्वीत

अन्नं संस्कृत्य पक्त्वा,—

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

यथा चैवापरः पक्षः कृष्णपक्षादिशिष्यते ।

तथा आद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यते ॥

हारीतः,— सम्बत्सरः प्रजापतिः तस्योदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वा-
ह्णस्य देवानां दक्षिणायनं तमिश्रः रात्रिपरपराह्णस्य तत्पितृणां
इति । शुक्लः शुक्लपक्षः । तमिश्रः कृष्णपक्षः ।

ब्राह्मे,—

पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।

पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन आद्धे दद्यात्तिस्रोदकम् ।

नाश्रन्ति पितरस्येति कृत्वा मनसि यो नरः ॥

आद्धं न कुरुते भक्ष्या तद्देहाद्रुधिरं च ते ।

पिबन्ति सर्वनाशं च कुर्वन्त्यथ पदे पदे ॥

तस्मात्भयेन ^(१)स्वपितृन् तर्पयेत् सततं बुधः ।

पक्षान्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराह्णे च वेदवित् ॥

अचोक्तं तिलतर्पणं अत्यन्तासम्भवविषयमेव ।

तथा विष्णुपुराणे,—

अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।

भोजयेताच विप्राय्यान् भक्ष्या विभवतो नरः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यदानं स्वशक्तिः ।

प्रदास्यति द्विजाद्येभ्यः स्वर्त्या वा पितृदक्षिणाम् ॥

तचाप्यसामर्थ्ययुतः ^(१)कराग्र्यात्प्रस्थितांस्तिलान् ।

प्रणिपत्य द्विजाग्र्याय कस्मैचित्तु प्रदास्यति ॥

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतान् जलाञ्जलीन् ।

भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥

यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाङ्गिकम् ।

अभावे प्रीणयन्नस्मान् अद्वापूतः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे वनं गत्वा कचमूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितृभक्तोऽस्मि ।

दृष्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्तमानि मास्तस्य ॥

तचाप्यन्नाद्युत्सर्गः पिबुद्येनैव कार्यः, अस्माकं समुद्दिश्येत्युक्तेः ।

सूत्यन्तरे,—

दृष्टान्नीह गवे दद्यात् पिण्डान् वाऽप्यथ निर्वपेत् ।

तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

अग्निना वा दहेत्कचं श्राद्धकाले समागते ।

तस्मिंश्चोपवसेदाङ्गि जपेद्वा श्राद्धसंहिताः ^(१) ॥

अन्यत्र,—

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विजे ।

सर्वत्र ^(१) योऽयममावास्यादिकालनियम उक्तः । स शक्तस्य

द्रव्यादियुक्तस्यारोगिणः । असामर्थ्ये तु वशिष्ठः,—आवण्यायाहा-

यष्टोश्च अन्वष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् निगमा आहिताग्नेः
 पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेत् पूर्वश्रुतेः । अपरपक्षे
 यदहः सम्पद्येत, अमावास्यायां तु विशेषेण अष्टकातीर्थतिथि-
 ब्राह्मणद्रव्यसम्पत्सु चिकीर्षेत । इति सर्वत्र कृष्णपक्षस्य यस्यां
 कस्यांचित्तिथौ यच्छ्राद्धमुक्तं तत्राहिताग्नेर्नाधिकारः । न दर्शने
 विनेत्यादिनान्यदिने निषेधात् । दक्षिणाम्युद्धरणस्य दर्शं विद्य-
 मानत्वाच्चेति पूर्वमुक्तं । निरग्नेरपि दर्शं करणं तस्य सर्वोद्योगेन
 उक्तत्वात् ।

देवत्वेन तु,—

अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् समत्सरं सकृत् ।

द्विश्चतुर्वा यथान्यायं मासि मासि दिने दिने ॥

इति सम्भवासम्भवतारतम्येन बहवः पक्षा उक्ताः । तत्र सकृत्-
 करणपक्षः कन्यायामेव । तस्यां श्राद्धेऽतिशस्तत्वात्, इति निबन्धकतः ।

अथ गृहपाकपरित्यागकालाः ।

प्रचेताः,—

काम्ये व्रते च यज्ञे च पितृणां चैव वत्सरे ।

महोत्सवे व्यतीपाते पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

सूतिसारे,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

गृहे मृते प्रसूते च पूर्वपाकं परित्यज्येत् ॥

श्रुतिसमुच्चये,—

काम्ये व्रते तथा यज्ञे भावदुष्टं यदा भवेत् ।

मृतके मृतके चैव पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

शिष्टाः प्रेतकृत्ये,—

त्रिपक्षेऽवाऽथ षण्मासे सपिण्डीकरणे तथा ।

पूर्वपाकः परित्याज्यो मृताह्वात्द्वादशेऽहनि ॥

अथामावास्यादिआह्वप्रकरणे देवलः,—

तथैवामन्वितो दान्तः स्वात्वा प्रातः सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पाचैरन्वारम्भं सबान्धवः ॥

अन्वारम्भं पाकारम्भमित्यर्थः । सहाम्बर इत्यनेन वस्त्रद्वय-
धारणमुक्तम् । एकवस्त्राभावे नग्नत्वप्रसक्त्या वस्त्रपरिधाने सिद्धेऽपि
सवस्त्रलोक्तेर्वैयर्थ्यात् । सबान्धव इत्यनेन सपिण्डानामपि पाका-
धिकार उक्तः । आमन्वितमामन्वणमस्यास्तीति आमन्वितः
ह्यतज्जातिनिमन्वण इत्यर्थः । अत्र तिथितत्कारैः आमन्वितो
निमन्वितः सुद्धङ्गिः स्वजनैश्चेति यद्वाख्यातं तन्न चारु । सुद्धदादीनां
यजमानकामन्वणस्यासंलग्नत्वात् । अत्र वाक्ये पाकत्यागानुक्तेर्दर्शा-
दिआह्वेषु नवभाण्डेषु पक्वा आह्वं कुर्वीत तद्भाण्डानि पूर्वपाके च
मिश्रयन्ति न तु पूर्वपाकं त्यजन्ति ।

अथ नित्यविहिततिलतर्पणनिषिद्धकालाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

पितृआह्वे रवौ शुके सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पुनस्तत्रैवापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ पितृवासरे ॥

रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणम् ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

एवमर्थकानि मरीच्यादिवाक्यानि विस्तरभयात् न लिख्यन्ते ।
पितृवासर इत्यत्र मृतवासर इति मात्स्ये पाठः । अयने मकरकर्कट-
संक्रान्त्यां । युगादौ तच्चतुष्टये । पितृवासरे पितृमातृसाम्बत्सरि-
कयोः । तिथिविशेषे सप्तम्यां । तस्या एव तिथेः पूर्वमुक्तत्वात् । प्रेत-
पक्षो महालयपक्षः । तथाच यथायोग्यं अयनादिप्रेतपक्षान्तेषु
रविशुक्रवासरादियोगेऽपि तिलतर्पणं कार्यमेव । चन्द्रग्रहणे रात्रा-
वपि तिलतर्पणं कार्यम् । तद्ग्रहणस्य तत्रैव प्रवृत्तेः^(१) । अन्यत्र रात्रि-
सन्ध्ययोर्नैव तिलतर्पणं, अपवादाभावात् । अयनादियोगाभावे
तु रविवारादिजन्मदिनान्तेषु नैव तिलतर्पणम् । एतेन संक्रान्ति-
निषेधोऽयनविषुवव्यतिरिक्ताष्टसंक्रान्तिविषयः । पितृश्राद्धनिषेधः
काम्यश्राद्धादिविषयः । केचित्तु अष्टकान्वष्टकादर्शश्राद्धानां अप-
वादोक्तावनुपादानात् तद्विषयेऽपीति^(२) तन्न ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्त्रययने द्वये च ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत्पितरो नृपोचुः । इति
विष्णुपुराणोक्तौ अष्टकासु तिलतर्पणस्य विहितत्वात् ।

(१) प्रसक्तेः ।

(२) तद्विषयोऽपीति ।

नीलषण्डप्रमोचेण अमावास्यां तिलोदकैः ।

वर्षासु दीपकैश्चैव पिष्टणामनृणे भवेत् ।

इति महाभारतमात्स्ययोर्दर्शं तद्विधानात् पारम्पर्याचाराच्च ।
यच्च प्राचीनैरुक्तं अयने विषुवे चैवेति वाक्यस्य प्रामाण्ये पिष्ट-
साम्बत्सरिके विकल्प इति तन्न । तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे मात्स्ये च
एतद्वाक्यदर्शनादप्रामाण्यशङ्काया अनुदयात् ।

उपाकर्मवृषोत्सर्गद्युगादौ मृतवासरे ।

शुक्रसूर्यदिने चैव न दुष्येत्तिलतर्पणम् ॥

इति मरीच्युक्तेश्च ।

निषिद्धदिने तिलतर्पणे दोषः स्मृतौ,—

निषिद्धं दिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणं ।

रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥

एतत्तीर्थातिरिक्तविषयं ।

तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः ।

अन्यथा कारयेन्मूढः श्वविष्टायां भवेत्कमिः ॥ इति स्मृतेः ।

अथ दन्तधावननिषिद्धकालाः ।

नारसिंहे,—

प्रतिपद्यर्गषष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

महाभारते,—

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ।

शास्त्रदृष्टानि काष्ठानीति सम्बन्धः । पर्वाणि चतुर्दश्यष्टम्या-

वास्थारविसंक्रान्तयः । अत्र नित्यदन्तधावने काष्ठनिषेधात् काष्ठे-
नापि सुखार्थदन्तधावने भोजनोत्तरादृष्टार्थदन्तधावने वा न
कश्चिद्विरोधः ।

स्मृत्यन्तरे,—

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

तथा,—

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनो मद्भवेत् ॥

इति । केचिदत्र दीक्षाकर्माङ्गत्वेन दानहोमप्रतिषेधवत् आद्धा-
द्यङ्गत्वेन काष्ठकरणकं दन्तधावनं यदि प्रतिषिध्यते^(१) । तर्हि पश्चा-
वाज्यभागयोरिव विहितप्रतिषेधात् विकल्प आपद्येत इति भयेन
सुखार्थदन्तधावननिषेधः^(२) कल्पनीय इति, तन्न ।

व्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुध्यति ॥

इति कर्माङ्गभ्रंशप्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु तर्हि आद्धदिनेषु सुखार्थदन्तधावनं पूर्ववत् कार्यमिति
चेन्न । सर्वभोगविवर्जितः इति वाक्यात् आद्धे भोगत्वेन एव तस्य
निषेधात् । भोजनोत्तरदन्तधावनस्याप्यत्र निषेधः । विशिष्य पूर्व-
प्रायश्चित्तोक्तेः ।

(१) प्रतिषेधते ।

(२) दन्तधावनविशेषः ।

निषिद्धदिनेष्वपि प्रकारान्तरमाहपैठौनसिः,—

अलाभे वा निषेधे^(१) वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णेन वा विशुद्धेन जिह्वोस्तेखं समाचरेत् ॥

मृत्यन्तरे,—

कुङ्कुषष्ठ्योर्नवम्यां च पचादौ दन्तधावनम् ।

परैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोस्तेखः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धे^(२) दिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

तथाच दन्तकाष्ठनिषेधे द्वादशजलगण्डूषाणां शुद्धपर्णस्य च समो विकल्पः, अतएवास्मद्देशे सर्वदा आसपत्तरेव दन्तधावनं कुर्वन्ति इति समाचारः । अथ^(३) गण्डूषपत्रे आयुर्ध्वलमिति मन्त्रेण वनस्पते इत्यत्र जलगण्डूष इत्यूहः कार्यः । धान्यमसि इत्यादि मन्त्रेषु तरसमसि इत्याद्यूहः कार्यः इति तरसमयाधिकरणन्यायात् । पर्णपत्रे तु नोहः । तस्यापि काष्ठवत् वनस्पतिजत्वात् । निषिद्धदिनेष्वपि जिह्वोस्तेखः कार्य एव, जिह्वोस्तेखः सदैव हि इत्युक्तेः ।

अथ प्रसङ्गात् आद्धपूर्वदिनकृत्यआद्धदिनकृत्यनिर्णयः ।

तत्र निमन्त्रणैकभक्तादिविचारः देवलः,—

अहङ्गो निभृतः स्वस्थः अद्वावानवरः शुचिः ।

समाहितमनाश्चात्र क्रियायामसक्तत् सदा ॥

श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्राग्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तदिने^(१) गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत् ।

अज्ञाती न समानार्थी न युग्मानात्मशक्तिः ॥

निरामिषमित्यनेन हविष्यभोजनं ।

सर्वकर्मष्वपि हारौतः,—

श्वोभूते दैवपित्ये औपवस्यमश्राति इति । उपवसं उपवासः
तस्मै हितं औपवस्यं दृतभूयिष्ठं हविः ।

पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तावपि कर्तुः पूर्वेद्युर्हविष्यभोजनमेव साधारणं
इति कल्पतरुकाराः । सर्वे भुक्ता भुक्तवन्तो यस्मिन् तथा । असम्भवे
कुतश्चित् कारणात् निमन्त्रणासम्भवे । आर्षाः प्रवराः ।

वाराहे,— वस्त्रशौचोदककर्त्तास्मीति जानता,—

स्नानोदलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

दन्तकाष्ठं च विस्ृजेत् ब्रह्मचारौ शुचिर्भवेत् ॥

भूमिं कृत्वेति दक्षिणाश्रवणादद्विगुणोपेतमिति शेषः ।

विस्ृजेद्ब्राह्मणादिभ्यो दद्यात् इति कल्पतरुकाराः ।

अत्र तदयायिभिरप्राचीनैर्यदन्तकाष्ठदानं लिखितं, तत् कल्प-
तरुकाराणां किमभिप्रायमिति यत् लिखितं, तन्न समीचीनं ।
निमन्त्रितब्राह्मणायें दन्तकाष्ठदानस्य वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वदिननिम-
न्त्रणपक्षे आद्वकतृदन्तकाष्ठेनैव तद्दन्तधावनस्योचितत्वमिति तदभि-
प्रायात् । प्रातरेव दन्तधावनस्य काल इति पूर्वेद्युर्दन्तकाष्ठदानं
उचितमेव इति सुष्ठूक्तं कल्पतरुकारैः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

निमन्त्रयेत् पूर्वद्युः पूर्वाक्तान् द्विजसत्तमान् ।
अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्सञ्जिनः ॥
भौचार्यमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।
भोजयेत् पाणिपात्राद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

निमन्त्रणं प्रकृत्योशनाः,— चतुरवरान् इति । द्वौ दैव एकैकं
वा पितृमातामहवर्गयोः अपरेद्युः प्रातःकाले चामन्त्रणमिति ।

मनुबौधायनशातातपाः,—

द्वौ दैवे पितृकृत्ये चीन् एकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥
सक्तियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरे ॥

ब्राह्मे,—

देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।
शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि ॥
यस्माद्ब्राह्मणवाङ्मत्याद्दोषो बद्धतरो भवेत् ।
ह्रीविनाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शः इत्यादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

मातामहानामप्येवं तन्त्रं (१) च वैश्वदेविकम् ।

अतएव सपिण्डीकरणव्यतिरिक्तश्राद्धेषु एकैकपच एवाद्विच्यते ।
राजगृहे तु महालायादौ साक्षाद्वाङ्मणाभावेन ह्रीविनाश्रादि-
दोषाभावात् धनाधिकाच्च दैवे पञ्चदश पितृवर्गे पञ्चचयं मातामह-
वर्गेऽपि पञ्चचयं कुर्वन्ति ।

मात्स्ये,— यः साधुभिः संनिमन्त्रयेत् इत्यनन्तरम्,—
तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।
अन्योऽन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥

तथा,—

ब्राह्मणैश्च सहाश्रन्ति पितरो ह्यन्तरौलगाः ।
वायुभृता न दृश्यन्ते भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥
साधुभिः संनिमन्त्रयेदित्यादि^(१) स्वयं ^(२)निमन्त्रणासम्भवे ।
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकर्मणि ।
इति लिङ्गेन स्वनिमन्त्रणस्य मुख्यत्वात् ।

यमः,—

निमन्त्रितो द्विजः पितृभ्यो नियतात्मा भवेत्सदा ।
न च हन्दांस्तधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥
सोऽपि नाधीयीत इत्यर्थः ।

हारीतः,—

^(३)पूर्वेद्युर्मन्त्रितान् विप्रान् पितरः संविशन्ति वै ।
यजमानं च तां रात्रिं वसेयुर्नियतास्ततः ॥

(१) संनिमन्त्रयेदिति । (२) स्वयं निमन्त्रणस्य । (३) पूर्वद्युरामन्त्रितान् ।

कात्यायनसूत्रं,— तदहः शुचिरक्रोधनोऽलरितो अप्रमत्तः सत्य-
वादी स्यात् अध्वमैयुनश्मस्त्राध्यायान् वर्जयेत् । आ आवाहनात्
आ उपसर्गनात् आमन्त्रितश्चैवम् । आ उपसर्गनात् भोक्तृणां
अन्याचमनपर्यन्तम् । तथा अनिन्द्येतामन्त्रितो नापक्रमेदामन्त्रितो-
ऽन्यदन्नं न गृह्णीयात् ।

यमः,—

केतितस्तु यथान्यायं ब्राह्मणो हव्यकथयोः ।

कथञ्चिद्यद^(१)तिक्रामेत् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥

ब्राह्मणं तु सुखं कृत्वा देवताः पितृभिः सह ।

तदन्नं समुपश्रन्ति तस्मात्तन्न व्यतिक्रमेत् ॥

केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते दिजः ।

(१) ब्रह्मवध्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायते ॥

आमन्त्रितस्तु यः आद्धे अन्यस्य कुरुते चरम् ।

सम्बन्धरक्तं पूष्णं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

आमन्त्रित इति प्राप्यकर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । तथाचामन्त्रणेन

प्राप्तः स्वीकृतमन्त्रेण इति यावत् । क्षणं आमन्त्रणं कुरुते

स्वीकरोति, एतेन हतनिमन्त्रणस्वीकारस्य तदतिक्रमे दोषः ।

न तु प्रथमतोऽस्वीकृतनिमन्त्रणस्य इति ज्ञेयं ।

ब्राह्मे,—

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणां च दातुरन्यस्य चैव हि ॥

(१) योऽतिक्रामेत् ।

(२) ब्रह्मवध्यामवाप्नोति ।

चिरकारौ भवेद्रोगौ पच्यते नरकाग्निना ।

पुनर्यमः,—आमन्त्र्य ब्राह्मणान् यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिघोरास्तु कष्टास्तु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

शङ्खः,—निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महतैनसा ॥

अतएव देवलवाक्ये वृषलीं यदि गच्छति इति स्त्रीमाचोप-
लक्षणम् । अन्यनिमन्त्रणपक्षे ब्राह्मणार्थे शूद्रेण सर्वथा न निमन्त्र-
णीयम् । शूद्रार्थं ब्राह्मणेनापि न निमन्त्रणीयम् ।

तथा च यमशतातपौ,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्थानं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्थानं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणानां श्राद्धयोग्यत्वस्य प्रायोऽभावात् पश्चादनुकल्पपक्षं
मत्सुराह,—

एष वै प्रथमः पक्षः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्गिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं वन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥

एतेषां श्राद्धयोग्यत्वगुणराहित्येऽपि निमन्त्रणीयत्वमित्यर्थः ।

तत्र नियोगक्रमे हारीतः,—

विद्यातपोऽधिकानां वै प्रथमासनमुच्यते ।

ब्राह्मणभावे विष्टरब्राह्मणकश्राद्धं, तथा च श्राद्धसूत्रभाष्ये,—

ब्राह्मणानामसम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान् ।

आद्धं कृत्वा विधानेन पश्चाद्विप्रेषु दापयेत् ॥

सत्यव्रतोऽपि,— निधाय दर्भविष्टरानासनेषु समाहितः^(१) ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

एतेषां आद्धयोग्यत्वगुणराहित्येऽपि निमन्त्रणीयत्वमित्यर्थः ।

सालग्रामशिलाब्राह्मणकआद्धं ।

तत्र स्मृतिः,—

सालग्रामशिलायां च आद्धं यः कुरुते द्विजः ।

गयायास्त्रिगुणं पुण्यं लभतेऽसौ न संग्रयः ॥

लैङ्गे,— सालग्रामशिलायां तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः ।

तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं द्वाप्राश्च पितरो दिवि ॥

एतयोर्ब्राह्मणत्वपक्षे आद्धकाल एव निमन्त्रणं, न तत्पूर्वद्युः,
तेषां नियमाद्यभावात् ।

यत्तु विप्रमिश्रैः अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेदित्यनक्रमणार्थत्वेन
अचेतनेऽपक्रमणभावान्निमन्त्रणं न कार्यम् । निमन्त्रणस्य तु प्रेषत्वा-
भावेऽपि यदुत्कलदेशे तदनुष्ठानं, तत् किंनिवन्धनमिति न जानीमः,
इति लिखितं । तत्र विचारचारु । प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानमिति
सर्वश्राद्धैतिकर्त्तव्यतायां कार्यत्वेनोक्तत्वात् । अचेतने प्रेषानुप्रेषयोः^(२)
करणशङ्कायां तद्युक्तत्वमुक्तमिति तेनैव निमन्त्रणस्याप्युपलक्षणात् ।
भवन्तो मया निमन्त्रणीयाः निमन्त्रिताः स्म इति प्रेषानुप्रेष-
सङ्गावाच्च । इति ।

(१) एतत् वचनं पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

(२) प्रेषानुप्रेषयोरकरणशङ्कायां तद्युक्तत्वमिति तेनैव ।

अथ आङ्गस्थानविचारः ।

याज्ञवल्क्यः,— परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ।

यमः,— च्छत्रं क्षमियुतं क्षिप्रं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् ।

देशं चानिष्टगन्धं वज्रयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥

दक्षिणाप्रवणं क्षिप्रं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिदेशं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

विविक्तेषु च देशेषु तृष्यन्ति पितरः सदा ॥

पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ।

तद्भूमिस्त्रामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥

तस्माच्छ्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च ।

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥

उपङ्गरे नितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु ॥

गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ।

क्षिप्रं पङ्क्तिं । उपङ्गरं पर्वतान्तिकं । एतेन पुण्यायतनादौ
न परकीयत्वशङ्का । एतच्च तीर्थश्राद्धप्रसङ्गलिखितायामटवीत्युक्तौ
स्फुटमेव ।

भूतशुद्धेरावश्यकता, ब्राह्मे,—

जघान दानेवौ विष्णुः पूर्वं तु मधुकैटभौ ।

वृत्तं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदसावृता ॥

ततोऽयं मेदिनी सा च लोके विगीयते जनैः ।

तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैर्लेप्या गोध्या तथोत्सुकैः ॥

गौरमृत्तिकयाच्छन्ना प्रकीर्णतिलसर्षपा ।

उक्तस्थानानामसम्भवे परगृहे आद्धे ब्राह्मे,—

परकीयगृहे यस्तु खान् पितृन् तर्पयेज्जडः ।

तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वलात् ॥

अथभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूख्यं च जीवताम् ।

अथभागो अत्र आद्धीयद्रव्यस्य । तेभ्यः तद्भूमिस्त्रामिभ्यः
तद्भूमिस्त्रामिषु जीवत्सु आनतिकरं किञ्चिद्द्रव्यं तेभ्यो दद्यादित्यर्थः ।
जीवतामपि दूरस्थानां अथभागदानं कार्यम् । मूख्यदानाथभाग-
दानयोर्हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्वात् । आद्धविघातनिवर्त्तकत्वेन
तदङ्गत्वात् ।

आद्धेऽपराङ्गतिलादीनां प्राशस्यम् मनुः,—

अपराङ्गतिला दर्भा वास्तुसम्पादनं तथा ।

स्पृष्टिः स्पृष्टिर्दिजाश्चाय्याः आद्धकर्मसु सम्पदः ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाङ्गे हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं पञ्च पूर्वाङ्गं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥

वास्तुसम्पादनं दक्षिणाश्रवणत्वाद्युपलेपनादिकरणम् । स्पृष्टिः
अकार्पण्येन अन्नव्यञ्जनसम्पादनम् । स्पृष्टिः अन्नादेः स्वादुत्वसम्पा-
दनं । प्रथमपवित्रपदं मन्त्रपरम् द्वितीयं श्रद्धाचारादिपरम् ।
हव्यमत्र वैदिकं कर्म ।

दर्भाः तिला गजच्छाया दौहित्रं मधुसर्पिषी ।

कुतपो नीलकण्ठश्च पवित्राण्यह पैदके ॥

नीलकण्ठो नीलवृषः, सोऽत्र पैदककर्मप्रसङ्गादुक्तः ।

महाभारते,— वर्द्धमानतिलं आद्धमचयं मनुरब्रवीत् ।

वर्द्धमानतिलं तिलवज्जलं ।

पैठीनसिः,— तिला दौहित्रकुतपा इति पवित्राणि आद्धे सत्त्वं
चाक्रोधं शौचं चालराक्ष प्रशंसन्ति ।

विष्णुः,— कुतपः कृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि पवित्राणि
रक्षोग्नानि च दद्यात् ।

वायुपुराणे,— कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।

रक्षोग्नं ब्रह्मवर्चसं पशून् पुत्रांश्च दापयेत् ॥

हारीतः,— दर्भैरङ्घ्रिस्तिलैर्दत्तं तृष्णीमप्याप्नुते दिवम् ।

विधिना त्वानुपूर्व्येण अक्षयं परिकल्प्यते ॥

काञ्चनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत् प्रतिपादिताः ।

पितृणामक्षयं यान्द्यमृतं भूत्वा महोर्मिभिः ॥

तृष्णीं आद्धमन्त्रवर्जितं । इयं च दर्भादीनां विध्यानुपूर्व्यादि-
सहितानां स्तुतिः । काञ्चनादिषु पात्रेषु इति शेषः । प्रतिपादिता-
आप इति शेषः । इति कल्पतरुकृद्वाख्यानं ।

हारीतः,— तिला रक्षन्ति दैतेयान् दर्भा रक्षन्ति राक्षसान् ।

रक्षन्ति ओजियाः पङ्क्तिं स्नातके दत्तमक्षयम् ॥

यमः,— वेदविद्रक्षति त्वन्नं यतये दत्तमक्षयम् ।

विष्णुः,— तिलैश्च सर्षपैर्वापि यातुधानान् विवर्जयेत् ।

उग्रनाः,— कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपा वृषयस्तथा ।

दुहितुश्चैव ये पुत्रास्ते दौहित्राः प्रकीर्त्तिताः ॥

वृषिः आसनविशेषः ।

ग्रातातपः,— दौहित्रं खड्गमित्याज्जल्लाटाद्यद्वि जायते ।

तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहित्रमपि तद्विदुः ॥

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दौभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमन्त्रयम् ॥

पैठौनसिः,— कुतोऽपि आद्धवेलायां ओत्रियो यदि दृश्यते ।

आद्धं पुनाति वै तस्मात् कुतपस्तेन संज्ञितः ॥

अत्र च दौहित्रकुतपयोरनेकार्थत्वात् एकतमोपादानेऽपि आद्ध-
समृद्धिर्भवतीति कल्पतरुकाराः ।

ब्राह्मे,— यतिस्त्रिदण्डः करुणौ राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रं कुतपः कालश्चागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैवं त्रिविधास्तिलाः ।

पितृणां तृप्तये सृष्टा दग्धेते ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तथा,— दर्भैर्मन्त्रैस्त्रिलैर्हन्ना रजतेन विना जलम् ।

दत्तं हरन्ति रचांसि तस्माद्द्यान्न केवलम् ॥

मास्थे,— मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च यश्च नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिलाश्चागो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याज्जस्तस्य मन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥ इति ।

अथ आद्धकाले आतिथ्यविचारः ।

यमः,— भिक्षुको ब्रह्मचारी च भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमपि भोजयेत् ॥

यस्य वै यजमानस्य नाये भुङ्क्ते यतिसुधा ।

अनिष्टमहुतं तस्य हरते रक्षसाङ्गणः ॥

छागलेयः,—

पूजयेच्छ्राद्धकालेऽपि यतिं सन्नद्धचारिणम् ।
 विप्रानुद्धरते पापात् पितृन् मातृगणानपि ।
 भुञ्जते यत्र यत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ॥
 गृह्णन्ति पितरो देवाः स याति परमाङ्गतिम् ।
 अर्चयन्ति च दातारं पुत्रान् दारान् पितृंस्तथा ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयेद्यमागतम् ।
 अलाभे (१) ध्यानिभिर्दूषां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ॥
 तदभावेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ।
 ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थग्रतैरपि ॥
 गृहस्थानां सहस्रेषु यतिरेको विशिष्यते ।
 गन्धमात्यफलैश्चैव भोजनैः क्षीरसंस्त्रुतैः ॥
 संपूजयेत् यतिं श्राद्धे पितॄणां तुष्टिकारकम् ।
 ब्रह्मचारौ तपस्वी च पूजनीयो हि नित्यशः ॥
 तत्कृतं सुकृतं यस्मात्तस्मात्षड्भागमाप्नुयात् ।
 जायं योगश्च यज्ञश्च यतस्तस्मिंस्तथं स्थितम् ॥
 तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति चाक्षयम् ।
 गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद्ब्रह्मचारौ यतिस्तथा ॥
 ख्याद्यं पानं फलं पुष्पमात्मानमपि वेदयेत् ।
 सन्ततं योगयुक्तानां वीतरागतपस्विनाम् ॥

(१) ध्यानभिर्दूषां ।

सर्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमद्यम् ।
 यतये वीतरागाय दत्तमन्नं सुपूजितम् ॥
 न क्षीयते अद्भ्ययापि कल्पकोटिशतैरपि ॥
 ब्रह्मचारौ यतिसैव पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
 पवमानाः पुनन्त्येते नागरः पवते पुनः ॥
 योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।
 न तत्फलमवाप्नोति गोत्रं सर्वं प्रतापयेत् ॥
 योगिनं समतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परम् ।
 दाता भोक्ता च नरकं गच्छन्ति सह बान्धवैः ॥
 अपरस्परदानानि लोकयात्रा न धर्मतः ।
 तस्माद्यत्नेन दातव्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥

सब्रह्मचारिणं ब्रह्मचारिसहितं, वेदयेत् निवेदयेत्, गोत्रं कुलं
 प्रतापयेत्, अतिक्रान्तो यतिरिति शेषः । न धर्मतः न धर्म इत्यर्थः ।
 प्रथमान्तात्तस्मिन्प्रत्ययः ।

शातातपः,—अतिथिर्यस्य नाश्नाति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।

अतद्वृत्तविहीनैश्च भुक्तमश्रोत्रियैश्च यत् ॥

तथा,— आतिथ्यरहिते आद्धे भुञ्जते न बुधा द्विजाः ।

वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं ब्रजन्ति ते ॥

मनुः,— ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥

अथ आद्धे निरसनीयाः ।

मनुः,— चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटश्च तथैव च ।

रजस्वलाश्च^(१) षण्डश्च नेचेरन्नश्रतो दिजान् ॥
 होमप्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिबीक्षितम् ।
 दैवं कर्मणि पित्र्ये च तद्गच्छत्ययथायथम् ॥
 घ्राणेन सूकरो हन्ति पचवातेन कुक्कुटः ।
 श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शनावरजस्तथा ॥

अयथायथं । यदर्थं क्रियते तद्विपरीतं । कुक्कुटः पचवातेनेत्या-
 दिरर्थः, यावति देशे कुक्कुटादीनां पचवातादि सम्भाव्यते । तावतो
 दिशादपनेय^(२) इत्यर्थः । अवरजः शुद्धः ।

आद्धकाले वर्ज्येषु यमः,—

कुक्कुटो विद्धराहश्च काकः श्वा च विडाक्षकः ।
 वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डो नारी रजस्वला ॥
 कुक्कुटः पचवातेन हन्ति आद्धमसंवृतम् ।
 घ्राणेन विद्धराहश्च वायसश्च रुतेन तु ॥
 श्वा तु दृष्टिनिपातेन मार्जारः श्रवणेन तु ।
 वृषलीपतिः प्रदानेन चक्षुर्भ्यां वृषलस्तथा^(३) ॥
 कायया हन्ति वै षण्डः स्पर्शेन तु रजस्वला ।
 खञ्जः काणः कुणिः श्विची राजप्रेष्यकरो भवेत् ॥
 ऊनाङ्गो नातिरिक्ताङ्गस्तमाशु न नयेत्ततः ।

देवलः,—हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी ब्रण्णी पुक्कसनास्तिकौ ।

कुक्कुटः शूकरः श्वानो वर्ज्याः आद्धे तु दूरतः ॥

वौभत्सुमशुचिं नश्रं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।

(१) रजस्वला च ।

(२) दपनेया इत्यर्थः ।

(३) वृषली ।

नीलकषायवसनं किञ्चकर्णं तु वर्जयेत् ॥

शस्त्रं कालायसं सीसं मलिनाम्बरवाससम् ।

अन्नं पर्युषितं वापि आद्वेषु परिवर्जयेत् ॥

वीभत्सुरुद्देगकरः । मलिनाम्बरं वस्त्रे आच्छादयतीति मलि-
नाम्बरवासाः तं ।

महाभारते,— रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कन्यकास्तथा^(१) ।

निवापेनोपतिष्ठेत संयाच्या नान्यवंगजा ॥

निवापे आद्वकर्मपाकारम्भे । अन्यवंगजा मातापितृवंगसम्बन्धा ।
न संयाच्या न व्यापारयितव्या इत्यर्थः ।

विष्णुः,—सम्बृते आद्वं कुर्यात् रजस्वलां न पश्येत् न श्वानं न
विड्वराहं न घामकुक्कुटं प्रयत्नाच्छाद्वमजय्य दर्शयेत् ।

पुनर्विष्णुः,—न हीनाङ्गाः आद्वं पश्येयुः न शूद्रा न पतिता न
महारोगिणः ।

उग्रनाः,—विड्वराहनकुलमार्जारकुक्कुटशूद्ररजस्वलाशूद्रौभर्त्तारश्च
दूरमपनेतव्याः ।

ह्यारीतः,—दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुरापी यत्तु संस्पृशेत् ।

रजस्वला पुंश्चली वा रक्षसां गच्छते हि तत् ॥

वायुपुराणे,— नग्नादयो न पश्येयुः आद्वमेवं व्यवस्थितम् ।

गच्छन्ति तैस्तु दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥

सर्वेषामेव भूतानां त्रपासंवरणं^(२) कृतम् ।

तां त्यजन्ति तु ये मोहात्ते वै नग्नादयो द्विजाः ॥

वृद्धश्रावकके^(१) ग्रन्थाः शाक्यजीवककापिलाः ।
 ये धर्मान्मानुवर्त्तन्ते ते वै नग्नादयो जनाः ॥
 वृथाजटी वृथामुण्डौ वृथानग्नाश्च ये नराः ।
 महापातकिनो ये च ते वै नग्नादयो जनाः ॥
 कुलत्वमानिकाः शाक्या व्याधा मुष्टिकमल्लकाः ।
 कुकर्मसंश्रितास्ते ते कुपथाः परिकीर्त्तिताः ॥
 एभिर्निर्द्धूतदृष्टं वै श्राद्धं गच्छति दानवान् ।
 देवतानामृषीणाञ्च पापवादरताश्च ये ॥
 असुरान् यातुधानांश्च दृष्टमेतैर्ब्रजत्युत ।
 अपुमानपविद्धश्च कुक्कुटो ग्रामसूकरः ॥
 श्वा चैव हन्ति श्राद्धानि दर्शनादेव सर्वशः ।
 श्वविट्शूकरसंस्पृष्टं दीर्घरोगिभिरेव च ॥
 पतितैर्मलिनैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।
 अन्नं पश्येयुरेते यत्तन्नस्याद्भ्यव्यययोः ॥
 उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्यापविसृतः ।
 हविषां संस्क्रतानां तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥
 मृत्संयुक्ताभिरद्भिस्तु प्रोचणन्तु विधीयते ।
 सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं द्वैवाङ्कौरणम् ॥
 गुरुसूर्याग्निवस्त्राणां दर्शनं वापि यत्नतः ।

वृहस्पतिः— स्वपाकषण्डपतितश्चानः सूकरकुक्कुटाः ।

रजस्वला च चण्डालः श्राद्धे कार्यास्वदर्शनाः ॥

(१) वृद्धश्रावककेग्रन्थाः ।

परिश्रिते प्रदद्याच्च तिलैर्वा विकिरेन्महीम् ।

शमयेच्चोपविष्टस्तु तं दोषं पङ्क्तिपावनः ॥

कुल्लमानिकाः सत्कुलाभिमानेन त्यक्ताचाराः दृढ्वावकादयः ।

पाषण्डविशेषाः । सुष्टिकमल्लको मागधः ।

अपविद्धस्तु,— मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥

इति मनूक्कलक्षणपुत्रविशेषः । वस्तुः क्वागः । असम्भवे उक्तदोष-
दुष्टमपि आङ्घ्रौयद्रव्यं मृद्युक्तजलसम्भार्जनादिक्वागदर्शनान्तं कृत्वा
नियोज्यमिति समुदायार्थः । प्रधानार्थं आङ्घ्रायं । स्वपाकः अन्य-
जजातिविशेषः ॥०॥

अथ विश्वेदेवाः ।

वृहस्पतिः,— क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।

(१) धुरिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवाः ॥

माद्रवाश्च तथैते तु विश्वेदेवा प्रकीर्तिताः ।

इष्टिआद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ॥

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिरोचनौ ।

पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ ॥

उत्पत्तिं नाम वै तेषां ये विदुर्न द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वासमन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्र^(१) विहिताः आद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

दृष्टिश्चाद्धमन्नं द्रव्यब्राह्मणसम्पत्ताविच्छेदा यत्क्रियते तदेव ।

शातातपः,— उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्वणश्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

शातातपः,— नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ।

मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ॥

योजयेद्दैवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः ।

स दैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ॥

अन्यथा त्वबलुमन्ति सदैत्यासुरराक्षसाः ।

तत्पूर्वं दैवपूर्वं ।

वायुपुराणे,— नाप्रोक्ष्य स्पर्शयेत्किञ्चिच्छ्राद्धे दैवेऽथवा पुनः ।

उत्तरेणाहरेदेद्या दक्षिणेन विमर्जयेत् ॥

*वेदिरच दक्षिणाप्रवणादिश्राद्धदेशः । दैवे दैवश्राद्धे ।

मनुः,— दैवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥

तेषामारचभृतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विजुमन्ति श्राद्धमारचवर्जितम् ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं लीहमानः शीघ्रं नश्यति सान्वयः ॥

आप्यायनं पितृश्राद्धप्रधानभृतस्य समृद्धिकरं अङ्गभृतं न तु स्मृतः प्रधानम् । आरचभृतं न तु सर्वतो रक्षाकरम् । दैवाद्यन्तं दैवे आद्यन्तौ आरम्भावसाने यस्य तत्तथोक्तम् । एतेनैतदुक्तं भवति, निमन्त्रणादि दैवपूर्वं विमर्जनं विपरीतं कार्यम् ।

देवलः,— यदत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदैवत्यपूर्वकम् ॥ इति ।

अथ विधिपरिभाषा ।

मनुः,— प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्भपाणिना ॥

अतन्त्रिणा अनलसेन । अपसव्यं वामपार्श्वे । आनिधनात्
आसमाप्तेः ।

कात्यायनः,— दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन् सदा ॥

आङ्गसूत्रम् कात्यायनः,— आवाहनादिवाग्यत उपस्यर्गनादा-
मन्त्रिणस्यैव^(१) आङ्गं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः । पितृब्ये दिगुणांस्तु
दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्ने पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति,
सर्वान् वा पित्र्ये इति वचनात् तर्पणाद्यपि पितृब्ये दिगुणैः कुशैरेव
समाचरन्ति न तु रुजुभिरेव ।

अथ कुशाः ।

वायुपुराणे,— रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संश्रुताः ।

उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः ॥

तथा,— शुभाः आङ्गे चौरकुशा वल्लजाः चार्थकी तथा ।

वीरणाश्चोलपास्यैव लम्बा वर्ज्याश्च नित्यशः ॥

संश्रुताः संस्पृष्टाः, प्रस्तरोऽत्र पिण्डप्रस्तरः । प्रस्तरः कुशमुष्टिः ।

शुभाः भद्रमुस्तकः । चौरकुशाः प्रत्यगजाताः । चार्थकी चार्थद्विष्टाः ।

उत्तपः कुशसदृशः दणविशेषः । लम्बाः उक्तप्रमाणादधिकाः ।
हारीतः । शोभते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणायायतान् समूलान्
दर्भान् आहरेत् ।

आपस्तम्बः,— समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां आद्धकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य च महात्मनः ॥

ब्राह्मे,— गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः स्रष्टृच्छिन्नाः समूलकाः ।

पितृतीर्थेन देयाश्च दुर्वाः श्यामलमेचकाः ॥

काशाः कुशा वल्लजाश्च तथा ये तीक्ष्णशूककाः ।

मौञ्जलं^(१) शादलञ्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

आद्धे वर्ज्याः प्रयत्नेन ह्यनूपाः सगवेधूकाः ॥

दूर्वाद्याः कुशाभावे प्रतिनिधित्वेनोक्ताः ।

तथाच गोभिलः,—

तेषामभावे शूकदणशरशीर्षवल्लजसुतवनलं^(२) गुणद्वयं सर्वदणानि
शूकदणं शूकयुक्तधान्यदणं । शीर्षसुतवणवा जातिविशेषास्तत्तद्देश-
प्रसिद्धाः । पिञ्जलः पवित्रम् तत्समाः प्रादेशमात्राः साया इति
यावत् । समाहिताः निर्दोषाः ।

अथ मण्डलार्थं चूर्णविशेषाः ।

ब्राह्मे,— मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भक्षणा ॥

पाषाणचूर्णसङ्कीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

अथ आह्वे अर्घादिपात्राणि ।

ब्राह्मे,— अस्तभाण्डानि वर्ज्याणि पितृदैवतकर्मणि ।

सुवर्षताम्ररौप्याम्बुस्फाटिकशङ्खशुक्लयः ॥

भिन्नान्यपि हि योज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि ।

पृथिवी पितृभिर्दुग्धा पात्रे रौप्यमये पुरा ॥

स्वधामृतञ्च तस्मात्तत्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।

रौप्यपात्रेऽर्घपाद्यादि^(१) तस्मात् ^(२)सूक्ष्मेऽपि कारयेत् ॥

दत्त्वा हेममये पात्रे भगवान् स्थात् स मानवः ।

दत्त्वा रत्नमये पात्रे सर्वरत्नाधिपो भवेत् ॥

पक्षाग्रे ब्रह्मवर्चस्वी आश्वत्ये राज्यमाप्नुयात् ।

पात्रे औदुम्बरे दत्त्वा सर्वभृताधिपो भवेत् ॥

दत्त्वा न्यग्रोधपात्रे तु प्रज्ञां पुष्टिं श्रियं लभेत् ।

रक्षोघ्ने काश्मरीपात्रे दत्त्वा पुण्यं लभेत सः ॥

सौगाग्यं वाथ वाधूके फल्गुपात्रे च सम्यदम् ।

श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ॥

विल्वपात्रे धनं बुद्धिं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।

अथ पद्मपुटे दत्त्वा सुनीनां वक्त्रभो भवेत् ।

सिक्ते मधुघृताभ्यां च यथासम्भवमेव वा ॥

अस्तभाण्डं विशीर्णभाण्डं । फल्गुपात्रं काकोदुम्बरपात्रम् ।

वायुपुराणे,— तथापि^(३) पिण्डभोज्येषु पितृणां रजतं मतम् ।

अमङ्गलं प्रयत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

(१) पात्रादि । (२) सूक्ष्मापि । (३) तथापि पिण्डभोज्येषु ।

अथ चन्दनादि विचार्यते ।

अन्यत्र,— श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्यात् यच्चान्यत् पिष्टवक्त्रभम् ॥

विष्णुः,— चन्दनकर्पूरकुङ्कुमागुरुपद्मकाष्ठानि अनुलेपनानि इति ।

आङ्गे देयादेयपुष्पविचारः ।

ब्राह्मे,— शुक्ताः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपद्मानि यानि चान्यानि कृतस्रग् ॥

जवादिकुसुमं भाण्डौ रूपिका^(१) च कुरुष्टिका^(२) ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि आङ्गे कर्म्मणि नित्यशः ॥

जवादीत्यादिशब्दादेवं रक्तकुसुमम् । रूपिका अर्ककुसुमं,
कुरुष्टिका पीतझिण्डीति कल्पतरुकाराः ।

वर्ज्येषु ब्राह्मे,— उद्यगन्धीन्यगन्धीनि दुष्टानि च विवर्जयेत् ।

शङ्खः,— उद्यगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णान्यसारिणः ॥

रक्तेऽपवादः तेनैवोक्तः,—

जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः उद्यगन्धान्यगन्धानि कण्टकिजातानि
रक्तपुष्पाणि च । सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि ।

जलजानि रक्तान्यपि दद्यात् ।

अन्यत्र,— आङ्गे जात्यः प्रशस्ताः सुर्मल्लिका श्वेतपुष्पिका ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तृप्तमानसाः ।

प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ।

आह्वे च तुलसीदानात् पिद्वर्णा दप्तिरक्षया ॥

जातीपुष्पस्य सामान्यतो विशेषतश्च आह्वे विहितत्वात् “जाती-
दर्शनमार्त्तं निराशाः पितरो गताः” इति वाक्यस्य प्रामाण्येऽपि
पौतजातिपरत्वमेव ॥०॥

धूपः ।

ब्राह्मे,— चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोग्रीरपद्मकम् ।

तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव दत्ताक्तं युगपद्दहेत् ॥

दत्तं न केवलं दद्याद्युष्टं वा दणगुग्गुलुम् ।

विष्णुः,— मधुदृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् । तुरुष्कं सिङ्गकरसः दण-
गुग्गुलुं गुग्गुलुभेदः ॥

अथ दीपः ।

शङ्ख,— दृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ।

वस्त्राभेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

विष्णुः,— वस्त्रा मज्जाद्यं दीपार्थं न दद्यात् ।

अथ वस्त्रदानस्यावश्यकता ।

ब्राह्मे,— अतङ्गुलं यद्वस्त्रं त्रितरेत्तद्युगं शुभम् ।

वायुपुराणे,—

वासो हि सर्वदेवतं सर्वदेवेश्वरिभ्युत्तमम् ।

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा विद्यास्तपांसि च ॥

तस्माद्वस्त्राणि देयानि आह्वकाले विशेषतः ।

अथ नानाद्रव्यदानफलानि ।

वायुपुराणे,—

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् ।
 सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ।
 दिव्यास्सरोभिः संपूर्णमन्नदो लभते क्षयम् ॥
 आच्छादनं च यो दद्यादहतं आह्वकर्मणि ।
 आयुः प्राकाशमैश्वर्यं रूपं च लभते सुखम् ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्मवित् ।
 पावनं सर्वविपाणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ॥
 हृते विप्राय यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 मधुक्षीरश्रवा^(१) धेनुर्दातारमनुगच्छति ॥
 चक्रवर्द्धनं^(२) यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 धेनुं स लभते दिव्यां घण्टापद्मदोहनाम् ॥
 त्वलपूर्णं तु यो दद्यात् पादुके आह्वकर्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥
 व्यजनं तालवृन्तं च दत्त्वा विप्राय संस्कृतम् ।
 प्राप्नुयात् स्पर्शयुक्तानि प्रदानानि मृदूनि च ॥
 आद्वेषूपानहौ दद्यात्ब्राह्मणेभ्यः सदा बुधः ।
 दिव्यं स लभते चतुर्वाजियुक्तांस्तथा रथान् ॥

(१) श्रवा ।

(२) चक्रवर्द्धनं च ।

श्रेष्ठं च्छत्रं च यो दद्यात् पुष्पमालाविभूषितम् ।
 प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्मनुगच्छति ॥
 शरणं रत्नसंपूर्णं सुशय्यासनभोजनम् ।
 आद्वे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥
 मुक्तावैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वाहनानि च सुख्यानि अयुतान्यर्बुदानि च ॥
 विमानं पुष्पकप्रख्यं सर्वकामसमन्वितम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रभं दिव्यं विमलं लभतेऽक्षयम् ॥
 अप्सरोभिः परिवृतं कामगन्तु मनोजवम् ।
 सगन्धर्वैर्विमानार्थैः स्तुयमानः समन्ततः ॥
 दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति जलवृष्टिभिरेव च ।
 गन्धर्वाप्सरसस्तत्र गायन्त्यो वादयन्ति च ॥
 कन्यायुवतिमध्यस्था हसिताभरणस्त्रनैः ।
 सुस्वरैस्ते विवोधन्ते सततं हि मनोरमैः ॥
 अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च ।
 दन्तिनां च सहस्रेण यत्फलं लभते नरः ॥
 दद्यात्पवित्रं योगिन्यो जन्तु^(१)वारणमम्भसः ।
 स्वर्णनिष्कसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्य^(२) दानं विशिष्यते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयं दानाभिरक्षणम् ॥

अहिंसा सर्वदैवत्यं पवित्रं सोमपायिनाम् ।
 दानं हि जीवितस्याज्जर्मानां परमं बुधाः ॥
 स्रवणेन सुपूर्णानि आद्वे पात्राणि दापयेत् ।
 रसास्तमुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
 तिष्ठानिचुंस्तथा भोज्यं आद्वे सत्कृत्य दापयेत् ।
 मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ॥
 पात्रं च तैजसं दद्यान्मनोऽन्नं आद्वभोजने ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानां च धनस्य च ॥
 रजतं काञ्चनं चैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
 दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं भग्नमेव च ॥
 धेनुं आद्वेषु यो दद्यात्गृष्टिं कुम्भोपदोहनाम् ।
 गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥
 दद्यात् यः शिखरेम्बग्निं बल्लकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कामाग्निदीप्तं प्राकाम्यं सौभाग्यं रूपमेव च ॥
 इन्धनानि च यो दद्यात् द्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति संधामे श्रिया युक्तश्च दीयते ॥
 सुरभीणि^(१) तु स्नानानि मन्त्रवन्ति तथैव च ।
 पूरयित्वा तु पात्राणि आद्वे सत्कृत्य दापयेत् ॥
 गन्धवाहा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

शयनासमदानानि भूमयो वाहनानि च ।
 आद्धेय्वेतानि यो दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 गोसवमश्रुते ।
 तस्मिन् लोके वसन् मोदेत् स्यन्दनैस्तु सवाहनैः ॥
 राजभिः पूज्यते वापि धनैर्द्वान्यैश्च बर्द्धते ।
 वर्णकौशेयपत्रोर्णैः^(१) तथा प्रावारकम्बलम् ॥
 अजिनं चौमजं पट्टं प्रवेणीं मृगलोमिकाम् ।
 दत्त्वा चैतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ॥
 प्राप्नोति अद्धानस्तु वाजपेयस्य यत्फलम् ।
 बह्वो नार्थः सुरूपास्तु पुत्रभृत्याश्च किङ्कराः ॥
 वंशे तिष्ठन्ति भूतानि अस्मिंस्लोके त्वनामयम् ।
 चौमकौशेयकार्पासं दुकूलमहतं तथा ॥
 आद्धेय्वेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोत्यनुत्तमान् ।
 अलक्ष्मीं नाशयत्याशु तमः सूर्योदयो यथा ॥
 भ्राजते च विमानाग्रे नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ।

प्राकाम्यं ऐश्वर्यविशेषः, गृष्टिः प्रथमप्रसूता गौः, वर्णकौशेयं
 पीतवर्णादि^(१)रञ्जितकौशेयं, प्रावारकम्बलं आच्छादनयोग्यः सूक्ष्म-
 कम्बलः । अजिनं कटि^(२)सूत्रं, चौमजं अतिसूक्ष्मपट्टनिर्मितं शमि^(३)-
 इति प्रसिद्धं । प्रवेणी गजास्तरणकम्बलः ।
 तथा,— राजतं रजताक्षं वा पिहणां पात्रमुच्यते ।

(१) पर्णं च ।

(२) पीतवर्णादिकौशेयं ।

(३) कटिचं ।

(४) चर्म ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं राजतं दानमुच्यते ॥

एवमन्यान्यपि फलान्युक्तानि विस्तरभयादिरम्यते । इति ।

अथ आद्धे देयद्रव्यविचारः ।

शङ्खलिखितौ,— धर्मेण वित्तमादाय पितृभ्यो दद्यात् ।

मनुः,— यद्धविस्त्रिकालाय यश्चानन्त्याय कल्पते ।

पितृभ्यो विधिवद्धत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

तिलेर्त्रीर्ह्रियवैर्माघैरतिमूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चीन् मासान् हारिणेन तु ।

औरभ्रेणाय चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥

षण्मासान् शाश^(१)मासेन पार्षतेनाथ सप्त तु ।

अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु त्र्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥

सम्बत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

वर्द्धीणस्य मासेन त्रिंशद्वादशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशल्कं खड्गं गोधामिषं मधु ।

आनन्त्याथैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

औरभ्रं मेषमासं । पृषतः चित्रमृगः । एणः कृष्णसारः । हरः

शम्बरः । गव्यपदं पयःपायसयोरपि विशेषणम् ।

वाङ्मूर्ध्निणसस्य लक्षणं निगमे,—

त्रिपिवं त्रिन्द्रियचौणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वाङ्मूर्ध्निणसं तु तं प्राञ्जयाञ्जिकाः पितृकर्माणि ॥

कृष्णयौवो रक्तगिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वाङ्मूर्ध्निणसः प्रोक्त इत्योषा नैगमी सृतिः ॥

त्रिभ्यां सुखेन कर्णाभ्यां च जलं पिवतीति त्रिपिवः । जलपान-
काले सुखवत् वृद्धत्वेन विलुलितकर्णयोरपि जलमध्ये प्रवेशात्तथा
कथनम् । महाशल्का रोहिताकारा मत्स्यविशेषाः । वृहच्छल्काः
कामरूपेषु प्रसिद्धाः पामराणामपि महाशाला इति व्यवहार्याः ।
“महाशल्का मत्स्या” इति यमोक्तेः ।

यमः,— गावयं रुद्रसंमितान् ।

आनन्थाय प्रकल्पेत खड्गमांसं पितृचये ।

पितृचयो गया ज्ञेया तत्र दत्तं महाफलम् ॥

तथा,— यत्किञ्चिन्मधुना युक्तं तदानन्थाय कल्पते ।

उपाकृतं तु विधिना मन्त्रेणान्नं तथाकृतम् ॥

गावयम् । गावयमांसं रुद्रसंमितान् एकादशमासानित्यर्थः । उपा-
कृतं मन्त्रविहितं संस्कृतं अन्नं । तथाकृतं उपाकृतमेव ।

कात्यायनसूत्रम्,— अथ तृप्तिर्गाम्याभिरौषधीभिर्मांसं तृप्तिः,
तदभावे मूलफलैरङ्गिर्वा सहाज्जेनोत्तराक्षर्ययन्ति कागोच्छ्रमेषा
आलव्याः शेषाणि क्रीत्वा वा स्वयं मृतानाहृत्य पचेत ।

उत्तराः तिस्रः फलमूलादयः उच्छ्रणः अनङ्गान्^(१) आलव्याः कृतालम्भाः ।

(१) अनङ्गुहः ।

विष्णुः,— शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मुद्गेर्गाधूमैश्च मांसं प्रीयन्ते । तथा कालशाकं महाशल्का, वाङ्मैत्र्यसमांसं खड्गमांसमित्युच्यते ।

पैठीनसिः,— हतेन मांसं प्रीणाति कालशाकेन दिमांसं यवागूप-
कृशरेण चिमांसं इत्यादि ।

उग्रनाः,— चतुरोमासान् कृष्णसारङ्गेण ।

शङ्खः,— आसान् पारेवतानिचून् मृद्वीकाभयदाडिमान् ।

विदार्थाश्च भारुण्डांश्च आङ्गकालेऽपि दापयेत् ॥

लाजान् मधुघृतान् दद्यात् सकृद्यूनं शर्करया सह ।

दद्याच्छाङ्गे प्रयत्नेन शृङ्गाटविशकेतुकान्^(१) ॥

पारेवतं जम्बीराकारं फलं, काश्मीरदेशे तु आउ^(२) आउ इति प्रसिद्धं, मृद्वीका द्राक्षा भयपदस्य कर्मरङ्गफलवाचकत्वात्, उआउ इति प्रसिद्धफलवाचकत्वाच्च, अविरोधात् समाचाराच्चो भयमपि याह्यं इति वज्रनिबन्धकृतः । विदार्थाश्च जलप्रभवाः कन्दविशेषाः । भारुण्डो जलप्रभवः कन्दविशेषः । केवुकं तद्वत् जलप्रभवः कन्दविशेषः ।

मनुः,— सुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्मृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

देवलः,— धानाश्च मधुसंयुक्ता इक्षुंश्चैव सगोरमान् ।

शर्कराः फलमूलञ्च सर्वं दद्यादमत्सरः ॥

गोरसपदोपादानात् आमिच्छासारप्रभृतीनां गव्यानामेव देयत्वं

(१) भारुण्डांश्च ।

(२) शृङ्गाटकसकेवुकान् ।

(३) उ इति

महाभारते,—

सर्वकामैः स यजते यस्मिन्नैर्यजते पितृन् ।

वायुपुराणे,—

श्यामाकैरिचुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकम् ।
 कुर्यादाश्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 श्यामाका हस्तिनामानो वर्द्धितान् यज्ञनिःसृतान् ।
 प्रसीतिका प्रियङ्गुश्च घाह्याः स्युः आद्भुतकर्मणि ।
 एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां सदा गुणैः ॥
 कृष्णा माषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशात्तथा ।
 महायवा ब्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
 कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च घाह्याः स्युः आद्भुतकर्मणि ।
 विष्ण्वामलकमृदीकापनसाम्रातदाडिमम् ॥
 भव्यपारेवताचोडं खर्जूराम्बफलानि च ।
 कशेरुकोविदार्यश्च तालकन्दं तथा विषम्^(१) ॥
 तमालुं शतकन्दञ्च मध्यालुं शीतकन्दकम् ।
 कालेयं कालशाकञ्च सुनिषण्णं सुवर्चला ॥
 मांसं शाकं दधि क्षीरं चैश्वर्वचाङ्कुरस्तथा ।
 कट्फलं कङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ॥
 कर्कन्दुआवकं वारं तिन्दुकं मधुमाकयम् ।
 वैकङ्कतं नारीकेलं शृङ्गाटककटीफलम् ॥
 पिप्पली मरीचं चैव पटोलं वृहतीफलम् ।

सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च कलायाः सर्वएव च ॥

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

प्रसीतिका मध्यदेशप्रसिद्धं धान्यं, महायवा वेणुयवाः, मधूलिका धान्यविशेषः, योनालभेदो देवधान्यमिति गौड़ाः । अस्मैव विशेषणं कृष्णाः श्वेता लोहिताश्चेति । आचोडं काश्मीरप्रसिद्धफलं । कोविदारः श्वेतकाञ्चनारसदृशः । तालकन्दः तालमूलीति प्रसिद्धं । शतकन्दं शतावरौ । शीतकन्दं शाक्यकं । कालेयं तिक्तः शाकविशेषः, कालाख्यं शाकं करालाख्यमिति गोविन्दराजः । सुनिषणं चाङ्गेरी^(१)-सदृशं जलप्रभवं शाकं । सुवर्चला सूर्यभक्तशाकं, सूर्यावर्त्ता इति गौड़ाः । चेषुः चञ्चु इति प्रसिद्धं शाकं मण्डशाकमिति गौड़ाः । कटफलं कटफलवृक्षफलमेव । कङ्कणी द्राक्षा अस्मरसा द्राक्षा । मोचः कदलीफलं । कर्कन्दुः वदरीविशेषः । नागरं सूप्ण्ठी, सूप्ण्ठी आर्द्रकप्रकृतिकत्वादार्द्रकस्यापि देयत्वं । मूलकं द्विविधं, पिण्ड-मूलकं दीर्घमूलकं चेति ।

तत्र वक्ष्यमाणशङ्खोक्त्या पिण्डमूलकस्यैव निषेधात् ।

वायुपुराणे,—

दीर्घमूलकस्य देयत्वेनोपादानाद्दीर्घमूलकं देयमेव ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यवत्रौहिसगोधूमौ तिलमुद्गाः ससर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदाराः निध्यावास्यात्र शोभनाः ॥

निष्पावा सिम्बीसदृशा दक्षिणापथप्रसिद्धाः । तत्सादृश्यात्सिम्बस्य
दानसमाचारः स्वादुमधुरत्वाच्च ।

(१) आदिपुराणे,—

मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरीचं शुभम् ।

आद्वकर्मणि शस्तानि सैन्धवं चपुषं तथा ॥

रामठं हिङ्गुं । चपुषं सुखासिकापरनामिका कर्कटी मधूरत्वा-
त्तज्जातीयत्वाच्चान्यकर्कटीनां दानसमाचारः । अतस्तदलाभे फलमूलै-
रङ्गिरिति कात्यायनसूत्रे, आपोमूलफलानि चेत्यापस्तम्बोक्त्या, अङ्गि-
मूलफलेन चेति मनूक्त्या च निषिद्धेतरस्वादुमधुरमूलफलमात्रस्य
सामान्यतो विहितत्वादास्तुप्रभृतीनां दानसमाचारः ।

अथ वर्ज्याणि ।

हारीतः,— विषहृद्ग्रहतं मांसं व्याधितिर्यगतं च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै आद्वे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

वायुपुराणे,— वर्जनीयानि वक्ष्यामि आद्वकर्मणि नित्यशः ।

करम्भधान्यान्यन्यानि ह्रीनानि रसगन्धतः ॥

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्युषराणि च ।

दुर्गन्धि फेनिलं चैव तथा वै पत्न्यलोदकम् ॥

न लभेद्यच्च गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ।

आविकं मार्गमौष्टं च सर्वमेकग्रफञ्च यत् ॥

माहिषं चामरं चैव प्रायो वर्ज्यं विजानता ।

पल्लवं अल्पसरः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यच्चाप्युपाहृतम् ।

वर्जनीयं सदा सङ्गिस्तत्पथः श्राद्धकर्मणि ॥

दुर्गन्धि फेनिलं चाम्बु तथा न प्रदरोदकम्^(१) ।

यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् ॥

तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि ।

अभोज्यं निपानजं पतितादिकारितपुष्करिष्वादिजलं ।

मात्स्ये,—मसूरषणनिष्पावा राजमाषाः कुलथ्यकाः ।

पद्मविल्वकधूसूरपारिभद्राटरूपकाः ॥

न देयाः पितृकार्येषु पयश्चात्राविकं तथा

कोद्रवो दारविवरं कपिष्ठं मधुकातसी ॥

एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः प्रियमिच्छता ।

पारिभद्रं पान्निहृद इति प्रसिद्धं ।

ब्राह्मे,—दधिशाकं तथा भक्ष्यं मूलं वावधि^(२)वर्जितम् ।

वर्जयेच्चेत्तथा चान्यान् सर्वानभिषवानपि ॥

दधिशाकं शाकविशेषो दहिदहिश्चा इति प्रसिद्धम् ।

हारीतः,—पालङ्का^(३)नालिकापोतिकाशिगुंसृमुकवार्त्ताकुभृस्तृणक-
फेलुमाषमसूरकतलवणानि च श्राद्धे न दद्यात् ।

नालिकाजलपीति मगधादौ प्रसिद्धः शाकविशेषः । सृमुकं
बीजपूरं । भृस्तृणं रामकपूरं कफेलु जलप्रभवं शाकं ।

हारीतभाष्यकारस्तु,—भृस्तृणकफेलू ग्राम्यारण्यौ शाकविशेषौ काश्मीर-

(१) प्रसरोदक ।

(२) दधिवर्जितं ।

(३) पलङ्का ।

प्रसिद्धावित्युक्तवान् । माषनिषेधोऽत्र गौरमाषपरः कृष्णमाषाणां
देयत्वेनोक्तत्वात् ।

विष्णुः,— पिप्पलीसृमुकभृस्तृणासुरौसर्षपसुरसकुभाण्डालाबुवार्त्ताकी-
पालङ्गातण्डुलीयककुसुम्भपिण्डमूलकमहिषीचौराणि वर्जयेत् ।

राजमाषमसूरपर्युषितकृतस्रवणानि च ।

आसूरीसर्षपो राजसर्षपः । सुरसं तुलशीशाकम् ।

महाभारते,—

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गुद्रव्येषु सर्वेषु अलावु लसुनं तथा ॥

पलाण्डुशोभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ।

खुरखण्डकान्यलावूनि^(१) कृष्णं स्रवणमेव च ॥

ग्राम्यं वराहमांसं यत् यच्चैवाप्रोक्षितं^(२) भवेत् ।

कृष्णाजीनी विडञ्चैव शीतपाली तथैव च ॥

अङ्कुरार्थास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ।

वर्जयेत्स्रवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥

अवचुतञ्च रुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ।

अत्र हिङ्गोर्निषेधः स्वरूपेण दीयमानस्य । द्रव्यान्तरसंस्कार-
कत्वेन तस्य पूर्वं विहितत्वात् । गृञ्जनं गाजर इति पश्चिमदेशप्रसिद्ध-
मूलभेदः । खुरखण्डकानि कृत्वाकसमानप्रकृतिकद्रव्याणि पिण्डोप-
मानि । कृष्णस्रवणं सुवर्चला । कृष्णा^(३)जीनी कृष्णाजीरकं । शीतपाली
काकजङ्घा । सर्वशब्दोपादानात् सैन्धवस्रवणसामुद्रस्रवणयोर्हविष्ययो-

(१) खुरखण्डकानि । (२) यच्चैव प्रोक्षितं । (३) कृष्णाजीरकं ।

रपि न स्वरूपेण दानम् । यस्यान्नव्यञ्जनादेः समीपे क्षुतं क्षतं
तदवक्षुतं । क्षुतं क्षिप्त्वा । एवं रुदितं बोध्यं ।

शङ्खः,—भृशृणं सुरसं शिष्यु पालङ्क्या समुखं तथा ।

कुष्माण्डालावुवार्त्ताकीकोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

पिप्पली मरीचं चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।

क्षतश्च लवणं सर्वं वंशाद्यश्च विवर्जयेत् ॥

राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।

लोहितान् वृचनिर्यासान् आद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥

मरीचादिनिषेधोऽपि हिङ्गुवत्स्वरूपेण दीयमानस्यैवेति बोध्यं ।
वंशाद्यं वंशकरौरं । कोरदूषको वनकोद्रवः । राजमाषो शुद्धुङ्ग
इति गौडाः । पिण्डमूलकशब्दस्य पिण्डसारु इति प्रसिद्धमूलपरत्वं
केचिददन्ति । कोचित्तु सूरणपरत्वं । तदुभयमपि विचारासहं
तयोर्मूलशब्देन व्यवहाराभावात् । तथा कोषाद्यभावाच्च । वर्तुल-
मूलकदीर्घमूलकयोरेव मूलकशब्दप्रसिद्धेश्च । अत्र कल्पतरुकाराः,—

ततोऽन्नं बज्रसंस्कारं इति वक्ष्यमाणशङ्खोक्त्या विहितस्याव्यव-

(१)हरणीयद्रव्यस्य यथालाभमुपकल्पितस्य आद्धस्वरूपसम्पादकत्वं, तद-
भावे तु अविहिताप्रतिषिद्धं विहितसदृशमुपादातव्यं । यत्तु आद्ध-
प्रकरण एव प्रतिषिद्धं तत् प्रतिनिधित्वेनापि नोपादेयं । यत्र तु
फलविशेषसंयोगः तस्य आद्धस्वरूपसम्पादकत्वे सति तत्फलविशेष-
सम्पादकत्वमपि । यत्र न फलविशेषसंयोगः तेषां नित्यवदङ्गत्वान्नै-
र्विना आद्धाङ्गानिष्पत्तिरेव । यत्तु निषिद्धं गोमहिषमांसादिफल-

(१) अभ्यवहरणीयद्रव्यस्य ।

विशेषार्थं विहितं, तत् तत्फलार्थिनैवोपादेयं, न तु आङ्गस्वरूप-
सम्पादकत्वेन । यत्तु यस्मिन्नेव द्रव्ये पित्तवृत्तिकालात्पीयस्त्वं भूयस्त्वं
वा^(१) । तत्तस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषापेक्षया बोद्धव्यमिति ।

आलुफलकदलीकुसुमहरितक्यादीनां कषायबहुलत्वाद्दानाभाव-
एव । कोमलतालफलस्य मधुरत्वाद्देयत्वमिति केचित् । तदन्ये न सहन्ते ।

फलं तालंतरूणान्तु भुक्त्वा नरकमृच्छति ।

इति वचने पक्वापक्वसाधारण्येन निषेधात् । हिङ्गमोचाशाकादे-
र्हविष्यत्वेऽपि तिक्तत्वाद्देयत्वमेव । ^(२)चाङ्गेरिशाकं, श्रोत्रदेशप्रसिद्ध-
नामकटभालेम्बु^(३)जम्बीरवीजपूरनागरङ्गप्रभृतयोऽस्त्ररसत्वान्न देयाः ।
पक्वतिन्तिडौनां^(४) माधुर्यसाहित्याद्दानसमाचारः । लवणत्वात् समुद्र-
जलप्रभृतयो न देयाः ।

अथ परिवेषणविचारः ।

परिवेशस्तु शस्तः स्यात् भार्यया पित्तवृत्तये ।

पित्तदेवमनुश्याणं साहाय्ये सा यतः स्थिता ॥

मनुवृहस्पती,—

पाणिभ्यां त्वपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पित्तन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

मुक्तं ह्युभाभ्यां हस्ताभ्यां यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रं लुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

गुणानूपपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

(१) च ।

(२) गा ।

(३) लेम्बाडदेलेम्बाड ।

(४) तित्तिडौफलस्य ।

विन्यस्य प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत्तु परितो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥

यद्यद्वोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात् पितृणामेतदीप्सितम् ॥

अन्नस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी । वर्द्धितं पूरितं । उभाभ्यां मुक्तं हस्तदयेनासम्बद्धम् । गुणान् अप्रधानानि इत्यपूपादिविशेषणं, भोजनेऽन्नस्यैव प्राधान्यात् अपूपादीनां गुणत्वं । द्वितीयगुणानीत्यत्र माधुर्यादिगुणान् कथयन्नित्यर्थः ।

देवलः,— स्थितैव निभृतः कर्त्ता सुदितः सादरः शुचिः ।

ततो विषदमानौय भोजयेत्प्रयतो द्विजान् ॥

विषदं विमलं ।

शङ्खः,— उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः शृङ्खया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥

भोजयेद्विधिवत् पश्चात् गन्धमाख्योज्ज्वलान् द्विजान् ।

अन्यत्रेति उक्तफलमूलान्येवानुष्णानि देयानि ।

(१) वक्ष्यमाणं याज्ञवल्क्यः,—

अन्नमुष्णं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्सरः ।

आपस्तम्बः,— नैयामिकन्तु^(१) यच्छ्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ।

सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः, अभावे तैलं शाकमिति । मघासु चाधिकं आढ्यकल्पेन सर्पिः ब्राह्मणान् भोजयेत् । मासिकआढ्ये तिलानां द्रोणं येनोपायेन शक्नुयात् तेन भोजयेत् । समुदितान् सम्भोजयेत् । अस्यार्थः, नैयामिकं अमावास्यादि आढ्यं । तत् स्नेहं विना न दद्यात् । अधिकं सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् आढ्यकल्पेनेत्यन्वयः । आढ्ये वैकल्पिकमपि तैलं न देयमिति तात्पर्यं । तिलानां द्रोणमुपयोजयेदिति ब्राह्मणभूयस्त्वपत्ते । येनोपायेन शक्नुयादिति मोदकादिप्रकारेण समुदितान् गुणवत इति ।

ब्राह्मे,—उष्णान्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलोहितम् ।

शर्कराकौटपाषाणैः केशैर्यक्षाप्युपद्रुतम् ॥

पिण्डाक^(१)मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षं लवणीकृताः ॥

वाग्दुष्टा भावदुष्टाश्च दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।

वाससा वाऽवधूतानि वर्ज्याणि आढ्यकर्मणि ॥

उष्णान्नमित्यत्र अत्युष्णान्नमित्यर्थः । उष्णान्नदानस्य बद्धवाक्ये-
धूकृत्वात् । शीतलान्नदानस्य वक्ष्यमाणनिषेधाच्च । अग्रावलोहितं
(१) तपयुक्तायभागं । सिद्धाः कृता इत्यादेरर्थः, येषु सिद्धेषु उत्तर-
कालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपः कृतः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

भक्ष्यान्नानि करम्भश्च दृष्टका घृतपूरकाः ।

कृशरं दधि सर्पिश्च पयः पायसमेव च ॥

(१) पिण्डाकं मथितं ।

(२) तपयुक्तायभागं ।

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ।

दधिगव्यमसंसृष्टं लेह्यान्नानाविधानपि ॥

दत्त्वा न शोचति आद्धे वर्षासु च मघासु च ।

दृतेन भोजयेद्विप्रान् दृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

शर्कराः क्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

स्युश्च सम्बत्सरं प्रीता औरभ्रैर्मैषकैणकैः ॥

सक्यून् लाजान् तथा पूपान् कल्माषान् व्यञ्जनैः सह ।

सर्पिः सिद्धानि सर्वाणि दध्ना संसृत्य भोजयेत् ॥

करम्भो दधिमिश्रिताः सक्यवः । दृष्टकाः कासारखण्डाः । दृतं

भूमौ समुत्सृजेत् तथा दृतेन पात्रं पूरणीयं यथा दृतं चरतीत्यर्थः ।

पृथुकाः चिपिटकाः ।

विष्णुः,— न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् ।

शातातपवशिष्टवृहच्छातातपाः,—

हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणव्यञ्जनानि च ।

सैन्धवं लवणं यच्च तथा मानससम्भवम् ॥

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि नित्यशः ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिषम् ॥

तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनैव तृणेन वा ।

प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥

वृद्धशातातपलघुहारीतौ,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं सम्प्रदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता तु नरकं व्रजेत् ॥

यमशातातपौ,—

सुतं नखैश्चतुर्भिश्च यो दद्यात् प्राणिना दृतम् ।

दाता पुण्यं न चाप्नोति भोक्ता पापगतिं व्रजेत् ॥

तथा,— माचिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं दृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा च दत्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥

हस्तदत्ता च या भिक्षा सलिलव्यञ्जनानि च ।

भुक्त्वा त्वशुचितां याति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

मनुः,— राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

वार्यपि श्रद्धया दत्तमचयायोपपद्यते ॥

हारीतः,— काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदुम्बरेण वा ।

दत्तमचयतां याति खड्गेनार्यकृतेन च ॥

आर्य्यकृतमत्र चैवर्णिकनिर्मितमन्यदपि पात्रमभिमतम् ।

विष्णुः,— दृतादिदाने तैजसानि पात्राणि फल्गुपात्राणि
प्रशस्तानि वा ।

वृद्धशातातपः,— पात्रे तु मृण्मये यस्तु श्राद्धे भोजयते पितृन् ।

तत्र दाता पुरोधाश्च भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

अथज्ञीयं प्रकृत्य पेठीनसिः,— लोहानां सिसकायसपाषाणक्षीन-
पात्राणि तीक्ष्मपात्राणि वा । लोहानामपि सौसकायसापेक्षया
निर्द्वारणं । क्षीनं अतिक्षुद्रं ।

मनुः,— नास्मा (१) पातयेज्जातु न कुपेन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥

अस्त्रं^(१) गमयति प्रेतान् कोपोऽरौननृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रचांसि दुष्कृतानवधूननम् ॥

दुष्कृतान् पापकारिणः ।

देवस्तः,—अश्रु न पातयेत् आद्धे न जल्पेन हसेन्मिथः ।

न विभ्रमेन्न च क्रूध्येत् नोब्दिजेच्चात्र कुत्रचित् ॥

प्राप्ते हि कारणे आद्धे नैव क्रोधं समुत्सृजेत् ।

आश्रितः स्त्रिन्नगात्रो वा न तिष्ठेत् पितृसन्निधौ ॥

न चात्र श्वेनकाकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।

तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्तीति वेदिकाः ॥

कारणे क्रोधस्येति शेषः । समुत्सृजेत् अभिव्यङ्ग्यात् । आश्रितः
उपाश्रितः । विष्णुः,— नात्रमासनमारोपयेत् न पदा स्पृशेत् न वा
युतं कुर्यात् ।

इष्टं निवेदितं त्वन्नं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतम् ।

यातुधानाः प्रलुम्पन्ति शौचभ्रष्टद्विजन्मनः ॥

यथा क्रोधेन यद्दत्तं भुक्तं यत्त्वरया पुनः ।

उभयं तद्विलुम्पन्ति यातुधानाः सराक्षसाः ॥

पितृन्नावाहयित्वा तु नायुक्तप्रभवो भवेत् ।

तस्यां नियम्य वाचञ्च अद्धया आद्धमाचरेत् ॥

तथा, अक्रुद्धपरिविष्टं हि आद्धं प्रीणयते पितृन् ।

अयुक्तप्रभवः अयुक्तस्य असम्बन्धप्रलापादेः प्रभवः कारणं तन्न
भवेदित्यर्थः ।

बौधायनः,—

अश्रद्धाः परमः पाप्मा पाप्मा त्वज्ञानमुच्यते ।
 अज्ञानो लुप्तधर्मः स्वात्तुप्तधर्मोऽधमः स्रुतः ॥
 अश्रद्धया शोधते^(१) बुद्धिः अश्रद्धया शोधते^(२) मतिः ।
 अश्रद्धया प्राप्यते ब्रह्मा अश्रद्धा पापप्रमोचिनी ।
 तस्मादश्रद्धधानस्य हविर्नाश्रन्ति देवताः ॥
 मतिरचेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् ।

मनुः,— यद्यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् अश्रद्धासमन्वितः ।
 तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमचयम् ॥

यमः,— यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 तथा आद्वेषु मिष्टान्नं मन्त्रः प्रीणयते पितृन् ॥
 हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तृष्टौ भोजयेत् ब्राह्मणांश्चनैः ।
 अन्नाद्येनासकृत् चैतान् गुणैश्च परिवेदयेत् ॥
 भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेत् ब्राह्मणान् शनैः ।
 आख्यानैः सेतिहासैश्च पूर्ववृत्तैश्च हर्षयेत् ॥

आपस्तम्बः,— प्रयतः प्रसन्नमनाः स्पृष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ।

स्पृष्ट उत्साहयुक्तः ।

यमशातातपौ,—

यावद्भुविष्यं भवति यावच्छिष्टः प्रदीयते ।
 तावदश्रन्ति पितरो यावन्नाहं^(३) ददाम्यहम् ॥

(१) शोधते ।

(२) शोधते ।

(३) वदाम्यहं ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छुद्रः शुद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।

तयोरन्नमभक्ष्यं स्यात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

हस्तेन यद्धृतं शौद्रं तत्किमानीयतामिति ।

तदपि शौद्रं शीतलं अन्नं शौद्रम् । शुद्रैः परिवेष्टितं भवति शौद्रं । शौद्रं शुद्रस्येव अह्नायोग्यमित्यर्थः । किमानीयतामिति पृष्ट्वा यदानीतमन्नादिकं तदपि शौद्रं ।

हारौतः,—पंक्था^(१) चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादि भोजनम् ।

न पंक्था विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

याचिता दापिता दाता न ते स्वर्गस्य भागिनः ।

कृच्छ्राद्वा दशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

तस्माद्विद्वान् नैव दद्यात् नाभियाचेत् न दापयेत् ।

एकपंक्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ॥

दुष्कृतं हरते पंक्था अन्नं गृह्णाति यश्च तत् ।

कुनदीसेतुकारस्य कन्याविघ्नकरस्य च ॥

पंक्था विषमकारस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

कुनदी स्वल्पजला । सेतुना तत्प्रवाहस्य विच्छेदान्नदुपजौविनां बह्वनां पीडा जायते ।

हारौतः,— यस्त्वेकपङ्क्था कुरुते विशेषम्,

स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्यहेतोः ।

अधिप्रणौतस्मृतिवेददृष्टाम्,

तां ब्रह्महत्यामृषयो वदन्ति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

निरङ्कुष्ठञ्च यच्छ्राद्धं वह्निर्जानु च यत्कृतम् ।

वह्निर्जानु च यद्भुक्तं सर्वमेवासुरं ब्रजेत् ॥

मनुहारौतविष्णुशातातपोशनसः,—

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्नाद्भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ।

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाता^(१) पृष्टा हविर्गुणान् ॥

वाग्यता इत्युक्तावपि पुनर्हविर्गुणानभिधानोक्तिर्हस्तसंज्ञादिना-
ऽपि हविर्गुणप्रतिपादननिषेधपरा ।

देवलः,—ब्राह्मणश्च तथा शुद्धः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।

पैतृकान्नमुपाश्रीयदसंक्रान्तः प्रसन्नवान् ॥

प्रसन्नवान् प्रसन्नः ।

तथा,— अन्नपानकशीतोदविधिभ्यो ह्यवलोकितः ।

वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना ॥

अन्नादिदानार्थे दाताऽवलोकितः संज्ञां हस्तादिना सङ्केतं कुर्यात् ।

एवं वक्तव्ये कारणे स्त्रीकारे^(२) हेतौ गृह्यलिखितौ,—

ब्राह्मणा अन्नं गुणदोषैरभिवदेयुरन्योऽन्यं न प्रशंसेयुः अन्नदानं
न प्रभृतमिति ब्रूयुः अन्यत्र हस्तसंज्ञया यावद्भूमौ यावदप्रशस्तं
यावत् सोमं तावदश्रन्ति पितरो अन्यत्र फलमूलेभ्यः । अप्रशस्तं
अकृतप्रशंसं । यावद्भूमौ भूमौ भोजनपात्रं यावत्तिष्ठतीति शेषः ।
तेन भोजनपात्रं नोद्धर्त्तव्यं ।

वाराहे,—उद्धरेद्यदिपात्रन्तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जानोऽन्नं च सुन्दरि ।

यमः,— यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सवायुं तथाश्रुते ।

न तस्य पितरोऽग्नन्ति यस्मैवाग्रे प्रशंसति ॥

आद्वे नियुक्तो भुञ्जानो न पृच्छेन्नवणादिषु ।

उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ॥

दातुश्च पतते बाहुर्जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते ।

सवायुं फुत्कारसहितं ।

विष्णुः,—अश्रौयु ब्राह्मणाश्च वाग्यताः न वेष्टितशिरसो न सोपानत्काः

न पौठोपहितपाणयः ।

मनुशातातपौ,—

यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रचांसि भुञ्जते ॥

देवलः,—

योऽदमन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः ।

प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥

प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते स च नाप्यायते पितृन् ।

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो वा भुङ्क्ते विगर्हितान् ॥

यमः,—

यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दृषलौपतिः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते यत्तु दत्तं तिरस्कृतम् ॥

तत्सर्वं दानवेन्द्राय ब्रह्मभागमकल्पयत् ।

उद्धृत्य पाणिं विहसन्सक्रोधविषयान्वितः ॥

आद्धकालेषु यद्भुङ्क्ते न तत् प्रीणाति वै पितृन् ।
 आसुरं विस्मयान्नं स्थात् क्रोधान्नं राक्षसं विदुः ॥
 असत्कृतमविज्ञातं पैशाचं परिचक्षते ॥

शातातपः,—

उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्याद्वाचानुलेपनम् ।
 एकवासाश्च योऽश्रीयान्निराशाः पितरो गताः ॥
 उपवीतौ ततः कुर्याद्भूतः आद्धेऽनुलेपनम् ।
 न निष्ठुक्तः शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेत् ॥
 मव्यादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् ।
 एकवस्त्रं तु तं विद्याद्रदैवपित्ये विवर्जयेत् ॥

यमः,— अग्रासनोपविष्टस्तु यो भुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।
 बहूनां पश्यातां सोऽन्नं पङ्क्त्यां हरति किंलिषम् ॥
 अग्रासनोपविष्टः पङ्क्तिमूर्द्धन्युपविष्टः ।

शातातपः,—

हस्तं प्रक्षाल्य यश्चापः पिवेद्भुक्ता द्विजः सदा ।
 तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥
 भुक्त्वा भोजनं समाप्य । आपोऽत्र भोजनान्तचलुकगताः ।
 यश्च भुक्तं पुनर्भुङ्क्ते यश्च तैलाभिघारितम् ।
 रजस्वलाभिर्यदृष्टं तदै रक्षांसि गच्छति ॥
 केशकीटविपन्नञ्च क्षुतं श्मभिरवेक्षितम् ।
 रुक्षितं चावधूतञ्च तदै रक्षांसि गच्छति ॥
 दूतसम्भवे तैलाभिघारितं दुष्टं । अवधूतं वाससेति शपः ।

उग्रनाः,—

नियुक्तश्चैव यः आद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् ।

पितरस्तस्य तं मांसं नैराशं प्रतिपेदिरे ॥

यत्किञ्चित्परिविष्टमरोचमानमपि यथाशक्ति किञ्चिदपि भक्षणीयमित्यर्थः ।

अथ नियुक्तस्य मांसभक्षणाभक्षणविचारः,— चतुर्दशादिपर्वस्वपि देवात् कृतनिमन्त्रणस्वीकारेण मांसं भक्षणीयं । पर्वसु मांसभक्षण-
दोषापेक्षया आद्धीयमांसत्यागे दोषगौरवात् ।

तथा च मनुः,—

यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥

यमहारीतौ च,—

नियुक्तस्तु यदा आद्धे यस्तु मांसं न खादति ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमश्नुते ॥ इति ।

किन्तु,—वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साध्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाणश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥

इत्यत्र यथा सत्योक्तौ वर्णिवधे दोषभूयस्त्वात् कूटसाक्षित्वम्
कृत्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं, तथात्रापि वैदिकप्रायश्चित्तं कार्यम् ।

ननु अरुच्यादिप्राप्तमांसवर्जनप्रतिषेधोऽयं, न तु पर्वविहित-
मांसवर्जनप्रतिषेधविधिः,

विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्ति^(१)रिति चेन्न । यथा हि दीक्षि-

(१) विकल्पापत्तेरिति ।

तस्य कत्वर्थदानहोमपाकप्रतिषेधः पुरुषार्थलौकिकवैदिकसर्वहोमा-
दिप्रतिषेधकः सोमाङ्गत्वेन विधीयते ।

तद्वत्कत्वर्थमांसभक्षणस्य च पुरुषार्थमांसनिषेधवाधकत्वात् । यथा
वा वैधमवैधं च मांसादि पर्वाङ्गत्वेन न निषिध्यते, एतदेवाभिप्रेत्य-
कल्पतरुकाङ्क्षितम् ।

यत्तु मांसवर्जनात् फलं तद्देवपित्रर्चनशेषमांसस्य । न तु नियु-
क्तस्य आङ्गीयमांसविषयं । तत्राभक्षणे दोषश्रवणात् इति । अत्र
ब्रह्मचारियतिब्राह्मणकआङ्गे तु मांसं मधु च सर्वथा न देयं ।

विना मांसेन मधुना विना दक्षिण्याग्निषा ।

सम्पूर्णं आङ्गकर्म स्यात् यतिषु आङ्गभोजिषु ॥ इति स्मृतेः ।

ननु एतदुक्तेः कल्पतरुकारादिभिरनादृतत्वात् सन्निग्धप्रामाण्यक-
मिति चेदुच्यते । मधुमांसयोः आङ्गे दानाभावे दोषप्रतिपादकवचनं
नैवास्ति । किन्तु फलार्थमेवोक्तम् । यत्यादिब्राह्मणकआङ्गेऽपि
वज्रफलप्राप्तिरुक्ता इति, तन्नोभेन मधुमांसयोरदानमेव ।

योगीश्वरेण,—

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छाङ्गे व्रतमपौड्यन् ।

इति मांसभोजनं यत्यादेर्निषिद्धमेव ।

पात्रे पतितमश्रीयान्मधुमांसविवर्जितम् ।

यतिधर्मेषूक्तमित्यलं प्रपञ्चेन । ननु कृतनित्यमांसवर्जनसङ्कल्पेन
निमन्त्रितेन गृहस्थेन मांसादिकं भक्ष्यं न वेति चेत्, उच्यते ।
हृच्छान्द्रायणादिकर्तुरिव कृतनित्यमांसवर्जनसङ्कल्पस्य निमन्त्रणा-
नङ्गीकरणमेव श्रेयः । स्त्रीकारानन्तरमपक्रमण एव दोषस्य निर्णी-

तत्वात् । यदि कृतनित्यमांसवर्जनसङ्कल्पेन गृहस्थेनापि भ्रान्त्यादिना निमन्त्रणं स्वीकृतं । तदा यतिब्राह्मणकश्चाद्धवत् मांसरहितं श्राद्धं यजमानेन कार्यम् ।

ननु यतेः प्रायश्चित्ताधिकाराभावात् तद्ब्राह्मणकश्चाद्धे फला-
धिक्याच्च तथा निर्णीतं । कृतनित्यमांसवर्जनेन गृहस्थेन तु भक्षणस्य
क्रत्वर्थत्वात् भक्षणनिवृत्तिनियमस्य पुरुषार्थत्वात् प्राश्नेत वा यज्ञार्थ-
त्वात् इति न्यायेन भक्षयित्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यम्, यथा
सवे दीक्षितानामेव रुत्विजां पृष्ठ्यषडहसमाप्तौ संस्थिते पृष्ठ्यषडहे
मध्वाशयेत् इति कर्माङ्गं मधु अशित्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं तददिति
चेत् न ।

भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

इति यमोक्तेर्वर्जनैयमेव मांसम् । वर्जनदोषस्य त्वनियमपर-
त्वात् मधुमांसयोः फलसम्बन्धेन विहितत्वात् ।

हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरम् ।

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तेः कांस्यभोजिन्यायेन मांसरहितश्रा-
द्धस्याप्यङ्गीकरणात् । शालग्रामशिलाब्राह्मणकश्चाद्धे तु मांसं देय-
मिति केचिददन्ति । युक्तिं चाहुः । शालग्रामशिलाचक्रस्य भक्षण-
प्रसङ्गाभावात् विष्णवे मत्स्या न देया इति वाक्याभावाच्च इति,
तदस्मभ्यं न रोचते भक्षणाभावादिति यदुक्तं स हेतुः पूजायामपि
वक्तव्यः स्यात् । तथापि तैर्यदुक्तं शिलाचक्रस्याहवनीयवत् प्रति-
पत्तिस्थानीयत्वं न देवत्वमिति तदपि न सारम्, श्राद्धस्य याग-

त्वमुक्त्वा ब्राह्मणास्त्वाहवनीयस्थानीया इति तैरेवोक्तम् । तथा च
सति यतिब्रह्मचारिब्राह्मणकआद्धे तयोरपि प्रतिपत्तिस्थानत्वेन
सन्यासिलाद्यभावात् मांसदानं प्रसक्तं, किमिति तैर्नाङ्गीकृतम् ।
किञ्च अस्मान्मते आद्धस्य नैव यागरूपत्वमित्युक्तं । वाक्याभावादिति
यो हेतुर्दत्तः सोऽपि नादरणीयः ।

ब्रह्मविष्णुशिवाणाञ्च कलौ मांसेन चार्चनम् ।

राज्ञः श्रियं कुलं हन्ति तस्मात् तत्परिवर्जयेत् ॥

एवं यत्यादिब्राह्मणकआद्ध इव शालग्रामशिलाचक्रब्राह्मणक-
आद्धे गयाधिकफलोक्तेर्मांसाभावे दोषानुक्तेश्च फलसम्बन्धविहितमां-
सदानमनुचितं इत्यस्माकं सिद्धान्तः । कर्तुः पर्वमांसाशनादिकं
प्रतिपत्तिकर्मावसरेण^(१) लेख्यं ॥०॥

अथ आद्धोच्छिष्टदानविचारः ।

आपस्तम्बः,— न चातहुणायोच्छिष्टं दद्युः । अतहुणाय आद्ध-
भोक्तृगुणरहिताय ।

मनुः,— आद्धं कृत्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूचमवाक्शिराः ॥

आद्धभोजी स्वमुच्छिष्टं वृषलाय ददादि चेत् ।

स मूढोऽनिष्कृतिः प्राह प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

प्रायश्चित्तं विना तस्य निष्कृतिर्नास्तीति प्राह इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—स्त्रीशूद्रायानुपेताय आद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।

यो दद्याद्भागसम्प्राप्तवान् तद्गच्छति वै पितृन् ॥

तस्मान्नदेयमुच्छिष्टमन्नाद^(१) आद्धकर्मणि ।

अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यां शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यामिति दधिसर्पिर्व्यतिरिक्तं उच्छिष्टं न कस्मैचिदपि दातव्यम् । दधिसर्पिषोस्तु शिष्यपुत्रयोरपि आद्धभोक्तृ-
गुणोपेतयोरभ्यनुज्ञा इति कल्पतरुकाराः ॥०॥

अथ जपविधिः ।

कात्यायनः,—

“अश्रंत^(२) जपेत् व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सप्रणवां सम्मतिर्वा ।
रक्षोघ्नान् पितृमन्त्रान् पुरुषसूक्तमन्यानि च पवित्राणि च” ।
रक्षोघ्नाः कृण्वपाद् इत्याद्या रुचः, पितृमन्त्रा उदीरितामवर-
इत्यादयः, पवित्राणि शतरुद्रीयादीनि ।

बौधायनः,—

रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजूंषि च ।

मध्वोर्चोत्य^(३) पवित्राणि आद्धकाले पठेच्छनैः ॥

मनुः,—स्वाध्यायं आवयेत्पितृव्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानौतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

खिलानि हरिवंशादीनि ।

मात्स्ये,—ब्रह्मविष्णुवर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रेणसोमसूक्तानि पावनानि स्वशक्तितः ॥

वृहद्रथन्तरे तदज्येष्ठमामसुरौवरः ।

(१) अन्नाद्यं ।

(२) अश्रत्सुजपेत् ।

(३) मध्वर्चाय ।

तथैव शान्तिकाध्याय मधुब्राह्मणमेव च ॥

मण्डलब्राह्मणं तद्वत् प्रीतिकारि च यत्पुनः ।

विप्राणामात्मनस्यैव तत्सर्वं समुदीरयेत् ॥

ब्राह्मे,—

वीणावेणुध्वनिं वायु विप्रेभ्यस्तु निवेदयेत् ॥०॥

अथ पिण्डविधिः ।

ब्राह्मे,— तत्र दक्षिणपूर्वस्थां कार्यां वेदिस्तथा दिशि ।

हस्तमात्रा^(१) आर्द्धभूमिश्चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ॥

तथा,—

मध्वाज्यस्थालिसंयुक्तं सर्वव्यंजनसंयुतम् ।

उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् ।

दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ।

तथा,—

दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः ।

गते वयसि वृद्धानि स्त्रानि स्त्रोमान्यथापि वा ॥

क्षौमं सूत्रं नवं दद्यात् क्षौमं^(२) कार्पासमेव च ।

हृष्णानि नीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

वायवीये,—

पत्रोर्णपट्टसूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ।

वर्जयेच्च दशां प्राज्ञो यद्यप्याहतजा^(३) भवेत् ॥

(१) हस्तमात्रार्द्धभूमिश्च । (२) क्षौमं । (३) यद्यप्याहतजा ।

अत्र दशावर्जनं श्वेतवस्त्रदशाव्यतिरिक्तविषयम् । “श्वेतवस्त्रभवा”
इति—देयत्वेन ब्राह्मणोक्तः ।

पित्रादिस्वरूपश्च मनुः,—

वसून् वदन्ति च पितृन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहान् तथादित्यान् अतिरेषा सनातनी ॥

याज्ञवल्क्यः,—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः आद्वेदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन् आद्वेन तर्पिताः ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो यद्यपि आद्वे वस्त्रादीनां देवतात्वं प्रतीयते ।
तथापि “अमुकसगोत्र एतत्तुभ्यमस्तु” इत्यादिवाक्येभ्यः पित्रे पिता-
महाय प्रपितामहाय इत्यादि अतेश्च गोत्रनामसबन्धविशेषकौत्तनेन
स्वजनकादीनां चतुर्थ्यन्तेन अवणात् देवतात्वमिति अतएव वस्त्रादि-
रूपेण धेयाः । “य एवं विद्वान् पितृन् यजते” इति पैठौनस्युक्तेः ।

मनुविष्णू,—

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरस्य यः ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वाश्लेषाश्लेषश्च ।

दासवर्गस्य तत्पितृभ्यो भागधेयं प्रचक्षते ॥

पितृभ्यो पितृकर्मणि । कुलयोषितां त्यागिनामकरणेऽपि
कुलस्त्रीत्यागवतां । (१) पत्रस्यमन्नं असंस्कृतप्रमीतानां । भूगतमुच्छिष्टं
दासवर्गस्य ।

हारीतः,—

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुत्रदः स्मृतः ।

ऋद्धिप्रदस्तृतीयो वै तस्मान्मध्यममाशयेत् ॥

या पत्नी पुत्रकामा स्यात् मध्यमं पिण्डमश्रीयत् ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्मात् पुत्रदः स्मृतः ॥

“प्राजापत्योविधिरपां त्रौषधीनां रसं प्राश्नायनीभूतं गर्भं धत्स्व” इति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति इति आपस्तम्बोक्तेः ।

मनुः,— एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तान्मदनन्तरम् ।

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खादयन्त्येतान् प्रक्षिपन्त्यनिलेऽपु वा ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक्स्मृतार्थिनौ ॥

आयुश्चान्तं स्मृतं विद्यात् यशोविद्यासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा ॥

प्रक्षिपन्तीत्यादि पूर्वोक्तजलानिलयोरनुवादः पक्षिण्यादिविधानार्थः ।

बृहस्पतिः,—

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तथा तं जीर्णवृषभम्हागो वा भोक्तुमर्हति ॥

तं मध्यमं पिण्डं ।

वायवीये,—प्रार्थयन् दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

इत्युक्तत्वात् मनुक्तपक्षिपदं वायसरम् ।

दक्षिणा ब्राह्मे,—

सुवर्णरूपपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।

हस्त्यश्वरथयानानि समृद्धानि गृहाणि च ॥

उपानद्पादुकाश्च चामराण्यजिनानि च ।

यज्ञेषु दक्षिणां पूण्यामिति सञ्चिन्तयन् हृदि ॥

दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ।

बृहस्पतिः,—

हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हतां यज्ञास्त्वदक्षिणाः ।

तस्मात्पणं काकिनीं वा फलं पुष्पमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तया समफलो भवेत् ॥

ननु,— यतिब्राह्मणकश्राद्धे कथं दक्षिणादानं,

क्षेत्रं गावो हिरण्यञ्च यतेर्यस्य प्रतिग्रहः ।

तादृशं कल्पयन् दृष्ट्वा प्रेताग्रौचं समाचरेत् ॥

इति यतेः प्रतिग्रहाधिकाराभावात् इति चेत् सत्यं ।

श्राद्धदक्षिणायां सुवर्णं रजतं वा न नियम्यते । तस्मात्

फलादिदानस्य असादृशसम्पादकत्वात् हरीतक्यादिफलमात्रस्य

आर्द्रकमूलस्य कौपीनयोग्यवस्त्रस्य वा दाने प्रतिग्रहे च न कश्चित्

विरोधः । “अघोराः पितरो नः सन्तु, दातारो नो हि वर्द्धन्तां,”

इत्याशीर्वादास्तु नियमेन श्राद्धाङ्गत्वेन आमन्त्रणस्वीकारविधिनैव

तेषां स्वीकृता इति । आशीर्वादाकरणस्य पुष्पार्थत्वेन दुर्बलत्वात्

आशीर्वादस्य क्रत्वर्थत्वेन वलवत्त्वात् नियुक्तैर्यतिभिरपि नियमेना-
शीर्वादाः कार्या एव । इति साम्यदायिकाः । इति ॥

अथ आद्धोत्तरकर्म्म ।

देवलः,—निवृत्ते पिबमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

आचम्य हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥

ततो ज्ञातिषु द्वेषेषु स्नान् मृत्यान् प्रतिपूजयेत् ।

एकोद्दिष्टे तु शेषं तत् ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ॥

ततः स्वयं तद्भुञ्जीत पुनर्भोजनवर्जनम् ॥

प्रच्छाद्य, निर्वाप्य ।

यमः,—ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ।

गृहस्थतिः,—

एवं देवान् पिबन् तांश्च तर्पयित्वा विधानतः ।

पुत्रभृत्यादिमहितो गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥

श्रोत्रिया भोजनीयाः स्युः नव सप्त त्रयोदश ।

ज्ञातयो बान्धवा निःस्वास्त्यैवातिथयः परे ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

श्रातातपः,—शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः साङ्गं तु विधिवत् बुद्धिमान् सुसमाहितः ॥

ब्राह्मे,—भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः आद्धेषु च सदैव हि ।

वन्दिमागधसूताश्च तौर्यञ्चिकविदस्तथा ॥

अन्नञ्जलाभाः आद्धेषु नाशयन्ति सहृदयः ।

तस्मात्तेऽपि विभक्तव्याः सकृच्छ विभज्य च ।

आपस्तम्बः,—

“सर्वतः समुपादाय गामावराद्धं प्राश्नीयात् यथोक्तं” । गामा-
वराद्धं गमादन्यूनं । यथोक्तं गृह्योक्तं ।

चतुर्थादिनवश्राद्धादिषु न शेषभोजनम् ।

न च श्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ॥

दम्पत्योर्भुक्तशिष्टञ्च न भुञ्जीत कदाचन ॥

इति विज्ञानेश्वरोद्धृतोक्तैः ।

वशिष्टः,— श्राद्धे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।

द्योतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिवन्त्यक्षतोदकाः ॥

उच्छिष्टं न प्रमृज्याद्वि यावन्नास्तमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततो यान्यक्षयाः सञ्चरभागिनः ॥

द्योतन्ते चरन्ति । नोदासनीयानि भूमिष्ठोच्छिष्टानि इत्यर्थः ।

“सञ्चरभागिनोऽन्यस्मैदत्तमश्वं सञ्चरति यत् तत् सञ्चरः, तत् ये
भुञ्जते दासादयः” इति कल्पतरुकाराः ।

ब्राह्मे,— अस्तं याते ततः सूर्यं विप्रः^(१) पात्राणि चाम्भसि ।

निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां चालनं तथा ।

अनन्ता जायते दक्षिः पितृणां येन सर्वदा ॥

अथ यजमानस्य ब्राह्मणानां च नियमाः ।

मनुदेवलवृहस्पतयः,—

तां निशां ब्रह्मचारी स्यात्श्राद्धभोक्ता तथैव च ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां नरकगामिनौ ॥

तथा,—

तस्मात् प्रदाता भोक्ता च आद्धे नियमितो भवेत् ।

अर्चकस्वार्चितश्चोभौ भवेतां नाकगामिनौ ॥

वशिष्टदृष्टशातातपौ,—

आद्धं दत्वा च भुक्त्वा च मैथुनं यः प्रयच्छति ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं रेतसो भुजः ॥

यस्ततो जायते गर्भो दत्वा भुक्त्वा च पैद्वकम् ।

न च विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥

मात्स्ये,—

पुनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासमैथुनम् ।

आद्धकृत् आद्धभोक्तैव सर्वमेतत् विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलहश्चैव दिवास्वप्नश्च सर्वदा ।

अध्वगमनमाक्रोशोपरि न कार्यम् । “अध्वगमनमाक्रोशपूरणं”
इति हारीतोक्तेः । ऋतुकालप्राप्तमपि मैथुनं न कार्यम् । “ऋतु-
स्नातामहोरात्रं परिहरेत्” इति शङ्खलिखितोक्तेः ।

निगमः,— “न क्रुधेयात्” इति ॥ ० ॥

आद्धकर्तुं; परगृहभोजनादिनिषेधः ।

दन्तधावनताम्बूलं चौराभ्यङ्गमभोजनम् ।

रत्यौषधपराम्नाश्च आद्धकर्त्ता विवर्जयेत् ॥

आद्धं कृत्वा परआद्धे भुञ्जते ये च विकलाः ।

पतन्ति पितरस्तेषां क्षुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

ननु “सर्वतः समुपादाय” इति आद्भ्रुशेषपक्वद्रव्यमात्रस्य कर्तृ-
भोजनं प्रतिपत्तित्वेनोक्तम् ।

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृभैवितम् ।

इति याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं । तच्च आद्भ्रुशेषस्य काकादिस्पर्शं शेष-
भक्षणं कार्यं न वेति चेत् ? उच्यते । “पुरोडाशक्रत्वर्थकपालेन
तुष्टानुपिवति” इतिवत् परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेन अप्रयोजकत्वात्
द्वितीयानिर्द्देशेन प्रतिपत्तित्वाच्च काकादिस्पृष्टशेषस्य भक्षणलोप एव ।
तद्वैगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणमेव कार्यम् ।

ननु अमावास्यादिपर्वसु मांसभोजनस्य निषिद्धत्वात् सर्वशेष-
भक्षणस्य प्रतिपत्तित्वेनावश्यकत्वात् कर्त्ता भक्ष्यं वा न वेति ? सन्देह-
प्रतिपत्तिकर्मापेक्षया “अर्थकर्मणोवल्लवत्वमिति” वल्लवलाधिकरणे
निर्णयात् । आद्भ्रुशेषमांसभक्षणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वलत्वात्
सर्वमांसभक्षणनिषेधस्य अर्थकर्मत्वेन वल्लवत्वमिति शेषमांसभक्षणं न
कार्यं, इति प्राप्ते ब्रूमः,—

पर्वनिषेधस्य पुरुषार्थत्वात् शेषभक्षणविधेस्तु क्रत्वर्थत्वात् पुरुषार्थ-
कत्वर्थयोः क्रत्वर्थस्य वल्लवत्वात् आद्भ्रुशेषमांसं साग्निकैर्निरग्निकैश्च
भक्षणीयमेव । “मा हिंस्यात् सर्वाणि भूतानि” इत्यादिनिषेधस्य
“अग्निषोमीयं पशुमाहभेत” इत्यादिना विहितेतरविषयत्वेन
निर्णयवत् “(१) केवलपिण्डदानाच्च मांसं न भक्षणीयं” मांसदाना-
भावात्, इति सप्रदायविदः ।

(१) “केवलपिण्डदानविपक्षे तु मांसं न भक्षणीयं” ।

ननु तर्हि महालयपचश्राद्धादौ सर्वश्राद्धपूर्वदिनेषु “निरामिषं-
सहद्भुक्ता” इत्युक्तस्य निरामिषभोजनस्य श्राद्धाङ्गशेषमांसभक्षणस्य
च कथं व्यवस्थेति चेत् ? उच्यते ।

उपयुक्तस्य संस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

गरौयसी प्रशान्तिस्तु^(१) तेन दृष्टं प्रयोजनम् ॥

इति मैत्रावरुणदण्डाधिकरणन्यायेन निरामिषभोजनमेव काय्यं,
विहितनिरामिषभोजनात् कर्तृसंस्कारात्^(२) वा उपयोच्यमाण-
संस्कारात् श्राद्धशेषभक्षणस्य उपयुक्तसंस्कारत्वेन दुर्बलत्वात् । हत-
नित्यमांसवर्जनसङ्कल्पेन कर्त्ता शेषमांसं भक्ष्यं न वेति चेत् ? उच्यते ।
श्राद्धे मांसदानं काम्यमेवेति हतमांसवर्जनसङ्कल्पेन मांसं न देयम् ।
यदि भान्त्यादिना श्राद्धे मांसं दत्तं स्यात् तदा^(३) “पुरुषार्थसमा-
सत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकं” इति न्यायेन क्लृप्त्यमवाधेन गोदोह-
प्रवेशवत् सङ्कल्पस्य बलवत्त्वाच्च मांसं वर्ज्यम् । किञ्च श्राद्धशेषमांसं
भक्षयेत् इत्याहृत्यविधिरपि नास्ति ।

ननु “सर्वतः समुपादाय” इति सर्वपदस्य का गतिरिति चेत् ?
उच्यते । सर्वपदस्य सर्वनामत्वेन विशेषरूपेण उपस्थापकत्वेऽपि
मांसस्य काम्यत्वेन नियतबुद्ध्यारूढत्वाभावात् मांसातिरिक्तहविः-
प्राग्नेने प्रतिपत्तिसम्भवात् ।

“ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्” इति मनूष्या मांसस्य ज्ञातिभोजनादौ

(१) प्रशान्तिस्तु ।

(२) कर्तृसंस्कारार्थात् ।

(३) पुरुषार्थं समाधत्ते ।

प्रतिपत्तेर्यथाकथञ्चिन्निर्वाहात् कृतमांसवर्जनसङ्कल्पेन मांसं वर्ज्यमेव ।
अत एव विज्ञानेश्वरैः,— “यजमानस्य मांसे तु यथारुचि” इति
यदुक्तं, तेनैव ज्ञायते कृतवर्जनसङ्कल्पेन त्याज्यं अन्येन भक्ष्यमिति ।

एकादशुपवासादौ तु “उपवासो यदेति” एकादशीप्रकरण
लिखितवचनाद्वाऽर्जनशेषवदप्राणमात्रप्रतिपत्तिरिति ॥ ० ॥

अथ आद्धादौ^(१) गोचरनामपदाद्युच्चारणविचारः ।

प्रारम्भप्रश्नेतसौ,—

अर्थदानेऽन्यसङ्कल्पे^(२) पिण्डदाने तथा चये ।

गोचरसम्बन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

विष्णुः,— “नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु” इति ।

ब्राह्मे,— प्रदक्षिणञ्च निर्गम्यात् गोचरनामानुमन्वितम् ।

कुन्दोगपरिशिष्टे,—

गोचरनामभिरामगन्ध पितृनर्थं प्रदापयेत् ।

शङ्खलिखितौ,— सव्येन पाणिना दक्षिणं पाणिमुपसमाधाय एकैकं
त्रिभिरामगन्धं असावेतत् इति । त्रिभिः गोचरसम्बन्धनामभिरिति ।
एवमन्यान्यपि बहूनि वाक्यानि सन्तीति । आदौ नामप्रयोगो यद्वा
गोचरप्रयोग इति सन्देहे,

नामगोत्रे समुच्चार्य अथवा गोचरनामनी ।

इति विकल्प इति केचित् । ^(३)वस्तुतस्तु नागृहीतविशेषणे

(१) आद्धादिषु ।

(२) ऽन्नसंकल्पे ।

(३) वष्टवस्तु ।

विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायेन विशेषणस्य पूर्वपाठसिद्धेः गोत्रस्यादौ प्रयोग एवेति, समाचारश्चेवमेव बह्वनां ।

किन्तु,

सम्बोध्य नामगोत्राभ्यां प्रेतकृत्यं दशाहिकम् ।

शेषं समापयेत् सर्वं गोत्रसम्बन्धपूर्वकम् ॥

इति स्मृतेः, प्रेतकृत्ये पश्चात् गोत्रप्रयोगः । सर्वेषां दशाहिकमिति सपिण्डीकरणान्तक्रियोपलक्षणम् । अत्र “सन्ततिर्गोत्रजननकुलानि” इति पर्यायपाठात् सा च विशेषरहितेति विशेषलाभाय तदादिभूतपुरुषेण कुशिकादिना ऋषिणावच्छिन्नो गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादिसंस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षे अनादिपुरुषसम्भवः । तथापि कौशिकस्य ये पित्रादयः पूर्वे, ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाञ्चः ते सर्वे कौशिकेन गोत्रान्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलक्षितपुत्रपौत्रपरम्परात्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः । एवं च गोत्रशब्दस्य परम्परारूपधर्मवाचित्वात्^(१) तद्धर्मविशिष्टव्यक्तिलाभाय सगोत्र इति । तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्पराक इत्येव विशेषणविशेष्यभावात् कौशिकसगोत्र इत्यादिनिर्देशो भवति ।

अत एव स्मृतिः,—

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युदाहकर्मणि ।

“असगोत्रा च या पितुः” इत्यादि ।

महाभारते,— पराशरसगोत्रस्य दृढस्य सुमहात्मनः ।

इत्यादिनिर्देशः ।

(१) पराशरारूपधर्मविशिष्टव्यक्तिलाभाय ।

ननु,— अमुकामुकगोचैतत्तुभ्यमन्नं खधा नमः ।

इत्यादि ब्रह्मवचनं, “वैयाघ्रपद्यगोचाय” इत्यादि वचनञ्च कथं सङ्गच्छत इति चेत्, उच्यते । तत्र धर्मवाचिगोचपदस्य व्यक्तौ लक्षणा । यदा मध्यपदलोपिसमासेन सकारस्य परित्यागः । तथा इति देशान्तरौयसकाररहितप्रयोगोऽपि कथञ्चित् सङ्गच्छते ।

गोमिलाः,—

गोचं स्वरान्तं सर्वत्र गोचस्थान्यकर्मणि ।

गोचस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता चैवं न मुञ्चति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरच्यकाले तु अचयां दक्षिमिच्छता ॥

शर्मन्मर्घादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽच्यकालेऽपि पिद्वर्णा दत्तमचयम् ॥

तत्र ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां शर्मान्तत्वादिविचारः ।

यमः,— शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा राजा च भूभृतः ।

गुप्तो दत्तस्य वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

तथा च ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वा इति विकल्पः । एवं चक्षियस्य वर्मा राजेति । वैश्यस्य गुप्तो दत्त-
इति । शूद्रस्य दास इत्येव । नात्र विकल्पः,

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं चक्षियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

इति वाक्यान्तरादिति केचित् । वस्तुतस्तु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तं, स्त्रीनाम्नो देयन्तं । एवं चक्षियवैश्ययोरपि व्यवस्थितो-

विकल्पः । तथा च ब्राह्मणस्य अमुकग्रमां अमुका देवीति प्रयोगः ।
चत्रियस्य अमुकवर्मा अमुकराज्ञीति प्रयोगः । वैश्यस्य अमुकगृहो-
ऽमुका दत्तीति प्रयोगः । शूद्रस्य तु अमुको दासोऽमुका दासीति
व्यवस्थेति वदामः ।

यत्तु अमुकदासग्रमां इति ब्राह्मणैरपि प्रयुज्यते, तच्च दास-
इति दानपात्रत्वसूचिका सौकिक्येव संज्ञा, न शास्त्रीया । “दासो-
भृत्ये दानपात्रे” इत्यादिविश्वप्रकाशादिकोषात् । एवं कररथ-
धरादिसंज्ञाः कुलविशेषेषु ज्ञेयाः । एवं च देवग्रामां इति यत्
कुलविशेषे प्रयुज्यते । तच्च देवपदस्य देवतुल्यत्वप्रतिपादकत्वेन
सौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्विरोधः ।

इति तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्षत्राणां तत्र कर्तव्यविशेषाणां च निर्णयः ।

सम्पूर्णतिथिवत् सम्पूर्णनक्षत्रे न सन्देहः ।

खण्डनक्षत्रे तु विष्णुधर्माक्षरे,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमितो^(१) रविः ।

युज्यते यत्र वा राम निग्रीथे शशिना सह ॥ इति

अस्तमययोगो निग्रीथयोगश्च इत्युभयमुक्तं । तच्च अस्तमय-
योगो मुख्यः कल्पः । निग्रीथयोगोऽनुकल्पः । तत्रोभयत्र योगोऽति-
प्रशस्तः । यदा तु पूर्वद्युः केवलनिग्रीथयोगः, परेद्युः केवलास्तमय-
योगः, तदा परेद्युरेवोपवासः । अस्तमययोगस्य मुख्यत्वात् प्रातः-

(१) ब्रह्ममियादरविः ।

सङ्कल्पकाले नक्षत्रसत्त्वाच्च । यदा दिनद्वयेऽप्यस्तमययोगाभावः,
पूर्वद्युः केवलनिशीथयोगः, तदा पूर्वद्युरूपवासः । निशीथयोगस्य
अनुकल्पत्वेनापि ग्राह्यत्वात् ।

यत्रार्द्धरात्रादवाक् तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तन्नक्षत्रव्रतं कुर्यादतीते पारणं भवेत् ॥

इति स्रुतेः, व्रतमत्र उपवासः । इति नक्षत्रोपवासनिर्णयः ॥०॥

अथ नक्षत्रैकभक्तनक्षत्रविचारः ।

नात्र तिथिवन्मध्याह्नप्रदोषव्याप्तिव्यवस्था, किन्तु पूर्वोक्तोपवास-
विदं च व्यवस्था ।

तथा च स्कान्दे,—

तत्रैवोपवसेदृचे यन्निशीथादधो भवेत् ।

उपवासे यदृचं स्यात्तद्वि नक्षत्रैकभक्तयोः ॥

इति नक्षत्रैकभक्तनिर्णयः ॥०॥

अथ तत्र व्रतनिर्णयः ।

व्रतादौ त्वदयव्याप्त्यैव व्यवस्था ।

तथा च तिष्णुधर्मोत्तरे,—

सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यसृष्टद्वौ न कारणम् ॥

अत्र यद्यपि सूर्योदयकाल एव प्रतीयते, न तु परिमाण-
विशेषः, तथापि तिथिवत् त्रिसुहृत्तव्याप्तिरत्रापि ग्राह्या । तस्याः
सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तत्वात् ।

ननु, तर्हि नक्षत्रैकभक्तनक्षत्रोपवासेष्वपि स न्यायो ग्राह्य इति

चेत्^(१) । तेषु कालविशेषस्य प्रातिस्निकत्वेनोक्तेः । यद्दोभयदिने
नक्षत्रस्योदये त्रिमुहूर्तव्याप्तिः, तदा व्रतदानयोः पूर्वदिनेऽनुष्ठानम् ।
सर्वकर्मकालव्याप्तिः । स्नानक्षत्रपूजायाः व्रतान्तर्गतत्वात् व्रतवद्भवस्या ।

या तु कालमाधवीये उपाकर्मविषये,—

श्रवणं तृत्तरं याज्ञं उपाकरणकर्मणि ।

इति कारिका । सा बह्वचविषयेवेति पूर्वमेव निर्णीतम् ।

तत्र विचारान्तरं । कर्म द्विविधं । अहोरात्रसाध्यं दिनसाध्यं
चेति । तत्रोपवासोऽहोरात्रसाध्य इति न तत्रानुपपत्तिः । एक-
भक्तनक्तयोरपि अल्पकालनिष्याद्यभोजनरूपत्वेऽपि तस्मिन्नहोरात्रे
भोजनान्तरपरित्यागसहितभोजनस्य एकभक्तादिरूपत्वात् अहोरात्र-
साध्यत्वमुपपन्नं । दानव्रतश्राद्धानां अह्न्येव कार्यत्वाद्दिनसाध्यत्वं । तत्र
नक्षत्रे कथमहोरात्रसाध्यत्वं, कथं वा दिनसाध्यत्वं इति चेत् ? उच्यते ।
तल्लक्षणं पारिभाषिकं । तथा च मार्कण्डेयः,—

तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तमितो रविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् ॥

तथा च उपवासदौ नाक्षत्राहोरात्रो याज्ञः । अहोरात्रस्य
नाक्षत्रत्वं सूर्यास्तमयकाले नक्षत्रव्याप्या भवति । दिनस्य तु नाक्षत्रत्वं
सूर्योदयव्याप्येति निर्णयः ॥०॥

नक्षत्रे श्राद्धकालनिर्णयः ।

बौधायनः,—

सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

(१) इति चेत्, न ।

आर्द्धमास्य पक्षस्य हानौ त्वस्तमयं प्रति ॥ इति ।

तथा च तिथिवक्ष्यचक्राद्भव्यवस्था ॥०॥

अथ योगनिर्णयः ।

विष्णुभादियोगानां उभयदिनव्याप्तिर्त्वे उपवासादिकं पूर्वेषुः ।
योगो यदा निशीथमात्रं व्याप्नुयात् तदा तदन्तापेक्षायां पारणस्या-
सम्भवात्, रात्रौ च पारणस्य निषिद्धत्वात्, “ततोऽह्नयेव पारणं”
इति पूर्वेषुरेवोपवासः । दानव्रतयोस्तु उदयचिमुहूर्त्तव्याप्तिर्ग्राह्या ।
आर्द्धे तु कर्मकाण्डव्याप्तिर्ग्राह्या ॥०॥

अथ करणनिर्णयः ।

ववादिकरणानां तिथ्यर्द्धपरिमितत्वेन दिनद्वयव्याप्तिसन्देहोऽपि
नास्ति । तस्मादुदयेऽस्तमये वा यस्मिन् दिने करणसद्भावः
तस्मिन्नेव दिने कर्मानुष्ठानं । यदा तु पूर्वेषुः सायंसन्ध्यामारभ्य
परेषुः उदयात् प्रागेव करणं समाप्यते । तदा कथमिति चेत् ?
उच्यते । करणेषु निर्णयस्थानुक्तत्वेऽपि भद्रान्यायो योऽन्यः ।

तथा च भद्राविषये भविष्योत्तरे,—

यस्मिन् दिने भवेद् भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्यात्पारौ नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं येनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः ॥

प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरद्वयम् ।

उपवासस्तदा कार्यमेकभक्तं ततोऽन्यथा ॥

भद्रेति विष्टेः संज्ञान्तरं । उदयादारभ्य धावदध्यायं विष्टि-
सत्तायां नास्त्युपवासे सन्देहः । यदा तु प्रहरमात्रं विष्टिर्नास्ति ।
तस्योपरि प्रहरत्रयं विष्टिर्भवति । तदा कृत्स्नदिनव्यापिविष्टेरभावे
ऽप्येकदेशव्याप्तेः सद्भावात् तस्मिन्नेवदिने उपवासः । अन्यथेत्यनेन
एकदेशव्याप्तेरभावो विहितः । तस्मिन् पक्षे समनन्तरातीतव्याक्योक्तं
कार्यं । यस्तु भद्राव्रतं सङ्कल्प्य अहोरात्रमुपोषितुं न शक्नुयात् ।
असौ भद्रायुक्तघटिकासु न भुञ्जीत ।

तथा च भविष्योत्तरे,—

प्रातः संपूज्य तामेव ब्राह्मणञ्च स्वशक्तिः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा न जायते ॥

अथवान्तेऽपि भद्रायाः काम्यतोवाग्यतः शुचिः ।

न किञ्चित् भक्षयेत् प्राज्ञो यावद्भद्रा प्रवर्तते ॥ इति ।

अङ्गः चरमभागे यदा भद्राप्रवेशः । तदानीं एकदेशभद्रा-
योगिनोदिनस्य पूजाद्यनर्हत्वात् अशक्तस्य भद्राप्रवेशात् प्रागेव भोजने
प्राप्ते सति अभुक्तेन पूजादेरनुष्ठेयत्वात् भद्रारहितेऽपि काले पूजा-
दिकं न विरुध्यते । यदा तु भद्राया अन्ते भुङ्क्ते । तदा कर्म-
कालव्यापिशास्त्रात् भद्रोपेतकाल एव पूजादिकं कर्म कार्यं । पक्ष-
द्वयेऽपि यदि घटिकासु न किञ्चित् भक्षयेत्; तावत् भद्रोपवासः
पूर्यत-इति यदि ववादिकरणेषु कस्यापि विशेषस्य शास्त्रेणानादृ-
तत्वात् भद्रायां कृत्स्नस्य न्यायस्यातिक्रमे कारणाभावाच्चायं निर्णय-
प्रकारः सर्वोऽपि योज्यः । एवं तिथिनक्षत्रयोगकरणानां काल-
निर्णयः कृतः ।

रविवारादीनां सप्तानां अहोरात्रपरिमितलनिर्णयेन सन्देहा-
भावस्तद्व्यवस्था न कृता । इति ।

अथ रविसङ्क्रान्तिकालनिर्णयः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

मेघो वृषश्च मिथुनं कर्कटः सिंह ईरितः ।

कन्या तुला वृश्चिकश्च धनुर्मकरकुम्भकौ ॥

मीनश्चेति द्वादशैवं रविसंक्रान्तयो मताः ।

तत्र विशेषान्तरं वा,

अयने विषुवे द्वे च चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥

मृगकर्कटसंक्रान्तौ द्वे तदगदक्षिणायने ।

विषुवती तुलामेघौ^(१) गोलमध्ये ततोऽपराः ॥

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥

तासां नैमित्तिकत्वात् स्नानदानादिकमवश्यं कार्यम् ।

तथा च ज्ञातातपः,—

संक्रान्तौ यानि दत्तानि ह्यव्यक्त्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायात् यदि मानवः ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगी दुःखभागी च जायते ॥

संक्रान्तिकालस्तु देवीपुराणे,—

स्वस्थे नरे सुखामौने यावत् खन्दति लोचनम् ।

तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥

तत्पराशक्तभागस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते ।

त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः ॥

तत्र विशेषमाह देवलः,—

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्लभः पिशितेक्ष्णैः ।

तद्योगतोऽप्यधश्चोर्द्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः ॥

इदं संक्रान्तिपूर्वापरकालीनषष्टिदण्डात्मकतदुपलक्षिताहोरात्र-
परि^(१)मिततद्दिन एव उपवासस्तैलस्त्रीमांसचौरादिवर्जनं च ।

स्नानदानयोस्तु विशेषः, तत्र वृद्धवशिष्ठः,—

अतीतानागते पुण्ये द्वे त्वदगदक्षिणायने ।

त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्युताः ॥

वृहस्पतिदेवलश्रातातपाः,—

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तुभयतो दश ॥

पुनर्देवलश्रातातपौ,—

षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राकृपश्चादपि षोडश ॥

वर्त्तमाने रवाविति शेषः । एतत् सर्वत्र सम्बध्यते । तेन

कर्कटके रवौ^(१) वर्त्तमाने पूर्वा विंशतिर्नाष्टः पूण्या इत्यर्थः । उभय-
चेति तुलामेषयोरित्यर्थः, न तु पार्श्वद्वये इति द्रव्यकौमुदीकाराः ।
वशिष्टः,— अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

उद्धं संक्रमणे चोद्धंमुदयात् प्रहरद्वयं ॥

तथा,— संपूर्णे चेदर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवेत् ।

प्राह्णदिनद्वयं पुण्यं सुक्ता मकरकर्कटौ ॥

यस्मिन् दिने अर्द्धरात्रादधः संक्रान्तिः, तद्दिन इत्यर्थः । दिन-
द्वयं दिनार्द्धद्वयं पूर्वदिनस्य उत्तरार्द्धं परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यर्थः ।
अर्द्धरात्रादित्यादि पूर्वावाक्यात् ।

देवीपुराणे,—

आदौ पुण्यं विजानीयात् यदभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयञ्चापरेऽहनि ॥

तथा च संक्रान्तिकालीनतिथिर्यदा अभिन्ना पूर्वदिनगामिनी ।
तर्हि आदौ पूर्वदिने पुण्यं विजानीयात् । अर्थात् तिथिभेदे
उत्तरदिने पुण्यं विजानीयात् । एवं संपूर्णार्द्धरात्रे संक्रमणे
तत्कालीनतिथिर्यदि पूर्वदिनगामिनी उभयदिनगामिनी वा,
उभयाथापि पूर्वदिनमध्याह्नादूर्द्धं पुण्यं विजानीयात् । संक्रान्ति-
कालीनतिथिर्यदि परदिनगामिनी, तर्हि परदिनार्द्धमेव पुण्यं ।
आदौ पुण्यमिति वाक्यस्य दिनद्वयव्यापितिथिकेऽपि प्रवृत्त्यविशेषात् ।
अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तौ यदि तिथिरेकैव, तदापरेऽहनि पुण्यं
विजानीयात् इत्यर्थः ।

वृद्धगार्ग्यः,—

यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।
प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥
अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

भविष्योत्तरेऽपि,—

मिथुनात्कर्किसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।
प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥
यद्यप्ययमाचारः कल्पतरुकारैर्न लिखितः, तथापि सर्वदेशीय-
शिष्टपरिगृहीतत्वात् अस्मद्देशीयैः सर्वैरप्यादृत एव ।

ननु,—

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृच्छ्रं प्रकीर्तितम् ।
इति वृद्धवशिष्ठेन सर्वस्याङ्गः पुण्यत्वमुक्तं । “अयने विंशतिः
पूर्वाः” इत्यादिषु कालविशेषाणां पुण्यत्वमुक्तं ।

देवलेन तु,—

या याः सन्निहिता नाड्यः तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ।
इति सन्निहितनाडीनां पुण्यत्वमुक्तं । तत्कथमिदं सर्वं सङ्ग-
च्छते? इति चेदुच्यते । सन्निहितनाडीनां पुण्यतमत्वं, व्यवहित-
नाडीनां पुण्यतरत्वं, कृत्स्नस्याङ्गः पुण्यत्वमिति, वृद्धवशिष्ठदेव-
वाक्ययोः पुण्यतमत्वस्य स्पष्टत्वात् । अर्थात् “अयने विंशतिः पूर्वाः”
इति तद्व्यवहितनाडीनां पुण्यतरत्वं सिद्धं । यथोक्तद्वादशसंक्रान्तीनां
यथोक्तपुण्यकालेषु मन्वादिनामभिः प्रत्येकं सप्तधा ।

विशेषो देवीपुराणेऽनुसन्धेयः,—

अयने कोटिशुणितं लक्षं विष्णुपदौफलम् ।

षडशीति सहस्रन्तु षडशीत्यां स्मृतं बुधैः ॥

विषुवे शतसाहस्रमिति ।

ब्राह्मणे,— नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्ब्रह्मतिपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितं^(१) स्नानं आर्द्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं फलम् ॥

इति य उपवास उक्तः, स गृहस्थे तरेषां ।

तथा च स्मृतिमीमांसायां,—

आदित्येऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चण्डं विजानीयात् कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

कृत्तिकायां यदा सूर्यः प्रथमांशञ्च गच्छति ।

विशाखायां तृतीयांशे तदा ज्ञेयो दिवाकरः ॥

तदैव विषुवाख्यायां^(२) पुण्यकालो विधीयते ।

तदा दानानि दद्यानि विप्रेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥

(१) अहोरात्रोषितः ।

(२) विषुवांशाऽयं ।

इति पारिभाषिकोऽन्यः पुण्यकालः । न तु मेषतुलापरनाम-
कविषुवकालः ।

देवीपुराणे,— संक्रान्तिषु स्नानविशेषा लिखिताः ।

तादृशकाम्यकर्माणि तत्र तत्र दृष्ट्वा कार्याणि ।

मेषसंक्रान्तौ विशेषः, विष्णुधर्मोत्तरे,—

मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलं ।

तथा,—

यथा तथा प्रपां दत्त्वा नागलोके महीयते ।

इत्यादौ प्रपास्थान^(१)तदुपलेपनरज्जुवारिधानीकुम्भगरावदान-
परिचारकजननियोजनेषु फलान्युक्तानि ।

भविष्योत्तरे,—

प्रपां दातुमशक्तौ च विशेषाद्धर्ममाप्नुयात्^(१) ।

प्रत्यहं धर्मघटकः कर्पटीवेष्टिताननः ॥

ब्राह्मणस्य गृहे देयः श्रौतामलजलः शुचिः ।

तस्मैवोद्यापनं कार्यं मासि मासि नरोत्तम ॥

मण्डलैरिष्टकाभिश्च पक्वान्नैः सर्वकामिकैः ।

उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणं वामवं तथा ।

सलिलं^(२) प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥

एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्माविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः ॥

(१) प्रपास्थान ।

(२) प्रपां दातु मशक्तौ च विशेषाद्धर्ममिष्टुभिः ।

(३) सलिलं ।

तदसम्भवे अश्वत्थतरुमूलसेचनं मासचतुष्टयपर्यन्तं तत्रैव लिखितं ।
नन्दीपुराणे,— केवलजलदानमप्युक्तम्,

योऽपि कश्चित्तृषार्त्ताय जलपानं प्रयच्छति ।

स नित्यवृष्टो भवति स्वर्गे युगशतं नरः ॥ इति ।

सुमन्तुः,—

विप्रेभ्यः पादुके^(१) कृत्रं पितृभ्यो विषुवे पुमान् ।

सकृद्यंशु शर्करामिश्रान् दद्यात् सजलकर्करौम् ॥

शरास्त्रापूर्व्य^(२) पानीयं स्नानं दद्यात् प्रपासु च ।

मग्नौष्णनाय मासांस्त्रीन् मम लोके महीयते ॥

इत्यादि । ग्रामनगरमार्गादिषु प्रपादाने कपिलाकोटिदानादि-
फलं लिखितं । विस्तरभयात् न लिख्यते ।

इति संक्रान्तिनिर्णयः ।

पृथ्वीरजस्वलात्कालः ।

शतानन्दसंग्रहे ।

मृगर्क्षे^(१) निदाघस्य तन्मध्येऽपि दिनत्रयम् ।

रजस्वला स्यात् पृथिवी कृषिकर्मविगर्हिता ॥

निदाघस्य ग्रौष्मर्त्तोः सौरस्यैवेति विज्ञेयं । सूर्य्यं मृगर्क्षं मृग-
शिरोनक्षत्रगते वृषान्ते मिथुनादौ चेत्यर्थः । मृगशिरोनक्षत्रस्य वृष-
मिथुनोभयराशिभोग्यत्वात् । तथा च वृषान्तदिनं मिथुनसंक्रान्ति-
दिनं तत्परदिनं चेति दिनत्रयमित्यर्थः । योग्यत्वात् ।

वृषान्ते मिथुनस्यादौ तन्मध्येऽपि दिनत्रयम् ।

(१) पादुकं ।

(२) सरासुवर्षपानीयं सार्द्रं ।

इति वाक्यान्तरात् । तन्मध्ये मिथुनमध्ये मिथुनद्वितीयदिन
इत्यर्थः । अतौ दिनत्रयस्य निरन्तरत्वात् ॥ ४ ॥

अथागस्त्यार्घविचारः ।

अगस्त्यस्य दक्षिणाशास्थितिमुपक्रम्य श्रीभगवद्वचनम् विष्णु-
रहस्ये,—

ये त्वां तत्र स्थितं भक्त्या नार्चयिष्यन्ति मानवाः ।

तेषां साम्बत्सरं पुण्यं मत्प्रसादाद्भवेत्तव ॥

ये त्वां महाविधानेन पूजयिष्यन्ति वारुणे ।

श्वेतद्वीपं गमिष्यन्ति ते नरा मत्प्रसादतः ॥

इत्यगस्त्यार्घस्य नित्यकाम्यत्वेऽपि,

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सन्निभागेस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय ये च सन्ति महोदये ॥

इति वाक्यान्तरात् ।

महोदयस्थानमुपक्रम्य,

यस्तु भाद्रपदस्थान्ते उदिते कलशोद्भवे ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः ॥

इति भीमपराक्रमोक्तेस्तु नास्मद्देशे तत्समाचारः । सन्निभागेः
त्रिभिर्दिनैः त्रयोदशदिनैः नूने सिंह इत्यर्थः ।

महोदये तन्नामकस्थानविशेषे भाद्रपदशब्दोऽपि सौरमास-
विषयः ।

घृतकम्बलं विष्णुधर्मै,—

आलिङ्गदेवपर्यन्तं यो दद्याद्घृतकम्बलम् ।

जागरं नृत्यगीताद्यैः सहत् कृत्वा च पर्वणि ॥

मन्वन्तरसहस्राणि शिवलोके महीयते ।

पर्वणि मकरसंक्रान्तौ “मृगं यत्र रविर्भजेत्” इति वाक्या-
न्तरात् । मृगं मकरं “मकरो मृगास्तः” इति ज्योतिः शास्त्रात् ॥ ० ॥

नदीनां रजस्वलात्वविचारः ।

कन्दोगपरिशिष्टे,—

यद्यदयं आवणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्ययित्वा समुद्रगाः ॥

धनुःसहस्राण्यष्टौ च^(१) गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गत्तास्ते परिकौर्त्तिताः ॥

तदपवादः पुनस्तत्रैव,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्थाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

यथोमासः । समुद्रगाः साक्षात् समुद्रप्रविष्टाः ।

अन्यथा,

यथा नदी नदाः सर्वे समुद्रं यान्ति संस्थितिम् ।

इति मनूक्तेः, सर्वासां नदीनां परम्परयाऽभिप्रवेशात् दोषा-
भावः प्रसज्येत ।

धनुः परिमाणं विष्णुधर्मात्तरे,—

द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयञ्च शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥

अथो हस्तः । अयं दोषाभावो जलान्तरासम्भव एव । एवं “न-
दूथेत्तीरवासिनां” इति मदनपारिजातधृतायां स्मृतावपि बोध्यम् ।
अत एव व्याघ्रपादः,—

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्भूते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि घाम्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि घटादिना, श्रावणादिद्वयं सौरमासविषयम् ।

तथा च कर्कटमिथुनयो रजोदोषः,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

त्रिदिनन्तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः सृजान्त्वौ यथा ॥

इति स्मृतौ सौरमासे एवकारेण समुद्रगानां नदीनामपि
(१) शुद्धित्वकथनात् । दिनत्रयेऽपि गङ्गायां दोषः, अस्या दृष्टान्तत्वे-
नोपादानात् ।

अत एव देवस्तः,—

गङ्गा च यमुना चैव स्रज्जाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

स्रज्जाता सरस्वती कुरुचेचगता सरस्वती । नदाः शोणादयः ।

ते च,—

शोणः सिन्धुर्हिरण्याख्यकोकलोहीतपर्पराः ।

शतद्रूश्च नदाः सप्तपावना ब्रह्मणः सुताः ॥

(१) शुचित्वकथनेन व्यक्तीकृतत्वात् ।

यत्तु,

भागीरथी च कालिन्दौ नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ।

तुङ्गभद्रा भीमरथी^(१) तापी चैव पयोषिका ।

द्वादशैता महानद्यः पापिनः पावयन्ति ताः^(२) ॥

इति वाक्यात् समुद्रगापदं महानदीपरमिति प्राचीनाः । तन्न,
समुद्रगापदस्य धौगिकार्थत्यागेन अप्रसिद्धरूढकल्पनायां मनाभावात् ।
इति सौरमासकार्याणि ॥०॥

अथ ग्रहणम् ।

तत्र वृद्धगार्ग्यः,—

पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राज्ञः सम्पूर्णमण्डलम् ।

यसते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदन्तरा ॥

पूर्वान्तिमभागः स्वर्णकालः । प्रतिपदाद्यभागो मोक्षकालः ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

यावत्कालः पर्वणोऽन्ते तावत् प्रतिपदादिमः ।

रवौन्दुयहणानेहाः सम्पूर्णो मिश्रितो भवेत् ॥

अनेहाः कालः । विशेषोऽन्यो ज्योतिःशास्त्रे द्रष्टव्यः ।

जावालिशातातपौ,—

संक्रान्तेः पुर्वकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचरः ॥

(१) भीमरथ्या ।

(२) गाः ।

तत्र । “चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्” इत्यादौ स्नानादौ नैमित्तिके चन्द्रसूर्योपरागमाच्चस्य निमित्तत्वश्रवणेऽपि वाक्यान्तरेण यावद्दर्शन-
गोचर इति निमित्तस्य विशेषणान्तरमुपादीयते । “यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयात्” इति जीवनस्य निमित्तत्वश्रुतावपि सायं
प्रातर्जुहोति इति वाक्यान्तरेण सायं प्रातःकालावच्छिन्नजीवनस्य
निमित्तत्ववत् संक्रान्तिपुण्यकालसाहचर्यादिवमेवं निर्णयः । दर्शनं
चाक्षुषज्ञानं दिचिचणस्यायित्वास्वरूपेण निमित्तविशेषं, दर्शन-
काले स्नानआद्धादेरसम्भवात् ।

अत एव लक्ष्मीधरः,— “चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता ।
चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वात् । तेन मेघाच्छन्नतायां न
स्नानादिकं कार्यं इति । तेन चाक्षुषज्ञानविषयस्य मनुष्याधिकारं
आस्तं इति रूपरसाधारण्येन निमित्तत्वादन्धादेरपि स्नानादा-
वधिकारः ।

एवं,

जन्मभे जन्मनक्षत्रे सप्तमे चाष्टमे तथा ।

चतुर्थे द्वादशे चैव न कूर्याद्राहुदर्शनम् ॥

इति निषिद्धनक्षत्रेषु दर्शनाभावेऽपि स्नानादिकरणमावश्यकम् ।

ननु,

नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं नो मध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुक्तौ राजग्रस्ते सूर्यदर्शनस्य निषिद्धत्वात् कथं राज-
ग्रहणं चक्षुर्ग्राह्यं स्यात्, इति चेत्, सत्यं । सूर्यग्रहणे ज्ञातेऽपि

यदपरं दर्शनं प्राप्तं तदेवानेन निषिद्धं । न तु प्रथमदर्शनं । अतो न कश्चित् विरोधः ।

दर्शनसन्देहे वशिष्ठः,—

यामदर्शनमात्रेण यदि हानि^(१)र्महद्भयम् ।

जायते यदि सन्देहस्तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

सृत्यन्तरे,—

चन्द्रर्कग्रहणे चैव यो न स्नातीह मानवः ।

स सप्तजन्म कुष्टी स्याद्दुःखभागी च सर्वदा ॥

व्यासः,—

इन्दोर्लक्ष्मणं पुण्यं रवेर्दशगुणं तथा ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटिसहस्रस्य यत् फलं लभते नरः ।

तत्फलं जाह्नवीतोये राज्ञ्यस्ते निशाकरे ॥

दिवाकरे तु स्नानस्य दशसहस्रमुदाहृतम् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

अन्यकालस्नानादिन्दुग्रहणे लक्षगुणं । सूर्यग्रहणे तद्दशगुण-
मित्यर्थः ।

मात्स्ये,—

गङ्गाकनखले पुण्ये प्रयागः पुष्करं गया ।

कुहूचेच तथा पुण्यं राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ॥

(१) चार्थहानिः ।

कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ ।
 कृत्वा सूर्य्यगहे स्नानं विमुञ्चति महोदधौ ॥
 दशजन्मकृतं पापं क्षानाक्षयति पुष्करे ।
 शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।
 तत्सर्वं सन्निहत्यायां राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ॥

सन्निहत्या कुरुक्षेत्रे तीर्थविशेषः ।

महाभारते,—

महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्यात् यथाविधि ।
 यथाविध्युक्तेः साङ्गं स्नानमदृष्टार्थमिति बोध्यम् । ब्राह्म्याद्युक्त-
 महानद्योऽस्मत्कृताचारसारे द्रष्टव्याः ।

असम्भवे शङ्खः,—

नदीकूपतडागेषु नदप्रस्रवणेषु च ।
 नद्यां नदे देवखाते सरसीषूद्धताम्बुनि ॥
 उष्णोदकेऽपि वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ॥
 उष्णोदकमातुरस्यैव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वज्रिना ।

अतो ^(१)व्याधातुरः स्नायाद्यग्रहणे ^(२)चन्द्रसूर्य्ययोः ॥

इति व्याघ्रोक्तेः ।

(१) व्याधातुरः ।

(२) ऽप्युष्णवारिणा ।

एवञ्च,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

इति निषेधो नातुरविषयः ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य व्यासः,—

सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा दिजाः ।

सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

श्रीतमुष्णोदकात्पूष्णं अपारक्यं परोदकात् ।

इत्यादिमार्कण्डेयोक्तिर्नित्यस्थानेऽस्मत्कृताचारसारे द्रष्टव्या ।

यद्देवीपुराणे,—

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ इति

तत्सर्वं गङ्गासममित्यनेनैव चरितार्थमिति विस्तरभयात् न
लिखितं । ग्रहणे नदीषु रजोदोषाभावः पूर्वं लिखितः ।

व्यासः चूडामणियोगमाह ।

रविग्रहे सूर्यवारे सोमे सोमग्रहे तथा ।

चूडामणिरितिख्यातस्तत्रानन्तफलं भवेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पूष्णं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

तत्पूष्णं कोटिगुणितं यस्ते चूडामणौ स्मृतम् ॥

ग्रहणनिमित्तकं आहुं नित्यं काम्यमिति दर्शादिश्राद्धप्रकरणे
लिखितम् ।

यमशातातपौ,—

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राजदर्शने ।

आसुरौ रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

देवलः,—

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

कौर्म,—काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्त्रान्ते ग्रहणादिषु ।

ग्रहणदिनपतितवार्षिकश्राद्धादीनि ग्रहणनिमित्तकश्राद्धं च हेन्ना आमद्रव्येण वेति पूर्वमुक्तं । ग्रहणे आमश्राद्धपत्रे पिण्डवर्जनमित्यपि लिखितं । नवश्राद्धादिसपिण्डान्तप्रेतकृत्यानि पक्वान्नेनैव इति मपिण्डीकरणप्रकरणेषु क्तं ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

वान्धवानां च मरणे राज्ञस्पर्शं विशांपते ॥

रवेरपि ततः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः ।

ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सूतकं सूतम् ॥ इति

यासमुक्तयोरपि स्नाननिमित्तत्वमुक्तं ।

षट्चिंशन्मते,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राज्ञदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं परित्यजेत् ॥

शृतं पूर्वपक्वं ।

मुक्तावपि स्नानं, स्मृत्यन्तरे,—

(१) यस्मान्ने भवेत् स्नानं यस्ते होमो विधीयते ।

(१) यास्यमाने ।

सुच्यमाने भवेद्दानं मुक्तौ ^(१)होमो विधीयते ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

स्नानं स्यादुपरागान्ते मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

शिवरहस्ये,—

सूर्य्यन्दुग्रहणं यावत्तावत् कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्वपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

बृहवशिष्ठः,—

सर्वेषामेव वर्णानां निमित्तं राजदर्शने ।

सचेलं च भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्ज्ययेत् ॥

ग्रहणकाले ततः पूर्वं यावत् पक्वं, तत्सर्वं सूतकान्नं, तत्तु
पश्चादपि न भुञ्जीतेत्यर्थः इति माधवाचार्याः ।

ब्राह्मे,—

उपमर्दे लक्ष्मणं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ॥

पुण्यं कोटिगुणं मध्ये ^(१)मुक्तिकाले त्वनन्तकम् ।

बौधायनः—

श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वापात्रमेव वा ।

विप्रब्रुवो वा विप्रो वा ग्रहणे दानमर्हति ॥

दक्षः,—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

श्रोत्रिये शतसाहस्रं पात्रे त्वानन्यमश्रुते ॥

पात्रलक्षणं याज्ञवल्क्यः,—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥

महाभारते,—

भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदिक्षितम् ।

तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

चन्द्रसूर्ययो रात्रिदिवसविपर्यासेन यद्ग्रहणम् । तत्र स्नाना-

दिकं न कार्यम् ।

तदुक्तं निगमे,—

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत तदा दानं न कुत्रचित् ॥

ग्रहणे भोजनाभावमाह मतुः—

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥

ग्रहे ग्रहणे, स्पर्शकालमारभ्य मोक्षकालपर्यन्तं ग्रहणकाल इति

माधवाचार्याः ।

ग्रहणात् पूर्वमपि भोजनाभावमाह व्यासः,—

नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमङ्गि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयत्स्नात्वा^(१) ग्रहविमुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्नानमहानिशा ॥

अमुक्तयोरस्तगयोरद्याहृष्ट्वा परेऽहनि ॥

सार्द्धप्रथमयामादूर्ध्वं सुहर्त्तचतुष्टयं महानिघेति लक्ष्मीधरः ।
पूर्वकाले भोजनविधेर्विशेषमाह वृद्धवशिष्ठः,—

ग्रहणं चेद्भवेदिन्द्रोः प्रथमादधियामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्रावर्त्तनादूर्ध्वमर्वांगेव निशीयतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत्याच्चतुर्थप्रहरादधः ॥

रात्रौ प्रथमयामात्पूर्वं^(१) चन्द्रग्रहणं चेत्, तदावर्त्तनान्मध्याह्ना-
त्पूर्वं भुञ्जीत । रात्रौ पश्चिमे चेत्, रात्रिप्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत
इति । सूर्यस्य तु दिवावर्त्तनान्मध्याह्नादूर्ध्वं ग्रहणं चेत्, तदा निशी-
यतोऽर्द्धरात्रादर्वाक् भुञ्जीत । अक्षचतुर्थप्रहरे चेत्, रात्रिचतुर्थप्रह-
रादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । चन्द्रग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानं । सूर्यग्रहणे
यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः ।

तथा च स्मृतिः,—

सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वालवृद्धातुरैर्विना ॥

वालवृद्धातुरविषये तु मात्स्ये,—

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्यान्न पूर्वं भुञ्जिमाचरेत् ॥

शशिग्रहे सप्तोदये वृद्धवशिष्ठः,—

सप्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् ।

उभयोर्ग्रस्तास्तमये भृगुः—

ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥

समर्थस्य ग्रहणनिषेधकाले भोजने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः,—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

ननु मुक्तिं दृष्ट्वापरेऽन्दि भुञ्जीतेत्युक्तं; मेघाद्याच्छन्ने भोक्तव्य-
मिति चेन्न ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥

इति वृद्धगौतमस्य वचने शास्त्रज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ।

अतएव छत्यमहार्णवधृते स्मृत्यन्तरे,—

मेघमालादिदोषेण मुक्तयोरनवेक्षणे ।

आकलय्य ततः कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम् ॥

एवं तर्हि परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रज्ञानसम्भवात् तदैव भोजनं
प्रसज्येत इति चेन्न । तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेदहोरात्रं न
भोक्तव्यं इति वचनद्वयेन तदप्रसङ्गात् ।

नन्वग्नौचान्तरे सर्वस्मार्त्तकर्म निषिद्धं, अत्र तत्कार्यं न वा?
इति सन्देहे व्याप्रपादः,—

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

दक्षः,—अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अतः (१) एव लैङ्गादौ यदुपवासत्रयमुक्तं, तत्सर्वं पुत्रिणा न कार्यं ।

सङ्गान्त्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशीवासरे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति नारदोक्तेः । ग्रहणस्नानश्राद्धादिकं^(१) सूतकमृतकाशौच-
योरपि कार्यं इत्यशौचप्रकरणे लिखितं । किन्तु लैङ्गोक्तौ सूतक-
मृतकयोरुपादानात् आर्त्तवाशौचक्रियाकर्त्तव्यशौचेषु स्नानादीनामभाव-
समाचारः । ग्रहणे स्नानमन्त्रः,

स्वस्नानं गम्यतां राहो त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः ।

परमचण्डालयोने त्वं मम पापक्षयं कुरु ॥

ग्रहणकाले तीर्थस्नानमन्त्रं वाधित्वास्मैव प्रवेशः ।

वैश्वदेवनिमित्तपाञ्चदश्वन्नैमित्तिकत्वान्निरवकाशत्वाच्च ।

मुक्तिस्नानमन्त्रः,—

यथापदो विमुक्तोऽभिराहोर्वदनसङ्कटात् ।

तथा त्वं रोहिणीनाथ आपदो मां विमोचय ॥

सूर्यग्रहे तु प्रथममन्त्रे सूर्यसङ्गम इत्यूहः ।

मुक्तिमन्त्रे सञ्ज्ञाया नाथेत्यूहश्च । ग्रहणयोरपि दिनत्रयमन-
धाय इति अनध्यायप्रकरणे लिखितम् ।

ग्रहणविषयेऽस्मात्कृतशुद्धिसारकारिकाः,—

पूर्वं स्नात्वाशयामादनशनमघमयुष्णरश्मेस्तुष्कं,

यामानां शीतरस्मेस्त्रितयमभिहितं यासयामादधस्तात् ।

इन्द्रौ यस्तोदितत्वं गतवति च चतुर्यामकान् पूर्वतोऽपि,
 यस्तावस्तं गतौ तौ यदि परदिवसे त्वदयान्तं तथोस्तत् ॥
 औतस्मार्त्तादिकर्माण्यपि रविशशिनोः सूर्यहागौचमध्ये,
 नेहाश्वं स्पृष्टमन्नं शृतमपि तदितोऽहानि न चोष्णधीतिः ।
 आद्धं यद्वार्षिकाब्दं ग्रहणसमयजं वा तदामैः पदार्थैः,
 ह्येन्नावास्यादथान्नैः परमिह निखिलं प्रेतकृत्यं तु पक्वैः ॥
 चन्द्रे यस्तास्त एतत्परदिनपतितं वार्षिकं आद्धमामैः,
 ह्येन्ना वा पूर्ववत्स्यादिति कृतिविदितैर्विप्रमिश्रैरलेखि ।
 हेमामैः आद्धसिद्धिर्भवति न हि पुनर्भोजनं यन्निषिद्धं,
 तत् आद्धब्राह्मणोऽतिक्रमितुमिह वचोऽस्तीति युक्तिः कृतापि ॥
 इति ग्रहणविचारः ।

अथालभ्ययोगाः ।

तत्र सामान्यतो गार्ग्यः,—

माससंज्ञे यदा ऋते चन्द्रेः सम्पूर्णमण्डलः ।

गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥

शङ्करगीतायाम्,—

एकराशिगतौ स्यातां यदा गुरुनिशाकरौ ।

सा पौर्णमासी महती सर्वपापहरा स्मृता ॥

महती तिथिः महाचैत्र्यादिनाम्नीत्यर्थः ।

महामाघ्यादियोगेषु तीर्थविशेषेषु फलाधिक्यमाह गार्ग्यः,—

महामाघी प्रयागेषु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।

सालग्रामे महाचैत्री कृताः पुण्यस्य हेतवः ॥

गङ्गादारे च वैशाखी ज्यैष्ठी च पुरुषोत्तमे ।
 आषाढी वै कनखले केदारे आवणी तथा ॥
 वदर्घ्यां च प्रौष्ठपदौ कुजाद्रौ च महाश्विनी ।
 पुष्करे कार्तिकौ काण्वकुब्जे मार्गशीर्षी तथा ॥
 अयोध्यायां महापौषी कृता च सुमहाफला ।

विशेषतो महावैशाखी, स्कान्दे,—

मेषेऽर्के कार्मुके जीवे मकरस्थेऽथवा द्विज ।
 पूर्णिमा रविवारेण तुलास्थे च शनैश्चरे ॥
 वरीयोयोगयुक्ते च विशाखर्चे यदा शशी ।
 महाशब्दा तदा ज्ञेया कोटिसूर्य्यग्रहाधिका ॥
 कोटिजन्मकृतं पापं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 महावैशाख्यां मुञ्चन्ति स्नानं कृत्वा महोदधौ ॥

महाज्यैष्ठी, कौर्मे,—

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यगते रवौ ।
 पौर्णमासी गुरौ ज्यैष्ठी महाज्यैष्ठीति सा स्मृता ॥
 महाज्यैष्ठ्यां च यो गच्छेत् चेन्न श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 ब्रजेत् पदानि यावन्ति क्रतुतुल्यानि तानि तु ॥
 तत्र गत्वा हरेर्धाम्नि गत्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 विश्रम्य विधिवत् स्नायात् प्रतितीर्थेषु वै क्रमात् ॥

प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं । प्रकारान्तरं तु फलात्पत्वाज्ञाद्रियते ।

अयं योगो गङ्गायामपि ।

तथा च ब्राह्मे,—महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमञ्जनात् ॥

चित्राक्षचतुर्दशी, पुष्करपुराणे,—

कार्तिके भौमवारे तु यदा क्षणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेत् शिवपुरं भ्रुवम् ॥

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतं तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

श्रौदुम्बराय दध्याय नीलाय परमेष्ठिने ॥

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् चींस्तु दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

महाकार्तिकी, विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चन्द्रं^(१) विजानीयात् कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

कृत्तिकायां यदा चन्द्रः प्रथमाङ्गौ भवेत् कश्चित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यान्तु भवति तिथौ तस्थान्तु कुचचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

मन्दे चार्कं गुरौ वापि वारेष्वेतेषु च त्रिषु ।
 चौष्टेतानि च ऋचाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥
 तत्राश्वमेधिकं पूष्णं स्नातस्य च भवेन्नृप ।
 दानमचयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

रोहिणीप्रतिपत्, आग्नेये,—

अनुमत्यामतीतायां प्रतिपद्रोहिणी शशी ।
 यदा भवति संयोगः कार्त्तिकान्ते विशेषतः ।
 सुहर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तोऽपि लभ्यते ॥
 रोहिणी प्रतिपच्चन्द्रे अर्घ्यदानं महाफलम् ।
 वृश्चिकस्यो यदा भानुः पचादौ च प्रजापतिः ॥
 षष्टिमन्निहितं पुष्णं भौमे वा यदि वा रवौ ।
 तस्मिन् काले नृपश्रेष्ठ कुरुचेचाधिकं फलम् ॥
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
 एवं ज्ञात्वा विशेषेण गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ॥
 कोटिमन्निहितं पुष्णं स्नात्वा चैव महोदधौ ।

अत्र विधिरस्मत्कृतव्रतसारे द्रष्टव्यः ।

तत्रानुमतिस्वरूपं कठशाखायां,—“या पूर्वा पौर्णमासी सानु-
 मतिः योत्तरा सा राकेति” ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा मता ।

अनुमतिराकाशब्दौ मास्यब्रह्माण्डयोः,—

यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥

वृद्धवशिष्ठः,—

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीद्वयं विदुः ।

राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलोनानुमतिः स्मृता ॥

रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्तिता ॥

अन्यत्र,—

पूर्वादिते कलाहौने पौर्णमास्यां निशाकरे ।

पूर्णिमानुमतिर्ज्ञेया पश्चादस्तमितार्कका^(१) ॥

यत्र त्वस्तमियात् सूर्यः पूर्णश्चेन्द्ररूपागमत् ।

युगपत् सोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा ॥

महोदधमावास्या ।

कौर्म,— मार्गमासि शिनीवास्यां सागरे यत्र कुत्रचित् ।

स्नात्वाश्ममेधावभ्यस्नानस्य लभते फलम् ॥

तथा,— सागरस्योदकं पीत्वा प्रतिगण्डूषमञ्जया ।

सोमपानममं पुण्यं वारिणा हृद्गतेन तु ॥

तथा,— सागरस्योत्तरे तीरे भृश्वर्गस्य च दक्षिणे ।

तत्र स्नात्वा तु सन्तर्प्य कृत्वा आह्वादिकाः^(२) क्रियाः ॥

इत्यादि ।

तथा तत्रैव,—

विशाखायास्तुरीयांशे सचन्द्रे च गते रवौ ।

(१) पश्चास्तमितभास्वरा ।

(२) पूजादिकाः ।

तथा मैत्रगते भानौ षड्गुणं फलमश्रुते ॥

तथैवात्र गते सूर्ये षड्गुणात् षड्गुणं फलम् ।

सोमवारे विशेषेण साचव्यफलदा कुहः ॥

तथा,—तस्यां मोक्षोत्तमे चेत्तु देशे श्रीपुरुषोत्तमे ।

इत्यादि ।

प्रविश्य मन्दिरं रामं सुभद्रां च सुरारणीम्^(१) ।

कृष्णं च पूर्ववज्जप्त्वा प्रणवं च प्रणम्य च ॥

इत्यादि पुरुषोत्तमेऽधिको विधिः कौर्म द्रष्टव्यः ।

तथा,—महाज्यैष्ठ्यां तु यत्पुण्यमस्यामेव हि तत्समम् ।

तत्र शिनीवालीलक्षणम्, दृढवशिष्टः,—

दृष्टचन्द्राममावास्यां शिनीवालीं प्रचक्षते ।

एतामेव कुहमाज्जर्नष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

तथा चतुर्दशीमिश्रा शिनीवाली । प्रतिपन्मिश्र कुहः ।

मास्यब्रह्माण्डयोः,—

कुक्किति कोकिलेनोक्ते यावत्कालः समाप्यते ।

तत्कालसंज्ञिता चैषा अमावास्या कुहः स्यात् ॥

अर्द्धोदयामावास्या ।

महाभारते,—

अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पुष्यमाघयोः ।

अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसन्निहितं फलम् ॥

तस्मिन् काले तु राजेन्द्र गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ।
सागरे विधिवत् स्नात्वा दृष्ट्वा नारायणं प्रभुम् ॥
कोटिजन्मार्जितं पापं नाशयेत् तत्क्षणाद्भुवम् ।
स्नानं दानं तथा जप्यमच्यफलभाग्भवेत् ॥

व्यतीपातयोगः, स्कान्दे,—

माघ इन्दुचये पाते वारेऽर्के श्रवणं यदि ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्य्यग्रहैः^(१) समः ॥
दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ षडानन ।
नान्यः पुण्यतमः कालो योऽर्द्धोदयसमो भवेत् ॥
तावत् गर्जन्ति पापानि सुवह्नि महान्यपि ।
यावदर्द्धोदयोऽभ्येति सर्वपापप्रणाशनः ॥
अदत्त्वा लङ्घितो येन प्राकृताभ्युदयस्य हि ।
अर्द्धं हरत्यतः प्राञ्जरर्द्धोदयमिमं बुधाः ॥
अर्द्धोदये च संप्राप्ते मुनिदेवगणार्चिते ।
पापान्धकारान्मुच्यन्ते भवेयुर्विमला नराः ॥
अर्द्धोदये महापुण्ये सर्वं गङ्गासमं जलम् ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तद्दानं मेरुसम्मितम् ॥

इत्यादि । पातो व्यतीपातः । विधिरस्मात्कृतव्रतसारे द्रष्टव्यः ।

अथ भद्राष्टमीयोगः ।

शतानन्दसङ्ग्रहे,—

पौषे मासि यदा विप्रः शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तस्यां तस्यां महापुण्या अहो भद्रेति कीर्त्तिता ॥

तस्यां दानं तथा स्नानं तर्पणं द्विजभोजनम् ।

मग्नौतये कृतं देवि दशसाहस्रिकं भवेत् ॥

महामाघी, वायुपुराणे,—

मेषष्टे यदा शौरिर्गुरुः सिंहे च चन्द्रमाः ।

भास्करे श्रवणामध्ये महामाघीति सा स्मृता ॥

राजमार्त्तण्डे,—

पौर्णमास्यो भवन्त्यन्याः कामं न च त्रयोगतः ।

माघ एव तु माघी स्यात् मकरस्ये दिवाकरे ॥

वायवीये,—

फाल्गुने पापनाशिन्येकादशी ।

ब्रह्माण्डे,—पुनर्वसौ देवगुरौ निशाकरे,

निशेश्वारेऽमरपूज्यकेऽथवा ।

कुम्भे रवौ मत्स्यगते वृहस्पतौ,

एकादशी स्यात् खलु पापनाशिनी ॥

जप्यञ्च तप्यञ्च तपोऽर्चितं^(१) ऊतम्,

यत्किञ्चिदस्यां किल धर्मसञ्चितम् ।

अनन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य वै,

सूर्यग्रहात् कोऽप्यधिकं फलं तथा ॥

क्षीरोदके वा ह्यवगाह्य यो नरः,

संपूज्य कृष्णं रजनीमुपोषितः ।

एतेन पापं दशजन्मभिः कृतम्
जेघ्नीयते तस्य सहस्रमाशु तत् ॥

वायवीये,—

कुम्भे वा यदि वा मीने फाल्गुनैकादशी शिता ।
पुष्यर्चगुरुसंयुक्ता महापापप्रणाशिनौ ॥

वाराहे,—

एकादश्यां शिते पक्षे पुष्यर्चं यत्र सत्तम ।
तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनौ ॥
तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम् ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
यश्चोपवासं कुरुते तिथौ तस्यां द्विजोत्तम ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
होमो वा क्रियते तस्यामचयं कथितं फलम् ॥
गोविन्दद्वादशी ।

तार्क्ष्यपुराणे,—

फाल्गुनस्यामले पक्षे कुम्भस्थे दिवसाधिपे ।
जीवे धनुषि योगे च शोभने रविवासरे ॥
पुष्यर्चं यदि संपूर्णा गोविन्दद्वादशी स्रुता ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य गच्छेत् श्रीपुरुषोत्तमम् ॥
व्रतमापूर्य्य तत्रैव विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
महाज्यैष्ठ्याद्दशगुणं फलमाप्नोति मानवः ॥

प्रकारान्तरं ब्रह्माण्डे,—

कुम्भस्ये भास्करे राजन् मकरे चाङ्गिरःशनी ।

द्वादशी शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे जायते यदि ॥

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ।

तस्यां कृत्वोदधिस्नानं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

(१) श्वेतसन्निहिते गङ्गामवगाह्य विधानतः ।

चथोदशमहाज्यैष्ठ्याः फलमाप्नोति मानवः ॥

अत्र प्रकारद्वये योगतारतम्यात् फलतारतम्यं । एतत्प्रकार-
द्वयं श्रीपुरुषोत्तमचेच एव ।

यत्तु,— यत्र कुत्र हरेः स्थाने यः कुर्यात् व्रतमीदृशम् ।

इति, तत्क्षेत्रे यत्र कुचापि इति ज्ञेयं । अन्यथा “पञ्चतीर्थं^(१)
नरः कुर्यात्” इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । सामर्थ्यं उपवासः, असामर्थ्यं
हविष्यं ।

तथाच तार्क्ष्ये,—

वालवृद्धातुराः कन्या येऽसमर्था उपोषितुम् ।

हविष्यभोजनं कृत्वा विष्णुपूजनतत्पराः ॥

पुनः प्रकारान्तरं विष्णुधर्मे,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥

तस्यामुपोष्य विधिवत् नरः प्रचीणकल्मषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरोक्ते तु न पुरुषोत्तमचेत्रगमननियमः, तच्चानुक्त-
त्वात् । राजमार्त्तण्डोक्तप्रकारत्रयेऽपि एवं बोध्यं ।

तथा च,—

संयोगो द्वादशीपुष्ट्ये कुम्भसंस्थे दिवाकरे ।

तथा,—

कुम्भे तौगमयूखमालिनि निशानाथोपगूढे गुरौ ।

द्वादश्यां विधिवत् विधाय विविधां पूजां हरेः अद्भया ।

पूषं प्राश्य हविष्यमच्युतकथां शृण्वन् व्यपोहत्यघम् ।

द्वादश्यां विधिरेष पुष्यविगमे कार्य्यो बुधैः अद्भया ॥

द्वादश्यां शुक्लपक्षे शशिनि गुर्युते कुम्भसंस्थे खरांशौ,

पूजां कृत्वा सुरारेर्विधिविहितहविः प्राशयेत् मन्त्रपूतम् ।

पुष्यां ह्यृचं^(१) न चेत्स्यात्तदपि विधिमसुं वासुदेवस्य कृत्स्नम्,

द्वादश्यामेवकुर्यान्न हि विहितविधिर्द्वादशीमन्तरेण ॥

पुरुषोत्तमव्यतिरिक्तस्थलेऽपि योग उक्तः । तथा च, गोविन्द-

द्वादशीयोगो गङ्गायामप्युक्तः ।

महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।

गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥

इति पद्मपुराणीयमन्त्रलिङ्गात् ।

शिष्टाः,—

पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मासि शिताष्टमी ।

तस्यां नदीषु स्नानेन वाजपेयफलं लभेत् ॥

सप्तमी रविवारेण बुधवारेण चाष्टमी ।
 अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
 सोमवारे त्वमावास्या सूर्य्यपर्वशताधिका ॥

वेशाखमासमधिकृत्यादित्यपुराणे,—

गुरुवारेऽप्यमावास्यामश्वत्यच्छायवारिणा ।
 स्नानं प्रयागस्नानेन समं पातकनाशनम् ॥

अथ व्यतिपातयोगः ।

बृहन्मनु,—

अवणाश्विधनिष्ठाद्रानागदैवतमस्तके ।
 यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥
 नागदैवतं अश्लेषा । मस्तकं मृगशिराः ।

भगवतीपुराणे,—

स्नानं दानं तथा होमं आहुं देवार्चनम् तथा ।
 व्यतीपातेषु यत्पुण्यं कोटिसन्निहिताधिकम् ॥
 इत्यादिविधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

अथ व्यहसृक् ।

तिथिस्त्रिस्त्रिंशद्द्वयोरात्रं दिनत्रयमुदाहृतम् ।
 व्यहसृग्नि तत्र दिने स्नानञ्च जप एव च ॥
 सहस्रगुणितं प्राञ्जलिदमेव दिनत्रयम् ।
 प्रथमे वाजिनो यान्ति द्वितीये सारथिस्तथा ॥
 तृतीये सविता तेन पुण्यं तत् स्यात् दिनत्रयम् ।
 एवमादियोगेषु न तीर्थविशेषनियमः ।

करतोयायां योगः ।

स्मृतिः,—

करतोयाजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुहः ।

अरुणोदयवेलायां सूर्यग्रहशतैः समाः ॥

तत्र स्नानमन्त्रः,—

करतोये सदानौरे सरित्श्रेष्ठे सुविस्तरे ।

पुष्पान् श्रावयसे नित्यं पापं हरकरोद्भव ॥

पुष्पान् देशविशेषान् ।

गङ्गायां योगः ।

व्यासः,—

अमावास्यां भवेद्द्वारो यदि भूमिसुतस्य वै ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥

शिवनीवाली कुहर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

वारुणादियोगाः ।

स्कान्दे,—

वारुणेन समायुक्ता मधुकृष्णत्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥

वारुणं शतभिषा । मधुः चैत्रमासः । कुलं पुरुषः ।

अत्र प्राचीनगौडैः,—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषाङ्गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता विधवा दुर्भगा ध्रुवम् ॥

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।

शूद्रविट्त्रिधाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

इति प्रचेतोजावालिवाक्याभ्यां स्त्रीशूद्राणां वारुण्यादौ स्नानं निषिद्धं, स्त्रीणां तु महादोषश्रवणादकरणे प्रत्यवायाभावाच्चेत्युक्तम्, तच्च । तादृशवाक्यानां यादृच्छिकस्नानपरत्वात्, केवलनक्षत्रपरत्वाच्चेति सिद्धान्त इत्येके ।

अत्र यन्निधितत्त्वकारैः रात्रावपि वारुणादिस्नानम् ।

दिवारात्रौ च गङ्गायां सन्ध्यायाञ्च विशेषतः ।

स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे ।

गन्धर्ववाक्यञ्च,—

अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।

गर्हयन्ति जनान् सर्वान् वनस्थान्नृपतीनपि ॥

अर्चार्जुनस्य प्रतिवाक्यम्,—

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

असम्बाधा देवनदी स्वर्गसम्पादिनी तथा ।

कथमिच्छसि^(१) तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥

अनिवार्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वचम् ।

न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

इति रात्रिचराधिकारमुपक्रम्यादिपर्वणि ।

सर्व एव शुभः कालः सर्वो देशस्तथा शुभः ।

सर्वो जनस्तथा पाचं स्नानादौ जाह्नवीजले ॥

इति भविष्यपुराणे च सामान्यतः प्रतिप्रसवात् । पाचमधिकारी ।

देवलः,—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥

अत्र महानिशायामपि काम्यनैमित्तिकस्नानं प्रतीयत इति लिखितं । तत्र विचारचारु, प्राचीनाचारविरुद्धं च ।

तथाहि, यदि दिवारात्रौ चेति सामान्यं वाक्यं काम्ययोगेऽपि प्रवर्तते । तर्हि तद्वाक्यैकदेशोक्तोद्धृतजले न वारुण्यादिस्नानमपि दुर्निवारं । यदि तु आदिपर्वोक्तसामान्यवाक्याद्योगेऽपि गङ्गास्नानं कार्यं, तर्हि समुद्रेऽपि सर्वयोगे रात्रौ स्नानं केन वार्यते । यच्चो-
दाहृतं सर्व एव शुभ इत्यादि तत्र सर्व एव शुभः काल इत्यादौ स्वस्य स्वारस्यं सामान्यत इत्यादिना तैरेव सूचितं । तथाहि, सामान्यवाक्यादिशिष्य सर्वकालस्य यदि स्नानार्हत्वं, तर्हि पित्रादि-
मरणकालेऽपि योगस्नानमनिवार्यम् । नापि तथाचारो दृश्यते । यदपि महानिशेति देवलवाक्यमुपात्तम् । तत्र काम्यपदं काम्यव्रत-
परं न तु सर्वकाम्यपरं । नैमित्तिकपदं चन्द्रग्रहणादिपरं । तथा-
चैतद्वाक्यस्य व्याख्यानार्थं देवलस्यैव वाक्यान्तरम् ।

राजदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययद्विषु ।

नद्यां स्नानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥ इति ॥

तस्मात् सर्वथा न रात्रौ योगस्नानम् । दिवैव योगः शस्त इति
स्नान्दोक्तौ स्फुटमेव । सङ्कल्पवाक्ये तिथ्युल्लेखानन्तरं वारुणीयोग-
इत्याद्युल्लेखं “निमित्तानां च सर्वशः” इत्याद्युक्तेः ॥ ० ॥

श्रीनीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातो हरेकृष्णभूनाथ-

प्राप्तगजातपत्र उदभूद्यो याजयूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुर्गदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कौशिको-
यन्यं संशयनाशकं रचितवान् श्रीकालसाराभिधम् ॥

इति कालसारः समाप्तः ।

(५५५)

कालसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताञ्च अनुक्रमणी ।

नामानि

पत्रेषु

अगस्त्य संहिता २०, ११६, ११७, ११८, ११९ ।

अङ्गिराः ११९, १३८, २५७, २६६, २७३, २७५, २७७, २८१, २८२,
२८६, ३०१, ३०३, ३०७, ३१७, ३२०, ३२६, ४१४, ४६३ ।

अत्रिः २९१, ४०५ ।

आग्नेयपुराणं ७०, १२६, १४८, २८५, ३०५, ३२२, ३२६, ३५२, ३५७,
४०६, ४०७, ६०२ ।

आचार्यः १२४, २१६ ।

आथर्वण श्रुतिः २७४ ।

आदित्यपुराणं ५३, ५५, ६७, १०५, २५५, २५८, ३७१, २७२, ३६१,
४८६, ६१० ।

आदिपुराणं २६६, ३०६, ३६२, ५४१ ।

आपस्तम्बः १८, ५०, ६७, ६८, १५४, २००, २०२, २१३, २२५, २६४,
२७७, २७४, ३२३, ३६३, ३७७, ३७८, ३८४, ४४२, ४६६, ५२८,
५४६, ५५१, ५५६, ५६६ ।

आश्वलायनः ४०२, ४१६, ४२० ।

ईशानसंहिता १६०, १६१, १६४ ।

उत्तरसौरं २३० ।

उपहारसंहारः ७१ ।

उग्रनाः ६६, ३०३, ३२८, ४१६, ४२७, ४२८, ४३०, ५१८, ५२३, ५३८,
५५३, ५५६ ।

नामानि

पद्येभ्यु

ऋष्यशृङ्गः २४२, २६४, ३५४, ३८८, ४१२, ४२६, ४७८ ।

एकाम्बपुराणं ११६, १६१, १६२, १६३ ।

कण्वः १२७, ३७८, ४१२ ।

कर्काचार्यः ३६६, ३७७ ।

कल्पतरुः २२, २७, १५२, १८०, १६७, २११, २१८, २२३, २२४, २६३,
 २७५, २७६, २६७, ३५३, ३७७, ३८३, ३८६, ४०१, ४०२, ४१६,
 ४३६, ४३६, ४४५, ४५५, ५१०, ५४४, ५५७, ५६०, ५६६ ।

कश्यपः २२२, २२६, २३० ।

काठकगृह्यं २३४, २३८, २३६, २४३ ।

कात्यायनः ५२, १०१, १२६, १३१, १३२, १३३, १४४, २२६, २४४,
 २५६, २८६, २६२, ३११, ४००, ४१०, ४२८, ४३१, ४३६, ४३७,
 ४४१, ४४२, ४५५, ४६३, ४७७, ४८५, ५१३, ५२७, ५३७, ५६० ।

कामिकः १६२ ।

काष्ठाजिनिः २७६, ३८६, ३६०, ४१०, ४१७, ४५४, ४६०, ४६४ ।

कालमाघवीथं ५७५ ।

कालादर्शः ४२, ७४, १५३, २६३, ३८६, ४१८, ४४८, ४६६ ।

कालादर्शीय संग्रहकारिका २४१, २४३, ३२५ ।

कालिकापुराणं १०८ ।

कालिदास चयनौ २६०, २७७, ३११, ३१८ ।

काशीखण्डं २६ ।

कूर्मपुराणं ३, ५४, ८४, ११५, १२७, १२६, १३२, १४०, १४१, २०४,
 २१०, २५५, २६४, २६६, २६७, ३११, ४०४, ४७८, ५६३,
 ६००, ६०३ ।

कृत्यकौमुदी १३३, २८७, २८८, ५८० ।

कृत्यमहार्णवः ५६७ ।

नामानि

पक्षे

कृष्णवृहत्पण्डितमहापात्रः १०१, १२३, २०८ ।

कैयटः ४५५ ।

कोषः ४३१ ।

कौयुमिः २४२ ।

क्रतुः ४७७, ४६६ ।

गभस्तिः ४११ ।

गरुडपुराणं वा तार्क्ष्यपुराणं ५५, ८६, १००, ११०, १२६, १४०, १४६, २६६, ३२६, ६०७, ६०८ ।

गार्ग्यः ३५, ४४, ४५, ४७, २०३, २३८, ४५३, ४५७, ४६७, ५६६ ।

गालवः ३६८, ३८६, ४०४, ४१७, ४२६ ।

गृह्यपरिशिष्टं २३३, २३६ ।

गृह्यप्रायश्चित्तं ३२५ ।

गृह्यसूत्रभाष्यं २०८ ।

गोभिलः ४८, १३४, १७२, १६८, ३८२, ३८७, ३८८, ४००, ४०४, ४०५, ४०८, ४१७, ४१८, ४२०, ४२१, ४३४, ५२८, ५७२ ।

गौड़ः १२१, ४२१, ६१२ ।

गोड़संनत्सरप्रदीपः ८२, २६२ ।

गौड़ीय चिन्तामणिः ४४३ ।

गौतमः २००, २०१, २१२, २४०, २८६, ३१६, ३५७, ३७४, ४००, ४४८, ४५५, ४५७, ४६६ ।

ह्यगलेयः ५२० ।

हृन्दोगपरिशिष्टं १०, २०८, २५८, २६६, २७७, ३१०, ३१३, ३१६, ३३६, ३५५, ३६६, ३७१, ३६५, ३६८, ४००, ४०१, ४०४, ४०५, ४१३, ४१७, ४२४, ५७०, ५८६ ।

जातूकर्णः २५७, २७८, २८६, ३२४, ४०४, ४०५, ४१० ।

नामानि

पञ्चेष्ट

जाबालिः ६०, १७७, २३६, २४२, २६०, २६४, २७७, २७८, २८७,
३०८, ४१३, ४२३, ४५४, ४६३, ४६६, ४६८, ५८८ ।

जैमिनिः ११२, १३२, २५६, २७७, ३७४, ३८१ ।

जैमिनीय शमायणं ३२१ ।

ज्योतिः पितामहः २३४ ।

ज्योतिःशास्त्रं ३, ६, १२, ४४, ४७, ६८, १२३, २०६, २१७, २१८, २२७,
२२८, २२९, २३१, २३३, २३५, २६६, २४८, ४३८, ४५८, ४६८,
४६९, ४७३, ५७८, ५८६ ।

ज्योतिःसागरः २५४ ।

ज्योतिःसिद्धान्तः २३५ ।

तिथितत्त्वकारः १०३, १०६, १०७, ११८, २२४, ४२१, ४६३, ४७६,
५०५, ६१२ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ५ ।

दत्तः २६८, ३०७, ३१४, ३७१, ४६८, ५६४, ५६७ ।

दाक्षिणात्यसंयहकारिका २२४ ।

दुर्गाकल्पः १०३ ।

देवलः ५१, ५५, ५७, ६५, ८१, १२२, १३७, १३८, १६१, २१०, २१५,
२५५, २८२, ३०३, ४१३, ५००, ५०४, ५०५, ५२२, ५२७, ५३८,
५४६, ५५०, ५५३, ५५४, ५६५, ५६६, ५७८, ५८०, ५८७, ५८३,
६१३ ।

देवीपुराणं ८, ८०, ८३, ८८, १०३, १०४, १०५, १११, ११२, ११४,
१५७, २०३, २३०, २८४, ४६२, ४६६, ४७८, ४८८, ५७८, ५८०,
५८२, ५८३, ५८२ ।

धर्मः ५०१ ।

धवलसंयहः ६२, ८२, १५३, १८१, १८२, ४४६, ४७५ ।

नामानि

पत्रेषु

धौम्यः २७३ ।

नन्दिपुराणं २६, ५८४ ।

नरसिंहपुराणं १४५, ३२३, ५०७ ।

नागरखण्डं २४३ ।

नारदः १०२, १२७, १३०, १३३, १३६, १६१, २२६, ३३०, ३३१,
५६८ ।नारदीयपुराणं २४, २५, २६, ३३, ३६, ४०, ४५, ४८, ७७, ६४, ६६,
१२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १४६, १८५, ३८२, ४३६ ।नारायणभाष्यम् ३६१, ३६६, ४०१, ४०३, ४२५, ४२६, ४२७, ४३२,
४३७ ।

निगमः ४६, ८८, १२८, १५२, १५४, ५३७, ५६७, ५६५ ।

निबन्धकृत् २०१, २२४, २४६, २५६, ३०६, ४०६, ४१५, ५०४ ।

निर्णयामृतं २०२ ।

नीतिरत्नाकरः ८०, १०१, १२३ ।

नृसिंहतापनीयं २१४ ।

पञ्चाननः ३००, ३०२ ।

पद्मपुराणं १३, १६, १७, १८, ३७, ३८, ३९, ४१, ६६, ६७, ७६, ८७,
११५, १३५, १४३, १४४, १५१, १६५, १६७, १७०, ४१५, ६०६ ।

पराशरः ४६, १६२, १६६, २११, २८६, ३१५, ३१६, ३३६, ३४८ ।

परिशिष्टं ४६६, ४६१, ४६२ ।

पारस्करः १७२, २१४, २१५, २१६, २१६, २२१, २६०, २७३, २७६,
२७८, २८२, २८३, ३०१, ३०५, ३२२, ३२३, ३२६, ३७१, ३७४,
४२६, ४४७, ५७० ।

पितामहः ३२, १४१ ।

पितृचरणाः १६, २८८, २६० ।

नामानि

पत्रेषु

पुराणं ७८, ८१, ६४, १६२, १६४, १८१, ३१६, ४७५ ।

पुरुषोत्तमपुराणं १८४ ।

पुलस्त्यः १३२, २६० ।

पुष्करपुराणं ६०१ ।

पृथ्वीचार्याः २८ ।

पैठीनसिः ४६, ४६, ५२, ६५, ८५, २२१, २२४, २३७, २४०, २४५,
 २६५, २६८, २८६, ३०५, ३०६, ३२८, ३८८, ४०४, ४०५, ४०६,
 ४०६, ४११, ४१६, ४२२, ४८८, ४६०, ५०६, ५१८, ५१६, ५३६,
 ५६२ ।

प्रचेताः ३१५, ३२६, ३५६, ३६०, ४२६, ४३३, ४३६, ४४०, ५०४,
 ५७०

प्रजापतिः १७३, २४६, २६०, २७६ ।

वक्त्रचपरिशिष्टं १७२, ।

वृद्धगार्ग्यः ६, २३, ३५, २०२, २०४, २४१, २५८, ५८१, ५८८ ।

वृद्धगौतमः ३८०, ४६०, ५६७ ।

वृद्धमनुः २०३, २८६, ३०४ ।

वृद्धमिहिरः १४५ ।

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ६५ ।

वृद्धशातातपः २१७, ४४१, ५४८, ५४६, ५६७ ।

वृद्धात्रिः ३०३ ।

वृहत्प्रचेताः १८२, २६४ ।

वृहदशिक्षः वा वृद्धवशिक्षः ८२, ५८६, ५८१, ५६४, ५६६, ६०३, ६०४ ।

वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणं १५१ ।

वृहन्मनुः २८५, २७८, २६०, २६३, २६४, ३०३, ३२५, ३८६, ३८०,
 ४५३, ४६५, ६१० ।

नामानि

पत्रेषु

वृहस्पतिः ५४, ६३, ८४, २३८, २४१, २५३, २५५, २५६, २६८, २८०,
२६८, ३११, ३२२, ३५८, ३५८, ३६०, ३६१, ४०८, ४१८, ४६६,
५२४, ५२५, ५४५, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५८६ ।

बौधायनः ४२, ५७, ६५, १५४, १६८, २१०, २२५, ३२०, ३७६, ३८०,
३८३, ३८७, ४१५, ४२८, ४३६, ४४४, ५११, ५५१, ५६०, ५७५,
५६४ ।

ब्रह्मपुराणं १३, १४, ३१, ३२, ३५, ५३, ५६, ६४, ६६, ६७, ७०, ७६,
८७, ६३, ६५, १०१, १०८, १०६, ११६, १२०, १३६, १४२, १७८,
१७६, १८४, १८५, १८६, १८६, १८०, २२१, २६६, २७०, २७१,
२८०, २८२, २८३, २८६, २६२, २६३, २६८, २६६, ३००, ३१०,
३१२, ३२१, ३२८, ३२६, ३५२, ३५६, ३५८, ३५६, ३६६, ३६७,
४००, ४०१, ४२४, ४२६, ४४६, ४५१, ४५४, ४६१, ४६२, ४६५,
४७२, ४८३, ४८४, ४८६, ५०२, ५११, ५१३, ५१६, ५२८, ५२६,
५३०, ५३१, ५४२, ५४७, ५६१, ५६२, ५६४, ५६५, ५६६, ५७०,
५८२, ५८४, ६०० ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणं ५५, ६६, ७१, ७८, ८३, ८७, ६७, १००, ११६, १३०,
१४१, १५२, १६८, १८१, ३८२, ५६४ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः १०, ११, २३२, २३५, २५४, ५८८ ।

ब्रह्माख्यपुराणं ३०, ३८, १३८, १३६, १५०, १७६, १८५, १६०, ४५५,
४६०, ४६१, ५०५, ५१६, ५१७, ५५६, ५६३, ६०२, ६०४, ६०६,
६०८, ६१२ ।

भगवतीपुराणं १०३, १०६, ४६५, ६१० ।

भगवदुक्तिः १६५, ३१६ ।

भगवद्गीता ४ ।

भट्टः ३०२ ।

नामानि

पञ्चेव

भरद्वाजः ३६४, ४११, ४१५, ४२३ ।

भविष्यपुराणं १४, १५, ३३, ३६, ४६, ५८, ५९, ६२, ६६, ७२, ७३,
 ७८, ७९, ८०, ८५, ८६, ८८, ९२, ९५, १०२, १०६, १०७, १११,
 ११५, १२०, १३१, १३६, १४७, १५२, १५३, १७४, १८२, १८३,
 २११, २१८, २२२, ३६०, ३६६, ३७५, ३७६, ३८०, ३८३, ४०१,
 ४०२, ४१०, ४१६, ४१७, ४३०, ४५२, ४५३, ४५७, ४५८, ४८६,
 ६१३ ।

भविष्योत्तरपुराणं ७, २०, ३१, ३७, ६४, ७१, ८१, ८२, ८४, १०१,
 १०४, १०६, १०७, ११२, ११३, १२८, १२९, १४५, १४८, १५०,
 १५६, १५७, १७७, १८२, ४०६, ४०७, ४७५, ५७६, ५७७, ५८१,
 ५८३ ।

भागवतं १०५, १६६ ।

भृगुः वा भृगुस्मृतिः ६७, १४४, ५६७ ।

भोजराजप्रैवागमसंग्रहः ४ ।

महर्षिनाचार्यः ३८५ ।

मत्स्यपुराणं १६, २०, २७, ३३, ४१, ८६, १३२, १३३, १४५, १४६,
 १४९, २१०, २१४, २३६, २४२, २४८, २५६, २६३, २६८, २८५,
 ३५४, ३७७, ३८१, ३८३, ३८४, ४००, ४०१, ४०८, ४३०, ४३१,
 ४३२, ४५२, ४५३, ४५४, ४६४, ४८०, ४८१, ४८४, ५०७, ५१२,
 ५१६, ५४२, ५६३, ५६७, ५६८, ५६९, ६०२, ६०४ ।

मदनपारिजातः २२४, ४६३ ।

मनुः ३०, ५२, ५४, १७१, १८४, १८६, २०१, २०४, २०५, २०६, २१७,
 २१८, २१९, २२०, २२२, २२३, २२७, २५६, २७०, २७२, २७८,
 २८०, २८२, २८४, २८८, २८९, ३०१, ३०३, ३०७, ३१३, ३१७,
 ३२०, ३२४, ३२५, ३५१, ३५३, ३५६, ३६३, ३६६, ३६७, ३७२,

नामानि

पञ्चषु

३७४, ३७६, ३८०, ३८२, ३८४, ३८५, ४२६, ४२८, ४३१, ४५४,
 ४५८, ४६१, ४६२, ४६७, ४६०, ४६२, ५११, ५१४, ५१७, ५२१,
 ५२५, ५२६, ५२७, ५२६, ५२८, ५४५, ५४६, ५५१, ५५३, ५५६,
 ५५६, ५६०, ५६२, ५६३, ५६६, ५८६, ५८६, ५८५ ।

मन्त्रवेरसंहिता १२३ ।

मरीचिः ४६, २४१, २४२, २७४, ३५१, ३५८, ३६८, ३८३, ३८६, ३८७,
 ४०६, ४१२, ४६५, ४७५, ४७८, ५०७ ।

महाभारतं १३, १५, १८, २०, २३, २४, ३३, ३६, ३७, ४१, ६८,
 १६६, १६१, २०१, २८६, ३०६, ३१७, ३२७, ३५६, ३६४, ३६५,
 ४४४, ४५८, ४७८, ४८०, ४८१, ४८२, ४८६, ४८७, ५०७, ५१८,
 ५२३, ५३६, ५४३, ५७१, ५६१, ६०४, ६१२ ।

महाष्टमीपद्धतिकारः १०७ ।

माघवाचार्यः ६, ४२, ५२, ५६, ६२, ६५, ६७, ६६, ७२, ८८, १०६,
 ११६, ११६, १३२, १३३, १३७, १३६, १६०, १७३, २३५, २३७,
 २४३, २४६, २६६, २८१, ३८३, ३८४, ३८५, ४२७, ४३३,
 ५६५ ।

मार्कण्डेयपुराणं ५२, ५७, १०८, ११६, १२७, १३४, १४७, २६१, २७१,
 ३२४, ३५५, ३५७, ३६४, ४५६, ४६६, ४७४, ४८८, ५११, ५४०,
 ५४२, ५४७, ५७५ ।

मेनेयगृह्यपरिशिष्टं ४८८, ४८६ ।

मैथिलः ३६५ ।

यमः १५७, १६६, १६६, २२१, २२६, २६०, २६७, २६८, २७२, २८४,
 २८६, २८७, २८८, ३६१, ३६३, ३७६, ४०६, ४०७, ४२४, ४६४,
 ४७६, ४८८, ५०१, ५१२, ५१३, ५१४, ५१६, ५१८, ५१६, ५२२,
 ५३७, ५४६, ५५१, ५५४, ५५५, ५५६, ५५८, ५६५, ५७२, ५६२ ।

मामानि

पनेष

यमदग्निः ३७६, ४८६ ।

याज्ञवल्क्यः ६३, १७०, १६८, २००, २०१, २०५, २०६, २०६, २१२,
 २१४, २१६, २२०, २२३, २२५, २४२, २६३, २६६, २६४, २६६,
 २६६, ३००, ३१३, ३१४, ३१५, ३१८, ३२०, ३२१, ३२३, ३५२,
 ३५८, ३६५, ३६७, ३६६, ३८५, ३६२, ४०३, ४१३, ४२६, ४३०,
 ४६२, ५११, ५१६, ५५३, ५५८, ५६२, ५६८, ५६५ ।

याज्ञिकाः २५१ ।

योगीश्वरः ६५, ४५६, ५५७ ।

रत्नमाला २२८ ।

राघवभट्टः २६७ ।

राजमार्त्तण्डः २८, ८३, १०२, १६८, २०२, २५३, ४०६, ६०६ ।

रामायणं १३०, १६६, ३०४, ३०६, ४०५ ।

रुद्रधरः २६६ ।

रुद्रयामलतन्त्रं १०६, १०७ ।

रुद्रायुधरः ३६८, ५८६ ।

रुद्रहारीतः ११, २३४, २४४, ३१५, ३५१, ३६६, ४४५, ५४८ ।

लिङ्गपुराणं ६७, ७३, ८४, ८६, १५५, १६०, १७६, १७७, १६२, २६०,
 २६५, २६८, ५१५ ।

लोकाक्षिः ४६२ ।

लोपाक्षिः १६६, ३८६, ४२२, ४२८ ।

वटेश्वरसिद्धान्तः २३७ ।

वत्सः ६० ।

वराहपुराणं १५, ३३, ७५, १३२, १५८, २११, २६५, २६७, ३२६, ४४४,
 ५१०, ५५३, ६०७ ।

वराहसंहिता ४०८ ।

नामानि

पञ्चेषु

वशिष्ठः ६, ६६, ८३, ६६, १५२, १६७, २२३, २६१, ३११, ३१४, ३५७,
३८८, ४२८, ४५८, ५४८, ५६६, ५६७, ५८०, ५६० ।

वज्रिपुराणं १४८, ४०७, ४५६ ।

वाक्यरत्नावली ४६८ ।

वायुजः १११ ।

वामनपुराणं ३ ।

वायुपुराणं १३०, १५५, १६१, १८५, २४५, ३७६, ३६६, ४४६, ४४८,
४६१, ४६३, ४६६, ४८३, ४८७, ५१८, ५२३, ५२६, ५२७, ५२६,
५३१, ५३२, ५३६, ५४०, ५४१, ५६१, ५६४, ६०६, ६०७ ।

वाल्मीकिः १२१, १२३ ।

वाशिष्ठरामायणं ४ ।

विज्ञानेश्वरः २२, २०६, २१२, २२४, २५७, २६३, २६४, ३०१, ३०३
३०६, ३०७, ३१४, ३६५, ३७७, ३६२, ४२६, ५६६, ५७० ।

विप्रमिश्राः २८७, ४०१, ४५०, ४५२, ४६३, ५१५ ।

विलाससंग्रहकारिका १३६, १४०, १४३ ।

विश्वनाथमिश्रः ३८७ ।

विश्वरूपनिबन्धः १०५ ।

विश्वामित्रः १२०, १२१, २२०, २८४, २६६, ३६६ ।

विष्णुः २७, ४०, ४२, १२६, १७६, २१३, २६८, २६६, २७१, २६८,
३०८, ३१५, ३३०, ३५८, ३६१, ३६१, ४०१, ४२३, ४३०, ४६४,
४७८, ५१८, ५२३, ५३०, ५३१, ५३८, ५४३, ५४८, ५४६, ५५३,
५५४, ५६२, ५७० ।

विष्णुधर्मः १४६, ४५६, ५८५, ६०८ ।

विष्णुधर्मोत्तरं ७, ६, १०, १२, २१, ३०, ४६, ४८, ५४, ६५, ७०, ८२,
६०, ६५, ६७, ६८, १२४, १२६, १३२, १३४, १४१, १४७, १५०,

नामानि

प्रज्ञेय

१५१, २३३, २३६, ४०६, ४०८, ४११, ४३५, ४५६, ४६१, ४६३,
५०३, ५०४, ५०३, ५०६ ।

विष्णुपुराणं ११, ८५, ६१, १३६, २०८, २२२, २५६, ३१६, ३५२, ३५७,
३६५, ३६७, ३६६, ४४५, ४६३, ५०२, ५०२ ।

विष्णुरहस्यं १५, २५, ३२, ३३, ३४, ६१, ६६, १२८, १३१, १३३, १३४
१३८, १४४, ५८५, ६०१ ।

विष्णुसूक्तिः १७, ३७३, ४०७, ४४७, ४५१ ।

वैष्णवायनः ३०८ ।

वैश्वानरसंहिता ७ ।

व्याघ्रपादः २७८, २८५, ३०८, ३२७, ३५७, ३८४, ५०७, ५६१, ५६७ ।

व्यासः १३, ४७, ४६, ५६, ६१, १५३, १७४, २११, २२३, २६०, ३१५,
३२६, ३७८, २८२, ३८४, ४०४, ४२१, ४२६, ४८६, ५०६, ५६०,
५६२, ५६५, ६११ ।

व्रतसारः १०१, ६०२ ।

शङ्करगीता ५०, ५६६ ।

शङ्खः वा शङ्खलिखितौ ३६, ४७, २१५, २१६, २१७, २१८, २१६, २६१,
२६३, २७६, २८७, २८८, २६०, २६१, २६५, २६८, ३०२, ३१६,
३१७, ४११, ४२४, ४६१, ४८२, ४८३, ४८४, ४६७, ५१४, ५३०,
५३१, ५३६, ५३८, ५४४, ५४६, ५५३, ५६७, ५७०, ५६१ ।

श्रुतानन्दः २२२, २३०, २४०, २४६, २५१, २५३ ।

श्रुतानन्दसंग्रहः ३१, ७२, ७३, ८०, १२१, १५३, १६७, १७३, १७४,
१७६, १७६, १८०, २१५, २५४, ३७६, ५८४, ६०५ ।

श्वरस्वामी १७१ ।

श्रुतातपः २२५, २३४, २५१, २८४, ३१५, ३१८, ३७४, ३८७, ३८६,
३६८, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४१४, ४१५, ४१६, ४२०, ४२१,

नामानि

पनेषु

४२४, ४४३, ४५४, ४६४, ४७३, ४७८, ४८०, ५११, ५१४, ५१६,
 ५२१, ५२६, ५४८, ५४९, ५५१, ५५३, ५५५, ५६५, ५७८, ५७९,
 ५८८, ५९२ ।

ग्रामपुराणं १२५ ।

शास्त्रं २०६, ४६६ ।

शिवपुराणं ३५, ३६, १५६, १७७, १६१, १६२, १६३, २०३ ।

शिवरहस्यं ४६, ११२, १६०, १६२, १६३, १६४, ३८२ ।

शिशुवाक्यं वा शिश्याः २०४, २३०, २६५, ३१८, ३३७, ३७६, ३८१,
 ३८२, ४०२, ५०५, ६०६ ।

शुद्धिगुच्छकारः ३०० ।

शुद्धिसारः २८८ ।

शुद्धिसारकारिका २२६, ५६८ ।

शुनःपुच्छः ३५६ ।

श्रुतपाणिः ४१८ ।

श्रौतकः २५१, ४४७, ४६१ ।

आद्धविवेककृत् २१३, ४१६, ४५७ ।

आद्धसूत्रभाष्यम् ५१४ ।

श्रुतिः ५, ६, ७, ८, ९, १३७, १५१, २७४, २८१, ३२८, ३६६, ३७५,
 ३८०, ४०७, ४११, ४१७, ४३१, ४३२, ४३३, ४३७, ४४०, ४४५,
 ५६२ ।

श्रीधरस्वामी ३१३ ।

स्रष्टृन्निश्रुतं २६, ४२, २७१, २७२, ३०३, ५६३ ।

संग्रहकारः ११२, १६०, २२५, २४२ ।

संग्रहकारिका १४२, १६६, १८३, ४३२, ४७४ ।

सत्यतपाः २०३ ।

मासाभि

यमैष

सत्यव्रतः ७, ४६, ८३, २१५, २४४, ४०५, ५१५ ।

सत्याचार्यः २३१ ।

सगवकुमारसंहिता १२६, १२७, १३०, १३२ ।

સંવર્ત્ત: ૧૫૪, ૨૧૪, ૨૨૨, ૨૭૬, ૨૮૧, ૩૫૬ ।

साध्यायनः ३४६, ३४८, ३५३ ।

साणकायनः ४६१ ।

सिद्धान्तशिरोमणिः १०, ४२ ।

सुमन्तुः ५६, ५७, ६२, २२४, २७६, ३१२, ४१४, ४५६, ४७४, ४९८,
४२४, ४६०, ५८४ ।

सौरपुराणं ५१ ३८२ ।

सौरधर्मः १२६ ।

स्फन्दपुराणं १२, १६, २१, २२, २३, २४, २५, ३०, ३३, ३४, ३६, ४०,
४५, ४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५५, ५७, ५८, ५९, ६२, ६६, ७१,
७३, ७४, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९२, ९६, ९८, ९९, १०६, १०७,
१११, ११५, १२०, १२७, १२९, १३१, १३७, १३८, १३९, १४०,
१४६, १५२, १५४, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६४, १६६,
१६९, १८१, १८३, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, २१४, २६७,
३८४, ४०६, ४५७, ४६७, ४६८, ५७४, ६००, ६०५, ६११, ६१४ ।

सूतिः ६, १४, ६०, ६२, ६४, १६०, १८२, २०२, २०८, २१६, २२७,
 २३७, २३८, २६२, २६४, २६८, ३०६, ३०८, ३२४, ३४१, ३६४,
 ३८३, ३८२, ३८६, ४०६, ४१६, ४२४, ४३३, ४३७, ४४३, ४४४,
 ४४७, ४५५, ४५६, ४६६, ४७६, ५१५, ५७१, ५७४, ५८६, ६११ ।

स्तुतिमीमांसा ५८२ ।

स्मृतिरत्नमाला ४६८ ।

स्मृतिमहार्णवः १७१ ।

नामानि

पञ्च

स्मृतिसंग्रहः २४०, २७६, ४१८ ।

स्मृतिसमुच्चयः ८०, ८५, ४५८, ४६३, ५०४ ।

स्मृतिसारः ५०४ ।

स्मृत्याचारः २८८ ।

स्मृत्यन्तरं ५२, ५३, ५६, ५६, ६३, ७७, १२८, १४५, १६१, १६६, १७१,
 २१३, २१६, २३८, २४५, २६०, २७०, २७४, २८१, २८५, २८७,
 ३०६, ३१६, ३२२, ३३०, ३७२, ३८६, ३६०, ४०२, ४५६, ४६४,
 ४७७, ४६०, ५०३, ५०८, ५०६, ५६०, ५६३ ।

पञ्चशीर्षपञ्चरात्रं २६७ ।

परिभक्तिविनासः ११८, १४०, १६५, १७६ ।

परिवंशः १५०, १५१ ।

परसमुच्चयः ३७६ ।

परितापवृत्तिः ३०३ ।

परितः ५४, ७८, १६७, १६८, १६६, २००, २१५, २४३, २४४, २८६,
 २६०, २६३, ३१४, ३२२, ३२५, ३५२, ३६३, ३७६, ३८०, ३८६,
 ३६६, ४१४, ४२१, ४२७, ४४१, ४४६, ४८५, ४८८, ४८६, ५०२,
 ५१०, ५१२, ५१४, ५१८, ५२३, ५४१, ५४२, ५४६, ५५२, ५५३,
 ५५६, ५६३, ५६७ ।

हिमाद्रिः ४१६, ४२१, ४२२ ।

कालसारस्य विषयानुक्रमणी ।

—:०:—

अ ।

अक्षयवृत्तौया ... ६६, १६०	अमावास्यादिपार्वणश्राद्धं ... ४३१
अगस्त्यार्चविचारः ... ५८५	अवननिर्णयः ... ५
अघोराख्याचतुर्दशी ... १५७	अयनयोः कर्मविशेषेषु
अङ्गाशौचविचारः ... २:१	उपयोगिता ... ७
अज्ञातमृताह्वादिनिर्णयः ... ३६०	अथाचितनिर्णयः ... ६५
अत्यन्तनिर्जनपक्षे श्राद्धक्षमा ४६७	अर्द्धोदयामावास्या ... ६०४
अधिमासपाते सपिण्डनविचारः ४२०	अलभ्ययोगाः ... ६
अनङ्गत्रयोदशी ... १५३	अशक्तौ सङ्कल्पश्राद्धं ... ५६
अनन्तव्रतं ... १५६	अशुद्धिकालेषु कर्मकरणा-
अनध्ययनकालाः ... १६४	करणाविचारः ... २२६
अनुपनीता विवाहितयोर्दाह-	अशौकाष्टमौ ... ८६
विचारः ... ३३६	अशौचप्रकरणं ... २५४
अन्तर्जलादेरनन्तरं पुनर्जीवने	अशौचे अध्ययननिषेधः ... ३३३
प्रायश्चित्तं ... ३२६	अशौचे गुरुलघुविचारः ... ३५
अन्नप्राशनं ... २१८	अशौचान्नादिग्रहणविचारः २७०
अपहृत्य सपिण्डनान्तरं	अशौचे कर्त्तव्या कर्त्तव्यविचारः २५६
कर्त्तव्यविचारः ... ४२६	अशौचे स्मार्त्तादिकर्मविचारः २७५
अपराजितादशमौ ... १२१	अष्टकान्वयकाश्राद्धं ... ४४७
अपुत्रस्यापि सपिण्डनं ... ४२२	अष्टमौ ... ८८
अमावास्या ... १७६	असंस्कृतप्रेतहव्यं ... ३३७

आ ।

आकामा वै पौर्णमास्यः ...	१६६
आमश्राद्धनिरूपणं ...	३८६
आरण्यकषष्ठी ...	८३
आवश्यककार्येषु सद्यःशौचं...	३१४
आश्विनमासकृत्यं ...	२४
आषाढमासकृत्यं ...	२३

इ ।

इन्द्रपौर्णमासी ...	१७६
---------------------	-----

उ ।

उत्तरायणं ...	१८६
उन्नाभिदाहः ...	३४६
उपनैकादशी ...	१८८
उपनयनकालः ...	२२०
उपवासनिर्ययः ...	५०
उपकर्मकालः ...	१७०

ऊ ।

ऊर्निर्ययः ...	८
ऊतुप्रभृतिकालाः ...	२०५
ऊषिपक्ष्मौ ...	८०

ए ।

एकदिने बहुश्राद्धविचारः ...	४६६
एकभक्तविचारः ...	५६

एकादशीद्वैधे निर्ययः ...	१३३
एकादशीविचारः ...	१२६
एकादश्युपवासाधिकारि- निर्ययः ...	१२६
एकादशाह्यादिश्राद्धं ...	४०३
एकाब्दमध्ये पुत्रदुहितोर्भव- विवाहविचारः ...	२२७
एकोद्दिष्टश्राद्धकालाः ...	३७८

क ।

कन्याया गौरौत्वादिविचारः	२२२
कर्तोयायां योगः ...	६११
कर्यनिर्ययः...	५७६
कर्मकालव्याप्तिविचारः ...	४५
कर्माङ्गश्राद्धं ...	४८०
कामदेवत्रयोदशी ...	१५२
काम्यश्राद्धकालः ...	३६१
कार्तिकमासकृत्यं ...	२४ - ३१
कुक्कुटोन्नतं ...	८५
कुशनिर्ययः ...	५२७
कुशाख्यदशमी ...	१२५
कुशाजन्माष्टमी ...	६०
कोणार्कक्षेत्रे माघसप्तम्यां विशेषफलं ...	८७
कौमुदीपौर्णमासी ...	१७६
क्रियाकर्त्तृविचारः ...	३५१

ग ।

गङ्गायां योगः...	६११
गङ्गायामस्थितोपविचारः	३६१
गजच्छायाश्राद्धविचारः	४६४
गयाश्राद्धसमयोगः	४६४
गर्भस्वावायशौचविचारः	२६२
गर्भाधानकालः	२०५
गर्भिणीदाहः	३३५
गर्भिणीपतेःक्षौरनिषेधादि-			
विचारः	२१६
गुह्यिचायात्रा	१८६
गुर्वादित्येवर्ज्याबर्ज्यविचारः	२४६
गोत्रनामपदाद्युच्चारणविचारः	५७०
गोविन्ददादशी	६०७
गोष्ठाष्टमी	११५
गोष्ठौश्राद्धं	४८०
गौरौगणेशचतुर्थी	७३
गौरौव्रतं	७२
ग्रहणं	५८८
ग्रहणश्राद्धं	४७८
ग्राह्यतिथिनिर्णयः	६५

घ ।

घोटकपञ्चमी...	८०
---------------	-----	-----	----

च ।

चतुर्थी	७२
चन्दनधूपदीपबस्त्रादि-			
विचारः	५३०
चम्पकदादशी	१४७
चतुर्दशी	१५३
चातुर्मास्यव्रतं	७
चातुर्मास्यकर्त्तव्याकर्त्तव्य-			
विचारः	४

चूड़ाकर्मकालः	२१६
चैत्रकृष्णचतुर्दशी	१६१
चैत्रमासकृत्यं	१७
चैत्रशुक्लप्रतिपन्निर्णयः

ज ।

जपविधिः	५६०
जन्ममरणयोःश्रवणावध्येव-			
क्षशौचनिमित्तं	२५४
जयन्तीपारणे विशेषनियमः	६६
जाग्रदुगौरौपञ्चमी
जातकर्मकालः	२१५
जीवत्पितृकस्यापि श्राद्धा-			
धिकारिता	४८६

ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठेमासि			
व्रतविवाहविचारः	२२८
ज्येष्ठमासकृत्यं	२३

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.

B. Bag 148. N^o DELHI.